

М. І. Шпиталь, Н. І. Коцур

**АКАДЕМІК
М. В. ПТУХА**
(1884–1961)

**Життєпис:
вершини та обриви**

М. В. Птуха у своєму кабінеті (перша половина 30-х років)

М. І. Шпиталь, Н. І. Коцур

**АКАДЕМІК
М. В. ПТУХА**

(1884–1961)

**Життєпис:
вершини та обриви**

Переяслав-Хмельницький, 2018

УДК 001: 314 (477) (092) Птуха
Ш 83

*Рекомендовано Вченою радою
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»
(протокол № 5 від 25 січня 2018 р.)*

Рецензенти:

Капелюшний В. П. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Куйбіда В. В. – доктор історичних наук, професор, декан факультету фізичного виховання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»;

Ігнатенко М. М. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри загальної історії, правознавства і методик навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Шпиталь М. І., Коцур Н. І.

Ш 83 Академік М. В. Птуха (1884–1961). Життєпис: вершини та обриви: монографія /М.І. Шпиталь, Н.І. Коцур. – Переяслав-Хмельницький, 2018. – 435 с.
ISBN 978-617-7703-74-6

Ця монографічна праця на сьогодні є найповнішим нарисом життєвого шляху, наукової, науково-організаційної та педагогічної діяльності корифея економічної думки, видатного статистика-демографа, академіка М. В. Птухи (1884–1961). Автори аналітично комплексно досліджують найголовніші здобутки вченого, завдяки яким Україна в першій половині ХХ століття передувала в світі у вивченні загальної теорії статистики, демографії теоретичної і практичної та в спеціальних розробках загальної й вітчизняної історії статистики. Найбільшу наукову цінність монографії, її повноту та достовірність забезпечило уведення до наукового обігу значної кількості унікальних архівних документів, які раніше не аналізувалися дослідниками.

УДК 001: 314 (477) (092) Птуха

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	6
ПЕРЕДМОВА	7
ВСТУП	12

РОЗДІЛ I. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження	23
1.2. Джерельна база дослідження	57
1.3. Методологія дослідження	74

РОЗДІЛ II. ОСНОВНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ НАУКОВОГО СВІТОГЛЯДУ М. В. ПТУХИ ЯК УЧЕНОГО-ЕКОНОМІСТА, СТАТИСТИКА-ДЕМОГРАФА, ОРГАНІЗАТОРА НАУКИ

2.1. Петербурзький період навчання та науково-педагогічної діяльності М. В. Птухи (1906–1918)	78
2.2. Київський період наукової та науково-організаційної роботи академіка М. В. Птухи (1918–1961). Праці Демографічного інституту	92
2.3. Ідеологічний погром ВУАН в контексті програми «національно-культурного будівництва та боротьби проти націоналізму»	123
2.4. Наукова та науково-організаційна робота академіка М. В. Птухи на посаді Голови Відділення суспільних наук АН УРСР (1944–1950)	148

РОЗДІЛ III. НАУКОВА СПАДЩИНА АКАДЕМІКА М. В. ПТУХИ

3.1. Теоретичні засади наукових праць академіка М. В. Птухи	175
3.2. Проблематика загальної й вітчизняної історії статистики в працях М. В. Птухи	197
3.3. Європейський вектор наукових досліджень академіка М. В. Птухи та його участь у діяльності міжнародних наукових установ	214

РОЗДІЛ IV. НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ АКАДЕМІКА М. В. ПТУХИ

4.1. Професор М. В. Птуха як педагог, будівничий вищої школи	238
4.2. Внесок академіка М. В. Птухи у формування вітчизняних кадрів статистиків-демографів	202
4.3. Біля небосхилу наукової творчості М. В. Птухи: самоаналіз стану душі, умов та обставин	272

ВИСНОВКИ	284
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	290
ДОДАТКИ	311

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АН УРСР – Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки

ВУАН – Всеукраїнська Академія Наук

ГДА Служби безпеки України – Галузевий державний архів Служби безпеки України

ДАК – Державний архів міста Києва

ДАКО – Державний архів Київської області

НА Президії НАН України – Науковий архів Президії Національної академії наук України

СВУ – Спілка Визволення України

СНР – Спілка Наукових Робітників

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

УАН – Українська Академія Наук

НБУВ НАН України – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського НАН України

ІА НБУВ НАН України – Інститут Архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України

ІР НБУВ НАН України – Інститут Рукопису НБУВ НАН України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ПЕРЕДМОВА

Україна багата інтелектуальним цвітом. На ниві науковій серед найяскравіших особистостей, які визначають інтелектуальну могуть і гордість нації, самодостатньо підноситься постать корифея економічної думки, академіка Михайла Васильовича Птухи (1884–1961). Видатний учений-економіст, статистик-демограф, він невід’ємний від потужних наукових здвигів, яких, наперекір політиці національного й соціального знекровлення українців як нації, досягла Україна у складі Російської імперії та в часи радянські. Михайло Васильович уособлює тяглість традицій, що утвердили українські пріоритети серед найвищих досягнень європейської і світової економічної науки кінця XIX – першої половини XX століття.

Пропонована читачеві монографічна праця відтворює життєвий і творчий шлях ученого, який усупереч лютим обставинам та украй несприятливим для спокійної наукової роботи умовам, титанічними зусиллями (фізичними й моральними) виборював успіх за успіхом, перемогу за перемогою, що звеличують його в очах наукової громадськості як Людину, видатного народознавця, гуманіста.

Звід світових наукових здобутків буде тим багатшим теоретично і плідно практичнішим, чим повнішими й точнішими будуть наукові біографії окремих персоналій, сукупність творчої праці яких формує вселюдський інтелектуальний простір. На жаль, нерідко трапляється, коли життєписи і найславетніших духовних провідників навіть у найсолідніших академічних виданнях мають ознаки дослідницької невимогливості, різного роду вади й неточності, які понижують як науковий рівень, так і процес естетичного сприймання. Тому автори цієї монографії перейнялися метою усунути неточності та деякі ненаукові трактування окремих сторін життєдіяльності академіка М. В. Птухи попередніми дослідниками й поповнити знання про нього роботою, яка б якнайповніше і максимально наближено до об’єктивних критеріїв відтворювала образ нашого славетного співвітчизника.

Чому саме тепер автори цього видання привертають до наукової спадщини академіка М. В. Птухи таку пильну увагу?

Тому, по-перше, що історичний процес становлення й розвитку в Росії і в Україні статистики як самостійної науки неможливо уявити поза працями цього вченого. Саме з іменем Михайла Васильовича пов'язані передуючі позиції українських дослідників у європейських і світових демографічних здобутках першої половини ХХ століття. Саме українець М. В. Птуха був організатором і багаторічним (19 літ) очільником першого в світі Демографічного інституту (1919–1938), заснованого з ініціативи академіка М. І. Туган-Барановського. Діяльність у цій академічній установі, за словами Михайла Васильовича, була головною справою його життя. А перейнята ця діяльність найгуманнішою ідеєю – ідеєю людиноцентризму, справді подвижницьким піклуванням ученого про фізичне й духовне здоров'я Людини як безконечної цінності. Виразна самобутність особистості академіка М. В. Птухи приваблює багатьма ознаками істинної шляхетності. Його феноменальна працелюбність і працеспроможність були підпорядковані органічній потребі сповна віддаватися науковій роботі. Це не що інше, як наукове лицарство, наслідування якого так потребує такий, не в міру прагматичний, наш час. До того ж, – блискучий організуючий талант на поприщі удосконалення діяльності академічних наукових установ. Виплекана Михайлом Васильовичем наукова школа у наші дні здобула найвищу оцінку наших високоповажних сучасників (Президент НАН України, академік Б. Є. Патон та ін.). Бо саме наукові школи є тим фундаментом, на якому тільки й може розвиватися академічна наука. Захоплює висока ерудиція академіка М. В. Птухи у багатьох галузях спеціальних знань. Він був водночас і українським європейцем, і європейським українцем. І це завдяки своїм блискучим лінгвістичним здібностям (знав класичні західноєвропейські мови та низку мов слов'янських). До такого рівня мовної культури, до такого глибокого пізнання наукових здобутків Заходу, на жаль, із сучасних статистиків-демографів ніхто ще піднятися не спромігся.

Взірцево-привабливою оздобою інтелекту М. В. Птухи для нас, сучасників, є його педагогічний талант. Тут мова не тільки про глибокий та майстерний виклад спеціальних предметів, а й про надзвичайно чуле й чуйне ставлення професора М. В. Птухи до кожного студента як до особистості, якій належить всіяко і допомогти, й підтримати, щоб дати можливість реалізуватися.

По-друге, наукова спадщина академіка М. В. Птухи потребує особливо уважного та глибокого теоретичного опрацювання й осмислення та практичного використання з огляду на нинішню демографічну ситуацію в Україні. Ця ситуація не просто кризова – багато хто з аналітиків вважає її катастрофічною, такою, що загрожує самому існуванню українців як нації. Сучасна преса переповнена тривожними повідомленнями про кардинальне зменшення населення. Якщо 1919 року Україна за кількістю населення посідала 10 місце на планеті, то 1960-го – 14-те, 1990-го – 22-ге, 2000-го – 25-те, 2015-го – 32-ге. На початку 1993 року було зафіксовано 52 244 млн. осіб. За даними перепису 2001 року ця кількість скоротилася до 48 241 млн. осіб. Станом на 1 січня 2009 року в Україні проживало 46038 млн осіб. А вже станом на 1 квітня 2016 року чисельність населення України, за даними Державної служби статистики України, становила 42 708 млн осіб (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і міста Севастополя). За січень-березень 2016 року кількість населення зменшилася на 51,9 тис. осіб (Слово Просвіти. 2016. – 23 (867). – 9–15 червня).

На думку Георгія Філіпчука, академіка НАПН України, громадського і політичного діяча, тенденція до зменшення чисельності населення не контролювана державною політикою. «...В жодному з програмних документів діяльності Уряду не відведено належного місця питанням демографії. Всі національні стратегії, всі закони проігноровані на рівні ставлення влади до свого народу. На охорону здоров'я на кожного українця 2013 року виділено коштів у 288 разів менше, ніж на охорону здоров'я громадянина США» (Там само).

Справді, ніщо в Україні сучасній не промовляє про те, що людина – це безконечна цінність. Людські життя відбирає не тільки війна, розв'язана кремлівськими агресорами, реаніматорами Союзімперії, – люди часто гинуть і на рівні побутовому з причин економічної неспроможності та соціальної незахищеності. Таким чином, альтернативою загрозам національній безпеці України має бути тільки політика суцільної «демографізації» українського суспільства. На наш погляд, це означає кардинальну зміну і влади всіх рівнів, і кожного окремого члена суспільства у ставленні до фізичного й духовного здоров'я свого народу. Тут повинна повсюдно запанувати демографічна філософія академіка М. В. Птухи, всю наукову спадщину якого пронизує високогуманна ідея людиноцентризму.

Кардинальних змін має зазнати інформаційний простір. Нині на величезній кількості каналів пропагується «продукція», яка заохочує насильство, руйнує здорову людську мораль, принижує гідність, знецінює саме життя. Цьому потрібно покласти край. Унікальність людського життя зобов'язує і владні структури, і громадськість до вироблення державної програми порятунку українців як нації, що упродовж XX та першої чверті XXI століть зазнала багатомільйонних утрат і продовжує ці втрати помножувати.

Автори монографії, яку ми представляємо, висвітлюють діяльність М. В. Птухи за багатьма гранями його таланту. При цьому значна увага приділяється з'ясуванню умов та обставин, за яких ученому доводилось працювати. Сьогодні можна тільки дивуватися та захоплюватися фізичною й моральною витривалістю Михайла Васильовича та його соратників – співробітників Демографічного інституту та викладачів різних київських вишів. 14 томів зібраних і науково опрацьованих статистичних матеріалів видав невеличкий колектив Демографічного інституту в 1919–1938 роках. Але які тяжкі та утратні для українського народу й зокрема для української науки були ці роки! Криваві революційні перевороти, бандитське свавілля денікінщини, народовигубна громадянська бійня, перманентні голодомори 1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 років, примусові індустріалізація та колективізація, сфабриковані сталінською агентурою різноманітні процеси (СВУ тощо), нескінченні «чистки» й примусове виселення українців у північні й східні райони Союзу. Ця жахлива народогубна реальність, фізична й психологічна наруга над ученими не могли не позначитися на їхньому здоров'ї та результатах їхньої творчої діяльності.

Здобутки академіка М. В. Птухи та його колег для нас, людей епохи комп'ютерів та інтернету, видаються феноменальними ще й тому, що народжувалися вони не в розкішних кабінетах та лабораторіях, завалених нині найсучаснішою обчислювальною апаратурою, а в холоді й голоді, у непристосованих до наукових проваджень приміщеннях, при наявності лише примітивних бухгалтерських рахівниць, логарифмічних лінійок та арифмометрів. Надзвичайно бідною на ті часи була й бібліографічна база. Тим часом вражає і наукова далекоглядність, і багатство вельми важливих ідей, що їх висували академік М. В. Птуха та його колеги статистики-демографи. Чимало з тих ідей і сьогодні мають настійливу перспективу бути втіленими в демографічну практику.

Найважливіша наукова цінність роботи, яку ми представляємо, зумовлена посиланнями її авторів на оригінальні матеріали, які не потрапляли у поле уваги попередніх дослідників. Це характерно буквально для кожного розділу й підрозділу монографії. Цим забезпечено належну повноту й достовірність викладу тексту. Для поглибленого вивчення біографічних даних, специфічних особливостей творчої лабораторії вченого, з'ясування вузлових моментів та важливих подробиць його життя особливу цінність мають «Додатки», уперше введені до наукового обігу. Це рідкісні фотодокументи з домашнього архіву вченого [Додаток А, 10 одиниць], обкладинки його наукових праць [Додаток Б, 6 одиниць]; рекомендація професора К. Г. Воблого щодо призначення М. В. Птухи на посаду завідувача кафедри статистики в Київському комерційному інституті (Додаток В (1 одиниця)); навчальні програми для різних курсів із різних предметів (Додаток Г (4 одиниці)); промова професора М. В. Птухи з нагоди відкриття Київського кооперативного інституту імені проф. М. І. Туган-Барановського (Додаток Г (1 одиниця); звіти М. В. Птухи про діяльність кафедри статистики Київського інституту народного господарства в 1924–1925 та 1926–1927 навчальних роках (Додаток Д (2 одиниці); матеріали «Дела №817», за якими вченого було засуджено в 1938 році й звільнено через 23 місяці за відсутністю складу злочину (Додаток Е (6 одиниць); звіт члена-кореспондента Академії наук СРСР, академіка АН УРСР М. В. Птухи, відрядженого АН СРСР на III сесію Робочої групи з перепису населення і жител ООН, що відбулося в Женеві з 9 по 14 грудня 1957 р. (Додаток Є (1 одиниця); список праць з демографії (Додаток Ж, 1 одиниця); Постанова Президії НАН України «Про присвоєння імені М. В. Птухи Інституту демографії і соціальних досліджень НАН України (Додаток З, 1 одиниця); листи Михайла Васильовича, які з'ясовують надзвичайні складності останніх років його життя (Додаток И, 2 одиниці).

Таким чином, це монографічне видання є поки що єдиним дослідженням, яке комплексно висвітлює проблеми демографії у світлі наукових праць, науково-організаційної та педагогічної діяльності академіка М. В. Птухи.

Віктор КОЦУР, доктор історичних наук,
професор, академік НАПН України,
ректор Переяслав-Хмельницького державного
педагогічного університету імені Григорія Сковороди

ВСТУП

Сучасна наука в Україні Незалежній, за умов ідеологічного розкріпачення й безумовного визнання плюралізму думок, концепцій, доктрин, здатна рішуче вийти на горизонти новаторського мислення, проявлятися в сміливих пошуках нових наукових напрямів та прогресивних ідей. Але пошуки ці будуть тим успішнішими, чим міцніше вони спиратимуться на досвід попередніх поколінь, на здобутки наукових шкіл, які, за словами Президента НАН України, академіка Б. Є. Патона, «є найбільш характерною ознакою академічної науки. Це її основний здобуток і, водночас, саме той фундамент, виключно на якому вона може існувати» [1].

У центрі нашого дослідження особистість видатного вченого-економіста, статистика-демографа, академіка Михайла Васильовича Птухи (7 листопада 1884 – 3 жовтня 1961). Його наукова, науково-організаційна робота та педагогічна діяльність є дорогоцінним надбанням не тільки України інтелектуальної, а й слугує потужною сполучною ланкою, яка єднає здобутки демографії дореволюційної й радянської, уособлює собою надбання української демографічної науки й тяглість демографічних традицій упродовж першої половини ХХ століття.

На жаль, в Україні сьогочасній через низький рівень демографічної культури в суспільстві життєвий досвід та наукова спадщина академіка належним чином не вивчаються й не залучаються до наукового обігу та практичного використання. Досить сказати, що праці М. В. Птухи перевидавалися лише один раз – ще за радянських часів (1971 р., одностомник вибраного) [2]. Про рівень демографічної культури свідчить той факт, що створений у 1919 році з ініціативи академіка М. І. Туган-Барановського талантом професора М. В. Птухи перший у світі Демографічний інститут був розгромлений сталіністами в 1938 р. й відновив свою діяльність тільки в Україні Незалежній – у 2002 р. Отже, країна з 50-мільйонним населенням не мала такої важливої народознавчої установи довгі десятиліття.

Про самого вченого досі не створено ні ґрунтовної монографії, ні навіть науково вивіреного нарису, який би об'єктивно, узагальнено аналітично, без замовчувань крутих поворотів долі на життєвому шляху академіка або тенденційних тлумачень окремих періодів його діяльності, визначав місце і значення М. В. Птухи в науці економічній та історії науки взагалі. Численні довідки про М. В. Птуху в енциклопедіях та довідниках дають надто скупі відомості про вченого – вони далеко не співмірні із його величезним науковим доробком. Статті демографів про Михайла Васильовича, надруковані в різний час у фахових виданнях, також не дають широкому читачеві цілісного уявлення про значущість цієї особистості для духовного піднесення України.

Тим часом наукова, науково-організаційна робота та педагогічна діяльність М. В. Птухи мають непроминуше значення. Постає вченого настільки яскрава та важлива в українській духовності, що має всі підстави бути взірцем для сучасників і майбутніх поколінь. Йдеться, насамперед, про найвизначальнішу рису наукового здобутку та практичних діянь академіка – гуманістичний, людинолюбний характер його творчості. Подвижницька праця вченого має єдине спрямування: вивчення Людини статистичним методом з метою її звеличення, в ім'я торжества Життя. Людина як безконечна цінність – ось основа основ, найвеличніша ідея, яка освітлює всю філософську сутність наукової спадщини М. В. Птухи. Зазначимо, що досі ніхто з дослідників не розглядав праць Михайла Васильовича під кутом його **людиноцентризму**.

Наукову спадщину М. В. Птухи ми досліджуємо на тлі найболючіших проблем сучасності. На нинішньому етапі розвитку людства проблеми народонаселення набули характеру глобальних загроз. Вони стали в один ряд із проблемами війни і миру, охорони навколишнього середовища, усунення пагубних наслідків некерованого науково-технічного вибуху, енергетично-ресурсного і продовольчого забезпечення, боротьби з різноманітними епідеміями. Украй гостра демографічна ситуація дедалі привертає до себе увагу вчених різних спеціальностей, видатних діячів світової спільноти. Особливо тривожна демографічна ситуація в Україні: з кожним роком вона погіршується. Нас уже не 52 мільйони. Перспективні розрахунки на 1996–2026 рр., тобто приблизно на довжину одного покоління,

показали, що за найбільш ймовірним сценарієм населення України до 2026 р. (за період, рівний приблизно довжині одного покоління, тобто часу між народженням матері й дочки) зменшиться до 42 млн. чоловік [3].

Упереджені політики та соціологи, вороже налаштовані до української самостійності, уражені ідеологічним вірусом, причини такого тривожного зменшення людності пояснюють виключно обставинами життя України Незалежної, безсоюзної, грубо ігноруючи причини справжні, глибинні: численні злочини тоталітаризму, що призвели до депопуляції у таких великих розмірах. Тим часом, як узагальнює доктор економічних наук, професор, завідувач відділу демографії та відтворення трудових ресурсів Інституту економіки НАН України В. С. Стешенко, «відтворенню населення України негативні тенденції були притаманні протягом багатьох десятиліть. Соціально-економічна криза лише загострила їх» [3].

Іншими словами, украї низький рівень дітородної активності в Україні об'єктивно є віддаленим результатом екстремальних подій, які знекровлювали український народ від 1914 р. ХХ століття. Ось той ланцюг народних трагедій, які потрясли Україну, як ні одну іншу країну світу: дві світові війни; революції; братовбивча громадянська; ленінсько-сталінські «червоні терори» та репресії; насильницькі індустріалізація та колективізація з розкуркулюванням; депортації українців у північні та східні райони СРСР; голодомори 1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр.; виселення методом так званих оргнаборів; знищення та виселення із західних областей під приводом боротьби з «бандерівщиною» без права повертатися в рідні місця після 20-річного покарання; умертвлення інакомислячих у гулагах та психіатричних лікарнях... Тільки в період між 1913 і 1922 рр. Україна втратила 9 млн. своїх громадян: у 1913 р. було 35,2 млн. чоловік, у 1922 – 26,2 млн. чоловік (УРЕ. – 1984. – 11. – кн. 2. – с. 22). Ні вірменський геноцид, ні єврейський холокост не йдуть ні в яке порівняння з українськими жертвами.

За матеріалами Нюрнберзького процесу, на окупованій повністю Україні тільки цивільного населення гітлерівці знищили 4 млн. 497 тис. чоловік. Для порівняння: на окупованих територіях Білорусії загинуло 2 млн. 193 тис. чоловік, Росії – 1 млн. 793 тис. чоловік,

в Литві — 666 тис. чоловік, у Латвії — 640 тис. чоловік, в Естонії — 125 тис. чоловік, у Молдові — 64 тис. чоловік [Литературная газета. — 1987. — 6 травня]. У часи радянські ці дані фактично приховувалися, щоб не кидати тінь на полководчий геній кремлівського генералісимуса. Ще одна ціна цієї полководчої бездарності: за радянськими джерелами, в 1941 р. у Середньому Подніпров'ї тільки в полон до гітлерівців потрапило 650 тис. бійців і командирів Червоної Армії (за німецькими джерелами — більше двох мільйонів). Скільки цих полонених загинуло у німецьких концтаборах?

На пониженні дітородної активності не могли не позначитися й такі варварські акції, як випробування ядерної зброї на власних військовослужбовцях (СРСР — єдина в світі країна, де незахищених військових услід за танками проганяли через епіцентри вибухів); затикання солдатськими тілами у крижаній воді проривів у греблях електростанцій на Дніпрі; гасіння пожежі та збирання радіоактивних осколків на Чорнобильській АЕС; використання військовослужбовців у «гарячих точках» планети. Тільки афганська авантюра кремлівських керманічів коштувала Україні 2378 людських життів. А скільки калік!

Болісними для України були міграційні процеси, спричинені виселенням людей із зони затоплення територій дніпровськими так званими морями (поглинули близько мільйона гектарів земель). Це тема, яка чекає на спеціальне глибоке наукове дослідження. Великий відтік населення з України Незалежної зумовлений також ліквідацією «залізної завіси», яка в тоталітарні часи відділяла українців від решти світу. Скільки сотень тисяч і мільйонів виїхало на постійне проживання в Ізраїль, США, інші країни?

Демографічну кризову ситуацію тисячokrat усугубила чорнобильська планетарна катастрофа 1986 року, по-злочинному замовчувана з волі тогочасного компартійного режиму. Єдине видання, яке в ті дні прорвало блокаду приховування правди про Чорнобиль, — це «Сільські вісті» (головний редактор Іван Сподаренко), які 29 грудня 1986 р. надрукували бесіду свого кореспондента з тодішнім головою Ради Міністрів УРСР, головою Постійної надзвичайної комісії при Раді Міністрів УРСР з ліквідації наслідків аварій, катастроф і стихійного лиха Костянтинем Масиком. Урядовець розповів про старі екологічні лиха та нові біди.

Чорнобиль, визнав К. Масик, – це «одна з найбільших катастроф в історії людства, вона призвела до зараження радіонуклідами величезних територій, лише в нашій республіці радіоактивним забрудненням – у різній мірі, звичайно, – охоплені 32 райони Київської, Житомирської, Рівненської областей. Площа сільськогосподарських угідь, які постраждали, – 3,5 мільйона гектарів, лісів – 1,5 мільйона гектарів. У зоні дій шкідливих факторів опинилися сотні тисяч людей».

І це при тому, що чорнобильські народозгубні чинники наклалися на вже діючі вогнища небезпеки, спричинені екологоруйнівними науково-технічними процесами. «Чисті території, – констатував К. Масик, – незначні острівці, а от площі, де екологічна ситуація катастрофічна або близька до такої, – грандіозні. Тисячі виробництв забруднюють навколишнє середовище. Тільки хімічних небезпечних підприємств більше 1200. Забруднене повітря – важко дихати. Забруднена вода – небезпечно вживати. Чим це обертається? Останніми роками захворювання на злякисні новоутворення зросли на 25 процентів, бронхіальну астму – на 47, ендокринні розлади – на 35 процентів. Оцінюючи екологічну обстановку, я б назвав її вибухонебезпечною» [Сільські вісті. – 1986. – 29 грудня].

Народозгубну дію Чорнобиля фізичного тяжко усугублює чорнобиль бездуховний. Він покриває всю територію українського інформаційного простору. Його комунікації – це скуплені ЗМІ та приватизовані олігархічними кланами численні телеканали. Вони руйнують психічне здоров'я народу, спустошують українську душу нічим не обмеженою рекламою нездорового способу життя, горілчаних та тютюнових виробів, пива, аморальної поведінки «героїв нашого часу». ЗМІ заохочують хамське ставлення до дівочтва та материнства, не осуджують поведінку матерів-зозул, пропагують подружню невірність, смакують нездорові інстинкти.

Як слушно зауважує професор В. С. Стешенко у підготовленій до друку, але не опублікованій за життя вченої статті «До історії демографічних досліджень в Україні» (люб'язно надана нам її чоловіком, кандидатом економічних наук В. П. Піскуновим), «суверенітет накладає підвищену відповідальність за демографічне сучасне й майбутнє народу України. На жаль, осмислення

керівними органами сучасного стану демографічної ситуації і її наслідків для демографічних перспектив України перебуває не на належному рівні».

Із прикрістю немалою констатуємо, що і в Україні Суверенній від самого її початку ні підвищеної, ні будь-якої іншої відповідальності за фізичне й духовне здоров'я нації владні структури не несуть. З цього приводу б'ють тривогу патріотично орієнтовані вчені та громадські діячі, а також окремі друковані органи. На біду, і тих, і тих дуже мало, оскільки потужні масмедійні канали, скуплені олігархатом, оживляють антиукраїнство, цинічно ігноруючи загрози, які нависли над Україною, як незалежною державою.

Ще в 2001 р., обгрунтовуючи крайню необхідність відродження Демографічного інституту УАН, розгромленого сталіністами в 1938 р., та необхідність реабілітації постраждалих учених, професор В. С. Стешенко в офіційному поданні Інституту економіки НАН України до Президії НАН України констатувала:

«Демографічна ситуація в Україні набула гостро кризового характеру. Народжуваність впала до безпрецедентно низького рівня. Відбувається погіршення здоров'я населення, що відбивається у зниженні середньої тривалості життя. Внаслідок депопуляції чисельність населення країни в 1991 – 2000 рр. зменшилась більш ніж на 2,5 млн. чоловік.

Поглиблюється постаріння, погіршується професійний і кваліфікаційний склад населення. Хворе населення з економічно несприятливим віковим складом і значним рівнем безробіття не може бути суб'єктом створення ефективної економіки... Ще в останні роки існування СРСР мало місце безпрецедентне зниження рівня життя населення України, який і на сьогодні залишається досить низьким...». У монографії «Демографічна криза в Україні. Проблеми досліджень, витоки, складові, напрями протидії» професор В. С. Стешенко пише: «Сьогодні населення України потерпає від поєднаної дії економічної, екологічної і демографічної кризи, які підсилюють одна одну і не дають їй вийти на шлях підвищення якості життя і сталого соціально-економічного розвитку» [4].

Гостро критично оцінює причини демографічного неблагополуччя економіст, політолог, громадський і політичний діяч, директор Інституту трансформації суспільства Олег Соскін: «Як на мене,

влада олігархів за своєю моральною сутністю нічим не відрізняється від тієї, котра у 1932–1933 роках організувала голодомор в Україні. Адже політика нещадної експлуатації, нехтування правами людей праці призвели до вимирання нації: протягом останніх 20 років вона втратила понад шість мільйонів своїх громадян» («Сільські вісті». – 2011. – 29 листопада).

Це ж видання у статті «На краю демографічної прірви» (2016. – 16 вересня) сповіщає про зниження коефіцієнта народжуваності до 10,7, ріст смертності до 14,46 на тисячу населення. За цим показником ми займаємо другу (!) позицію в світі після африканського Лесото (14,85). Смертність в Україні протягом 2010–2015 років перевищувала народженість у середньому на 100 тисяч чоловік. За даними міжнародної громадської організації «Четверта хвиля», протягом 2014–2016 років на заробітки у близьке та далеке зарубіжжя виїхало близько 3,5 млн. українських громадян, лише до Польщі – два мільйони.

Тривогою за демографічні втрати перейнята публікація «Нас дедалі менше» («Сільські вісті». – 2017. – 1 вересня), де йдеться про загрози зникнення корінного населення у більшості областей України.

Тяжких утрат зазнає Україна через неоголошену війну, розв'язану проти неї московськими агресорами. Сумну статистику оприлюднило Управління верховного комісара ООН з прав людини. У його черговій доповіді, яку виголосила голова Моніторингової місії ООН Фіона Фрейзер, повідомляється, що за період з 14 квітня 2014 року по 15 серпня 2017-го зафіксовано 34766 жертв збройного конфлікту на Донбасі серед цивільного населення, українських військових та членів озброєних груп. «Ця кількість включає 10225 загиблих та 24541 пораненого», – зазначається у документі. За понад три роки конфлікту загинуло щонайменше 2595 цивільних осіб: 1381 чоловік, 838 жінок, 90 хлопців та 47 дівчат, а також 149 дорослих, стаття яких невідома («Сільські вісті». – 2017. – 15 вересня).

Б'є на сполох тижневик «Слово Просвіти»: «Через демографічні загрози Україна може зникнути» (2016. – 9 – 15 червня).

На наш погляд, демографічна ситуація в Україні піднялася до рівня однієї з найбільших загроз національній безпеці. Вона

катастрофічна. Висловлені вище ученими, експертами, громадськими діячами тривоги не видаються перебільшеними.

Промовисті й такі факти. В урядових структурах України немає демографічного комітету. Ні громадськістю, ні керівними органами не досягнута та глибина розуміння демографічної проблематики, якої вимагає сучасна й очікувана ситуація. Більше того, зроблено кроки у бік віддалення від низки наукових і практичних настанов, що їх заповідав демографам академік М. В. Птуха. На збідніння статистики, без погодження з виробниками й користувачами демографічної інформації з бланків записів актів громадянського стану населення було вилучено надзвичайно важливу для демографічної науки і практики інформацію. Зокрема, із записів актів про всі види основних демографічних подій (одруження, народження, розірвання шлюбу, смерть) було вилучено питання про освіту, а також де, ким працює (або працювала у випадку смерті) та особа або особи, про яких йдеться в акті. Крім того, із запису акту про народження вилучено питання, яка за чергою дитина (перша, друга, третя) народилася. Із запису акту про розірвання шлюбу – питання про кількість спільних дітей до 18 років та інше. У результаті цих необачних дій демографічна статистика України відкинута далеко назад як у часі, так і стосовно світових стандартів. Зруйновано те, що складалося десятиліттями. Повністю втрачена можливість досліджень соціально-економічних аспектів формування демографічних процесів. Вдатися до такої нецивілізованої акції могли не лише демографічно неграмотні, а й байдужі до демографічного розвитку України люди («Молодь України». – 1999. – 30 березня) [3].

Демографічним дзеркалом нації є всенародний перепис. Тим часом, в Україні владні структури ще від 2001 року не бажають проводити Всеукраїнський перепис населення. З цієї причини у нас немає чітких статистичних даних щодо кількості громадян, які проживають на території України, їхньої освіти, міграційної активності, статі, сімейного стану тощо. Як наслідок – відсутність реалістичних соціально-економічних відомостей для ефективного управління державою.

Отож, всебічне статистичне вивчення людини, починаючи від її народження й до смерті, яке давало б надзвичайно багаті матеріали

та ідеї для того, щоб, за словами М. В. Птухи, глибше пізнати людину, успішніше боротися за життя, за здоров'я, за відмінний фізичний і духовний розвиток членів суспільства [2, с. 24], – залишається й понині високою і благородною, але нездійсненою мрією академіка. Ні владне чиновництво, ні суспільство в цілому так і не спромоглися піднятися до розуміння людини як безконечної цінності – про таку цінність в Україні постгеноцидній і постчорнобильській та частково окупованій російськими агресорами-терористами ніщо не промовляє. Так само не піднялися й до цивілізованого розуміння величі місії материнства та потреби найпильнішої уваги до охорони дитинства.

Таким чином, посилення соціальної орієнтації економічного розвитку, першочергової уваги до соціальних аспектів сьогодні мають бути найголовнішими орієнтирами демографічної політики. «Демографізація» суспільства, тобто виховання в суспільстві моральних принципів та людинолюбних ідеалів як повсякденних норм, якими жив і керувався академік М. В. Птуха та створений ним Демографічний інститут, є нині завданнями надважливої державної й суспільної ваги.

Піднесенню престижності демографії, яку М. В. Птуха називав «Царицею наук», послужило б заснування «Товариства демографів» – на зразок «Товариства економістів», яке активно діяло на початку 20-х років ХХ століття. Цю ідею наполегливо ініціювала професор В. С. Стешенко. Справді, «Товариство демографів» могло б бути потужним організуючим науково-освітнім центром, до якого горнулися б демографічні сили усієї України. Це могутній інтелектуальний потенціал, який на жаль, залишається незадіяним, перебуваючи поза межами діяльності небагатьох офіційних спеціалізованих на демографічній тематиці і проблематиці інституцій.

Монографія є першим комплексним дослідженням, в якому відтворено цілісний образ ученого-демографа М. В. Птухи, з іменем якого пов'язані українські пріоритети у галузі світових досягнень економічної думки. Поглиблене вивчення початкового (Петербурзького) періоду навчання, наукової та педагогічної роботи М. В. Птухи збагатило знання про обставини й умови формування світоглядних та наукових принципів, орієнтованих на європейський вектор наукових досліджень. Сукупний аналіз наукових робіт

і практичних діянь академіка М. В. Птухи здійснено під кутом його людиноцентризму.

У процесі вивчення діяльності Демографічного інституту на основі архівних джерел нами відновлено історичну справедливість щодо заснування цієї академічної установи з ініціативи академіка М. І. Туган-Барановського, а не М. В. Птухи, як стверджували деякі демографи (П. І. Пустоход та ін.).

Досліджуючи низку архівних документів, які перебували поза увагою аналітиків, нами вперше розкрито особисту плідну діяльність академіка М. В. Птухи як організатора академічної науки на посадах Секретаря Соціально-Економічного відділу УАН-ВУАН (1920–1928) та Голови Відділення суспільних наук АН УРСР (1944–1950). Оприлюднено результати одноосібної перевірки членом Президії АН УРСР М. В. Птухою діяльності інститутів історії, філософії, економіки, геології, демографії, а також міркування академіка щодо поліпшення роботи Відділення суспільних наук АН УРСР, що засвідчує його високий авторитет, енциклопедичну обізнаність та здатність одноосібно оцінювати діяльність великих колективів із неодмінним урахуванням специфіки їхньої діяльності;

З'ясовуючи особливості розробки академіком М. В. Птухою проблем економічної теорії, зокрема демографічної статистики в контексті надбань світової економічної науки, ми вперше ужили поняття європейський вектор наукових досліджень як домінуючий, пріоритетний в усій системі його міжнародного співробітництва.

Проаналізований нами великий масив архівних джерел дає підставу бачити в особі М. В. Птухи не лише видатного вченого-педагога, а й реформатора вищої освіти, який наполегливо ставив «питання про корінні зміни в органах, які видають вищою освітою», виступаючи, зокрема, проти «надмірної централізації управління вищою освітою», «застарілої у різних відношеннях».

В монографії вперше оприлюднено листи М. В. Птухи (1960 р.) до М. М. Трацевського, засудженого сталінським режимом на 15 літ заслання у Краснодарський край. Ці документи ще й ще раз підтверджують цілковиту відданість М. В. Птухи «святій і чистій науковій роботі».

Таким чином, представлений нами інтелектуальний образ ученого, організатора демографічної науки, корифея української

економічної думки М. В. Птухи, має ґрунтовні підстави на використання у процесі підготовки наукових робіт із загальної історії науки й техніки, написанні фундаментальних досліджень, підручників і довідників, зокрема, зі статистики та демографії, розробці курсів для викладання цих предметів на економічних факультетах ВНЗ, при укладанні енциклопедій, бібліографічних словників та видань про найвидатніших інтелектуалів України і діячів культури вселюдської. Разом з тим яскравий образ М. В. Птухи, мислителя й гуманіста виміру світового, має багаті підстави слугувати також достовірним джерелом та взірцем у процесі виховання високих морально-етичних чеснот, патріотизму й людяності у середовищі студентства, молодих науковців, учнівства, вчительства, суспільства взагалі.

РОЗДІЛ І.
СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ
ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1. 1. Історіографія дослідження

Історіографічний процес дослідження життєвого шляху та наукової спадщини видатного вченого-економіста, статистика-демографа, академіка Михайла Васильовича Птухи (7 листопада 1884 – 3 жовтня 1961), на наш погляд, поки що не характеризується належною глибиною та всебічністю наукового пізнання. Не спостерігається й належне практичне використання дорогоцінного досвіду науково-організаційної роботи та науково-педагогічної діяльності цього першорядного демографа, праці якого в галузі теорії та історії демографічної статистики стали класичними; вони є не тільки національним надбанням, а й цінним інтелектуальним внеском українців до світової скарбниці економічних учень.

Йдеться про відсутність, на сьогоднішній день, комплексного, глибоко аналітичного, узагальнюючого дослідження життєпису та наукової спадщини М. В. Птухи. Численні публікації про нього, розсипані в часі по сторінках фахових видань, відомі хіба що вузькому колу спеціалістів – вони недоступні для широкого кола читачів, не дають цілісного уявлення про видатну особистість, громадянина й патріота, для якого святая святих, «головною справою життя» [5, с. 5], за його словами й діями, було невтомне піклування про фізичне та духовне здоров'я нації [6, с. 324–331].

Енциклопедичні видання: «Українська Радянська Енциклопедія» [7, с. 188], «Радянська енциклопедія історії України» [8, с. 477], «Народонаселение. Энциклопедический словарь» [9, с. 365–366], «Демографический энциклопедический словарь» [10, с. 355], «Демографическая энциклопедия» [11, с. 627], «Енциклопедія історії України» [12, с. 58–59], «Енциклопедія Українознавства» [13, с. 2415] подають про М. В. Птуху надто скупі відомості, далеко не співмірні із його науковими заслугами. Праці М. В. Птухи давно стали бібліографічною рідкістю і навіть у найбільших книгосховищах України деякі з них зберігаються в одному-двох примірниках або

й зовсім відсутні. Після смерті академіка його твори було переви- дано лише один раз – у 1971 р. (однотомник «Вибраних праць») [2].

У науковій, науково-організаційній роботі та педагогічній діяль- ності академіка М. В. Птухи виразно простежуються три хроноло- гічні періоди.

Перший – дореволюційний: він включає в себе роки навчання Михайла Птухи у Петербурзькому університеті (1906–1910), де від- бувається становлення наукового світогляду та вибір дослідницьких пріоритетів майбутнього академіка; роки відрядження до Берлінсь- кого університету для вивчення статистики й підготовки до магі- стерських іспитів на ступінь магістра з політичної економії і статис- тики та подальшої праці на посаді приват-доцента; роки відря- дження в Лондон для підготовки магістерської дисертації «Очерки по теории статистики населения и моральной» (1914–1915) та від- рядження до Пермського відділення Петроградського університету для читання лекцій з політичної економії і статистики; роки праці на посаді декана юридичного факультету Пермського відділення Петроградського університету (1917–1918).

Другий – період Українського Національного Відродження – охоплює двадцять роки ХХ століття. Це благодатні роки становлення та плідної діяльності першого в світі Демографічного інституту, фундатором і директором якого М. В. Птуха був від 1 січня 1919 до 21 лютого 1938 р. (до моменту розгрому Інституту більшовицьким режимом). З поверненням в Україну у 1918 р. активізується також педагогічна діяльність М. В. Птухи, талантом якого створюються кафедри статистики у цілому ряді ВНЗ столиці України. Ця діяль- ність також обривається у 1938 р. арештом та дворічним ув'язнен- ням академіка.

Третій період наукової роботи М. В. Птухи починається після звільнення його із в'язниці у 1940 р. (за безпідставністю звинувачень) і триває до кінця життя у 1961 р. Цей період характеризується переорієнтацією вченого на дослідження історичної тематики й увінчується низкою фундаментальних праць суто історичного спря- мування.

Як же відображені життєвий шлях, наукова, науково-організа- ційна робота та педагогічна діяльність М. В. Птухи в історіографіч- них джерелах? Які оцінки здобула діяльність ученого за його життя

та впродовж 50-ти з лишком років після смерті? Історіографічно дослідження цієї проблеми можна умовно поділити на три періоди.

Перший – це публікації й відзиви дореволюційної доби та перших років Української самостійної держави (до 1922 р.).

Другий – праці науковців радянської доби (1922–1990 рр.).

Третій період – сучасний, тобто здобутки дослідників наукової спадщини академіка М. В. Птухи після 1991 р. – до наших днів.

Перші публічні відгуки на наукові праці М. В. Птухи відносяться до початку 20-х років ХХ століття. Так, в Інституті Архівознавства (ІА) Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського у фонді 22, оп. 2, од. зб. 29 зберігається рукописний «Отзыв академика М. И. Туган-Барановского о научных работах Птухи, рекомендуемого на должность директора ин-та демографии» [14]. Цей документ, датований 1918 р., докладно аналізує, зокрема, працю М. В. Птухи «Очерки по теории статистики населения и моральной» (Пг., 1916) – магістерську дисертацію Михайла Васильовича, яка складається з п'яти нарисів, логічно пов'язаних один з одним. У цій праці він прагне не тільки дати закінчене уявлення про сутність статистики, як методу й самостійної матеріальної науки, але також розчистити ґрунт і створити загальні теоретичні основи для останньої.

Всебічно розглядаючи праці М. В. Птухи, автор цієї рецензії утверджує нас на думці, що в його особі економічна наука, зокрема статистика й демографія, має глибоко ерудованого дослідника економічної теорії. «По відношенню до всієї праці п. Птухи, – узагальнює рецензент, – не можна не визнати, що він є єдиним по повноті в літературі в демографії» [14].

Цей аналіз наукового доробку М. В. Птухи написаний автором, почерк якого відрізняється від почерку академіка М. І. Туган-Барановського, який власноруч так завершує відзив: «Въ виду всего вышеизложенного я полагаю, что М. В. Птуха вполне заслуживает быть избранным директором Демографического института при Украинской Академии Наук. М. Туган-Барановский». У подальшому події мали такий розвиток. Наводимо витяг із протоколу № 6 засідання Відділу соціальних наук Української Академії Наук від 2 січня 1919 р. З Особової справи М. В. Птухи, що зберігається у Науковому архіві Президії НАН України:

«§ 20. Голова Відділу пропонує обрати на посаду директора Демографічного інституту ординарного професора Пермського університету Михайла Васильовича Птуху. Прочитано його Curriculum Vitae і спис наукових праць з оцінкою їх.

Ухвалено: згідно зі статутом Академії призначити обрання М. В. Птухи на слідуючому зібранні».

Витяг із протоколу № 7 чергового засідання Відділу соціальних наук Української Академії Наук від 16 січня 1919 р.

«§ 24. Згідно з постановою, ухваленою на попередньому зібранні Відділу про обрання директором Демографічного інституту ординарного професора Пермського університету Михайла Васильовича Птухи, заслухане було подання академіка М. І. Туган-Барановського про наукові праці Птухи, після чого приступлено було до його обрання. Закритим голосуванням одноголосно обрано професора М. В. Птуху директором Демографічного інституту з 1 січня 1919 р.» [15].

Із поверненням М. В. Птухи в Україну в 1918 р. з'являються перші високосхвальні відгуки про його наукові праці. Вони належать перу найвидатніших учених-економістів. Передусім це згаданий вище «Отзыв академика М. И. Туган-Барановского о научных работах Птухи, рекомендуемого на должность директора ин-та демографии». За визнанням М. І. Туган-Барановського, М. В. Птуха «является единственным по полноте в литературе в демографии» і що він «должен быть признан единственным в России и на Украине специалистом по демографии» [14].

Таку ж високу оцінку науковим роботам М. В. Птухи дав проф. К. Г. Воблий, рекомендуючи його на посаду завідувача кафедри статистики Київського комерційного інституту: «По отношению к труду Птухи нельзя не признать, что он является единственным в литературе своего предмета, вообще небогатой теоретическими работами» [17].

1923-м роком датована фундаментальна праця професора О. А. Кауфмана «Введение в теоретическую статистику» [18]. Досліджуючи сутність і сферу застосування статистичного методу, вчений піддає аналізу погляди різних демографів, зокрема критичні й позитивні елементи в побудові А. А. Чупрова, з'ясовує ставлення до нього Борткевича й Птухи. В окремому розділі «О статистике, как о самостоятельной науке» О. А. Кауфман до-

кладно аналізує наукові концепції українських учених М. В. Птухи та Є. Є. Слуцького [18, с. 148–153; 534–558].

У 1932 р. вийшов друком підручник для студентів та лікарів «Нариси з теорії соціальної гігієни» професора С. С. Кагана [19]. На 45-й стор. цього видання зазначалося: «Велетенські зміни, що їх внесла соціальна революція до руху смертності серед дорослих і дітей, спричинилися і до ґрунтовних змін у рухові тривалості життя. Тривалість життя українців та росіян має вже свою спеціальну літературу. Відомі праці проф. С. Новосельського, академіка М. Птухи і демографа Ю. Корчака-Чепурківського. Перший обчислив тривалість життя для людности кол. Росії, два інші обчислювали тривалість життя для людности України. Ю. Корчак-Чепурківський у своїй праці «Таблиці доживання і сподіваного життя людности УСРР» подав нам тривалість життя за 1925-1926 рр.». Один примірник цієї праці С. С. Каган подарував М. В. Птусі з такою присвятою: «Вельмішановному Михайлові Васильовичу академіку Птусі – мойому вчителеві і другові. Підпис. 3/VII 32 р.».

У 1934 р. академікові М. В. Птусі було завдано тяжких морально-психічних травм. У нарисах попередніх дослідників [16] про це не мовиться. Тільки автори книжки «Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки» [20] В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов та С. В. Кульчицький, розповідаючи про боротьбу наркома освіти УСРР В. П. Затонського проти «націоналістичних збочень» в середовищі української інтелігенції, лише побіжно згадують, що «академік ВУАН М. В. Птуха наразився на образи через свій виступ на похоронах академіка Р. М. Орженецького (правильно: Р. М. Орженцького). Добре звідали, що буває за «апологію капіталізму», академіки ВУАН К. Г. Воблій та М. Н. Яснопольський» (правильно: Л. М. Яснопольський. – *М. Ш., Н. К.*) [20, с. 249].

Тут мовиться про січну сесію ВУАН 1934 р., яка відбувалася в обстановці потужного нагнітання масового психозу, що супроводжувався загостренням класової боротьби зі «шкідництвом», «курульством» та «націоналізмом» («махровими українськими патріотами»). На цій сесії, зокрема, й академік М. В. Птуха у виступі наркома освіти В. П. Затонського був підданий несправедливій (вulgарно-ярличній) критиці за належне пошанування М. В. Птухою пам'яті академіків М. І. Туган-Барановського [21] та Р. М. Орженецького [22].

Доповідь В. П. Затонського, яка потім вийшла окремою брошу-рою «Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму» [23], стала сигналом, а чи наказом «справжнім марксистам» рішуче вдатися до «достатньо гострої відсічі українському націоналізмові», якої, на думку наркома, «за останні кілька років не було».

Така «достатньо гостра» відсіч не забарилася. На адресу академіка М. В. Птухи та інших провідних діячів академічної науки, зокрема економічного профілю, посипалися як одноосібні, так і колективні багатосторінкові статті із украй тяжкими звинуваченнями в «буржуазності», «націоналізмі» та «фашизмі». Уперше вводимо для наукового використання архівні документи, які раніше дослідниками наукової праці М. В. Птухи не аналізувалися. Це першоджерела, що зберігаються в Інституті Рукопису НБУВ НАН України. Ось імена авторів та назви їхніх статей, спрямованих на дискредитацію загалом усієї Всеукраїнської Академії наук. (У подальшому ми цитуватимемо «продукцію» цих авторів зі збереженням їхніх мовних особливостей та неохайностей у написанні прізвищ та ініціалів критикованих ними учених).

«Вірник Д. Ф., Руденко П. Т. Демографічний фронт ВУАН під вогонь марксистської критики. Стаття. 1934. Машинопис. 84 арк.» [24].

«Гарцман (Брук) Б. М. Великодержавний шовінізм у блоці з українськими націоналістами на економічній ділянці ВУАН. Стаття. 1934. Машинопис. 112 арк.» [25].

«Гарцман (Брук) Б. М. «Демографія» на службі капіталістичної реставрації. До критики буржуазно-реставраторських, націоналістичних настанов акад. Птухи й Демографічного інституту ВУАН, Стаття. Машинопис. 44 арк.» [26].

«Горенштейн. Буржуазна теорія грошей і кредиту на Україні. Стаття. 1934. Машинопис. 58 арк.» [27].

«Кравчук І. Апологетика дворянсько-поміщицького господарства. Стаття. 1934. Машинопис. 28 арк.» [28].

«а) Майко О. С. Про буржуазно-реставраторські концепції з питань народно-господарського планування у виданнях економічних установ ВУАН. Стаття. б) Гарцман. Доповідна записка до Неодмінного Секретаря ВУАН. 1934. Машинопис. 52+1 арк.» [29].

«а) Пасічник, Нагорний, Кравчук. Викорчувати буржуазний націоналізм на економічній та аграрній ділянках ВУАН. Стаття. б) Нагорний. Доповідна записка до Неодмінного секретаря ВУАН. Машинопис. 53+1 арк.» – [30].

Особливе роздратування авторів наведених вище статей викликала промова професора М. В. Птухи, виголошена в 40-й день по смерті академіка М. І. Туган-Барановського: «М. И. Туган-Барановский, как экономист» [21] та некролог академікові Р. М. Орженцькому [22].

Дослідники наукової спадщини академіка М. В. Птухи часів радянських, із причин зрозумілих, обходили драматичні й трагічні події 30-х років. На доповнення наукової біографії вченого вводимо у обіг такі відомості з Особової справи М. В. Птухи, що зберігається у Науковому архіві Президії Національної академії наук України [15]:

«Витяг із протоколу № 7 Засідання Президії Академії Наук УРСР від 23.ІІ.1938 року

17. СЛУХАЛИ: Про виведення з складу дійсних членів Академії Наук УРСР Кравчука і Птухи, як заарештованих органами НКВС.

(Допов. Неодмін. Секретар акад. Палладін).

УХВАЛИЛИ: б) Зняти Птуху М. В. з посади директора ін-ту.

Оригінал за належними підписами».

Виписка із стенограми Загальних Зборів Академії Наук УРСР від 2 липня 1938 року:

СЛУХАЛИ: Інформацію акад. Палладіна про затвердження постанови Президії від 23 лютого 1938 р. про виключення зі складу дійсних членів Птухи М. В., як заарештованого НКВС.

УХВАЛИЛИ: Одноголосно затвердити постанову Президії АН УРСР від 23.ІІ.1938 року про виключення зі складу дійсних членів Птухи Михайла Васильовича» [15].

У 1944 р. ім'я дійсного члена Академії наук УРСР М. В. Птухи, як видатного вченого, було пошановано в доповіді академіка О. В. Палладіна з нагоди 25-річчя Академії наук. Оглядаючи, зокрема, наукову роботу інститутів Відділу суспільних наук Академії, промовець відзначив: «Протягом першого етапу життя установ суспільних наук (перших 10–12 років. – М. Ш., Н. К.) в їх роботі брала участь чимала кількість видатних українських вчених, що

відіграла чималу роль в розвитку гуманітарних наук в Академії Наук УРСР, серед цих учених можна згадати імена академіків М. С. Грушевського (історія України), Д. І. Багалія (історія), М. Ф. Сумцова (фольклор), А. Ю. Кримського (сходознавство), М. І. Туган-Барановського (економіка), К. Г. Воблого (економіка), М. В. Птуху (статистика), Д. І. Яворницького (археологія), О. Н. Новицького (мистецтвознавство), А. М. Лободи (етнографія), В. Ф. Левицького (економіка сільського господарства), О. Г. Шліхтера (економіка)» [31, с. 39–41].

Як бачимо, ім'я М. В. Птухи піднесено до сузір'я імен найславетніших українських учених. Оцінюючи наукову діяльність Інституту економіки, Президент відзначив, що в роботах цього інституту «чимале місце займають дослідження в галузі статистики. Роботи по статистиці почалися в Академії Наук УРСР вже в перший рік її існування, коли вони були зосереджені в Інституті демографії, організованому в 1919 році; директором цього Інституту був академік М. В. Птуха. Інститут демографії закрито в 1938 році, і роботи по демографії було перенесено в Інститут економіки, в якому організовано відділ статистики. В Інституті демографії за час його існування академіком М. В. Птухою розроблено методи вивчення шлюбності, смертності і перспективних обчислень майбутнього населення. Інститут опрацював також чимало питань прикладної демографії, зокрема демографії України. В Інституті демографії, а потім в Інституті економіки академік М. В. Птуха працював над складанням «Історії теоретичної та практичної статистики в СРСР і за кордоном» (один том зданий до друку в 1941 році), а також «Історії статистики СРСР». Під час евакуації (в Уфі. – *М. Ш., Н. К.*) академік М. В. Птуха закінчив складання 1-го тому «Історії статистики СРСР», багатотомного фундаментального твору, в якому вперше в історії статистичної науки академік М. В. Птуха розробляє історію статистики СРСР від початку її виникнення в Росії й до наших днів» [31, с. 39–41].

У 1944 р. за багаторічну науково-педагогічну і громадську діяльність М. В. Птусі було присвоєно звання Заслуженого діяча науки Української РСР [32]. У 1945 р. вийшла в світ книжка «220 років Академії наук СРСР», де про М. В. Птуху вміщено коротку біографічну довідку [33]. У 1945–1946 рр. увагу одразу кількох видань привернула праця М. В. Птухи «Очерки по истории статистики

XVII–XVIII веков. Под общ. ред. В. С. Немчинова». Рецензії на цю монографію надрукували: С. Партигул – у журналі «Большевик» [34], М. Сміт – в «Советской книге» [35]. Позитивні відгуки вмістили «Известия» [36] та «Вісті Академії наук УРСР» [37].

7 листопада 1954 р. академікові М. В. Птусі виповнилося 70 років від дня народження та 45 років наукової, педагогічної та громадської діяльності. З цієї нагоди відбулося урочисте засідання АН УРСР, на якому з доповіддю виступив І. М. Романенко. Скорочена стенограма урочистостей, присвячених ювілярові, дійсному членові Академії наук УРСР М. В. Птусі, була надрукована у «Віснику Академії наук УРСР» [38].

Відомості про М. В. Птуху подала «Большая Советская Энциклопедия», 2-го видання, том 35 за 1955 р. [39, с. 272–273].

У 1955 р. вийшов у світ перший том «Очерков по истории статистики в СССР». «Серйозна праця з історії вітчизняної статистики» – так назвав рецензію на цю монографію М. Дружинін в журналі «Вопросы экономики» [40, с. 128–135]. Позитивно оцінив цю працю М. В. Птухи В. К. Яцунський в журналі «Вопросы истории» [41, с. 151–153].

В 1957 р. Президент Академії наук СРСР О. М. Несмеянов виступив з доповіддю на ювілейній сесії АН СРСР «40 лет советской науки». Його виступ був присвячений 40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Серед імен учених, праці яких здобули світову славу, Президент назвав ім'я М. В. Птухи як видатного вченого у галузі історії статистики [42].

Двічі з'являлися публікації про М. В. Птуху за підписом В. Старовського: у «Вестнике статистики» (1958) [43, с. 3–15] та в книзі «История советской государственной статистики» (1960) [44, с. 4–21]. Обидві публікації В. Старовського важливі тим, що в них по достоїнству оцінено наукові досягнення академіка М. В. Птухи: його ім'я поставлено у ряд імен найвидатніших учених-економістів Радянського Союзу.

Книга «История советской государственной статистики», яка вийшла в 1960 р., опублікувала також статтю А. М. Вострікової «Статистика населения и здравоохранение». А. М. Вострікова, зокрема, аналізує дані перепису 1926 р. «Матеріали перепису 1926 р. послужили базою для перспективних розрахунків чисельності населення, зроблених С. Г. Струмиліним на низку років, М. В. Птухою – на

другу п'ятирічку, Б. Н. Бабиніним – по РРФСР на 1926–1941 рр.», – узагальнює А. М. Вострікова [45, с. 241].

У цій же книзі вміщено статтю М. Маркіна «Статистика Советской Украины» [46], у якій з'ясовуються умови для розвитку статистики у дожовтневій та пожовтневій часи. М. Маркін відзначає особливо великі заслуги відомого статистика Д. П. Журавського, науковій діяльності якого присвятив кілька дослідницьких праць М. В. Птуха [47].

У 1960 р. за успішну роботу з проведення Всесоюзного перепису населення в 1959 р. М. В. Птуху було нагороджено медаллю «За трудову доблесть» [48].

3 жовтня 1961 р. скінчилося земне життя М. В. Птухи. Українська наука зазнала тяжкої втрати: не стало активного її творця, талановитого будівничого. Некрологи у друкованих виданнях сповістили про кончину видатного вченого, академіка Академії наук УРСР, члена-кореспондента Академії наук СРСР, Заслуженого діяча науки Української РСР.

Зокрема, журнал «Економіка Радянської України» [49] відзначав, що «протягом 50 років плідотної науково-дослідної діяльності М. В. Птуха опублікував багато цінних праць з демографічної статистики і загальної теорії статистики». Звертається увага на документальну основу його робіт та поєднання наукової діяльності вченого із практичними завданнями. У його працях обґрунтовано нові методи статистичного вивчення відтворення населення, що використовуються плановими органами. У доповіді на Всесоюзній нараді з питань статистики в 1954 р. М. В. Птуха вперше висунув і обґрунтував схвалене науковою громадськістю й широко використовуване в радянській статистичній літературі визначення статистики як суспільної науки. Цілі покоління користуватимуться його працями, зазначає журнал «Економіка Радянської України». (Тут же недогляд: М. В. Птуха помер 3 жовтня, а не 3 вересня, як повідомив журнал).

Всесоюзний журнал «Вестник статистики» [50] у некролозі називає М. В. Птуху видатним демографом, автором фундаментальних праць з історії статистики, відзначає використання нашим співвітчизником оригінальних методів математичного аналізу в демографії. Звертається увага на те, що вже першою великою монографією «Очерки по теории статистики населения и моральной» (1916)

М. В. Птуха «завоював визнання як один із кращих демографів країни». Високо оцінено науково-організаційну роботу Михайла Васильовича в Демографічному інституті, де «під його керівництвом було проведено багато цінних досліджень, які здобули світове визнання» [50, с. 9].

5 жовтня 1961 р. Президія Академії наук УРСР, Бюро Відділу суспільних наук АН УРСР та Інститут економіки АН УРСР сповістили про смерть академіка АН УРСР, члена-кореспондента АН Союзу РСР М. В. Птухи на сторінках столичної газети «Вечірній Київ». Вміщено також портрет ученого [51].

До літературних джерел, які простежують життєвий шлях М. В. Птухи та аналізують не окремо взятую працю або групу тематично споріднених робіт, а охоплюють усю наукову спадщину вченого, належить передусім дослідження «Михаил Васильевич Птуха. 1884–1961. Библиографический указатель. Вступительная статья П. И. Пустохода. Составила Е. С. Ровнер» [16]. Ця розвідка вийшла у видавництві Академії наук Української РСР у 1963 р. і є поки що найповнішим науково-аналітичним джерелом. Це спроба подати цілісний творчий портрет видатного творця академічної науки й талановитого будівничого вищої школи, громадського діяча й авторитетного повпреда української економічної науки в інституціях міжнародних.

Того ж 1963 р. цей нарис П. І. Пустохода надруковано у сьомому томі «Ученых записок по статистике» (вид-во Академії наук СРСР [52, с.321–333]. Ім'я М. В. Птухи в цій публікації вже взято у траурну рамку. Змістом нарис не відрізняється від українських публікацій. Завершується він списком наукових праць Михайла Васильовича: книг, статей, доповідей, звітів та ін., а також книг, збірників статей та матеріалів, що вийшли під його редакцією (всього 68 позицій).

П. І. Пустоход – штатний науковий співробітник Демографічного інституту тих років, коли його директором був М. В. Птуха. В особі П. І. Пустохода маємо авторитетного дослідника, який працював пліч-о-пліч із М. В. Птухою, а отже, знав його досить близько. Цим значною мірою пояснюється фахово компетентний аналіз наукових праць Михайла Васильовича, а також глибока обізнаність П. І. Пустохода з особливостями діяльності Демографічного інституту.

Означивши основні дати життя й творчості М. В. Птухи, П. І. Пустоход докладно спиняється на специфічних особливостях наукової роботи академіка. У ній він виділяє чотири основні напрями: 1) в галузі загальної теорії статистики; 2) у галузі демографії теоретичної і практичної; 3) у спеціальних розробках загальної й вітчизняної історії статистики; 4) у колективній роботі Інституту демографії Академії наук Української РСР.

М. В. Птусі належить класичне визначення поняття статистики. «Статистика — це наука, яка вивчає масові явища і процеси суспільного життя шляхом обчислення їх за категоріями. Вона з'ясовує кількісні закономірності, що існують у суспільних явищах і процесах на різних ступенях розвитку людського суспільства. Статистика — суспільна наука. Предмет її — кількісна сторона масових явищ і процесів; її специфічний метод — обчислення цих явищ за категоріями; загальне завдання, яке надає статистиці наукового характеру, — виявлення кількісних закономірностей людського суспільства» [16, с. 9].

З 1933 р., зазначає П. І. Пустоход, М. В. Птуха почав спеціально працювати над історією статистики. Відтоді ця галузь знання склала головний предмет його занять. Із зрозумілих причин П. І. Пустоход не говорить, що спонукало академіка до переорієнтації на історичну тематику; він замовчує круті повороти долі М. В. Птухи, нічого не говорить про два арешти академіка (в 1921 та 1938 рр.), про репресії та переслідування кадрів статистиків та наслідки тих репресивних заходів. У нарисі П. І. Пустохода М. В. Птуха постає як цілком благополучний та успішний радянський учений, увінчаний високими званнями та почесними. Отож, Михайло Васильович у 1933–1935 рр. підготував до друку монографію «Політична арифметика». Її завданням було не тільки висвітлити питання про розвиток статистики у XVII–XVIII століттях, але й підготувати ґрунт для обумовлення самостійного розвитку статистики в Росії. У 1941 р. книга була підписана до друку. Війна 1941–1945 рр. завадила виходу її у світ. Згодом ця праця була об'єднана із нарисом про розвиток статистичної думки в Росії до початку XIX ст. і вийшла друком у 1945 р. як монографія «Очерки по истории статистики XVII–XVIII веков» [53]. Тут подано докладні характеристики праць основоположників політичної арифметики: Дж. Граунта (1620–1674), В. Петті (1623–1687), Е. Галлея (1656–1742), політичних арифметиків кінця XVII і першої

половини XVIII ст. (Англія, Голландія, Франція, Німеччина); статистику населення Швеції та демографії Франції.

У 1970 р. видавництво «Наука» (Москва) на ознаменування 50-річчя радянської статистики випустило окремих том «Советская статистика за полвека 1917–1967 гг.» [54]. Уже в «Предисловии» зазначається: «Для развития советской статистики в последней четверти века характерен неослабевающий рост интереса к истории статистической мысли и практики в дореволюционной России и в СССР, в чем большую роль сыграла деятельность В. С. Немчинова и особенно М. В. Птухи. Одним из толчков к этому можно считать ряд историко-статистических докладов в Статистической секции Московского Дома ученых уже вскоре после ее возникновения (1941–1943 гг.), а несколько позднее – выход в свет широко известных трудов М. В. Птухи, особенно его фундаментального двухтомного исследования «Очерки по истории статистики в СССР» (1955 і 1959... На всем протяжении существования «Ученых записок по статистике» (с 1955 г.), особенно в томах I–VIII (1955–1964) и в специальных томах С-1 и С-2 (1959 и 1960), немало страниц было уделено истории статистической мысли в предреволюционной России и в СССР, главным образом в подробных очерках-некрологах, посвященных виднейшим статистикам, таким выдающимся представителям статистической мысли, как А. А. Чупров, Е. Е. Слуцкий и В. С. Немчинов, как статистики-математики Б. С. Ястремский, И. Я. Лукомский, В. Н. Крылов, как статистики-демографы В. И. Гребенщиков, М. В. Птуха, Ю. А. Корчак-Чепурковский, как представитель экономической, биологической и антропологической статистики М. В. Игнатьев, как теоретики санитарной, медицинской и социально-страховой статистики П. И. Куркин, Ф. Д. Маркузон, Л. С. Калинин и Г. А. Баткис» [54, с. 3–4].

«Советская статистика за полвека», оцінюючи наукові здобутки М. В. Птухи як ученого «с мировым именем» [55, с. 4], посилається на його праці на 21 сторінці: 4, 23, 35, 36, 47, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 75, 87, 96. Причому на багатьох сторінках ім'я Михайла Васильовича називається по 4-5 разів.

У 1971 р. вийшов однотомник «Вибраних праць» [2] М. В. Птухи (до десятої річниці від дня смерті). Це видання відкривається короткою передмовою тоді ще кандидата економічних наук, нині доктора,

професора В. С. Стешенко та україномовного варіанту статті кандидата економічних наук П. І. Пустохода, вміщеної у виданні від 1963 р.

«Видатний радянський демограф і статистик академік М. В. Птуха, — йдеться у передмові, — залишив велику і цінну наукову спадщину. У пропонованому читачеві томі вміщено лише невелику її частину, що стосується переважно демографічної методології і теорії статистики. Публікація вибраних праць М. В. Птухи — не лише вираження поваги до видатного вченого і визнання його заслуг перед радянською демографічною наукою, але й настійна потреба, викликана особливостями сучасного етапу розвитку цієї науки» [2, с.5].

Автор передмови вказує на потребу поглибленого вивчення проблем народонаселення, розширення фронту демографічних досліджень. «Успішне розв'язання великих і відповідальних завдань, що стоять перед демографією, не можливе без вивчення й узагальнення усього попереднього досвіду наукових досліджень у цій галузі» [2, с. 5].

Як по-сучасному актуально звучать думки, висловлені понад сорок років тому! В. С. Стешенко слушно зауважує: «Спадщина М. В. Птухи — сполучна ланка між дореволюційною і радянською демографією і статистикою. У теоретичних працях М. В. Птухи узагальнено і розвинуто не тільки вітчизняний досвід, а й досвід, нагромаджений за рубежом. Знання кількох іноземних мов, тривала праця у найбільших книгосховищах Європи, постійні наукові контакти з найвидатнішими демографами світу дозволили йому у багатьох працях зробити своєрідний висновок щодо розроблюваності демографічних проблем, запропонувати свої оригінальні методи вивчення демографічних явищ» [2, с. 6]. Іншими словами, наукові праці М. В. Птухи є також активною сполучною ланкою між Україною інтелектуальною і Європейським науковим світом. Сучасний стан демографічної науки в Україні зобов'язує українську науку продовжувати й розвивати створені традиції, і праці М. В. Птухи допоможуть нам у цьому значною мірою.

У 1983 р. в Москві вийшла книга Д. К. Шелестова «Демография: история и современность» [56]. У ній на широкому історичному матеріалі висвітлено зародження демографії, дано характеристику основних етапів її розвитку. Цій книзі передувала ґрунтовна стаття

Д. Шелестова, вміщена у збірнику «Прошлое и настоящее демографии», виданої «Статистикою» в Москві у 1980 р. [57]. Автор неодноразово посилається на праці М. В. Птухи. «Знаменним явищем періоду становлення радянської демографії була діяльність двох наукових установ – Демографічного інституту в Києві і створеного пізніше інституту з такою ж назвою в Ленінграді. Перший із них заснований весною 1919 р. Він був задуманий ініціатором його утворення М. В. Птухою як наукова установа зі статистики населення. Із документів виходить, що при розробці проекту Соціально-економічного відділення створюваної в Києві Академії наук була передбачена організація Інституту «для статистичного вивчення населення України» [«Советская статистика за полвека 1917–1967гг.» – С. 52–53]. Директором цього Інституту став М. В. Птуха. Так виник Демографічний інститут АН УРСР, перша державна наукова установа, спеціально орієнтована – хай у межах статистики населення, – але все ж на демографічну дослідницьку роботу» [56].

Високо оцінивши внесок М. В. Птухи у розвиток демографічної науки, Д. К. Шелестов повторює тут помилки, відзначені нами вище, а саме: стосовно ініціативи заснування Демографічного інституту, яка насправді належала академіку М. І. Туган-Барановському, та часу заснування Інституту – з 1 січня, а не весною 1919 р.

З'ясовуючи добу, до якої відноситься виникнення демографічної науки, Д. К. Шелестов починає її «від Граунта», тобто від виходу в 1662 р. в Лондоні книжки «Природні й політичні спостереження, зроблені над бюлетенями смертності» галантерейного купця Д. Граунта, який встановив наявність певних закономірностей у смертності мешканців англійської столиці, їхньої народжуваності та деяких інших процесів.

Найретельніше, відзначає Д. К. Шелестов, робота Д. Граунта була проаналізована М. В. Птухою. Його оцінка цієї роботи має деякі відтінки. Наприкінці 30-х років учений подав II Міжнародному конгресу з народонаселення (Париж) доповідь, у якій Д. Граунт названий засновником демографії. У книзі, яка вийшла через кілька років, така категоричність була дещо пом'якшена, в ній М. В. Птуха писав уже про трьох (Д. Граунт, В. Петті, Е. Галлей) «основоположників статистики XVII ст.» Далі Д. К. Шелестов визнає: «ця книга – один із найгрунтовніших (не тільки у вітчизняній, але і в зарубіжній літературі) нарисів діяльності учених XVII–XVIII ст., що стали

зачинателями кількісного вивчення населення, і всім своїм фактичним змістом показує складність і тривалість формування цієї галузі знань про народонаселення» [56, с. 13–14].

Д. К. Шелестов звертає увагу на те, що Б. Ц. Урланіс, який на початку 60-х років дав закінчений виклад концепції одноразового виникнення демографічної науки (1662 р.), поставив книгу М. В. Птухи («Очерки по истории статистики XVII–XVIII веков») першою у списку використаної літератури.

В. В. Дробишев – автор книжки «У истоков советской демографии» [58]. В ній йдеться: «Значний вклад щодо відтворення населення зробили статистики України. Тут регулярно видавалися праці, що характеризують народжуваність, смертність, шлюбність населення. При цьому давалися статовікові групування з виділенням великих міст... Демографічні дослідження після Жовтня були такі значні, що дуже швидко виявилась необхідність організованого об'єднання сил учених. На початку 1919 р. у Києві при Академії наук був заснований Демографічний інститут, директором якого призначили видатного демографа М. В. Птуху. Значне місце в діяльності Інституту посідала розробка таблиць смертності для населення України» [58, с. 26].

У 1987 р. видавництво «Наука» (Москва) випустило книгу «Советская демография за 70 лет» [59]. В ній уперше опубліковано російською мовою доповідь «Население Украины до 1960 года», з якою наш співвітчизник виступив на XIX сесії Міжнародного статистичного інституту. Видання зазначає, що ця праця М. В. Птухи уперше була оприлюднена французькою мовою (Ptoukha M. la population de l'Ukraine jusgu'en 1960 / XIX session de l'Institut International de Statistique Tokyo, 1930. La Haye, 1930). «Советская демография за 70 лет» супроводить цю публікацію короткою біографічною довідкою, у якій характеризує М. В. Птуху, як «крупного теоретика статистики и демографии, организатора демографических исследований на Украине» [59, с. 46].

У книзі «Основи демографії» її автор І. М. Прибиткова, зокрема, відзначає: «Недостатня зрілість системи демографічного знання, мабуть, була причиною парадоксальної ситуації, коли вчені, котрі чимало зробили для розвитку демографії в Україні, розглядали її як одну з галузевих статистик (наприклад, О. О. Русов, К. Г. Воблій та деякі інші), або зводили статистику як самостійну науку, що має свій

власний предмет досліджень, до «статистики населення й моральної», як зробив це М. В. Птуха» (60, с. 45).

Далі, простежуючи розвиток демографічної науки в Україні за радянських часів, І. М. Прибиткова наголошує: «розвиток демографії в Україні в 20–30-ті роки позначений неабиякими досягненнями. Наукові дослідження були зосереджені в трьох центрах: Інституті демографії АН УРСР, відділі демографії ЦСУ УРСР, а також у системі науково-дослідних установ і підрозділів соціально-гігієнічного профілю Наркомату охорони здоров'я УРСР. Демографічні дослідження, що проводилися в той період на Україні, набули всесоюзного значення й посіли помітне місце серед міжнародних досягнень демографічної думки. Директором Інституту демографії, заснованого 1919 року, став М. В. Птуха. Ще 1920 року він висунув тезу про необхідність широкого комплексного підходу до вивчення народонаселення. Проте зреалізувати таку програму Інституту не вдалося через брак дослідницьких кадрів і відсутність необхідного фінансування. При визначенні реального кола дослідницьких завдань учені Інституту виходили передусім з міркувань їх першорядності, а також з конкретних матеріальних умов наукової роботи. Важливою обставиною, яка забезпечувала успіх демографічних досліджень, було тісне співробітництво Інституту демографії та ЦСУ УРСР [60, с. 45].

Центральною проблемою української демографії в 20–30-ті роки було теоретичне й конкретно-соціологічне вивчення смертності. Ця проблема фігурувала як головна у демографічній науці ще в дореволюційний час. Росія за рівнем смертності посідала одне з перших місць у Європі, особливо великою була дитяча смертність. Робота щодо вивчення смертності була продовжена Інститутом демографії АН УРСР у 20-ті роки. В монографії М. В. Птухи були підбиті підсумки цього дослідження. Для побудови повних і сумарних таблиць смертності вчений розробив спеціальну методику, яка враховувала якість статистичного матеріалу в країні наприкінці XIX сторіччя. Праці М. В. Птухи та його учнів дозволили вперше виявити особливості сільської і міської смертності в Росії, встановити особливості смертності для одинадцяти народів Європейської частини Росії наприкінці XIX сторіччя. Наукове значення етнічного аспекту смертності населення було важливим у формуванні етнічної демографії в СРСР [60, с. 46].

У 20–30-ті роки, зазначає І. М. Прибиткова, формується комплексний підхід до вивчення демографічних процесів і структур, які розглядаються уже не ізольовано одні від одних, а в тісному причинно-наслідковому зв'язку. Крім макропроцесів – народжуваності, смертності, шлюбності – вивчають мікропроцеси у їхньому зв'язку з мікроструктурами, наприклад сімейного структурного населення. У методологічній площині таке вивчення полегшувалося введенням поняття «демографічна біографія пересічної людини», розробленого М. В. Птухою ще 1916 року. Свою концепцію він сформулював так: «Тільки при поєднанні демографічних біографій окремих індивідумів у демографічну біографію пересічної для досліджуваної сукупності людини можливе повне й вичерпне вивчення всіх статистичних констатованих конкретних масових явищ демографічного життя в усій їхній різноманітності. За будь-якого іншого зображення ця теоретична палітра можливого дослідження більшою чи меншою мірою зникає».

М. В. Птуха розробив загальну схему вивчення демографічних явищ, засадовою стосовно якої була «демографічна біографія пересічної людини». Створенню апарату вимірювання цієї загальної системи демографічних явищ була, зокрема, присвячена теоретична праця М. В. Птухи про методи встановлення індексів шлюбності. У розрахунках доповнень до цього теоретичного дослідження брав участь відомий український демограф П. І. Пустоход. Розроблений М. В. Птухою метод дозволив точніше виміряти індекси шлюбної гомогамії та гетерогамії як індекси «тяжіння» та «відштовхування», «симпатії» та «антипатії». М. В. Птуха запропонував свій індекс шлюбності для вимірювання етнічного аспекту гомогамії та гетерогамії. (Шлюбна гомогамія передбачає укладення шлюбів усередині своєї групи – етнічної, соціальної, територіальної тощо; гетерогамія – явище протилежного характеру).

Розвиваючи ідею М. В. Птухи про необхідність використання демоетричних засобів при вивченні демографічних процесів, Ю. О. Корчак-Чепурківський побудував першу в СРСР таблицю шлюбності, яка тривалий час залишалася єдиною в країні. На початку 30-их років з'являється монографія А. П. Хоменка, присвячена проблемам радянської сім'ї в перехідний період. Це перше у вітчизняній демографічній літературі комплексне дослідження

шлюбно-сімейного колективу як первинного осередка відтворення населення [60, с. 46–47].

У другій половині 30-х років демографічні дослідження в Україні були згорнуті, Інститут демографії АН УРСР 1938 року закритий, шерех провідних демографів України репресований. На кінець 30-х років дослідження з проблем народонаселення в Україні були майже повністю припинені й широко відновилися лише в 1960-ті роки, чому сприяло перевидання найважливіших методологічних праць М. В. Птухи та науково-педагогічна діяльність Ю. О. Корчака-Чепурківського» [60, с. 51].

Ще з пори так званої перебудовної демографічну проблематику помітно активізували українські наукові журнали. Так, «Економіка Радянської України» ще в 1988 р. надрукувала статтю академіка І. Лукінова «Практична функція демографії в умовах перебудови» [61]. І хоч автор не згадує імені академіка М. В. Птухи, його робота аналізує назрілі проблеми народонаселення, які свого часу непокоїли Михайла Васильовича. Академік І. Лукінов наголошує на потребі фундаментального вивчення реальних процесів життєдіяльності людини й суспільства, конкретних факторів, які зумовлюють демографічні зрушення, дають можливість мати правильні результати, на яких може ґрунтуватися ефективна політика, управління демографічними процесами та їхнє цілеспрямоване регулювання. Учений-економіст із жalem констатує, що «стан демографічних досліджень поки що далеко не відповідає складності й масштабності вирішення гострих проблем у цій сфері» [61, с. 33].

І хоч закид академіка І. Лукінова стосовно того, що «найбільш больові точки, як це не парадоксально, залишаються поза полем демографів», значною мірою справедливий, — є, однак, певні позитивні зрушення. Вже самі назви публікацій, скажімо, в «Українському історичному журналі» (1989 р.), свідчать про нові, бодай часткові, можливості, що з'явилися для вчених у період розвалу СРСР та становлення України Суверенної: «Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 30-ті роки» [62], «Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр.» [63]. Це наукові розвідки київських учених А. Л. Перковського та С. І. Пирожкова — публікації саме з розряду тих, що оголюють глибинне коріння наших демографічних провалів, з'ясовують і науково доказово пояснюють оті «негативні тенденції» (В. С. Стешенко), які десяти-

літтями усугублювали українську демографічну ситуацію. Ці публікації в «Українському історичному журналі» можуть служити лише першою спробою дослідження суті демографічних потрясінь, що мали місце в 30–40-х роках. Нагромаджена статистична інформація про демографічний розвиток УРСР наприкінці 20-х – на початку 30-х років дає змогу значно глибше уявити масштаби демографічних наслідків соціальних потрясінь 30–40-х років.

Звертаємо увагу, зокрема, на статтю А. Л. Перковського та С. І. Пирожкова «Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 30-ті роки». І не тільки тому, що в ній науково достовірно обчислено «величезні демографічні втрати Української РСР внаслідок примусової колективізації селянства та сталінських репресій 30-х років проти інших класів та суспільства в цілому». Важливий і інший аспект, який стосується нашої теми: підтвердження сучасними демографами правильності методології перспективного обчислення народонаселення, застосовуваної академіком М. В. Птухою ще в 1932 р. Автори пишуть:

«Відповідно до уточненого прогнозу академіка АН УРСР М. В. Птухи (1932 р.) загальна чисельність населення України на 1 січня 1937 р. мала становити 34 млн. чол. При складанні прогнозу, що мав офіційний характер і подавався від імені Інституту демографії АН УРСР, М. В. Птуха враховував нормальні тенденції відтворення населення республіки наприкінці 20-х та самому початку 30-х років. Зокрема, він узяв до уваги зниження народжуваності, яке почалося у другій половині 20-х років і особливо виявилось в 1929–1931 рр. Зрозуміло, він не міг передбачити демографічних потрясінь, що обрушилися на населення республіки в 1933 р. Однак і через багато років М. В. Птуха вважав, що методологічні принципи його прогнозу чисельності населення УРСР на другу п'ятирічку були правильні. Це він підтвердив, зокрема, фактом повторної публікації своєї праці наприкінці 50-х років, коли були вже добре відомі основні факти демографічної історії 30-х років. Звідси можна зробити висновок, що вчений розглядав свій прогноз як засіб для «вимірювання» зумовлених колективізацією кризових демографічних наслідків, які деформували хід нормального демографічного розвитку країни та окремих її регіонів. Звичайно, він не міг заявити про це відкрито: політико-ідеологічні умови «відлиги» не передбачали достатньо широкої гласності. Однак, говорячи про прогнози

чисельності населення Української РСР на 30-ті роки, академік підкреслив: «Найбільш складні і обґрунтовані обчислення зроблено в Інституті демографії Академії наук УРСР» [64, с. 431–432].

Тому ми приймаємо названий вище прогноз М. В. Птухи як основу для обчислення втрат населення республіки внаслідок демографічної кризи 30-х років. З прогнозованої чисельності на 1 січня 1937 р. вирахуємо справжню кількість жителів Української РСР за підсумками Всесоюзного перепису населення 6 січня 1937 р.: $34,0 - 29,4 = 4,6$ млн. чол. Прогнозована чисельність населення розрахована без урахування міграцій. І коли б їх не було, то одержана цифра дала б досить точний вираз демографічних втрат. Однак насправді вона не виражає повного їх обсягу, а являє собою лише наближену оцінку демографічної катастрофи. Справжні цифри втрат у даному випадку вуалюються припливом населення, головним чином, російського, з інших регіонів країни, що підтверджується матеріалами переписів. Так, якщо в 1926 р. чисельність росіян у республіці становить 2,7 млн. чол., то в 1939 р. – 4,2 млн. чол., тобто їх кількість збільшилася на 1,5 млн. чол., в основному за рахунок мігрантів, які, таким чином, поліпшили вікову структуру населення. Однак саме ця обставина робить останню недостатньо надійним критерієм при виявленні демографічних втрат» [62, с. 32].

До кола учених, глибоко стурбованих затяжними проблемами економіки, зокрема зниженням життєвого рівня народу та припиненням природного приросту населення у працездатному віці, належить академік Національної академії аграрних наук, доктор економічних наук, професор, член Національної спілки письменників України та Національної спілки журналістів України Б. Я. Панасюк. Його тривоги перегукуються з демографічними проблемами, які свого часу перебували у полі неослабної уваги академіка М. В. Птухи. У 1993 р. в журналі «Інформатика і ринок» (№2–3) Б. Я. Панасюк опублікував статтю, у якій звернув увагу урядових структур і всього суспільства на «перевищення смертності над народжуваністю, зниження загальнонародської культури, моральних і етичних якостей населення. Якщо за 1971–1975 рр. чисельність населення в працездатному віці виросла на 2 млн. чол., то за 1976–1980 рр. тільки на 1 млн. чол., а починаючи з 1981 р. чисельність цієї категорії знижується в середньому на 50 тис. чол. щорічно. У 1981–1985 рр. народне господарство розвивалось практично без приросту

чисельності працівників. Нині ця проблема загострилася ще сильніше. Основна причина такого стану є зниження народжуваності. Якщо в 1980 р. народжуваність перевищувала смертність на 30,7 %, то у 1990 р. – на 4,4 %, а в 1991 р. вона вже була на 5,4 % нижчою. Тривалість життя в Україні на 10-15 років нижча, ніж у високорозвинених країнах. У цих показниках сконцентровані недоліки економічного і соціального розвитку України в цілому, слабкість нашої медицини через її жебрацьке становище в суспільстві» [65].

Вагому частину історіографічного активу становлять публікації з приводу так званих круглих дат чи то в житті Академії наук, чи її окремих членів. Так, у 1974 р. Інститут економіки Української РСР на відзнаку 90-річчя від дня народження М. В. Птухи в «Демографических тетрадах» (випуск 9, відповідальний редактор В. С. Стещенко) вмістив низку робіт із архіву академіка М. В. Птухи, серед них – лист Михайла Васильовича (8 квітня 1957 р.) [66, 164], яким супроводилася стаття «Средняя продолжительность жизни» [67, с. 165–175], надіслана М. В. Птухою до журналу «Советское здравоохранение». Стаття була схвалена редакцією, але не надрукована, оскільки автор відмовився її доопрацювати у відповідності з примхою рецензента, який вважав, що «стаття викладена у такій формі, що вона доступна тільки вузькому колу спеціалістів». Насправді ця робота, датована 8 квітня 1957 р., є не тільки зразком ясного й лаконічного викладу суті складного демоетричного питання, а й містить також досить перспективні ідеї, досі не реалізовані у вітчизняній демографічній науці (наприклад, пропозиція будувати таблиці смертності для пенсіонерів).

З ініціативи В. С. Стещенко у цьому ж, 9-му, випуску «Демографических тетрадей» уперше опубліковано тези доповіді «Современное состояние статистики населения на Украине» [68, с. 176–181], статтю «Об организации работы по составлению биобиблиографического словаря отечественных экономистов и статистиков» [69, с. 182–185], уривок із листа М. В. Птухи Президентові АН СРСР академіку О. М. Несмеянову від 26 лютого 1958 р., [70], у якому викладено кардинальні заходи для поліпшення стану справ у статистиці й демографії в СРСР. Це такі заходи :

1. Організація при АН СРСР Центрального Інституту Статистики і Демографії з наступним переведенням їх у два самостійні Інституту;

2. Перетворення «Учених записок по статистике» в теоретичний журнал «Вопросы статистики».

3. Заснування при Академії Всесоюзного Статистичного товариства з відділеннями в союзних республіках [70, с. 185].

Ще одна публікація в цьому виданні – лист М. В. Птухи до П. І. Пустохода від 1 липня 1942 р. Цей документ характеризує стиль життя великого ученого, який не міг мислити свого існування без щоденної наполегливої дослідницької праці [71, с. 186].

Велику наукову цінність має також опублікований у «Демографических тетрадах» (1974. Вип. 9) «Обзор архивного фонда научного наследия академика АН УССР М. В. Птухи» [72, с. 187–191], виконаний науковим співробітником Центрального наукового архіву АН УРСР О. О. Михайловою.

У щорічнику «Наука і культура. Україна. 1979» [73] у статті Президента Академії наук Української РСР, академіка Б. Є. Патона підсумовано здобутки академічної науки за 60 літ діяльності академії. Зокрема, відзначено: серед засновників Академії треба назвати видатного російського вченого-геохіміка Володимира Івановича Вернадського, який керував розробкою проекту створення Академії, був її першим президентом, очолював комісію природних багатств країни. Поряд з ним стояли визначні вчені – історик Д. І. Багалій, економісти К. Г. Воблій, М. В. Птуха, математики М. М. Крилов, Д. О. Граве, Г. Ф. Пфейффер, біологи О. В. Корчак-Чепурківський, Є. П. Вотчал, В. І. Липський, М. Ф. Кашенко, Д. К. Заболотний, О. В. Фомін, філологи В. М. Перетц, М. І. Петров, А. Ю. Кримський, хіміки В. Г. Шапошников, В. О. Плотников, геолог П. А. Тутковський та багато інших» [73, с. 162]. Оцінюючи роботу установ АН УРСР соціально-економічного напрямку, Президент звертає увагу на дослідження, «безпосередньо пов'язані з практикою соціалістичного будівництва. Розроблялися проблеми економіки, історії України, української мови і літератури, фольклору тощо. Видатними досягненнями стали теоретичні праці історика Д. З. Мануїльського, економістів К. Г. Воблого, М. В. Птухи, О. Г. Шліхтера, сходознавця А. Ю. Кримського, літературознавців О. І. Білецького, М. Т. Рильського, мовознавця Л. А. Булаховського [73, с. 164].

До 100-річчя від дня народження М. В. Птухи В. П. Піскунов та В. С. Стешенко у республіканському міжвідомчому збірнику наукових праць «Демографічні дослідження» (1984. Вип. 8) надрукували

статтю «Погляди академіка АН УРСР М. В. Птухи на предмет і метод демографії» [74, с. 3–14]. До цієї дати В. М. Корнєв у «Вестнике статистики» (1984. № 12) друкує статтю, присвячену М. В. Птусі, висвітлюючи, зокрема, сторінки історії статистики [75, с. 51–52].

Гідним пошануванням пам'яті М. В. Птухи було заснування в 1997 р. премії його імені. Ця почесна нагорода НАН України присуджується по Відділенню економіки НАН України за видатні наукові роботи в галузі економіки і демографії, демографічної статистики. У книзі В. О. Буценка «Нагороди НАН України» (2008 р.) подано біографічні відомості про М. В. Птуху та окреслено найважливіші напрями наукової діяльності «видатного економіста, демографа, академіка (1920), члена-кореспондента АН СРСР (1943), Заслуженого діяча науки УРСР (1944)». Зокрема, відзначено: «Михайло Васильович Птуха досліджував проблеми теоретичної та прикладної демографії, історії вітчизняної та світової статистики; обґрунтував ряд нових наукових положень у демографії. Розробив схему вивчення демографічних процесів і запропонував методику її реалізації. Висновки М. В. Птухи щодо шлюбності та смертності населення здобули світове визнання. Велике практичне значення мають його методи побудови сумарних таблиць смертності» [76, с. 310].

Як уже зазначалося вище, глибоко фахово аналізує й послідовно наполегливо пропагує наукову спадщину М. В. Птухи доктор економічних наук, професор В. С. Стешенко. У 2002 р. у збірнику наукових праць «Демографічні дослідження» (випуск 24) вміщено статтю Валентини Сергіївни: «Михайло Васильович Птуха як демограф. 1884–1961)» [77, с. 324–332], начерк якої підготовлено до 40-річчя від дня смерті М. В. Птухи для інтернет-журналу «Демоскоп» (2002. № 35–36) й допрацьовано.

В. С. Стешенко, один з найавторитетніших українських демографів, за її споминами, «познайомилася з М. В. Птухою восени 1960 р. на екзамені з демографічної статистики при вступі до аспірантури Інституту економіки АН України. Він був головою комісії. Це був час «двох забутих галузей знання» (Б. Я. Смулевич) – соціології і демографії. І він був приємно здивований, коли з'явився абітурієнт, що виявляє інтерес до демографічної проблематики. Михайло Васильович став моїм науковим керівником. На першій же консультації він виклав основну, з його погляду, умову успішної

роботи в науці — «не розкидатися», або дотримування теорії скрипки, якої він додержувався усе своє життя. Щоб стати гарним скрипалем, казав він, треба грати на скрипці, не цікавлячись технологією її виготовлення, вивченням виробництва її складових і т. ін. Успішний учений не може бути ні запеклим театралом, ні обтяженим великою сім'єю, ні зятим дачником, тобто він повинен пожертвувати всіма іншими інтересами заради наукових. Тому звичайно у справжнього вченого життя не буває багатим на зовнішні події. На превеликий жаль, наше спілкування тривало недовго. У 1961 р. після тривалої і важкої хвороби (гіпернефрома) Михайла Васильовича не стало» [77, с. 327–328].

Чи не найбільш переконливим, науково аргументованим, видається і її обґрунтування «Про заснування премії імені академіка М. В. Птухи». Цитуємо: «В умовах надзвичайної актуалізації демографічної проблематики у зв'язку з несприятливою демографічною ситуацією, яка набуває характеру демографічної кризи в Україні, та з метою сприяти дальшому розростанню та поглибленню демографічних досліджень в Академії наук доцільно заснувати премію імені академіка АН України М. В. Птухи за фундаментальні праці у галузі демографії, демографічної статистики та історії демографічної думки, з присвоєнням її один раз у 5 років». Це подання було датоване ще 9 грудня 1991 року. [Додаток].

Окреслюючи постать свого великого вчителя, В. С. Стешенко наголошує на основному: «М. В. Птуха вплинув на розвиток демографії як глибокий дослідник ряду найважливіших демографічних проблем і як дуже активний і перспективно мислячий організатор науки. Він належав до когорти таких корифеїв української науки, як Володимир Вернадський, Агатангел Кримський, Орест Левицький, Михайло Туган-Барановський, які блискуче знали не тільки свою спеціальність, але й «округу», були людьми найвищої наукової культури. Це було те навколишнє наукове середовище, яке визначило загальнонауковий рівень розробок Михайла Васильовича і його особлива психологічна настроєність, підтримувана радістю від спілкування з цими вченими. З відходом цієї когорти закінчилася ціла епоха розвитку науки, спадщина якої і сьогодні є недосяжним зразком. Українська демографія втратила свого патріарха і натхненника. Але залишилися його праці, які й сьогодні мають велике теоретичне і практичне значення»... «Вивчення наукової спадщини

Михайла Васильовича Птухи демографами України в практичному плані сприяє вирішенню тих проблем відтворення населення, які ставляться в наші дні зростаючою необхідністю формування національної демографічної політики» [77, с. 328].

До 120-річчя від дня народження М. В. Птухи журнал «Статистика України» (2004. – № 4) вмістив статтю В. Т. Нековаля про академіка [78].

У полі постійних фахових зацікавлень тримає наукову спадщину академіка М. В. Птухи колектив співробітників Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, де Михайло Васильович залишив про себе добру пам'ять як організатор вищої школи, талановитий вихователь кадрів економістів, зокрема статистиків-демографів. Автори цілої низки публікацій, присвячених М. В. Птусі, високо оцінюють результати наукової, науково-організаційної роботи та педагогічної діяльності саме в КНЕУ (сьогочасна назва університету, який від 1906 р. називався по-різному: з травня 1906 р. – Київські Вищі комерційні курси, Київський комерційний інститут (до 1920 р.), Інститут народного господарства імені Д. С. Коротченка). Зокрема, у періодичних виданнях з'являється низка досліджень, які стосуються різнобічної творчої діяльності вченого, що сприяє створенню його цілісного портрета, виокремлює суттєві сторони його наукових зацікавлень та вагомих здобутків. Очевидна пізнавальність цих публікацій та, що не менш важливо, виховна функція. Адже подвижницька праця Михайла Васильовича Птухи – чудовий взірець для наслідування молодію науковою зміною: інтелектуальна височінь цього корифея економічної думки досі залишається яскраво привабливою і недосяжною.

Реконструюючи ректорський корпус Київського комерційного інституту (наукова спроба), А. І. Чуткий [79], зокрема, наголошує на вмінні М. В. Птухи справедливо, тобто об'єктивно високо оцінювати діяння колег: у нашому випадку – організаторський талант академіка Р. М. Орженцького, який очолював Комерційний інститут з кінця грудня 1919 р. до початку травня 1920 р. Орженцький, пише А. І. Чуткий, на цей час був уже солідним ученим-економістом. З 1919 р. мешкав у Києві, де виступив організатором Товариства економістів, що згуртувало найкращі кадри вчених економічного профілю в Україні. Як згадував М. Птуха, Орженцький доклав

значних зусиль, аби продовжувати навчальний процес у Комерційному інституті в надзвичайно важких умовах зими 1919–1920 рр.: «Зима, страшенно холодно... Героїчними засобами купують щоденно по оберемку дров і потроху топлять професорську, де в куточку коло грубки сидить ректор в пальті, частенько увесь синій від холоду, приймає студентів, службовців, організовує справу навчання, працює для інституту. Вмів зацікавити студентську аудиторію, хоча був надзвичайно вимогливий на екзаменах» [79, с. 119–129].

Різні періоди діяльності нинішнього КНЕУ імені Вадима Гетьмана та оцінки участі М. В. Птухи в налагодженні в цьому закладі наукового та навчально-виховного процесу відображено в публікаціях цілої низки авторів, таких, як-от: Е. Чекотовський [80], Р. Вечірко [81], А. В. Головач [82], В. Скоробогатов [83], С. Н. Антонюк та І. В. Мордас [84], І. В. Мордас [85], І. Ф. Шаров [86], О. А. Пучко [87].

Із колективних видань, де йдеться про М. В. Птуху як статистика, демографа, відзначимо меморіальний альманах у 2-х томах «Народжені Україною» [88], спеціальний випуск «Вчених записок» [89], виданих з нагоди 100-річчя КНЕУ, та ювілейної книжки «Сторічний поступ. 1906–2006» [90], де висвітлено, зокрема, діяльність кафедри статистики, яку створив у 1919 р. і яку очолював до 1931 р. професор М. В. Птуха.

У 2008 р. до 90-річчя НАН України побачило світ ювілейне видання «Національна академія наук України. 1918-2008», де про академіка М. В. Птуху вміщено короткі біографічні відомості [91]. До наукової біографії М. В. Птухи нові штрихи додають публікації Л. П. Лаврик-Слісенко і Т. І. Скоробогатової [92], Т. Д. Лапан і Д. Ю. Судина [93].

У 1990 р. в Москві у видавництві «Финансы и статистика» вийшов друком посібник «История статистики» [94]. Його автори Б. Г. Плошко та І. І. Єлисеєва ґрунтовно досліджують зародження та розвиток статистичної науки й практики за рубежем і в Російській імперії. Особливу увагу вони приділяють історії радянської статистики, відзначають її плідотворність у 20-ті роки та недооцінку (фактично занепад) у наступний період, розглядають завдання перебудови статистики на сучасному етапі демократизації суспільства,

розширення гласності, реформи економіки, вирішення соціальних проблем.

Московські вчені високо оцінюють наукові здобутки українських статистиків, зокрема Є. Є. Слущького, К. Г. Воблого, Ю. О. Корчака-Чепурківського, Р. М. Орженцького, М. В. Птухи. Михайлові Васильовичу Птусі приділено увагу у чотирьох окремих розділах цієї ґрунтовної праці. Аналізуючи книгу доцента Петербурзького університету Г. Г. Швиттау (1877–1953) «Вступ до економічної статистики» (Спб., 1910), Б. Г. Плошко та І. І. Єлисеєва відзначають, що «в підготовці цієї роботи велику участь узяв студент Петербурзького університету М. В. Птуха, згодом видатний радянський статистик, демограф» [94].

У розділі «Радянська статистика 1917–1930 рр.» автори посібника пишуть: «Радянська статистика пройшла великий і складний шлях. За час її розвитку змінювалася історична обстановка, економічні й соціальні завдання, ставлення суспільства й держави до статистики, її організації та діяльності». Характеризуючи перший період радянської статистики (1917–1930 рр.), вчені відзначають, що в статистику прийшла талановита молодь, згодом видатні учені й практики. У переліку цих видатних учених бачимо імена українців М. В. Птухи та Ю. О. Корчака-Чепурківського [94].

Визнанням особливих заслуг М. В. Птухи перед наукою та поваги до нього є вміщення його портрета у московському виданні; сам же текст не потребує коментарів: «Центром розвитку демографічної статистики з перших років Радянської влади був Інститут демографії АН УРСР (існував з 1919 по 1938 р.), керований Михайлом Васильовичем Птухою (1884–1964). (Тут помилка: М. В. Птуха помер у 1961 р.— *М. Ш., Н. К.*) Птуха вивчав смертність населення, опрацьовував побудову таблиць смертності для УРСР і всієї країни, одним із перших радянських учених досліджував етнічні відмінності смертності в Росії. Великий внесок у розробку методів побудови таблиць шлюбності й розлучності, народжуваності та плідності (у тому числі у жінок із різною черговістю народжувань) зробив Юрій Овксентійович Корчак-Чепурківський (1896–1967) [94].

У підрозділі «Статистична наука» Б. Г. Плошко та І. І. Єлисеєва повідомляють: «Наукова діяльність у галузі статистики в роки війни не припинялася... (М. В. Птуха з установами Академії наук був ева-

куйований в Уфу. — *М. Ш., Н. К.*). Велике значення мала монографія демографа і статистика, члена-кореспондента АН СРСР, дійсного члена Міжнародного статистичного інституту М. В. Птухи «Очерки по истории статистики XVII—XVIII веков» (М. — 1945), у якій розкриті витoki зародження статистики, докладно проаналізовано погляди політичних арифметиків та представників описової школи — державознавців, простежено зародження статистики в Росії. В подальші роки М. В. Птуха в основному займається дослідженнями історії вітчизняної статистики. Результатом цієї роботи стало видання двох томів монографії «Очерки по истории статистики в СССР» (1955, 1959), у якій уперше подано картину розвитку статистики в Росії у XVIII — першій половині XIX ст.» [94, с. 239].

Значне зростання інтересу дослідників до наукової спадщини академіка М. В. Птухи спостерігається з проголошенням України незалежною державою. З'являються публікації, автори яких прагнуть поновити історичну справедливість, належним чином оцінюючи наукові заслуги М. В. Птухи та визначаючи високе місце нашого співвітчизника серед світочів світової економічної думки. Рішуче відкидаються компартійні ідеологічні догми та упередженості, що дає можливість по-справедливому вивчати і трактувати драматичні й трагічні моменти в житті М. В. Птухи та його соратників.

У 1993 р. «Наукова думка» (Київ) видає працю Н. Д. Полонської-Василенко «Українська Академія Наук. Нарис історії». [95]. Частина I цієї книги уперше опублікована в Мюнхені в 1955 р., Частина II — там же у 1958 р. Автор досліджує трагічну долю Української Академії Наук і, зокрема, характеризує різні періоди діяльності Демографічного інституту, наукової та організуючої ролі академіка М. В. Птухи. У Частині I (1918—1930) цієї праці ім'я М. В. Птухи зустрічається на таких сторінках: 36, 37, 88, 90, 100, 127, 128; у Частині II (1931—1941) — на стор.: 35, 52, 65, 69, 149, 150. У Частині II на стор. 65 нами виявлено неточність: академіка М. В. Птуху та його дружину Катерину Костянтинівну Хлопик було заарештовано не в 1923 р., а в 1921, що засвідчено самим Михайлом Васильовичем в автобіографії.

У книзі Надії Суровцової «Листи» подається коротка біографічна довідка про академіка М. В. Птуху як про репресованого тоталітарним режимом [96, с. 451]. Крім того міститься посилання

Ю. О. Корчака-Чепурківського на М. В. Птуху як на рецензента його наукових праць [96, с. 671].

Після здобуття Незалежності уперше в Україні були надруковані:

«Статистика»: [97] за авторством А. В. Головач, А. М. Єріна, О. В. Козирев та ін. Підручник (Київ, 1993);

«Статистика»: [98] за авторством А. В. Головач, А. М. Єріна, О. В. Козирев та ін. Збірник задач. Навчальний посібник (Київ, 1994);

«Статистика населення»: [99] за авторством С. Г. Стеценко, В. Г. Швець Підручник (Київ, 1993);

«Статистика»: [100] за авторством С. С. Герасименко, А. В. Головач та ін. Підручник. 2-ге вид. (Київ, 2000);

«Персоналії і теорії української економічної думки»: [101] за авторством Степан Злупко (Львів, 2002).

«Історія економічної теорії»: [102] за авторством С. М. Злупко (Київ, 2005);

«Історія економічних учень»: [103] за авторством Л. Я. Корнійчук та ін. Підручник (Київ, 2001);

«Демографічна статистика з основами демографії»: [104] за авторством С. Г. Стеценко. Підручник (Київ, 2005);

Обидві праці Степана Злупка потребують окремих коментарів. «Історія економічних учень» цінна тим, що в ній уперше визначено вагу та значущість внеску українських мислителів в економічну теорію. «Щоб бути добрим фахівцем з економічної теорії, – пише автор, – потрібно знати не тільки історію економіки, економічних поглядів, але й загальну історію, філософію, правознавство, математику, природознавство тощо, тобто ті науки, якими збагачувалися і які збагачували економічні вчення» [102, с. 25]. Як анотує автор, у підручнику висвітлено поступальний розвиток економічної теорії в найяскравіших її постатях і виявах...» [102, с. 4].

З огляду на очевидну слушність висловлених вище міркувань, доводиться розцінювати хіба що як прикре непорозуміння той факт, що С. Злупко не долучив до плеяди найяскравіших постатей, які опрацьовували економічну теорію, ім'я М. В. Птухи. Щоправда, він називає його «видатним демостатистиком» [102, с. 270], але тільки з того приводу, що М. В. Птуха... писав про Івана Вернадського, як про «першого представника числового напрямку в університетській статистиці» І тільки.

2005-м роком датовано підручник С. Г. Стеценко «Демографічна статистика з основами демографії» [104]. У ньому відображено сучасний рівень світової демографічної науки й демографічної ситуації. У розділі «Розвиток демографічної науки в Україні» С. Г. Стеценко справедливо зазначає: розвиток демографічної думки в Україні у ХХ ст. зазнав кількох злетів і падінь. «Початок першого піднесення демографічної науки в Україні пов'язаний із діяльністю видатного українського вченого М. В. Птухи (1884–1961). У 1916 р. побачила світ його книга «Очерки по теории статистики населения и моральной», у якій він виклав, систематизував і розвинув головні демографічні ідеї того часу, спираючись на більш як 200 праць європейських, російських і українських учених (М. В. Птуха володів німецькою, англійською, французькою, італійською і кількома слов'янськими мовами). Від 1910 до 1918 р. він працював у Петербурзькому та Пермському університетах, удосконалював знання в Німеччині, Великій Британії. Повернувшись в Україну, в 1919 р. Птуха в Українській академії наук заснував перший у світі Інститут демографії, який було ліквідовано у 1938 р., а самого академіка та багатьох його учнів і співробітників репресовано (А. П. Хоменко (1894–1939), М. Н. Трацевський (1897–1979) (тут неточність: правильно – М. М. Трацевський – *М. Ш., Н. К.*), Ю. О. Корчак-Чепурківський (1896–1967). Інститут за неповні 20 років існування видав 14 томів досліджень» [104, с. 13].

Як і російські науковці Б. Г. Плошко та І. І. Єлисеєва, С. Г. Стеценко наголошує: «Україна завжди передувала у науковому розвитку демографії в усьому СРСР» завдяки тому, що демографія у нас розвивалася у тісній співпраці економістів і медиків. Цю ж особливість розвитку української демографії спостеріг і відзначає Олег Ціборовський у монографії «На варті здоров'я: історія становлення соціальної медицини і охорони громадського здоров'я в Україні» [105]. Висвітлюючи роль українських учених у розвитку демографічної та медичної статистики, він наголошує: «Статистичний метод є основним серед інших методів соціальної гігієни, оскільки медична і демографічна статистика, вивчаючи кількісні характеристики населення, його здоров'я і системи охорони здоров'я, надає соціальній медицині фактичний матеріал для синтезу, систематизації та узагальнення» [105, с. 172]. О. Ціборовський відніс особистість академіка М. В. Птухи «до статистиків світового рівня» [105, с. 173].

Поєднанню спільної дії теоретичних основ демографічної статистики та обліку в системі охорони здоров'я присвячена ціла низка спеціальних праць академіка М. В. Птухи. Їхній перелік знаходимо у збірнику «Медична та демографічна статистика України. Бібліографія літератури (1787–2008)» [106]. До праць саме такого спрямування належать: «Таблиці смертності на Україні» («Записки Соціально-Економічного відділу Української Академії Наук» (1923) [107], «Смертність в Росії й на Україні» (1928) [108], «Еволюція смертності на Україні до початку першої п'ятирічки» (1932) [109], «Показатели смертности грудных детей по месяцам года» (у співавторстві з М. М. Трацевським) (В кн.: «Проблемы учета и статистики», 1936 [110], «К вопросу о сплошном учете заболеваний в системе Министерства Здравоохранения СССР» (у співавторстві з С. С. Каганом, – 1955) [111].

Значно розширюють можливості зручнішого доступу та швидкого опрацювання особових архівних та рукописних фондів видатних учених України сформовані в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського електронні ресурси на документи Інституту Архівознавства. Сучасні новітні технології відіграють дедалі більшу роль у науково-пошуковій роботі. За їхньою допомогою є можливість віднайти, швидко осягнути та опрацювати величезні обсяги інформації.

У путівнику «Видатні вчені Національної академії наук України (1918–1998)» [112] стисло описано особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського. Тут, зокрема, коротко викладено зміст документів 22 фонду академіка М. В. Птухи, який містить 4 описи та 748 одиниць зберігання. У 2009 р. у збірнику «Наукові праці» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (випуск 24) надруковано статтю Наталії Порохницької під назвою «Формування електронних ресурсів на документи архівного фонду академіка М. В. Птухи» [113]. В ній відтворюється процес формування електронних ресурсів архівного фонду М. В. Птухи у форматі електронної бази даних Інституту Архівознавства НБУВ та документи видатного вченого.

2002 р. став роком поновлення історичної справедливості. Створений у 1919 р. талантом М. В. Птухи перший у світі Демографічний

інститут був розгромлений у 1938 р. З тих пір Україна із її 50-мільйонним населенням залишалася без цієї установи аж до 2002 р. У справі відродження Демографічного інституту, на наш погляд, найдіяльнішу наполегливість виявила доктор економічних наук, професор, завідувач відділу демографії та відтворення трудових ресурсів Інституту економіки НАН України В. С. Стешенко. Саме Валентина Сергіївна, беручи до уваги катастрофічний характер демоситуації в Україні, глибоко науково і всебічно опрацювала обґрунтування «Про необхідність відновлення Інституту демографії у системі Національної академії наук України». В документі, датованому 23 березня 2001 р., йшлося:

«Вже давно настав час реабілітувати репресований Інститут, надавши йому статус провідної національної установи в галузі пошуково-фундаментальних та аналітичних досліджень, стати на захист історичної правди, задовольнивши в той же час нагальні потреби сучасної науки і практики в результатах демографічних досліджень... Цей інститут має бути центральною спеціалізованою установою в галузі демографії з усіма зазначеними вище функціями. Необхідність відновлення Інституту демографії як генератора нових демографічних ідей обумовлюється не лише актуальними практичними потребами, а й потребами розвитку самої демографії як складової наукових основ сучасної гуманітарної культури».

Більше того, В. С. Стешенко опрацювала навіть структуру найважливіших наукових підрозділів (відділів), зміст досліджень і науково-допоміжних робіт цих підрозділів та число співробітників у них. Пропонувалося відроджену установу назвати: **Національний інститут демографії імені М. В. Птухи**. [116]. На жаль, таку назву було відхилено.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26.09.2002 № 556-р «Про утворення Інституту демографії та соціальних досліджень» та Постановою Президії НАН України від 09.10.2002 № 246 діяльність Інституту було відновлено [114]. Постановою Президії НАН України № 298 від 11.11.2009 з метою увічнення пам'яті видатного вченого-демографа, засновника та першого директора Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України присвоєно цій установі його ім'я [115]. Тепер це Інститут демографії

та соціальних досліджень імені М. В. Птухи. Очолює його академік НАН України Е. М. Лібанова.

Весна 2011 р. подала надію на реальність «нового дихання» соціогуманітарних наук, зокрема й демографії. Напередодні загальних зборів Національної академії наук України, які відбулися 21 квітня 2011 р., у розмові з кореспондентом газети «День» [1] Президент НАН України, академік Б. Є. Патон з-поміж інших важливих сторін академічного життя відзначив «значне зростання питомої ваги соціогуманітарних досліджень, започаткування або відродження таких наукових напрямів, як соціологія, демографія, політологія, розширення мережі наукових установ відповідного профілю. Все це сприяло розв'язанню назрілих проблем молодій незалежній державі. Водночас, наголосив Президент, «таке зростання багато в чому було можливе й завдяки збереженню здобутків і традицій наукових шкіл, які свого часу очолювали економісти М. В. Птуха і К. Г. Воблий, сходознавець А. Ю. Кримський та інші відомі вчені» [1].

Той факт, що в розлогій публікації «Дня» ім'я М. В. Птухи названо серед усього лише п'яти найвидатніших українських учених (крім М. В. Птухи, К. Г. Воблого та А. Ю. Кримського, Президент високо оцінив наукову діяльність академіків О. О. Богомольця та П. Г. Костюка), свідчить про довгоочікуване справедливе пошанування світлої пам'яті вченого та об'єктивно високу оцінку його наукової спадщини на 50-му році від дня його смерті.

Таким чином, незважаючи на величезну кількість публікацій – наукових нарисів, статей, відгуків, епізодичних посилань на праці академіка М. В. Птухи, публікацій, що різняться і своїм змістом, і спрямуванням, – в українській історіографії досі немає окремої монографічної роботи, яка б об'єктивно, комплексно висвітлювала наукову, науково-організаційну та педагогічну діяльність М. В. Птухи. Доступ до унікальних архівних матеріалів, раніше заборонених для наукового вивчення, дає можливість створити цілісний, повнокровний образ видатного мислителя, корифея української і світової економічної думки.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельну базу нашого дослідження становлять наукові праці вченого, а також сукупність унікальних документальних матеріалів, які стосуються наукової, науково-організаційної роботи та педагогічної діяльності академіка М. В. Птухи. Ці матеріали зосереджені в таких архівосховищах: Інститут Архівознавства та Інститут Рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України; Науковий архів Президії Національної академії наук України; Галузевий Державний архів Служби безпеки України (ГДА); Державний архів міста Києва (ДАК); Державний архів Київської області (ДАКО).

Основу основ джерельної бази дослідження становлять наукові праці М. В. Птухи, які стосуються статистики, теоретичної і прикладної демографії, історії статистики і демографії, зокрема статистики населення України й Росії, а також діяльності Демографічного інституту, очолюваного М. В. Птухою у 1919–1938 роках.

Найбільша за обсягом група джерел зосереджена в Особовому архівному фонді (ф. 22), що зберігається в Інституті Архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України. Цей фонд налічує 4 описи та 748 одиниць зберігання. У його створенні діяльну участь взяла науковий співробітник Центрального наукового архіву АН УРСР О. О. Михайлова. 22 фонд утворений: із рукописів, монографій, статей, доповідей, матеріалів Демографічного інституту, праць його співробітників, аспірантів; листування, біографічних матеріалів; документів про діяльність, великої картотеки. Спадщину М. В. Птухи систематизовано в чотирьох описах:

1. Наукові праці та робочі матеріали;
2. Біографічні матеріали та документи про діяльність;
3. Листування;
4. Матеріали, зібрані М. В. Птухою.

В огляді наукової спадщини М. В. Птухи, опублікованому в «Демографических тетрадах» (1974, вип. 9, стор. 187–191) з ініціативи доктора економічних наук, професора В. С. Шешенко, О. О. Михайлова систематизує цю спадщину в такій хронологічній послідовності та за такими науковими ознаками.

Опис *перший* становлять документальні матеріали, які поділяються на два розділи: перший – наукові праці. Цей розділ включає 145 робіт фондоутворювача з 1910 по 1961 р.; вони систематизовані за хронологією. Відзиви та рецензії на праці інших осіб та бібліографія робіт М. В. Птухи завершують цей розділ. Другий розділ – робочі матеріали. Він складається з 80 справ, систематизованих за хронологією.

Опис *другий* складається з трьох розділів:

- 1) біографічні матеріали;
- 2) матеріали про М. В. Птуху;
- 3) матеріали про діяльність.

Біографічні матеріали розташовані так : особисті документи, автобіографії, навчальні матеріали, ювілейно-поздоровчі, побутові. Матеріали про діяльність згруповані за видами діяльності : а) діяльність в АН СРСР; б) діяльність в АН УРСР; в) діяльність в Міжнародному статистичному інституті; г) педагогічна діяльність; д) діяльність в ЦСУ; е) участь у конференціях і нарадах; є) діяльність у різних установах.

Опис *третій* – листування – поділяється на три розділи: 1) листи фондоутворювача; 2) листи до фондоутворювача; 3) дарчі. Одиниці зберігання з листами М. В. Птухи розташовані за алфавітом прізвищ адресатів. Завершують цей розділ листи у різні установи. Одиниці зберігання з листами до М. В. Птухи розташовані за алфавітом прізвищ кореспондентів.

Опис *четвертий* містить матеріали, зібрані М. В. Птухою.

Серед наукових і творчих матеріалів академіка М. В. Птухи, що зосереджені в Інституті Архівознавства НБУВ НАН України (фонд 22, опис 1), – його ранні роботи :

«Очерки по истории демографии». Чернетковий автограф. 1910–1915. 27 арк. [117].

«К вопросу об историческом развитии понятия математической вероятности». Чернетковий автограф. 1910-1916. 37 арк. [118].

«Предмет статистики. Учение о статистических числах». Рання незакінчена робота. Глава I. Автограф. Не опублік. 1910–1917. 18 арк. [119].

«Заметки по теории статистики. Общие основания математической вероятности проф. И. И. Кауфмана». Рання робота. Чернетковий автограф. Не опублік. 1910 – 1917. 34 арк. [120].

«Брачность народонаселения. Индексы брачности». Машинопис з авторськими правками. Опубл.: М. В. Птуха. Вибрані праці. — К. — 1971. — С. 183–251. — 1910–1922. — 483 с. [121].

«Брачность народонаселения. Монография (Литературно оформлена теоретическая часть, а также история таблиц брачности от древнейших времен до первого десятилетия XX века. Две главы напечатаны как отдельные статьи. Работа написана в 1910–1922 гг.) Чернетковий автограф. Машинопис. Таблиці. 215 арк. [122].

«Первые английские таблицы брачности». Ранняя работа й матеріали до неї. Чернетковий автограф. Машинопис. Рос. і англ. мови. 1914–1916. 252 арк. [123].

«Теоретические вопросы статистики». Курс лекций. Автограф. 1914–1920. 87 арк. [124].

«Отчет о поездке за границу с 1 января по 31 декабря 1915 г.». Чернетковий автограф. 1916. 13 арк. [125].

«Теория статистики». Курс лекцій, читаних студентам Пермського відділення Петроградського університету в 1916–1917 рр. (розділи I і II) з наступними доповненнями в 1920-х роках. Чернетковий автограф [126].

«Курс политической экономии, читанный студентам Пермского отделения Петроградского университета в 1916 – 1917 уч. году». Чернетковий автограф. 110 арк. [127].

«М. И. Туган-Барановский, как экономист. Речь, произнесенная в 40-й день его кончины». Чернетковий автограф. Опублік.: Кооперативна Зоря. — К. — 1919. — № 4–5. — 24 арк. Додано: Фотопортрет М. І. Туган-Барановського. Друкарський відбиток [128].

«Утворення кооперативної валюти в зв'язку з сучасним фінансово-економічним становищем України. Доповідь із трьох частин, прочитаних Зборам Товариства економістів при Українській Академії. Чернетковий автограф верстки. 2 червня 1920. 60 арк. [129].

«Индексы брачности. Этюд по теории статистики». Автограф. Друкарський відбиток з авторськими правками. 22 травня 1921. 61 арк. [130].

«История первой таблицы брачности». Стаття й матеріали до неї. Автограф. Машинопис та копія. Опубліков.: «Вестник статистики». — 1925. — Кн. 21, № 4. — 1925. — 190 с. [131].

«Международный статистический институт и его XVI сессия». Друкарський відбиток. Опублік.: «Вестник статистики». — 1926. — Кн. 24. — С. 155–192. [132].

«Методи економічної статистики». Лекції, план лекцій та матеріали до них. Чернетковий автограф. Машинопис. Укр. мова. 1926–1927. 94 арк. [133].

«Смертність у Росії й на Україні». Чернетковий автограф. Укр. мова. Опублік.: К. — Х. — 1928. — 195 с. — (ЦСУ УРСР. Праці Демографічного інституту Укр. Акад. Наук. Т.5). Передрук.: У зб.: «Очерки по статистике населения». — 1960. — 42 арк. [134].

«10 років існування Соціально-Економічного відділу ВУАН. 1919–1928 [135].

«Статистика». Курс лекцій і план. Автограф. 1920-ті роки. 89 арк. [136].

«Смертність у Росії й на Україні». Чернетковий автограф. I–II. Опубліков.: К. — Х. — 1928, ЦСУ УРСР. Т. 6. 1920-ті роки. 245 арк. [137].

«Смертность в России и на Украине». Монографія (додано передмову для передруку в зб.: «Очерки по статистике населения», 1960. Рукопис. Машинопис. 332 арк. [138].

«Учение о народонаселении Ф. Р. Мальтуса (Статья. На основании изучения по первоисточникам всех изданий труда Мальтуса. Устанавливаются подлинные принципы его учения и их эволюция в разное время». Стаття. Матеріали до неї. Чернетковий автограф. Машинопис з авторськими правками. Опубліков.: «Демографические тетради». — Вип. IV — V. — К. — 1972. — С. 138–173 [1920-ті роки — 1934]. 163 арк. [139].

«Человек, как производственная сила». Тези для доповіді. Автограф. Машинопис. 1920-ті роки. 5 арк. [140].

«Нариси про сучасну смертність на Україні». Робота й матеріали до неї. Автограф. Машинопис з авторськими правками. Укр. мова. 1920-ті роки. 270 арк. [141].

«Людність на Україні до 1960 р. (кількість, склад за статтю й віком, природний приріст 1930 р. за умов сучасної смертності і людності. Доповідь на сесії МСІ в Токію. Чернетковий автограф. Машинопис. Друкарський відбиток. Укр. і франц. мови. Опублік.: La population de l'Ukraine jusqu'en, 1960. Bulletin de l'Institute International de statistique / t 25, 3 eme livraison. La naye, 1931, p. 59–88 [142].

«К характеристике смертности на Украине». Стаття. Чернетковий автограф. 1930–1932. 5 арк. [143].

«Еволюція смертності на Україні до початку першої п'ятирічки». Стаття, робочий план. Чернетковий автограф. Машинопис з авторськими правками. Укр. і рос. мовами. Опублік.: «Журнал медичного циклу ВУАН». 1933, т. 2, вип. 4-7. — С. 733 (1931–1933). 128 арк. Передрук.: зб.: «Очерки по статистике населения». 1960 [144].

«Записка к первому варианту населения в г. Киеве во второй пятилетке». Стаття. Чернетковий автограф, машинопис. 27 червня — 29 липня 1932. 37 арк. [145].

«Людність УРСР за другої п'ятирічки». Тези доповіді. Машинопис. Укр. мова. Опублік.: в кн.: «Людність та її розміщення в другій п'ятирічці». — Х. — Господарство України. 1932. С. 5–19. Передрук.: у зб.: «Очерки по статистике населения». 1960. [146].

«Тезисы к докладу об организации выборного монографического исследования миграционных процессов среди сельского населения Киевской области». Машинописна копія. 1932. 3 арк. [147].

«Курс лекцій із 13 тем, програма, робочий план». Автограф. Машинопис. Укр. і рос. мови. 1932. 119 арк. [148].

«Нариси з історії демографії на Україні (Вивчення смертності в УРСР 1917–1932). Монографія. Машинопис з авторськими правками. Укр. мова. 1933. 142 арк. [149].

«Буржуазно-реставраторські настанови та націоналістичні концепції у Демографічному інституті». Конспект виступу з критикою Інституту. Чернетковий автограф. Укр. мова. 1933–1934. 15 арк. [150].

«Учение классиков марксизма-ленинизма о законах народонаселения». Розгорнуті тези доповіді. Машинопис з авторськими правками. 1 липня 1934. Не опублік. 49 арк. [151].

«Виступ М. В. Птухи з приводу критики й самокритики на січневій сесії ВУАН у 1934 р.». Машинопис з авторськими правками. Укр. мова. 1934. 74 арк. [152].

«Матеріали про Інститут Демографії (програма діяльності Інституту)». Чернетковий автограф. Укр. мова. 1920–1930-ті роки. 28 арк. [153].

Багаті відомості про життєвий і творчий шлях академіка М. В. Птухи зосереджені у другому описі 22 фонду НБУВ НАН

України. Тут зібрані матеріали біографічні та про діяльність (1904 – 1965). Із числа біографічних та особистих документів виділено такі:

«Похвальний лист, виданий М. Птусі по закінченні 4-класного міського Єкатеринославського училища 1904 р.». Оригінал [154].

«Свідоцтво про закінчення Петербурзького університету». Завірена копія німецькою мовою. 1910. [155].

«Заява М. Птухи до Берлінського університету з проханням прийняти його на філософський факультет». Оригінал німецькою мовою. 1910 [156].

«Залікова книжка М. Птухи (матрикул) часів навчання в Берлінському університеті». Оригінал німецькою мовою. 1910–1912 [157].

«Свідоцтво про прослухані університетські курси в Берлінському університеті». Оригінал німецькою мовою. 1910–1912 [158].

«Свідоцтво про прийняття М. Птухи до числа студентів Берлінського університету». Оригінал німецькою мовою. 1911 [159].

«Свідоцтво про зарахування М. Птухи до числа студентів філософського факультету Берлінського університету». Оригінал латинською мовою. 1911 [160].

«Перепустки, посвідчення, членські квитки М. В. Птухи. 13 документів. 1915-1960. 14 арк. [161].

«Охоронна грамота М. В. Птухи, видана УАН (за підписом А. Ю. Кримського)». Оригінал укр. і рос. мовами. 15 липня 1934 р. [162].

«Диплом доктора економічних наук». Оригінал. 13 січня 1934 р. [163].

«Атестат професора, виписка з протоколу засідання ВАК при МВО СРСР про затвердження М. В. Птухи у званні професора. 3 січня 1950 р. Оригінал [164].

«Пенсійна книжка М. В. Птухи». Оригінал і копія. 20 липня 1950 [165].

«Анкети, особові листки М. В. Птухи». Автографи. Машинопис рос. і укр. мовами. 10 листопада 1920 – 31 березня 1961 р. 10 документів. – 19 арк. [166].

«Автобіографії». Автографи. Машинопис. 20 документів. 1 січня 1941 – 15 листопада 1958 р. 81 арк. [167].

«Воспоминания о Южно-русской группе учащихся средних школ 1902–1904 гг.». Машинопис із авторськими правками. 2 квітня 1958 р. 6 арк. [168].

«Художній виклад автобіографії М. В. Птухи». Автограф. Б/Д. [169].

Навчальні матеріали. «Инструкции и задания профессора Петербургского университета И. Кауфмана М. Птухе в период его заграничной командировки». Рукопис. 6 документів. 30 травня 1910 – 24 березня 1913 рр. [170].

«Зошит із записами лекцій професора Борткевича та програма лекцій Птухи зі статистики. Автограф. Рос. і нім. мови. 1913. 50 арк. [171].

Ювілейно-поздоровчі матеріали. Поздоровлення М. В. Птусі з приводу нагородження орденом Трудового Червоного Прапора. 1944. 12 документів. 16 арк. [172].

«Матеріали про нагородження М. В. Птухи орденами, медалями і преміями» (Укази Президії Верховної Ради СРСР, орденські книжки, газетні вирізки тощо). 11 документів. 15 жовтня 1945 – 26 березня 1960. [173].

«Поздоровлення М. В. Птусі зі святами». 156 документів. 1945–1961 рр. 170 арк. [174].

«Поздоровлення М. В. Птусі з нагоди його 70-річчя». (М–Я). 136 документів. 1954. 140 арк. [175].

«Поздоровлення М. В. Птусі з нагоди його 75-річчя. 47 документів. 1959. 53 арк. [176].

«Поздоровлення М. В. Птусі з нагоди нагородження його медаллю «За трудовую доблесть». 1960. 9 документів. 9 арк. [177].

Побутові матеріали. «Мисливські квитки, свідоцтва на право полювання, картки відстрілу та квитанції про сплату членських внесків у Товаристві мисливців і рибалок». 1932-1960-ті роки. 22 арк. [178].

«Списки книг і журналів, що їх передплачував М. В. Птуха». Автограф. 19 березня 1953 – травень 1961. 21 документ. 53 арк. [179].

«Записні книжки М. В. Птухи з адресами й телефонами. Чернетковий автограф. Б/Д. 195 арк. [180].

Матеріали про М. В. Птуху. «Отзыв академика М. И. Туган-Барановского о научных работах М. В. Птухи, рекомендуемого на должность директора Ин-та Демографии Украинской Академии Наук». Рукопис. Не опублік. 1918. 11 арк. [14].

«Вірізки з газет про М. В. Птуху». 1924–1960. 16 документів. 20 арк. [181].

«Матеріали (листи Президії АН УРСР, основні відомості про М. В. Птуху, короткий зміст монографії) про висунення його на здобуття Сталінської премії за працю «Очерки по истории статистики в СССР», т. 1. 10 грудня 1943 – 21 червня 1949 р. [182].

«Відзив академіка В. С. Немчинова на книги академіка М. В. Птухи [183].

Серед документів про службову діяльність – матеріали про участь у загальних зборах, ювілейних сесіях та ін. (1940–60-ті роки ХХ ст.); про участь М. В. Птухи в різних заходах АН СРСР (нарадах, виданнях збірників, шефській роботі тощо) (1943–1961); «Проект записки относительно недочетов на местах потерь и убытков от вражеской оккупации территории СССР» (1944); «Выступление по поводу смерти М. И. Калинина» (1946); матеріали про роботу у Відділенні економіки та права АН СРСР (1949–1960).

Короткий огляд діяльності Соціально-економічного відділу ВУАН за перші 10 років існування (1929); плани, звіти та пояснювальні записки до індивідуальних планів наукової роботи М. В. Птухи за 1940–1960 рр.; плани і звіти про роботу інститутів історії, філософії, геології, економіки, демографії АН УРСР (1948–1950); виступ на Загальних зборах АН УРСР про роботу Відділення суспільних наук (1948); міркування відносно «Загального напрямку діяльності установ Відділення суспільних наук АН УРСР у найближчі роки» (1949).

Багаторічна, широка й плідна, міжнародна діяльність відображена в першоджерелах, які висвітлюють роботу М. В. Птухи в Міжнародному статистичному інституті, членом якого він був з 1925 р. Так, у фонді 22, оп. 2 зосереджено документи, які зафіксовані в межах 92 – 100 позицій. Це такі матеріали:

«Сообщение об избрании Птухи действительным членом МСИ» (Міжнародного статистичного інституту). 1 арк. [184].

«Переписка Птухи с МСИ» (англійська і французька мови. Квітень 1939 – 10 серпня 1961 р. 42 арк. [185].

«Материалы 25 сессии МСИ». Англійська і французька мови. 3 лютого – 8 травня 1947 р. 4 арк. [186].

«Материалы 28 сессии МСИ». Англійська і французька мови. Січень – квітень 1953 р. 13 арк. [187].

«Материалы 29 сессии МСИ». Англійська і французька мови. Лютий – квітень 1953 р. 10 арк. [188].

«Материалы 30 сессии МСИ». Англійська і французька мови. Серпень –1957. 8 арк. [189].

«Отчеты о командировке на 31 сессию МСИ». 25 жовтня 1958 р. 21 арк. [190].

«Материалы 32 сессии МСИ». Англійська і французька мови. Серпень 1959 – липень 1960 р. 42 арк. [191].

«Материалы 33 сессии МСИ». Листопад 1960 – квітень 1961 р. 19 арк. [192].

Матеріали (доповідь, щоденник делегата, нотатки) про участь у роботі сесії Ради адміністративної допомоги і відновлення ООН (ЮНРА) (1946). Звіт про відрядження на III сесію Робочої групи з переписів населення та житла Конференції європейських статистиків ООН (1957). [Додаток Ж].

Про коло дисциплін, які перебували у полі постійних неослабних інтересів професора М. В. Птухи, та рівень вимог до викладацької майстерності свідчать першоджерела, що згруповані у **другому** описі 22 фонду Інституту Архівознавства НБУВ НАН України у межах 101 – 128 одиниць зберігання.

«Программа по теории политической экономии, истории политической экономии». 1910 – 1917. 25 арк. [193].

«Материалы к лекциям по политической экономии». 1910 – 1917. 59 арк. [194].

«Программа по финансовому праву». 1910 – 1917. 18 арк. [195].

«Материалы для лекций по статистике (отрывки, незаконченные темы, планы лекций)». Рос і укр. мови. 1910 – 1920-ті роки. 42 арк. [196].

«Промова, виголошена М. В. Птухою на відкритті Українського кооперативного інституту імені проф. М. І. Туган-Барановського (Додані матеріали про інститут, статут, проект статуту). Укр. і рос. мови. 54 арк. [197].

«Протокол про реорганізацію Статистичного циклу на соціально-економічному факультеті Інституту народного господарства». 23 жовтня 1920 р. 1 арк. [198].

«Программа для экзамена по статистике на степень магистра политэкономии и статистики для Гуревича (при Київському інституті народного господарства)». 3 арк. [199].

«Програма по загальному курсу політичної економії для слухачів кооперативного технікуму». 4 арк. [200].

«Програма по демографії для студентів статистичного відділення економічного факультету Київського інституту народного господарства». 20 травня 1924. 11 арк. [201].

«Промислова статистика. Статистика промислового підприємства». Тези лекцій. 1925–1930. 25 арк. [202].

«Програма викладання статистики у Київському інституті народного господарства». 1926–1927. 10 арк. [203].

«Програма курсу статистики для аспірантів науково-дослідної кафедри марксизму-ленінізму». 1926–1927. 8 арк. [204].

«Нотатки до лекцій за скороченим курсом (статистики)». 1928–1929. 6 арк. [205].

«Програма курсу із залізничної статистики». 1928–1930 [206].

«Лекції із загального курсу фінансів, прочитаного студентам Київського кооперативного інституту (план і матеріали до курсу). 1920-ті роки. 35 арк. [207].

«Історичний нарис розвитку статистики». 1920-ті роки. 2 арк. [208].

«Статистика». Програма курсу для торгового факультету. 15 березня 1930. 7 арк. [209].

«Програма загального курсу «Статистика» для студентів I курсу фінансового факультету». 1930–1931. 4 арк. [210].

«Програма виробничої практики зі статистики для студентів II курсу Всесоюзного кооперативного інституту. 6 травня 1932. 4 арк. [211].

«Програма курсу загальної теорії статистики для економічного факультету Інституту харчової промисловості на 1934–1935 рр. 1934. 5 арк. [212].

«Характеристика педагогічної роботи професорсько-викладацького складу кафедри планування та обліку, складена М. В. Птухою». 20 жовтня 1935. 9 арк. [213].

«Записна книжка М. В. Птухи зі списком студентів та питаннями за темами». 1935. 71 арк. [214].

«Пояснювальна записка на науково-дослідну роботу членів кафедри прикладної економіки та планування на 1937 р.». 27 жовтня – 14 листопада 1936 р. 7 арк. [215].

«Міркування члена Державної екзаменаційної комісії ПЛАНЗО». 9 травня 1937. 7 арк. [216].

«Варіаційний ряд». Матеріали до лекцій. 1930-ті роки. 8 арк. [217].

«Соображения относительно некоторых вопросов организации высшего образования в СССР». 26 лютого 1958. 13 арк. [218].

«Програма курсу математичної статистики у зв'язку з теорією ймовірності». Б/Д. 10 арк. [219].

«Екзаменаційні білети з курсу статистики та рішення задач». 49 арк. [220].

Значний обсяг унікальних архівних матеріалів зосереджено у фондах Інституту Рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України. Зокрема, у ф. XXVIII, од. зб. 135 зберігається «Лист Голови Бібліографічної комісії Птухи до Плеваки Миколи Антоновича з проханням надати відомості щодо генерального обліку бібліографічної роботи на Україні та про Україну». 1 березня 1931. 1 арк. Українська Академія Наук. Бібліографічна комісія. У листі йдеться:

«Бібліографічна Комісія Української Академії Наук двічі 1/І та 1/ІІ 1931 р. надіслала Вам обіжники й анкету для генерального обліку бібліографічної роботи на Україні та про Україну. Не одержавши до цього часу відповіді на анкету, Комісія прохає Вас негайно подати потрібні відомості. Затримка відповіді перешкоджає Бібліографічній Комісії виконати завдання, що їх поставив перед нею Нарком освіти УСРР. Голова Бібліографічної Комісії академік М. Птуха» [221].

Чотири документи стосуються характеристики академіка К. Г. Воблого як ученого й організатора науки.

Ф. XXXVIII, од. зб. 184. Птуха Михайл Васильевич, Середенко Михайл Николаевич. «Аннотации к главнейшим трудам академика К. Г. Воблого». 1943. Москва. Авторизований машинопис. 4 арк. У цій роботі дано науковий аналіз та високо оцінено широку науково-дослідну та науково-популярну роботу в галузі прикладної та конкретної економіки, яку академік К. Г. Воблий провадив упродовж майже піввікового періоду своєї діяльності [222].

Ф. XXXVIII, од. зб. 185. Птуха Михайл Васильевич. «Отзыв о научной, преподавательской деятельности К. Г. Воблого». 1943. Авторизований машинопис. 2 арк. [223].

Ф. XXXVIII, од. зб. 186. Птуха Михайл Васильевич. «Дополнительный отзыв о научных работах академика К. Г. Воблого,

написаних в 1944 и 1945 годах». 12 лютого 1945. Авторизований машинопис. 8 арк. [224].

Ф. XXXVIII, од. зб. 606–607. «Птуха Михаил Васильевич – Воблону Константину Григорьевичу телеграммы из Киева, Москвы в Одессу» [225].

М. В. Птуха, характеризуючи академіка К. Г. Воблога як видатного науковця, організатора науки, що виділяється високою культурою праці, висуває його кандидатуру на здобуття Сталінської премії за сукупністю наукових робіт.

Виняткове значення для уточнення й доповнення наукової біографії М. В. Птухи невідомими фактами має блок архівних матеріалів, зосереджених у фонді X Інституту Рукопису НБУВ НАН України. Це такі першоджерела: «Соціально-економічний відділ». Стаття. Без підпису і без дати. За змістом – огляд діяльності відділу за 10 літ. 1929. 8 арк. [226]. Є, однак, вагомі підстави вважати (стильові особливості), що цей документ підготовлений М. В. Птухою, який у період 1920–1928 рр. був секретарем Соціально-економічного відділу і власноручно писав звіти про його діяльність. Про М. В. Птуху у цьому документі сказано: «Професор М. В. Птуха був обраний на посаду директора Демографічного інституту з правами академіка в березні 1920 р. М. В. Птуху обрано на позаштатного академіка кафедри статистики».

Абсолютно достовірні відомості про діяльність Демографічного інституту УАН – ВУАН подає стаття «Демографічний інститут», адже написана вона самим М. В. Птухою. 1929. Машинопис. 16 арк. [227]. Цей документ зберігається у ф. X, од. зб. 68. Тут Михайло Васильович ще й ще раз підтвердив, що «Демографічний інститут при соціальному відділі, заснований за думкою покійного академіка М. І. Туган-Барановського, являє собою першу спробу поставити виучування людности на належну височінь. Його завдання – це, з одного боку, сприяти розвиткові статистичної методи, а з другого вживати всіх заходів задля як найповнішого – найкращого вивчення всіх народів, що залюднюють Україну».

У X фонді Інституту Рукопису НБУВ НАН України згруповано цілий блок досі не досліджених матеріалів, яких об'єднує єдина спрямованість – компрометація, звинувачення в «націоналізмі» та «фашизмі» не тільки академіка М. В. Птухи, а й очолюваного ним

Демографічного інституту, і цілої Всеукраїнської Академії Наук. Усі вони хронологічно відносяться до першої половини 30-х років. Прізвища авторів та назви їхніх статей-доносів нами викладені у підрозділі 1.1. І розділу цієї роботи (одиниці зберігання: 1047 – 1055).

До цього блоку документів тематичною спрямованістю прилягають і такі першоджерела:

«Роль наукової продукції економциклу ВУАН в системі науково-дослідних установ УСРР та СРСР». 2 арк. [228].

Що стосується реагування академіка М. В. Птухи на кампанію паплюження Всеукраїнської Академії Наук, то його позиція всебічно й науково аргументовано викладена у «Промові М. В. Птухи з приводу критики й самокритики». Машинопис із авторськими правками. 1934. 74 арк. [152].

Значний масив першоджерел, що стосуються життєпису та науково-педагогічної діяльності академіка М. В. Птухи зосереджено у фондах Державного архіву міста Києва (ДАК), Ось їхній перелік.

«Списки преподавателей и служащих на 1 января за 1921 г.» [229]. Серед викладачів Київського Інституту Народного Господарства (КІНГ) під №74 значиться ім'я професора М. В. Птухи, він же завідувач статистичним кабінетом. Вказано: закінчив Петроградський університет, стаж викладацької роботи – більше 3 років.

«Сводная ведомость административного персонала, профессоров, преподавателей, лекторов и ассистентов, читающих лекции и ведущих практические занятия в весеннем триместре 1922 г.» [230]. Під №76 значиться ім'я професора і завідувача статистичним кабінетом М. В. Птухи. Його номіновано 17-м розрядом. Предмет: статистика. Вказано норму годин за місяць – 32, практичні заняття зі статистики – 2 год. на тиждень, екзамен – 2.

Серед ділових паперів, які стосуються викладацької роботи професора М. В. Птухи в Київському Інституті народного господарства, у фонді Р-871 Державного архіву міста Києва нами виявлено наступні :

«Список личного состава преподавательского персонала Социально-Экономического факультета КИНХ, подлежащих удовлетворением жалованием за март 1922 г.

Профессоры:

Птуха Мих. Вас. Практические занятия – 2 ч. по статистике.

Птуха М. В. Экзаменует по статистике 2 ч.

Декан Социально-Экономического
факультета проф. Кованько Петр Леонидович».

«Основной факультет

20 апр. 1922 г.

В бухгалтерию КИНХа

В дополнение к представленному 20 марта с. г. списку преподавательского персонала Основного факультета, подлежащего оплате с 1-го марта, честь имею сообщить при сем следующее:

2) По недосмотру в мартовской ведомости пропущен проф. Птуха, который читает по 6 час. в неделю (4 часа теории статистики и 2 часа практ. зан.), поэтому в апрельской ведомости прошу зачислить ему 12 часов, в майской же 6 часов.

Секретарь факультета (підпис)».

«Сведения о заседаниях Основного факультета с начала 1922 г.

3) Заседание 17-го мая продолжалось 3 часа. Прис.: Декан Хоменко, проф. Граве, Воблый, Птуха, Марковский, Кордт та инши. 9-го июня 1922 г. Секретарь ф-та В. Кордт».

«13 июня 1922 г. В бухгалтерию КИНХа

№1840

В ответ на отношение за №34 сообщаю, что в начале текущего 1922 г. Факультетской Комиссией на Социально-Экономическом факультете состоялось четыре заседания. Продолжительность первого засед. – 3 часа, второго – 4, третьего – 4 часа и четвертого – три часа. На заседании присутствовали:

Профессоры:

Птуха М. В. 29 апреля 1922 г. – 4 часа».

«Сводная ведомость профессоров, преподавателей, лекторов и ассистентов, читающих лекции и ведущих практические занятия в феврале 1922 г. Киевского Института Народного хозяйства:

70. Птуха М. В. 1) профессор, 2) зав. Стат. каб. 25%. Разряд: 17. Норма часов в месяц: 32, число часов занятий: в месяц – 24, в неделю – 8. Предмет: «Начала статистики». Практические занятия по статистике – 2 ч. 27/II – 1921 г.».

«В Бухгалтерію

Настоящим сообщая, что в текущем триместре 1921/22 учебного года читают лекции и ведут практические занятия нижепоименованные профессора и преподаватели:

Птуха М. В. 17. Практические занятия по статистике: лекции — практ. занят. 2 ч.

Декан Социально-Экономического факультета проф. (Підпис)».

«В Бухгалтерію КИНХа

При сем посылаю список преподавательского состава с обозначением лекционных часов, считая с 1-го февраля 1922 г., а именно читает:

17. Птуха — 4 часа.

Киев 2-го февр. Секретарь Основного фак-та В. Кордт».

У фонді Р—871, оп.2, од. зб. 293 за №94/139 зберігається «Дело профессора статистики Михаила Васильевича Птухи. Начато июля 30 дня 1919 г.» (на 84 аркушах) [231].

У фонді Р—871, оп.1 містяться надзвичайно важливі відомості, які дають уявлення про специфічні особливості побудови навчального процесу в Київському Інституті Народного Господарства. Це, зокрема, «Отчет о работе кафедры статистики за 1923—1924 учебный год» (од. зб. 397) [232] та «Отчеты профессорско-преподавательского состава о проведенной работе за 1925—1926 уч. год» (од. зб. 185) [233]. Ці звіти дають відповідь на обов'язкові на той час звітні вимоги:

1. Відсоток виконання Вами робочого плану.
2. Чи склали Ви робочі плани для студентів, на який час та за якими формами.
3. Якою мовою Ви викладаєте.
4. Які форми викладання Ви вживаєте — лекції-бесіди, семінарська проробка, групова лабораторна проробка... пропагування роботи у виробництво, екскурсії, робота в навчально-допоміжних установах, інші (в % до загальної кількості часу)».

Дорогоцінним скарбом для дослідника є «Особова справа академіка М. В. Птухи», що зберігається у фондах Наукового архіву Президії Національної академії наук України [15].

Сучасне прочитання та осмислення життєпису і наукової спадщини М. В. Птухи немислиме без опрацювання матеріалів справи 39676ФП – «Дело №817 по обвинению Птухи Михаила Васильевича по ст. ст. 54, 54 – 7, 54 –11 УК УССР», що зберігається в «учетно-архивном отделе КГБ при СМ УССР» [234]. У цьому томі міститься опис 290 документів. 21 лютого 1938 р. Михайла Васильовича було заарештовано за необґрунтованим звинуваченням в участі в українській націоналістичній організації та шпигунській діяльності. У квітні 1938 р. під час розгляду справи у військовому трибуналі КВО він заявив: «Коли мене арештували, я спочатку не зрозумів, що зі мною сталося, і попросив слідчого Пенкіна відповісти за що мене заарештовано. Він сказав мені, що заарештований я за брата, котрий знаходиться під слідством по звинуваченню в контрреволюційній діяльності. Я відкидав це». Далі Михайло Васильович продовжував: «Тоді до мене стали застосовувати фізичні методи впливу і я внаслідок тяжкого морального стану дійшов до випадків і до галюцинацій» [Архів КДБ України, справа 39676ФП, арк. 294].

Цей період життя М. В. Птухи висвітлює також «Репресоване краєзнавство (20 – 30-ті роки)» у статті «Ветеран українського краєзнавства (М. В. Птуха)» [235].

У фондах Державного архіву Київської області нами виявлено лише один документ, що стосується М. В. Птухи. Це «Список дійсних членів ВУАН, наукових робітників по м. Києву, зарахованих на адмінпостачання, червень 1933 р.

А. Дійсні члени:

17. Птуха М. В. Голова –1, утриманців – 4.

Відповідальний секретар обл. КСУ (Підпис)» (ДАКО, ф. Р–742, оп. 1, од. зб. 345, с. 61) [236].

Про М. В. Птуху як видатну особистість, ученого зі світовим іменем свідчить **листування**. У 22 фонді Інституту Архівознавства зберігаються листи 277 адресатів та кореспондентів.

Листи М. В. Птухи

Адресати: Дюфрансе (Бельгія) (4; 1959); Макаров І. Ф. (4; 1952–1959); Немчинов В. С. (2; 1951–1958); Островітянов К. В. (1953); Писарєв І. Ю. (5; 1950–1952); Пірсон Є. С. (Великобританія) (1958); Россет Е. Л. (ПНР) (1960); Сабаді Е. (УНР) (6; 1960–1961); Садовський В. (ПНР) (2; 1958); Старовський В. М. (3; 1959–1961); Струмилін С. Л. (2; 1942); Тихомиров М. М. (1960); Топчів О. В. (1953);

Файфр (ЧССР) (7; 1958–1961); Федосєєв П. М. (2; 1961); Фортунаті П. (2; 1958; Шмідт О. Ю. (2; 1940) та ін.

Листи до М. В. Птухи

Кореспонденти: Александровський А. П. (8; 1956–1960); Андрєєв А. І. (5; 1941–1952); Артюхов Я. С. (10; 1944–1945); Бенедетто (Італія (1959); Берг Л. С. (1946); Білобродова (3; 1952–1954); Богданов І. М. (23; 1955–1962); Бродський О. І. (1955); Вайнштейн А. Л. (4; 1960); Віггер С. (Норвегія) (1959); Вострикова А. М. (4; 1956–1961); Гіні К. (3; 1950–1958); Гозулов А. І. (5; 1943–1957); Гриценко І. Ф. (25; 1942–1959); Гудзій М.К. (6; 1945–1948); Дементьєва Л. (18; 1944–1957); Дзерве П. (1959); Дружинін М. К. (10; 1952–1960); Йолкін І. І. (8; 1954–1956); Калинович М. Я. (1944); Карпенко Б. І. (7; 1944–1960); Каstellано В. (2; 1956); Клименко П. (9; 1949–1950); Кок К. (Стокгольм) (2; 1958); Крашовець С. (СФРЮ) (2; 1958); Крейнін Г. С. (7; 1941–1955); Луненберг Є. (Нідерланди) (5; 1958–1960); Лященко П.І. (13; 1945–1951); Макаров І. Ф. (28; 1946–1961); Маркузон Ф. Д. (7; 1943–1954); Мацукова (Японія) (2; 1961); Меженко Ю. А. (4; 1945); Мінц Л.Є. (6; 1956–1961); Немчинов В. С. (2; 1956–1958); Новиков В. С. (6; 1953–1961); Новосельський М. М. (5; 1946–1961); Остроумов С. С. (11; 1958); Палладін О. В. (б. д.); Писарєв І. Ю. (38; 1945–1956); Пустоход П. І. (10; 1943–1944); Рябушкін Т. В. (13; 1956–1961); Сабаді Е. (УНР) (7; 1959–1961); Святловський (7; 1933); Соколовський О.Н. (1945); Тайбер К. (США) (3; 1957–1958); Тарашкевич К. І. (19; 1944–1949); Татаринів Є. (7; 1941–1943); Тихомиров М. М. (3; 1955–1960); Трацевський (22; 1944–1961); Урланіс (9; 1940–1961); Файфр Ф. (ЧССР) (10; 1958–1961); Фортунаті П. (12; 1955–1959); Хромов П. О. (10; 1943–1960); Чорний С.І. (16; 1941–1943); Шевчук [Н.А.] (5; 1941–1943); Шмальгаузен І. І. (4; 1943); Яснопольський Л. М. (7; 1944–1955) та інші.

Серед матеріалів, зібраних М. В. Птухою: картотека із садівництва; матеріали переписів населення 1914–1917 рр. та 1936–1959 рр.; матеріали з історії створення ЦСУ (1918–1926); з історії Української АН (1919–1944); з краєзнавчої роботи (1924); матеріали Всесоюзного перепису (анкети, бланки) (1926); матеріали з обстеження довгожителів (50-ті роки ХХ ст.); матеріали перепису 1959 р.; матеріали з історії Казанського університету (б/д.) тощо.

Таким чином, сукупне, поєднане вивчення залучених нами джерел дає можливість поповнити наукову біографію академіка

М. В. Птухи уточненими й зовсім новими відомостями, у світлі яких наш співвітчизник постає як постать виміру континентального, корифей світової економічної думки. Джерельна база нашого дослідження своїм багатющим змістом дає пошуковцеві можливість реставрувати значні періоди життєдіяльності вченого, наблизити його наукову спадщину до неупередженого потрактування, чого не уникли попередні нарисисти та аналітики. Збагачуючи наукову біографію цієї конкретної людини, ми збагачуємо сукупний здобуток уселюдської культури.

1.3. Методологія дослідження

У процесі науково-історичного вивчення життєвого шляху та інтелектуальної спадщини академіка М. В. Птухи ми керувалися як загальнонауковими принципами, властивими для всіх галузей історичної науки – історизму, об'єктивності пізнання, системності та комплексності, критичної оцінки джерельної бази та літератури, багатофакторності і всебічності, так і спеціальними методами, до яких належать: порівняльно-історичний, ретроспективний, проблемно-хронологічний, описовий, логічно-аналітичний, періодизації та персоналізації.

Застосовані з урахуванням специфіки об'єкта, предмета, мети та завдань дослідження, ці методи дали можливість висвітлити періоди становлення світоглядних засад ученого, його життєвої позиції, морально-етичних принципів, наукових орієнтирів, а також об'єктивно оцінити значення творчих здобутків та місце М. В. Птухи в системі наукових цінностей як вітчизняних, так і світових цивілізаційних надбань.

Михайло Васильович Птуха жив у надзвичайно складні історичні часи, був свідком і учасником бурхливих суспільно-політичних подій, активним творцем академічної науки і вищої школи. Отож *принцип історизму* дає дослідникові можливість у хронологічній послідовності вивчати в умовах складних суспільно-політичних змін конкретні події і факти, уточнювати етапи діяльності М. В. Птухи як видатного фахівця у галузі статистики, демографії, що мало – й матиме – значний вплив на розвиток національної науки, суспільної свідомості взагалі.

Незалежно від власних світоглядних та суспільно-політичних орієнтацій дослідник зобов'язаний виявляти підходи до неупередженого відтворення подій і фактів та їхніх науково об'єктивних оцінок, орієнтуючись на Правду Історії. Тільки в такому світлі образ академіка М. В. Птухи, пізнаний за *принципом об'єктивності*, послужить правдивим доповненням узагальненого образу українського вченого доби бурхливого ХХ століття.

Значним недоліком у дослідженнях багатьох науковців часів тоталітарних є відсутність елементів детального та глибокого вивчення окремих подій з життєдіяльності академіка М. В. Птухи. Тим часом узагальнений і цілісний характер висвітлення є невід'ємними складовими *принципу системності та комплексності*.

Принцип багатofакторності – один із важливих компонентів теоретико-методологічної основи дослідження. Без нього складно осягнути багатогранну діяльність М. В. Птухи не тільки як корифея вітчизняних економічних учень, а й як високоавторитетного фахівця на світових наукових обширах.

На *аналітично-узагальнюючому* етапі дослідження доцільне використання специфічних *історичних методів*. Серед них *порівняльно-історичний* метод цілком прийнятний для з'ясування, наприклад, індивідуального внеску академіка М. В. Птухи не тільки у розвиток вітчизняної демографічної статистики, а й у вивчення та збагачення теорій світових економічних учень.

Ретроспективний метод прислужився при висвітленні суспільно-політичних та соціально-економічних процесів, що відбувалися у царській Росії та в Україні у досліджуваний період.

Розглядати явища у часовій послідовності дослідникові дає можливість *проблемно-хронологічний метод*. Завдяки цьому методу ми простежили всі життєві події академіка М. В. Птухи за роками, послідовно проаналізували їхню значущість та зв'язок між окремими етапами його творчості і в поєднанні з діяльністю різних наукових установ та організацій.

Метод періодизації знадобився для окреслення різних періодів розвитку та з'ясування найважливіших особливостей наукової, науково-організаційної роботи та освітньої діяльності М. В. Птухи.

При з'ясуванні окремих деталей та особливостей при відтворенні життєдіяльності академіка М. В. Птухи застосовано *описовий метод*.

Метод персоналізації. Він закономірний при загальній характеристиці М. В. Птухи як яскравої, самобутньої особистості, яка в сукупності з іншими персоналіями складає цілісну наукову біографію українських учених ХХ століття.

Щоб досягти викладу матеріалу в чіткій послідовності та логічній завершеності, дослідник вдається до *логічно-аналітичного методу*.

З метою більш поглибленого вивчення обраної теми ми зверталися до методології інших наук. Опрацювати наявну літературу нашої проблематики, дослідити джерела, систематизувати й узагальнити (підсумувати) одержану інформацію та зробити відповідні висновки дали змогу *бібліографічний, аналітико-систематичний, статистичний методи, а також методи джерелознавчого та архівознавчого аналізу*. *Бібліографічний метод* дає можливість скласти бібліографічний опис наукових праць та літературних джерел стосовно життєдіяльності академіка М. В. Птухи.

Аналітично-синтетичний метод та методи джерелознавчого й архівознавчого аналізу нами використано для з'ясування та осмислення реальних подій із різних аспектів досліджуваної тематики.

Статистичний метод забезпечує систематизацію великої кількості фактів та статистичних даних. Ми застосували цей метод для визначення кількісного та якісного складу наукових праць ученого упродовж усього його творчого життя. Ужиті нами теоретико-методологічні засади, на які спирається дослідження, допомогли в чіткішому визначенні наукового пошуку. Комплексне застосування принципів та методів дослідження убезпечило авторів від суб'єктивізму в оцінці подій і фактів, послужило повнішому опрацюванню зібраних матеріалів. Результатом цього є правдиве, максимально наближене до Наукової Істини висвітлення життєпису та наукових надбань академіка М. В. Птухи.

Висновки до I розділу

1. Виконаний нами науково-історичний аналіз архівної бази та літературних першоджерел дає підстави стверджувати, що в історіографії історії науки поки що немає самостійної монографічної праці, яка системно, глибоко аналітично й узагальнено відтворювала б справді наукову біографію академіка М. В. Птухи та повно і об'єктивно оцінювала б його інтелектуальну спадщину. Численні, але розрізнені в часі й розпорошені у фахових виданнях статті і відгуки про нього, нерідко з ознаками заангажованості, ідеологічної підтаковки до «політичного моменту», не дають цілісної картини правдивого життєпису вченого та науково вивіреної оцінки його творчих здобутків.

2. Вільний доступ до архівних джерел, забезпечений Українською Незалежністю, дає можливість документального підтвердження досліджуваної проблеми, уточненого з'ясування важливих періодів життєдіяльності М. В. Птухи та перегляду раніше даних оцінок його інтелектуальних надбань у світлі найсучасніших наукових концепцій.

3. Вивчені нами періоди життя та діяльності академіка М. В. Птухи дають підстави ставити питання про повну реабілітацію вченого, безпідставно звинуваченого ідеологом сталінщини наркомом освіти УСРР В. П. Затонським під час січневої сесії ВУАН (1934 р.) у «співчутті» «ідеалістичній теорії» академіка Р. М. Орженцького та прихильності М. В. Птухи до «старих поглядів», тобто в його причетності до «українського буржуазного націоналізму».

4. На наше міркування, досі дослідники мало торкалися проблем висвітлення Петербурзького періоду наукової роботи та педагогічної діяльності професора М. В. Птухи. В архівах поки що не знайдено матеріалів про певні драматичні моменти життя академіка. Так, у Галузевому Державному архіві Служби безпеки України, на наш запит, відповіли, що відсутні матеріали про перший арешт М. В. Птухи органами ЧК (Надзвичайної комісії) у 1921 р. за «контрреволюційну діяльність», хоч цей факт стверджується самим академіком в одній з анкет карної «Справи № 817» від 1938 р. (другий арешт).

5. Матеріали першого розділу дослідження упевнюють в актуальності та перспективності обраної нами теми. Звідси – необхідність продовження наукового пошуку.

РОЗДІЛ II.
ОСНОВНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ
НАУКОВОГО СВІТОГЛЯДУ М. В. ПТУХИ
ЯК УЧЕНОГО-ЕКОНОМІСТА,
СТАТИСТИКА-ДЕМОГРАФА, ОРГАНІЗАТОРА НАУКИ

2.1. Петербурзький період навчання
та науково-педагогічної діяльності М. В. Птухи (1906–1918)

Серед літературних джерел, які подають біографічні відомості про М. В. Птуху (7 листопада 1884 – 3 жовтня 1961), досі залишається найповнішим нарис життєвого шляху та наукової спадщини академіка, виданий у 1963 р. кандидатом економічних наук П. І. Пустоходом; бібліографічний покажчик у цій розвідці належить Є. С. Ровнер [16]. Того ж 1963 р. цей нарис опубліковано в «Ученых записках по статистике» (т. VII, вид-во Акад. наук СРСР) [52]. У російському варіанті ім'я М.В.Птухи взято в траурну рамку. У 1971 р. нарис П. І. Пустохода в україномовному перекладі вміщено в одному томі «Вибраних праць» М. В. Птухи [2]. Зауважимо, що всі три публікації нарису П. І. Пустохода, незважаючи на його безперечну пізнавальну цінність, не відповідають критеріям об'єктивної, справді наукової біографії вченого. Ця праця написана у добу ще стійкого монопольного панування комуністичних ідеологічних концепцій, тож у ній із причин зрозумілих, як уже зазначалося в першому підрозділі I розділу нашого дослідження, обійдено мовчанкою вкрай важливі періоди життя академіка М. В.Птухи. Йдеться, зокрема, про два його арешти (1921 і 1938 рр.), розгром сталінщиною Демографічного інституту (1938 р.), політичні репресії та наслідки кримінального переслідування й морально-психологічного терору щодо його співробітників.

На наш погляд, попередні дослідники мало торкалися також висвітлення початкового (Петербурзького) періоду життєдіяльності вченого. А саме цей період справив вирішальний вплив на формування світоглядних принципів М. В. Птухи, визначення його життєвої позиції, наукових інтересів, вибір відповідних ідеалів-орієнтирів. Багато хто з інтерпретаторів життєпису М. В. Птухи в оцінках його наукових праць не уникнув заполітизованості, що веде до

спрощеного сприйняття образу цього справді видатного вченого, громадянина й патріота.

Отже, формування світогляду, визначення життєвої позиції та кола наукових інтересів Михайла Птухи відбувалося поза межами України – у середовищі Петербурзького університету, де юнак навчався на юридичному факультеті в 1906–1910 рр. Шлях до вищої школи був досить складний. Михайло долав його значними зусиллями волі, поборюванням всіляких життєвих труднощів, працелюбністю, що свідчить про його наполегливий характер. Розповідь про це подаємо, як приклад вірності обраній мрії.

У «ЖИТТЄПИСІ Михайла Васильовича Птухи» [231, с. 69] (машинопис, завірений особистим підписом професора) сповіщається (мовні особливості збережено):

«М. В. Птуха, сын крестьянина деревні Дешек, Остерской волости й повіту на Чернігівщині, народився 28 жовтня (7 листопаду) 1884 р. В 1891 р. вступив до Остерської міської двох класової школи, яку й скінчив в 1898 р. Протягом трьох слідуючих років був народним вчителем, а в літку реєстратором Статистичного відділу Чернігівського Губернського Земства. Восени 1901 р. вступив до Катеринославської першої Міської Школи, яку й скінчив весною 1902 р. В тому ж саме році по конкурсу атестатів прийнятий був до підготовчої класи Ростовської на Дону середньої механіко й хіміко технічної школи, звідки вибув з 1 класи хімічного відділу в жовтні р. 1903. Весною 1904 р. при Новоросійській гімназії склав іспити на свідоцтво зрілості без стародавніх мов. В 1906 р. вступив вільним слухачем на Правничий факультет Петербурзького університету. Після того коли склав при окрузі додатковий іспит з латинської мови в листопаді того ж року перезарахований був в студенти.

По закінченню Правничого факультету з дипломом I ступеня з 1 вересня 1910 р. залишений був при університеті при кафедрі політичної економії й статистики для підготовки до професури (з стипендією). В жовтні 1910 р. виїхав для продовження своєї наукової роботи до Берліну. Під час перебування студентом Берлінського університету працював по політичній економії, теорії статистики і статистиці населення під безпосереднім керівництвом проф. В. Борткевича, а по практичній економії і по економічній статистиці під керівництвом проф. К. Баллода. В 1902 р. повернувся до Петербургу і склав іспити на ступень магістра політичної економії

і статистики, обравши за спеціальність як політичну економію, так і статистику.

З осені 1912 р. увесь свій час присвятив роботі над дисертацією та навчанню (викладанню. — *М. Ш., Н. К.*) в Петербурзькому університеті, приват-доцентом якого був зарахований з 1 липня 1913 р. В тому ж році обраний був навчителем статистики в Комерційному інституті. Літом 1913 р. командирован був на 3 місяці за кордон (Берлін), де зібрав багато матеріалів з теорії статистики та статистики шлюбності. З 1 січня 1914 р. до 1 січня 1916 р. перебував в двохлітньому закордонному командиріванні. Майже увесь цей час прожив у Лондоні, де працював в бібліотеці Британського музею, Королівським Статистичним Товаристві і Інституті Актуаріїв. Під час цього командировання остаточно розробив матеріали і підготував до друку дисертацію на тему «Нариси з теорії статистики населення і моральної» [237].

Повернувшись до Петрограду почав знову займатися на вчительською (викладацькою. — *М. Ш., Н. К.*) діяльністю і одночасно зайняв посаду наукового консультанта в «Особом Совещании по продовольствию», яку й обідав до

15 травня 1915 р. Під час своєї праці в «Окремій нараді» був одним з редакторів її «Известий» і брав безпосередню участь у виробці основ першого сільськогосподарського перепису 1916 р.

Після відкриття Пермської філії Петроградського університету Правничим факультетом того ж університету командирован був заступником професора по кафедрі політичної економії і статистики. Після того, коли у лютому 1917 р. оборонив при Московському університеті дисертацію «Очерки по теории статистики населения и моральной» з 1 липня 1917 р. затверджен в. о. ординарного професора по тій же кафедрі. В 1916/17 навч. році був секретарем Правничого факультету, а в 1917—1918 рр. — деканом.

На підставі статуту Пермського університету одержав з початку ваканцій 1918 р. однорічну командировку і приїхав до Києву. З осені 1918 р. викладав лекції зі статистики в народному університеті-політехнікумі і деякий час завідував Статистичним Відділом Міністерства Культів. З ініціативи акад. М. І. Туган-Барановського з 1 січня 1919 р. обраний був на директора Демографічного інституту Української Академії Наук з правами академіка Соціально-Економічного Відділу. З того ж часу обраний на ординарного професора

політичної економії Київського Українського Державного Університету. 30 липня 1919 р. обран на штатного професора статистики Комерційного Інституту, а в листопаді того року Рада професорів університету св. Володимира обрала на сверхштатного професора по кафедрі політичної економії і статистики. В квітні 1920 р., з ініціятиви акад. Р. М. Орженцького, обраний Спільним Зібранням Української Академії Наук дійсним членом Академії (академиком) по кафедрі статистики. З 1 грудня 1919 р. до 1 січня 1921 р. перебував директором Кооперативного інституту. На IV сесії Центрального Бюро Краєзнавства 27-30 березня 1923 р. обран членом цього бюро, IV Всесоюзним Статистичним з'їздом в лютому 1926 р. обран членом Виконавчої Комісії цих з'їздів.

Брав участь в низці переважно статистичних з'їздів, кооператорів, нарад тощо. За запрошенням Міжнародного Статистичного Інституту мусив був взяти участь в роботі XV сесії його в Брюсселі в 1923 р. і брав участь в XVI сесії 1925 р. в Римі». Російськомовний варіант «Життєпису» (Curriculum vitae) датований 23 вересня 1919 р.

М. В. Птуха через усе своє життя проніс глибоку вдячність професорові Петербурзького університету Іларіону Гнатовичу Кауфману. У передньому слові («Від автора») до фундаментальної праці «Очерки по статистике населения» (1960) [5], будучи вже академіком та підбиваючи підсумки до 75-річчя від дня народження, Михайло Васильович характеризує свого вчителя й наставника, як «піонера російської фінансової статистики, високоосвіченого економіста і статистика, який у XX ст. особливу увагу приділяв демографії. Він читав спеціальний курс демографічної статистики, вів семінар, у якому брали участь студенти, які цікавилися цією галуззю знання. Студенти склали конспект лекцій І. Г. Кауфмана й розповсюдили його на гектографі. Глибокі пізнання І. Г. Кауфмана в галузі демографічної статистики, його вміння повідомляти їх студентам пробудили у мене живий інтерес до цієї галузі знання. З особливою любов'ю та повагою говорив І. Г. Кауфман про праці політичних арифметиків XVII–XVIII стст. Вже тоді у мене виникла думка написати про них спеціальну роботу, яка згодом була написана, а потім опублікована в 1945 р. Я був секретарем семінару І. Г. Кауфмана, часто користувався його порадами, бував у нього вдома» [5, с.3].

Стосунки студента Михайла Птухи і професора І. Г. Кауфмана надзвичайно повчальні: вони показують, якими вагомими та відрадними можуть бути результати співпраці студента й викладача за умови їхнього цілковитого порозуміння та щирої безкорисливої взаємоповаги й допомоги.

У 1910 р., за наполяганням І. Г. Кауфмана, М. В. Птуху було залишено при кафедрі політичної економії і статистики для підготовки до професури. Демографія була тією галуззю статистики, з якої Михайло Васильович мав витримати спеціальні іспити. У вересні 1910 р. І. Г. Кауфман виклопотав дозвіл на те, щоб дворічну підготовку до іспитів на ступінь магістра політичної економії і статистики М. В. Птуха провів у Берліні.

«Керівництво моїми заняттями з політичної економії, статистики і демографії, — читаємо в передньому слові («Від автора»), — узяв на себе видатний представник демографії професор Владислав Йосипович Борткевич (1868—1931), а з економічної статистики — професор Карл Михайлович Баллод (1864—1931), директор Відділення статистики населення Пруського статистичного бюро, який немало допоміг мені також у заняттях з прикладної демографії. З вересня 1910 р. до травня 1912 р. В. Й. Борткевич безкорисливо, з неослабною увагою, любовно керував заняттями свого учня-співвітчизника. Особливу увагу він приділяв тому, щоб розширити й поглибити мої пізнання з демографії. Щотижня я їздив до В. Й. Борткевича з доповіддю про пророблену за його завданням роботу та для консультації» [5, с.3].

З поверненням до Петербурга, до листопада 1912 р., М. В. Птуха склав іспит на ступінь магістра політичної економії і статистики, після чого увесь свій час присвятив заняттям із теоретичної і матеріальної статистики населення.

З 1 липня 1913 р. його зараховують до складу приват-доцентів університету. На канікулярний час він на три місяці від'їздив до Берліна, де збирав матеріали для майбутньої дисертації, працював під керівництвом В. Й. Борткевича.

Зі спогадів академіка М. В. Птухи, присвячених підбиттю загальних підсумків наукових занять до 75-річчя від дня народження (1884—1959), також дізнаємося: «В 1912—1913 рр. мене дуже цікавило питання вибору теми для дисертації на ступінь магістра. 24 березня 1913 р. І. Г. Кауфман запропонував важливу, цікаву, ще не

розроблену тему «Розвиток наукових побудовань демографічної статистики після Кетле. Вступ: Кетле і Мозер. Розділи: I. Фарр та Бертільон. II. Статистичні конгреси та офіційна статистика. III. Кнапп, Цейнер, Лексис, Беккер та Бьок. IV. Стаціонарне населення».

Цілком визнаючи важливість цієї теми, я висловився, що мені спочатку належало б ще попрацювати над основним теоретичним питанням демографії, без чого подібна історична робота не була б повноцінною. Замість неї я запропонував тему «Шлюбність народонаселення», що складається з трьох частин: теоретичної, матеріальної та історичної. Ця пропозиція була схвалена моїми вчителями як тема, яка, за належного її виконання, може завершитися складанням роботи з багатим теоретичним, матеріально-статистичним та історичним змістом» [5, с. 4].

Ще будучи студентом, Михайло Птуха під керівництвом І. Г. Кауфмана і за його вказівками почав систематично збирати матеріали з теоретичної і матеріальної демографії різними мовами. Багаті петербурзькі бібліотеки: університетська – загальна і Статистичного кабінету, Академії наук, Публічна і страхового товариства «Росія» – одного з найбагатших книгосховищ світу з питань страхування життя – забезпечили для цього широкі можливості. В бібліотеці Товариства М. В. Птуха уперше зустрівся й подружився з блискучим молодим актуарієм – спеціалістом з обчислень, пов'язаних зі страхуванням життя – Борисом Сергійовичем Ястремським. М. В. Птуха отримав від нього немало відомостей, які повністю оцінив пізніше в Лондоні, де широко використовував міжнародну літературу зі страхування.

«Після вибору теми для дисертації заняття мої зробилися більш конкретними й цілеспрямованими, – пише академік. – В бібліотеках Петербурга й Берліна я зібрав у 1912–1913 рр. значні матеріали зі статистики шлюбності і приступив до розробки теми, почавши з історичної частини, для якої, як з'ясувалося пізніше, мною ще були зібрані неповні матеріали» [5, с. 4].

У період навчання в Петербурзькому університеті, крім професора І. Г. Кауфмана, на формування поглядів М. В. Птухи як майбутнього теоретика й історика статистики істотний вплив справили приват-доцент університету М. І. Туган-Барановський. Це визнав сам М. В. Птуха у промові з питань критики й самокритики на січневій сесії ВУАН у 1934 році (НБУВ, ІА, ф. 22, оп.1, од.зб. 36) [152].

Тоді М. В. Птуха сказав: «Перед тим, як подати посильну на сьогоднішній день критику своїх загальних настанов і поглядів, я скажу кілька слів з своєї біографії. Будучи самоуком, я випадково здобув свідоцтво на зрілість у 1904 р. і знову ж таки випадково попав у Петербурзький університет у 1906 р. Курс політичної економії тоді вів приват-доцент М. Туган-Барановський, який водночас керував трьома гуртками: для тих, що починають студіювати політичну економію (читати й конспектувати I том «Капіталу» Маркса), просемінар і семінар, у якому проводилась самостійна наукова робота, що її в більшості було потім надруковано. Всі студенти-марксистки того часу працювали в тих гуртках Туган-Барановського. Цілком натурально, що я повною мірою перебував під впливом цієї надзвичайно цікавої людини. Особливо близькі стосунки з ним були у мене тоді, коли я, повернувшись із закордону по весні 1912 р. і склавши магістерські іспити з свого головного предмету – статистики, приступив до доповнення своєї підготовки для іспитів з політичної економії» (там само).

Значно ширшу й глибшу характеристику М. І. Туган-Барановського як ученого М. В. Птуха дав у промові в 40-й день його кончини (академік помер раптово 21 січня 1919 р. – *М. Ш., Н. К.*). Промову М. В. Птухи було надруковано в журналі «Кооперативна Зоря» (1919 р. №4–5) [21], а в 2002 р. – у Міжнародному збірнику наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» (випуск 33–34) [243]. Цитуємо:

«Дати вичерпну характеристику Михайла Івановича як економіста не під силу мені в цей тяжкий для спокійної наукової праці час. Та і взагалі зараз, незалежно від сучасних обставин, на мою думку, зробити це неможливо. Наукова діяльність його така широка, його значення для політичної економії, взагалі, і різних галузей її, зокрема, остільки велике, що лише майбутні покоління економістів зможуть цілком об'єктивно й докладно оцінити працю Михайла Івановича та встановити його вплив на розвиток економічної думки. Я обмежуся тут коротким лише нарисом найбільш важливого з того, що дав сучасній науці великий учитель мій.

Коли студіювати численні праці М. І., то перш за все накреслюються дві особливості його як економіста. З одного боку, на протязі передчасно обірваної наукової діяльності своєї, він цікавився самими різноманітними галузями політичної економії. Разом з цим

спостерігаємо, що у своїй різнобічній діяльності об'єктом праці своєї брав він тільки спірні та трудні питання, які наука чи економічне життя висовували наперед, вимагаючи докладного теоретичного розв'язання їхнього. Геніальний розум М. І. та його на диво великі здібності й працьовитість щоразу давали науці щось зовсім нове, що іноді яскраво освітлювало темні та недосліджені доти питання політичної економії [243, с. 208].

Отже, Петербурзький період життєдіяльності М. В. Птухи охоплює 12 років. Це роки навчання в Петербурзькому імператорському університеті (1906–1910); відрядження до Берлінського університету для вивчення статистики та підготовки до магістерських іспитів (1910–1912); складання іспитів на ступінь магістра з політичної економії і статистики (1912); затвердження приват-доцентом Петербурзького університету, ведення семінару в Університеті та на Бестужевських вищих жіночих курсах (1913); відрядження до Лондона для підготовки магістерської дисертації (1914–1915); повернення до Петрограда й підготовка до друку магістерської дисертації «Очерки по теории статистики населения и моральной» (1915); відрядження до Пермського відділення Петроградського університету для читання лекцій з політичної економії і статистики (1916); захист дисертації на ступінь магістра політичної економії, обрання ординарним професором кафедри політичної економії і статистики Пермського відділення Петроградського університету (1917); декан юридичного факультету Пермського відділення Петроградського університету (1917–1918).

Петербурзький період у житті М. В. Птухи, таким чином, мав вирішальне значення для визначення головного напрямку його наукових досліджень, фахового зростання й удосконалення як ученого-економіста, статистика-демографа, який згодом став корифеєм української економічної думки, постаттю світового інтелектуального виміру. Головну роль у цьому відіграли професор Петербурзького університету І. Г. Кауфман, приват-доцент М. І. Туган-Барановський та берлінські професори В. Й. Борткевич і К. М. Баллод.

Свідченням незмінно глибокої поваги М. В. Птухи до І. Г. Кауфмана, К. М. Баллода, В. Й. Борткевича є авторство статей Михайла Васильовича в «Статистическом словаре» [ІА НБУВ, ф. 22, оп. 1, од. зб. 212, с. 190–208]. Ім'я М. І. Туган-Барановського до цього

видання не потрапило, очевидно, з ідеологічних міркувань московських членів Головної редакції. Щодо незмінно високої поваги М. В. Птухи до академіка М. І. Туган-Барановського, то про це свідчить «Передмова» М. В. Птухи до праці М. І. Туган-Барановського «Влияние идей политической экономии на естествознание и философию», що зберігалася в особистій бібліотеці М. В. Птухи. Передмову позначено 30 березня 1925 р. Уперше ця праця українською мовою надрукована з ініціативи секретаря Соціально-Економічного відділу УАН М. В. Птухи в «Записках Соціального відділу УАН» (Т.1, С.1–16].

Європейський вектор наукових досліджень академіка М. В. Птухи, визначений петербурзьким науковим світом, дає підстави стверджувати, що в особі цього вченого Україна має потужну сполучну ланку, яка єднає українські інтелектуальні надбання з духовними набутками найславетніших мислителів Європи і світу. Характерно також: вже початковий (Петербурзький) період наукової роботи М. В. Птухи засвідчив, що в його особі економічна наука має винятково здібного, перспективного дослідника, який зосереджує свої наукові пошуки довкола актуальних проблем загальної теорії статистики, теоретичної і прикладної демографії, а також історії статистики і демографії. Він не тільки опрацьовує теоретичні основи економічних учень, а й переймається піклуванням про підготовку високоосвічених кадрів статистиків-демографів.

Та саме творча співпраця М. В. Птухи з петербурзькою і берлінською професурою дала підстави київським «чистим марксистам» піддати Михайла Васильовича брутальній, вульгарно-ярличній критиці у 1934 році. Д. Ф. Вірник та П. Т. Руденко у статті «Демографічний фронт ВУАН під вогонь марксистської критики», з'ясовуючи соціально-економічну концепцію академіка М. В. Птухи, «викривають» його «з тих ідеологічних джерел, під впливом яких ак. Птуха сформувався як вчений. Тут ми прямо повинні заявити, що школа, яку пройшов і яку ретельно й послідовно репрезентує до сьогодні, — це буржуазна школа ідеалістів-філософів, починаючи від Канта і кінчаючи Риккертом і почасти Віндельбандом (від Канта запозичено етику, а від Риккерта філософські основи соціології); це буржуазна школа економістів — в особі Туган-Барановського, Орженського (правильно : Орженцького. — *М. Ш., Н. К.*) та інш. І, на рещті, — спеціальна школа теорії і методології статистики в особі

Борткевича, А. А. Чупрова, І. І. Кауфмана та ін.. «Сузір'я», як бачимо, досить виразне за своїм теоретичним спрямуванням. Зформувавшись в колі ідей цього «сузір'я» як науковець, ак. Птуха з кола цих ідей ніколи більше й не виходив» [24].

Наші уявлення про зміст і характер творчої роботи М. В. Птухи Петербурзького періоду (1906–1918) значно розширюють відомості про його особисту дослідницьку діяльність у галузі статистики, а також участь у підготовці та редагуванні наукових праць інших авторів. Ще будучи студентом університету, Михайло Птуха допомагав доцентіві університету Георгію Георгійовичу Швиттау (1877–1953) в підготовці праці «Введение в экономическую статистику» (СПб., 1910) [238], оскільки тоді постало питання про необхідність розробки економічної статистики як навчальної дисципліни. У роботі Г. Г. Швиттау вказувалось, що економічна статистика як предмет університетського викладання посідає середнє місце між двома основними загальними курсами: політичною економією – з одного боку, і загальною теорією статистики – з другого. Предмет економічної статистики Г. Г. Швиттау визначив як «числове вираження економічних або соціально-економічних явищ і процесів» [238].

Про наукову цінність роботи Г. Г. Швиттау та участь студента Михайла Птухи в її підготовці йдеться в сучасному навчальному посібнику російських авторів Б. Г. Плошка та І. І. Єлісеєвої «История статистики» (1990) [94]. Там буквально сказано: «В подготовке этой работы («Введение в экономическую статистику». – М.Ш., Н. К.) большое участие принимал студент Петербургского университета М. В. Птуха, впоследствии видный советский статистик, демограф» [94, с. 136].

Про активну дослідницьку роботу вже на початку наукової діяльності Михайла Птухи свідчать також його широкі публікації в журналі «Трудовая Помощь». Це видання здійснювалося «подъ Августейшимъ Покровительствомъ Ея Величества Государыни Императрицы Александры Федоровны Попечительствомъ о трудовой помощи». У 14-й рік видання (1911-й) Михайло Птуха, який щойно закінчив університет, опублікував тут новаторську дослідницьку працю: «Безпріютныя дети-подкидыши и наше земство». Перша частина її була вміщена в № 7, вересень 1911, С. 123–148; друга – у № 8, жовтень 1911, С. 231–253; третя – у № 9, листопад 1911, С. 367–389 [239]. Про цю ранню наукову розвідку йдеться

у нашій статті «Ранние работы начального (Петербургского) периода деятельности академика Украинской Академии Наук М. В. Птухи (1884–1961)». [240].

Про Петербурзький період навчання, становлення світогляду та фахового удосконалення М. В. Птухи йдеться також у нашій публікації в збірнику наукових праць «Переяславський літопис» [241].

Одразу відзначимо гуманістичний характер обраної молодим дослідником наукової розвідки, неприховано співчутливе ставлення автора до найбільш знедоленої й незахищеної категорії суспільства. Цей людинолюбний, співстраждаючий погляд на людину як на безконечну цінність стане основоположним для всієї наукової роботи і практичної діяльності академіка М. В. Птухи. Крім того, робота «Безпріютныя дети-подкидыши и наше земство» в особі її автора засвідчує дослідника широкої ерудиції: блискучого знавця історії, філософії, права, економіки, норм моралі, звичаєвості багатьох народів із найдавніших часів.

Досліджуючи долі багатьох бездоглядних дітей-підкидьків, М. В. Птуха встановлює, що головний їхній контингент в усіх країнах, в усіх народів і в усі часи становили незаконнонароджені діти. Вони залишаються на руках матері, здебільш матеріально не забезпеченої, оскільки батько кидає і матір, і дитину напризволяще. Чи є підкидьки в тій чи іншій країні і в певний час, так само як і їхня чисельність – усе це повністю залежить: 1) від економічного становища її громадян; 2) від її законів; 3) від етичних поглядів її населення [239]. За більш-менш сприятливих економічних умов народу не існує такої вже сильної причини, що змусила б матір, наперекір її природному почуттю відданості своїй дитині кинути її майже на неминучу смерть від голоду й холоду. Цілком зрозуміло, продовжує М. В. Птуха, що й етичні погляди суспільства також є фактором, якщо й не визначальним, то, в усякому разі, таким, що впливає на числову величину цього явища. М. В. Птуха досліджує погляди на цю проблему на різних стадіях людського розвитку. У цивілізованих народів античної культури справа була майже такою ж. Ні дітовбивство, ні підкидання, що вже зустрічалося в ту епоху, як свідчать багато античних письменників (Едіп), не вважалося справою осудливою. Платон, наприклад, вважав убивство калікуватих дітей прямою суспільною необхідністю; в законах Лікурга знаходимо повеління огляду новонароджених дітей з метою знищення слабких.

Такою була «державна» точка зору цих мужів древності, для яких головним було – сильні і здорові громадяни.

М. В. Птуха простежує прогрес моральності, яка поступово революціонізує до гуманності. Він з'ясовує і встановлює найголовніше: питання про дбайливий догляд підкидьків є насамперед питання про матеріальні засоби, потрібні для цього. Жалюгідне становище, у якому перебував контингент «незаконнонароджених» дітей у Російській імперії, М. В. Птуха ілюструє порівняльними статистичними даними. Так, за 10 років (1901–1910) витрати на громадський прихисток підкидьків у 34 земствах зросли з 1,8 до 1,9 відсотка. «По Чернігівській губернії (яка є типовою у цьому відношенні) усіма земствами на громадський догляд асигновано було в 1901 р. 23 тис. руб., а в 1909 – 32 тис. руб. Витрата ця ледве сягає 1 копійки на жителя, тоді як Англія витрачає на 40 млн. жителів до 150 млн. руб., або до 4 руб. на 1 жителя – рівно в 140 разів більше («Расходы земств – по сметам 1910 г. «Земское дело». 1911. № 1).

Нашим завданням не є деталізація становища в кожній окремо взятій губернії чи земстві, як це виконано у праці М. В. Птухи. Для нас важливі широта й глибина наукового осягнення вченим суспільно важливої й гострої проблеми, його громадянська позиція та практичне значення наукових рекомендацій щодо поліпшення становища найбільш знедоленої частини суспільства Російської імперії. Тут М. В. Птуха виступає як реформатор, пропонуючи організацію догляду безпритульних дітей заснувати на таких засадах:

1. Правила про прихисток повинні бути однакові й законодавчо встановлені для всієї Росії.

2. Витрати на прихисток покладаються на державу повністю або частково.

3. У справі прихистку беруть участь земські й міські самоуправління і приватні товариства.

4. Має бути встановлена низка попереджувальних заходів, як-от: поліпшення правового становища прислуги, полегшення позовів про батьківство, поліпшення становища позашлюбних дітей тощо.

5. Прихистку повинні належати: а) всі позашлюбні діти, матері яких потребують допомоги для виховання своєї дитини; б) підкидьки, яких допроваджують у притулок; в) тимчасово всі діти грудного віку, матері яких, внаслідок хвороби і за відсутності у них

засобів, потребують тимчасової передачі дитини; г) діти, матері яких потребують збереження таємниці материнства.

Примітка. Діти останньої категорії, за загальним правилом, приймаються за винагороду.

6. Матері або прибувають разом зі своєю дитиною в притулок, або одержують допомогу вдома, останнє має перевагу.

7. Усі матері піддаються медичному оглядові.

8. Агенти контролю повинні досліджувати як матеріальну неспроможність матері, так і стежити за належним утриманням дітей.

9. Допомога вдома може бути періодичною і одночасною, на розсуд управління притулку.

10. Усі діти в притулку повинні годуватися жіночим молоком, а ті, що надійшли без матері, – здоєним молоком годувальниць.

11. Необхідно скасувати ст. 542 т. зв. зак. про прийняття дітей виключно через поліцію. Підкидання дітей має бути переслідуваним.

12. В годувальниці приймають, після належного медичного дослідження, жінок, дитина яких померла.

13. Вихователям віддаються тільки здорові діти, старше 4 місяців, переважно в забезпечені бездітні родини.

14. Для вихованців, що повертаються від вихователів, треба мати особливе приміщення з особливим персоналом, здатним для догляду за ними та нагляду за їхнім вихованням.

15. Повинен бути організований контроль за утриманням вихованців.

16. **Усі вихованці повинні відвідувати школи** (наголошення наше. — *М. Ш., Н. К.*).

17. За усиновлення належить встановити премію.

18. Належить внести щорічно до ощадної каси певну суму на ім'я вихованця, щоб утворився певний фонд до часу виходу його на самостійну дорогу.

19. Належить організувати на широких засадах виховання дорослих дітей, які вижили.

Таким чином, ми утверджуємося на переконанні, що уже в перших роботах початкового (Петербурзького) періоду наукової діяльності майбутнього академіка М. В. Птухи виявилися властиві йому дорогі якості, які виразно індивідуалізують його як ученого. З них найголовніші, на наш погляд, такі.

1) Для М. В. Птухи статистика – його коронна галузь знання, його стихія, його покликання, його творче натхнення, ба навіть ідеал. Фахово глибоке розуміння статистичних явищ і процесів, здатність науково всебічно вивчати й оцінювати суспільні здвиги (рухи) на базі величезного масиву статистичного матеріалу є цінність, яка характеризує молодого науковця як перспективного розбудовника економічної теорії і практики. 2) Вже перші роботи в галузі демографічної статистики дають підстави стверджувати гуманістичний (людинолюбний) світоглядний орієнтир молодого вченого. Згодом ця висока морально-етична якість знайде своє оформлення у чітко сформульованій демографічній концепції, людиноцентрична ідея якої стане провідною для всієї наукової і практичної діяльності академіка М. В. Птухи. 3) Розглянутий нами журнальний варіант роботи «Безпріютныя дети-подкидыши и наше земство» є свідченням того, що в особі її автора М. В. Птухи демографічна статистика в Російській імперії набула не тільки глибокого вченого-аналітика, здатного досягнути, науково осмислити й оприлюднити одну з найзанедбаніших проблем тогочасної дійсності, а й полум'яного патріота, благородного громадянина, який вступився за долю найнещаснішого суспільного стану – безпритульних дітей-безбатченків. Піклування про фізичне й духовне здоров'я співвітчизників відтоді стало справою всього життя М. В. Птухи, його найголовнішою державницькою лінією. Філософським розумінням людини як безконечної цінності наукова спадщина академіка М. В. Птухи нині актуальна, як ніколи!

Здатність до наукового редагування є ознакою високої культури – як загальної, так і специфічної. Наукова спадщина М. В. Птухи включає в себе десятки наукових робіт інших авторів, виданих за його редакцією. Тут його ерудиція сягнула багатьох напрямів галузевих знань, набутих у Петербурзькому, Берлінському університетах та в престижних бібліотеках Європи. У 1914 р. побачила світ праця А. Б. Біммана «История банковъ. Историческое развитие банковъ в России и за границей с древнейшихъ временъ до нашихъ дней» [242]. Вона вийшла під редакцією викладача Санкт-Петербурзького Інституту Вищих Комерційних Знань, приват-доцента Санкт-Петербурзького Імператорського Університету М. В. Птухи.

Історія банків тісно пов'язана з історією торгівлі та промисловості, і тому при вивченні історії банків необхідно з'ясувати собі,

чим саме була викликана поява банків, яких форм вони поступово набували і, нарешті, яку роль відіграють сучасні банки у нашій торгівлі та промисловості. У названій праці простежується історичний розвиток банків у Росії й за кордоном. Досліджено зародження та розвиток банківської справи у найдавніші й середні віки. Автор з'ясував особливості розвитку банківської системи в Англії, Франції, Німеччині, Австрії, Угорщині, Італії, Бельгії, Голландії, Швейцарії, Данії, Норвегії, Швеції, Північній Америці, Сполучених Штатах. Значну частину обсягу книги присвячено історії банківської справи в Росії. Висвітлено також діяльність різних кредитних товариств тощо.

Подані в кінці книжки «Примітки редактора» свідчать про енциклопедичну обізнаність М. В. Птухи зі специфікою банківської справи у світі, справді, від найдавніших часів до наших днів. Таких приміток 23. Вони з науковою достовірністю уберігають автора «Истории банковъ» від фактичних помилок, неточностей, стилістичних невірностей. У подальшому така сумлінність наукового редактора стане для М. В. Птухи обов'язковою нормою. Неодмінною прикметою наукового редагування Михайла Васильовича на все життя залишиться винятково уважне ставлення до редагованої праці, пошанування авторської позиції, максимальне збереження його стильової самобутності. Такі уроки академіка М. В. Птухи дорогі й сьогодні.

Повернення М. В. Птухи в Україну у 1918 р. посприяє поповненню наукової скарбниці фундаментальними працями, послужить розгортанню його науково-педагогічного потенціалу.

2.2. Київський період наукової та науково-організаційної роботи академіка М.В.Птухи (1918-1961). Праці Демографічного інституту

З поверненням в Україну професора Пермського відділення Петроградського університету М. В. Птухи, який у 1917/1918 навчальному році був деканом юридичного факультету цього відділення, починається новий, якісно відмінний, період його життя та творчої праці. Із російської провінції наш співвітчизник потрапляє до столиці й одразу поринає в бурхливу українську стихію, збудує

масовим піднесенням національного духу, прагненням українців позбутися імперської опіки, відродити власну державність.

Про рівень зростання національної свідомості тих часів свідчить хоча б короткий період існування Української держави, яку від 29.04.1918 до 14.12.1918 р. очолював гетьман Павло Скоропадський. Як засновник Української Академії Наук, Державного українського університету в Києві, Державного українського університету в Кам'янці-Подільському, 150 гімназій по всій Україні та цілої низки науково-педагогічних мистецьких установ, цей державець розумів краще, ніж тогочасні політики та певні представники академічного середовища, **потребу державної підтримки національної науки** (підкреслення наше. — *М.Ш., Н. К.*) [244, с. 27].

Прагнення послужити науці оволоділо й Михайлом Васильовичем Птухою. Його патріотична окриленість реалізовувалась через організацію навчального процесу у цілому ряді вищих навчальних закладів, де він створював кафедри статистики, плекав кадри майбутніх учених-економістів. Вже з осені 1918 р. Михайло Васильович почав читати лекції зі статистики у народному університеті-політехнікумі [231].

Авторитет М. В. Птухи як ученого стрімко почав зростати з обранням його директором першого в світі Демографічного інституту (з 1 січня 1919) та дійсним членом Української Академії Наук (з лютого 1920). У 1919–1928 рр. він працює Секретарем Соціально-Економічного відділу УАН-ВУАН.

Як зазначає сам академік у передньому слові («Від автора») до монографії «Очерки по статистике населения» (1960) [5], «корінна зміна у напрямі моїх демографічних робіт відбулася після переїзду до Києва. 1 січня 1919 р. я був обраний директором Демографічного інституту Київської Академії наук, перейменованого в 1934 р. в Інститут демографії і санітарної статистики, з правами академіка Соціально-Економічного відділу, а в лютому 1920 р. — дійсним членом Академії наук. Я очолював Інститут до 21 лютого 1938 р. Створення Демографічного інституту відкрило новий етап у моїй науковій діяльності. Більше 19 років робота в ньому була **головною справою мого життя** (підкреслення наше. — *М. Ш., Н. К.*). Організація статистичного вивчення населення України і всього СРСР у минулому і сучасному, створення кадрів демографів, допомога державним установам і т.п. були предметом моїх постійних турбот. Загалом,

численні роботи співробітників Інституту, разом із моїми працями з теоретичної і прикладної демографії, склали новий етап у справі докладного, поглибленого вивчення населення України. Інститут зробився однією з ланок загальної статистичної системи СРСР. Немало тем розроблялося в ньому за дорученням органів державної статистики та планових, які опублікували низку робіт Інституту. Ним складалися доповідні записки, давалися консультації союзним, республіканським та місцевим органам. Переважна більшість друкованих, а також чимало закінчених і незакінчених з різних причин робіт у цьому періоді мого життя присвячена вивченню населення УРСР і СРСР та теоретичним питанням, які при цьому виникали. Написані вони на основі матеріалів, розроблених в Інституті» [5, с. 5].

Діяльність академіка М. В. Птухи як фундатора й очільника Демографічного інституту, крім наведеної вище самооцінки Михайла Васильовича, знайшла своє певне відображення у відповідній (фаховій) літературі. На жаль, відображення поки що не повне, часом епізодичне, часом попутне — з того чи іншого приводу.

Нарис кандидата економічних наук П. І. Пустохода про життєвий шлях та наукову спадщину академіка М. В. Птухи з бібліографічним покажчиком, укладеним Є. С. Ровнер (1963 р.) [16], поки що належить до публікацій, які подають найширші відомості, зокрема, про наукову та організаційну роботу М. В. Птухи в Демографічному інституті та діяльність цього колективу загалом. П. І. Пустоход пише: «З ініціативи М. В. Птухи в Академії наук УРСР був організований Інститут демографії. Це була перша в історії науки спроба створити спеціальну наукову установу із статистичного вивчення населення. Інститут почав свою діяльність 1 січня 1919 р. і проіснував до середини 1938 р. Весь цей час директором його і керівником всіх робіт був Михайло Васильович» [16, с. 20–21].

Сподіваємося, не буде применшенням заслуг М. В. Птухи, якщо ми уточнимо: Демографічний інститут УАН, а не АН УРСР було засновано не з ініціативи М. В. Птухи, а з ініціативи та сприяння академіка М. І. Туган-Барановського, що засвідчив сам Михайло Васильович у своєму «Життєписі» [231]. Це по-перше. По-друге, директором і керівником усіх робіт М. В. Птуха був не до середини 1938 р., а до 21 лютого 1938 р., тобто до дня його другого арешту в 1938 р., що стверджується також самим академіком [5, с. 5].

Отож, оскільки в оцінках результатів діяльності Демографічного інституту та значення особистої ролі академіка М. В. Птухи у його заснуванні та подальшій розбудові є немало прикрих розбіжностей і очевидно ненаукових підходів до вивчення цього питання, ми вважаємо за неохідне поглиблено простежити зародження та зростання цієї установи із залученням достовірних першоджерел. Історичне значення та наукова вартість здобутків колективу українських демографів-першопроходців в очах наукової громадськості зростає незмірно, як подвижницька, якщо буде з'ясовано, за яких тяжких умов та обставин народжувалася Українська Академія Наук [245] і, зокрема, якими зусиллями волі та організуючого таланту академікові М. В. Птусі вдалося виплекати наукову школу, яка і в наші дні залишається взірцем для наслідування [246].

У літературі, яка зафіксувала початкові періоди становлення наукових установ Української Академії Наук, зокрема Демографічного інституту, такі поняття, як «наукове виучування народонаселення», «наукове виучування людности», «Демографічний інститут», уперше з'явилися на сторінках офіційних академічних вісників. Так, у «Збірнику праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії Наук у Києві» вміщено «Записку про Відділ соціальних наук», у якій зазначається: «Необхідність катедр теоретичної економії і статистики не вимагає, звичайно, особливого обґрунтування. При цих катедрах слід заснувати окремі інститути: при кафедрі теоретичної економії – «Інститут для виучування економічної кон'юнктури», при кафедрі статистики – «Інститут для статистичного виучування людности України». І кількома реченнями нижче: «Демографічний інститут при кафедрі статистики надзвичайно причинявся б до збагачення нашого пізнання України» [245, с. XXX].

У брошурі «Статут і Штати Української Академії Наук у Києві» [247] визначено розміри річного утримання співробітників УАН із зазначенням їхніх звань та посад. Так, для Демографічного інституту встановлено річну заробітну плату в таких обчисленнях: директорів – 16 000 крб., Керівничому над працями – 13 000, його помічників – 8 000 крб., на статистичні праці – , на придбання книжок та матеріалів – [247, с. 16].

Звітний характер має видання «Перший піврік існування Української Академії Наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року».

У розділі «Відділ соціальних наук» (першим його головою був акад. М. І. Туган-Барановський) зазначається: «окрім академиків, членами Відділу являються, по статуту, директори наукових установ. В Третньому Відділі єсть така особа – Директор Демографічного Інституту, професор статистики *М. В. Птуха*». І нижче: «Директор Демографічного Інституту *М. В. Птуха* закінчує великий дослід про шлюбність населення. Він надрукував у №4-5 журналу «Кооперативна Зоря» статтю: «*М. І. Туган-Барановський, як економіст*» [246, с. 13].

Саме у виданні «Перший піврік...» уперше натрапляємо на широку інформацію про початки діяльності Демографічного Інституту – цієї першої в світі установи з наукового виучування народонаселення. Це виучування, зізнається автор звіту, «зустрічає великі перешкоди. Воно вимагає не тільки знання старих статистично-математичних способів дослідження, але часто вироблення нових, в залежності від властивостей матеріалу та завдань дослідження, що з'являється недосяжним для співробітників статистичного бюро. З другого боку, всяке наукове виучування відомостей про народонаселення зустрічає великі перепони з огляду на необхідність попереднього оброблення величезного статистичного матеріалу, що лягає на вченого тяжким, іноді надсильним тягарем [246, с. 17].

Тут для нас важливе підтвердження самим *М. В. Птухою* того, що «Демографічний Інститут... засновано за думкою покійного академіка *М. І. Туган-Барановського*», що він, «є перша спроба поставити вивчення народонаселення на цілком наукову височінь. Завдання його – це, з одного боку, допомога розвитку статистичного методу, а, з другого, вживання всіх заходів, що направлені до найповнішого та найкращого вивчення народонаселення України. Для виконання своїх завдань інститут потребує великого статистичного матеріалу, який він і повинен остаточно науково оброблювати. Народонаселення та окремі групи, з яких воно складається, повинні вивчатися з погляду: 1) фізично-психічних особливостей людини, 2) смертності, 3) шлюбності та семейності, 4) народження, 5) спадковости, 6) еміграції та імміграції, 7) хворости, 8) інвалідности, 9) професії та занять, 10) злочинности і т. д. Вся маса статистичних матеріалів, в тій чи іншій формі, повинна поступати в Демографічний інститут для останнього наукового оброблення» [246, с. 17, 18].

«Праця Демографічного інституту, — продовжує М. В. Птуха, — почалася з січня 1919 року, коли Директором його було обрано проф. М. В. Птуху. В першу чергу розроблювалися ті матеріали, які можна було знайти в Києві: смертність і шлюбність м. Києва та фізичні особливості призваних на військову службу в Київському повіті та м. Києві. З огляду на необхідність порівняльного вивчення фізичних особливостей міського та сільського населення і на невеликий розмір Київського повіту, в найближчий же час будуть виписані на картки і розроблені аналогічні відомості про чисто сільське населення Остерського повіту Чернігівської губернії. Разом з тим складається повний предметний каталог всіх книг і журнальних статей по демографії, який після його закінчення буде опубліковано і який стане необхідним підручником для всякого, хто цікавиться цією наукою. Помішник завідуючого працями інституту О. М. Андерсон, на доручення Директора Інституту, збирає матеріали про постановку антропометричної та шкільно-антропометричної статистики в різних країнах, які після оброблення їх буде надруковано в працях Інституту. Також збираються матеріали про сучасну постановку і моральної статистики населення в усіх країнах, а також історичні відомості (друковані й рукописні) про народонаселення України та його особливості в різні епохи. Співробітник Інституту Р. М. Орженцький працює над вивченням злочинності населення України в різні роки, в залежності від умов часу, місця, соціально-економічних та інших факторів. Праця Інституту затримується через майже повну відсутність власної бібліотеки та великої недостачі на книжки по демографії в бібліотеках Києва. Доручено Центральному Союзові Споживчих Товариств докупити і одержати безплатно в Москві та в Петрограді всі праці по демографії, які вийшли російською мовою. Окрім того зроблено велике замовлення на чужоземні книги» [246, с. 17, 18].

Серед звітних матеріалів збірника «Перший піврік...» значний науковий інтерес становить «Протокол № 8 чергового Спільного Зібрання Української Академії Наук 18 січня 1919 року», де описано процедуру обрання М. В. Птухи на директора.

«10. Члени III Відділу акад. О. І. Левицький та Ф. В. Тарановський прочитали зложений III Відділом життепис, реєстр та оцінку наукових праць проф. Б. О. Кістяковського, обраного III Відділом на позаштатного академіка, та життепис і оцінку праць вкупі

з реєстром їх проф. Мих. Вас. Птухи, обраного III Відділом на Директора Демографічного Інституту.

Постановлено: перевести вибір на найближчому Спільному Зібранню після того, як од Б. О. Кістяковського та М. В. Птухи прийде відповідь, що вони згоджуються підхилитися вимогам параграфів 21, 47, 57 і 62 статуту Академії Наук» [246, с. 65–66].

Ясність у справу вносить «Протокол № 7 чергового Спільного Зібрання Української Академії Наук 4 січня 1919 року», на якому Неодмінний Секретар акад. А. Е. Кримський повідомив, що з Державної Канцелярії через Департамент Законодавчих Справ прислано звітлення, позначене 3 січня 1919 р. за № 25, про закон Директорії, виданий на зміну статуту Академії Наук і прислано також саму копію того закону. Точний його зміст такий:

«Закон видано од директорії Української Народної Республіки відносно статуту Української Академії Наук у Києві.

1. На доповнення і пояснення статуту Української Академії Наук у Києві, надрукованому в ч. 75 «Державного Вісника», кінець параграфу 21 викласти так: «Коли б автор забажав, Академія друкує ту саму працю рівночасно однією з отаких мов, якої забажає автор: французькою, німецькою, англійською, італійською та латинською».

Примітка: В виняткових випадках, коли б котрийсь з Відділів Академії Наук вважав потрібним надрукувати що-небудь іншою мовою окрім згаданих п'ятьох, він повинен кожного разу вдатися за дозволом до Спільного Зібрання Академії Наук з ґрунтовним умотивуванням свого бажання. В усякому разі число примірників, друкованих іншою мовою, опріч згаданих п'ятьох, не має перевищувати однієї четвертини числа примірників, надрукованих мовою українською.

2. Параграф 47 і параграф 57 доповнити так: «Всі службові особи канцелярії Академії Наук повинні зовсім вільно володіти українською мовою усно і на письмі, бо усе діловодство Академії (протоколи, канцелярські папери і т. ин.) обов'язково провадиться мовою українською.

3. Параграф 62-й доповнити так: Дійсні члени Академії Наук при своєму затвердженню повинні скласти присягу на вірність Українській Народній Республіці.

Голова Директорії В. Винниченко. Члени: С. Петлюра, Ф. Швець, А. Макаренко, Андрієвський» [246, с. 63–64].

Втішні відомості зазначено в «Протоколі № 10 чергового Спільного Зібрання Української Академії Наук 25 січня 1919 року.

«2. Обговорювалося питання про евакуацію установ з Києва. Одноголосно вирішили, що Академія Наук, як найвища наукова установа, не повинна кидати Київ і має далі вести без перерви свою аполітичну культурно-просвітню працю, необхідну для народу.

3. Заслухано листи проф. Б. О. Кістяковського та проф. М. В. Птухи.

Обидва кандидати нічого не мають проти параграфів 21, 47, 57 та 62 в їх новозатвердженій редакції і згоджуються їх виконати.

4. Одбулися через потаємне балотування вибори:

а) проф. Мик. Фед. Сумцова на академіка української народної словесности;

б) Богд. Ол. Кістяковського на (позаштатного) академіка державного, адміністративного та міжнародного права;

в) критика Серг. Ол. Єфремова на академіка класи красном українського письменства;

г) проф. Мих. Вас. Птухи на Директора Демографічного Інституту.

Всіх кандидатів обрано одноголосно» [246, с. 75].

Винятково важливий момент із життя М. В. Птухи зафіксовано у «Звідомленнях про діяльність Української Академії Наук у Києві до 1 січня 1920 року» [248]. У II розділі «Дійсні академіки і їх Спільне Зібрання» після переліку імен дійсних (а по давній термінології — ординарних) академіків, яких мала Українська Академія Наук на 1 січня 1920 р., йде перелік імен учених, які по статуту Академії мають усі права дійсних академіків на своєму Відділі. На III Відділі (економічно-соціальних наук) такі права має:

«2. По катедрі статистики акад. Р. М. Орженцький.

Окрім того має права дійсних академіків на своєму Відділі директор Демографічного Інституту проф. М. В. Птуха» [248, с. III–IV].

Дуже важливі відомості для вивчення науково-організаційної діяльності академіка М. В. Птухи в Демографічному інституті подають «Звідомлення Всеукраїнської Академії Наук у Києві за 1923 рік (з нагоди п'ятирічного існування Академії 1918–1923 рр.)».

Тут опубліковано звіт «П'ять років існування Соціально-Економічного Відділу Української Академії Наук (1919–1923 рр.)», секретарем якого був академік М. В. Птуха. [254, с. 121–146].

Четвертий підрозділ звіту присвячено, зокрема, діяльності Демографічного інституту. Це єдина установа III Відділу, яка протягом п'яти років не міняла свого керівника. Праця його розпочалася з січня 1919 р., коли на директора було обрано проф. М. В. Птуху. Як автор звіту Михайло Васильович описує власне бачення характеру роботи свого колективу. «Він (тобто сам М. В. Птуха) так собі уявляв загальні завдання Інституту:

«Як відомо, наукове виучування людности взагалі зустрічає надто великі труднощі. Воно вимагає не лише знання старих статистико-математичних методів виучування, але іноді й вироблення нових у залежності від завдань досліджування, а це недоступно для звичайних співробітників статистичних бюро. З другого боку, всяке наукове виучування людности зустрічає великі перешкоди з огляду на необхідність попереднього оброблення великих статистичних матеріалів, а це лягає на вченого великим, надсильним іноді, тягарем. Демографічний інститут при Соціальному Відділі, заснований за думкою покійного академіка М. І. Туган-Барановського, являє собою першу спробу поставити виучування людности на належну височінь. Його завдання – це, з одного боку, сприяти розвиткові статистичного методу, а з другого – вживати всіх заходів задля якнайповнішого й найкращого вивчення всіх народів, що залюднюють Україну. Для вирішення цих завдань Демографічному Інституту потрібні величезні статистичні матеріали, що їх він повинен піддавати остаточному науковому обробленню. Людність і окремі групи, з яких вона складається, виучувати треба з точок погляду: 1) фізично-психічних особливостей людини (антропол. статистика); 2) смертності; 3) шлюбності та сімейності; 4) народимости; 5) спадковости; 6) міграції; 7) слабовитости; 8) інвалідности; 9) професій і зайнят; 10) злочинности і т.п.». Цей виклад перенесено зі «Звідомлень про діяльність Української Академії Наук у Києві до 1 січня 1920 р.». [248, с. LXVII – LXVIII].

У наведеному уривку зі звіту звертаємо увагу на визнання самим М. В. Птухою того факту, що «Демографічний інститут при Соціальному Відділі» «заснований **за думкою покійного академіка М. І. Туган-Барановського**» (підкреслення наше. – М. Ш., Н. К.).

Цим спростовується твердження П. І. Пустохода про те, що «по инициативе М. В. Птухи в Академии наук УССР был организован Институт демографии» [16, с. 20].

Окресливши завдання Інституту, директор звітує про наукові напрацювання за перше п'ятиріччя його діяльності. Впадає в око ота сама інтенсивність наукової роботи, на яку розраховував Михайло Васильович, сподіваючись, що кожний його співробітник отдаватиме «усенький час роботі в Академії» [254, с. 122].

«З дрібних праць Інституту, — повідомляє М. В. Птуха, — слід одзначити складання повної бібліографії по історії статистики і по демографії (книги і статті) і збирання бібліотечки. З березня 1919 р. розпочато було велику статистичну роботу — про антропологічні властивості чоловіків Київського повіту і міста Києва на підставі призовних списків за 1913—1916 роки. З огляду на досрочні призови за цей час, маємо виключно великий матеріал, який дає спромогу вивчати розвій фізіологічних властивостей чоловіка 18—21-літнього віку. Відомості за кожного змобілізованого нанесено на картки і зведено для повіту і міста окремо, як і для головніших релігій. Кожен рік віку і собі був розбитий на 4 періоди. Розроблено 10.002 картки для повітових православних некрутів, які зведено в 344 таблиці, і 1080 для жидів, які зведено в 243 таблиці. Розподіл цей важливий з того боку, що селяни на Київщині являють собою тип українця. Окрім того, вибрано було 300 карток некрутів м. Києва з українським прізвиськом, які рознесено по 115 таблицях. Кількість карток така невелика, що зробити висновки про вплив міського життя на тип українця не можна і тому роботу в цьому напрямі було припинено» [254, с. 132].

В особі академіка М. В. Птухи Демографічний інститут мав керівника, який постійно добирав для вирішення найактуальніші і найскладніші демографічні проблеми, залучаючи до цього і весь колектив співробітників. «Закінчивши оцю роботу, — звітував Михайло Васильович, — розпочали були суто наукову роботу над вирахуванням таблиць смертності для України на підставі перепису 1897 р. і смертних випадків за 1896—1897 роки. Праця по вирахуванню тяглася усенький 1921 рік. З приводу дуже складних і цілком нових для персоналу Інституту вирахувань М. Птусі самому довелося не тільки інструктувати співробітників, ба навіть кожнісіньке складне вирахування для зразку проробити самому і нарешті

виборочно перевірити геть усі вирахування таблиць смертності. Найближчу участь в цих роботах брали І. Тренін-Петушков і П. Пустохід [254, с. 132].

Звітуючи про виконану наукову роботу, М. В. Птуха неодноразово звертає увагу на неймовірні труднощі, які доводилося переборювати вченим на первісному етапі становлення академічної науки. «Ще з початку 1922 р. (аж до скорочення, що відбулося 1 березня) помічник керівничого І. Тренін-Петушков і П. Пустохід опрацьовували статистичний матеріал, який після наукової обробки може придатися для порівняльного студіювання смертності на Україні. Далі малося на думці ціла низка глибоких розвідок про смертність, шлюбність і народженість на Україні, та здійснити їх у 1922 р. через скорочення і брак коштів не пощастило. Довелося шукати нових шляхів роботи і кидати те, що вже було налагоджено. Єдиний штатний співробітник Інституту П. Пустохід став науково обробляти матеріали про рух людности на Україні за 20 років (1891–1910) на підставі відомостей Центрального Статистичного Комітету, а Ю. Корчак-Чепурківський працювати над розвідкою: Місто й село у смертності Наддніпрянської України. Окрім того, продовжувалась переписка, перевірка і підрахування первісних статистичних відомостей що-до людности України, які в значно більшій мірі збирались в 1920 і 1921 рр. Вираховувались також індекси шлюбности за метою академіка Птухи (П. Пустохід).

1923 рік був завершальним роком першого п'ятиріччя діяльності III Соціально-Економічного Відділу новостворюваної Академії. І саме 1923-й вніс чималі зміни в роботу Демографічного інституту. До нього був прикомандирований штатний науковий співробітник для спеціальних доручень М. Трацевський. «Від початку року робота йшла, як і наприкінці попереднього року, – звітує М. В. Птуха. – Кожний співробітник працював над окремим завданням, поширюючи й поглиблюючи свою розвідку, або продовжуючи збирати матеріали. М. Птуха поставив собі завдання: знайти методи конструювання сумарних таблиць смертності, які спеціально підходили б до українських і російських статистичних матеріалів. Инакше кажучи, треба було знайти такі способи вирахувань, які давали б величини, що входять в таблицю смертності і мало відхиляються од вирахуваних за допомогою різноманітних методів інтерполяції. Вирівнювання первісних даних та інших величин –

це така тонка статистична операція і так багато одбірає часу, що з неї величезна перепона для наукового студіювання статистики людности.

Скількись місяців за допомогою М. Трацевського силувався був акад. М. Птуха винайти отакі методи і кінець-кінцем йому це пощастило. Далі працю було поділено між П. Пустоходом і М. Трацевським, і вираховано було сумарні таблиці смертности для людности повітів і міст Є. Росії; для людности губернь, де значна більшість його належить до одної національности, а саме Полтавської (українці), Орловської (великороси), Могілівської (білоруси), Ковенської (литовці) і Курляндської (латиші); для великих міст: Ленінграда, Москви, Київ та Одеси. Вперше в науці виявлено було за допомогою строго наукових методів властивості сільської і міської смертности для Росії, **властивості життєздатности людности різних національностей. Навіть 4 великі міста мають кожне свої особливості**» [254, с. 133] (підкреслення наше. — *М. Ш., Н. К.*).

Це широке наше цитування передає атмосферу творчого подвигництва академіка М. В. Птухи та його соратників, які сповна віддавалися «святій і чистій науковій роботі».

Нова доба в існуванні Інституту відкрилася з кінця квітня 1923 р. III Відділ згодився з пропозицією Центрального Статистичного Управління України друкувати деякі праці Інституту в Харкові, як спільні видання ВУАН і ЦСУ і їх фінансувати. Співробітники Інституту, під безпосереднім керівництвом Ю. Корчака-Чепурківського, до 1 серпня виготовили до друку перший випуск «Праць Демографічного Інституту», а саме: «Матеріяли що-до природнього руху людности України. 1867–1914 рр.». Книгу цю розпочато вже друком і незабаром вона вийде у світ. Нині Інститут закінчує таку-ж роботу по санітарній статистиці України. Трудно перебільшити вагу цих перевірених і виправлених первісних статистичних даних для наукових дослідів. Центральне Статистичне Управління надає їм таку вагу, що випускає їх з французькими підзаголовками, щоб і за кордоном могли ними користуватися. Щоб порівняти, окрім підсумків для України, наводяться перевірені числа для Є. Росії. Зазначеними двома випусками Інститут закінчує надзвичайно кропотку, але в першу чергу необхідну роботу, по приведенню в порядок певних статистичних відомостей що-до людности України. Звести й надрукувати матеріяли по демографії української людности, що

перебувала на території кол. Австрії, неможливо за браком повних статистичних матеріалів у Києві.

Друковані праці, що з'явилися у наслідок робіт Демографічного Інституту:

1) Додаток до роботи акад. М. Птухи: «Индексы брачности. Этюд по теории статистики населения». Киев 1922. ст. 44 (самий додаток займає ст. 35–44) [258].

2) М. Птуха. Таблиці смертності для України. 1896–1897 рр. Записки Соціально-Економічного Відділу, т. 1, ст.17–62 [259].

3) М. Птуха. Таблиці смертності для України. 1896–1897 рр. Наукові Записки. Орган Київських Науково-Дослідчих Катедр, т. 1, Київ 1923, ст. 110–127 [260].

4) Schterblichkeit im E.Russland, Metron-Rivista Internazionale di Statistica [261] (Італія). В статті розбирається смертність в Є. Росії, на Україні, в містах та селах і різних національностей – на підставі таблиць смертності, вирахованих в Демографічному Інституті (статтю надіслано до друку).

5) Друкується ЦСУ України: «Матеріяли що-до природнього руху людности України. 1866–1914».

6) Закінчується для друку: «Матеріяли по санітарній статистиці України. 1876–1914» [262].

7) Готує до друку акад. М. Птуха: «Смертність в Росії й на Україні». Для цієї праці, правда, багато ще не вистачає матеріалів, себто таблиць смертності для середніх та малих міст, окремих губерній України та Є.Росії з особливими типами смертності, тощо.

8) Готова до друку праця Ю. Корчака-Чепурківського: «Місто й село у смертності Наддніпрянської України» [263].

9) Готова до друку праця П. Пустохода: «Характерні риси природнього руху людности України» [264].

Із «Звідомлення Української Академії Наук у Києві за 1924 рік» [265], за поданням Секретаря Соціально-Економічного Відділу академіка М. В. Птухи, дізнаємося: Демографічний інститут у 1924 році працював у такому складі: директор – академік М. Птуха, 2 вчені статистики П. Пустоход і М. Трацевський і 3 позаштатні співробітники: Ю. Корчак-Чепурківський, К.Хлопик і В.Кульчицька.

В першій половині 1924 р. головна робота Інституту полягала в виготовленню до друку «Матеріялів по санітарній статистиці України,

1877–1914 рр.». Як і попередня вже надрукована праця Інституту «Матеріяли що-до природнього руху населення України 1866–1914 рр.», вони являють собою перевірену зводку даних офіційної дореволюційної статистики за весь час її існування. Ці матеріали не є механічний передрук відомостей з «Отчетов Медицинского Департамента Министерства Внутренних Дел» і «Отчетов о составлении народного здравия и организации врачебной помощи в России», з додатком підсумків по 9 губ. України. При складанні збірника довелося чимало витратити часу та сил, щоб об'єднати програми публікацій, що не один раз мінялися з 1877 до 1914 року. Дуже багато покладено праці, щоб усунути численні непорозуміння, що так часто зустрічаються в первісних джерелах, для чого прийняті були відповідні публікації офіційної статистики. Робота ця велася під безпосереднім керівництвом співробітника Ю. Корчака-Чепурківського, який склав до неї численні примітки (до 3 друкованих аркушів). Крім цього головну участь у працях брали П. Пустоход і М. Трацевський. Вона незабаром вийде в світ накладом Центрального Статистичного Управління України. Трудно перебільшити значіння перевірених та зведених даних по статистиці населення та санітарній, наголошує М. В. Птуха. Лиш після закінчення цієї підготовчої праці і Демографічний інститут, і вчені взагалі зможуть приступити до суто наукової обробки цих матеріалів за широкою програмою.

У другій половині 1924 року поновилася праця по виучуванню смертності України і б. Є. Росії шляхом користування сумарних таблиць смертності за методом акад. М. Птухи. В ній головну участь брали П. Пустоход і М. Трацевський. У першу чергу вираховані були таблиці для 11 національностей, а саме: 1) українців, 2) великорусів, 3) білорусів, 4) литовців, 5) латишів, 6) естонців, 7) молдован, 8) татар, 9) жидів, 10) башкир і 11) чувашів. На жаль, статистичні джерела не дають можливості вирахувати таблиці смертності по городах та на селі, вираховані були таблиці смертності для 5 великих міст (Київа, Одеси, Харкова, Ленінграда та Москви); для населення великих, середніх та малих міст України та для населення повітів України й б. Є. Росії.

Усі зазначені таблиці вираховані на підставі перепису 1897 р. та смертних випадків 1896 і 1897 р. Щоб науково бездоганно освітлити питання про еволюцію смертності в зв'язку з часом, вираховані

були таблиці смертності для деяких великих міст України і Росії, де були переписи людности, а саме: для Київа (1873–1874 р.), Одеси (1892–1893 р.) та Москви (1901–1902 р.). Працю цю ще не доведено до кінця. Вона має охопити також смертність за останні роки для Київа, Одеси, Ленінграда й Москви».

Академік М. В. Птуха високо оцінює наукові напрацювання своїх співробітників. «Всі співробітники Інституту збирали деякі матеріали щодо демографії України. М. Трацевський, зокрема, підготував матеріали для праці про народженість на Україні, а Ю. Корчак-Чепурківський розробив теми:

- 1) критичний огляд сучасних статистичних джерел на Україні;
- 2) джерела для вивчення продукційних сил людности України, їх хиби та способи впорядкування;
- 3) продукційні сили людности України на підставі переписів останніх років.

У 1924 р. Інституту пощастило надрукувати 1 том своїх праць «Матеріяли що-до природнього руху населення України 1867–1914 рр.», який вийшов накладом Центрального Статистичного Управління України. З початку 1925 р. Інститут приступив до друку II тому – «Матеріяли по санітарній статистиці України 1877–1914 рр. Сумарні таблиці смертності для міської, сільської людности Є. Росії і для 5 національностей (українців, великорусів, білорусів, литовців і латишів), що вирахувані були в Інституті, і саму методу їх конструювання – опубліковано в роботі акад. М. Птухи: «Die Sterblichkeit in Russland».

Далі М. В. Птуха характеризує наукову, науково-адміністративну діяльність співробітників Інституту, що не ввійшла у попередній звіт. Ця діяльність така.

Штатний науковий співробітник Ю. Корчак-Чепурківський надрукував розвідку «Місто й село у смертності Наддніпрянської України» в «Демографічному збірнику» Інституту (стор. 113–171); примітки до «Матеріялів санітарної статистики України 1876–1914 рр.» та низку інших праць, зв'язаних з його роботою на посаді наукового референта Демографічного Відділу Центрально-Статистичного Управління України, що він опосідає. Перебуваючи в Харкові, він увесь час допомагав Інституту в його біжучій роботі, надсилаючи необхідні матеріали, вибираючи їх, тощо.

Штатний науковий співробітник П. Пустоход, окрім зазначеної вже роботи, був за навчителя на кафедрі статистики в Інституті

Народного Господарства. Під час перепису 1926 р. завідував переписним участком у Києві. У «Демографічному Збірникові» надрукував розвідку «Демографічні особливості людности України наприкінці XIX та на початку XX віку» (стор. 1–68).

З 15 серпня по 1 жовтня перебував у командированні в Москві, де зібрав численні статистичні матеріали з демографії України. З них слід відзначити дані про людність України, під час 7-ої та 8-ої ревізії (вибрані з рукописного джерела і перевірені).

Штатний науковий співробітник М. Трацевський, окрім зазначеної вище роботи, був за позаштатного навчителя на кафедрі статистики в Інституті Народного Господарства і в Торговельно-Промисловому Технікумі. Під час перепису 1926 року завідував переписним участком в Києві. У «Демографічному Збірникові» надрукував розвідку «Народженість людности на Україні» (стор. 69–112). Перебуваючи в командированні в Ленінграді, зібрав низку дуже цінних відомостей з демографії України.

Позаштатні співробітники брали участь у збиранні статистичної бібліографії, а В. Воблий працював також над теорією статистики і в семінарі для виучування народнього господарства України.

У «Звідомленнях Всеукраїнської Академії Наук у Києві за 1926 рік [255] діяльність Демографічного інституту викладено так. «Р. 1926 Інститут працював у складі: директор акад. М. В. Птуха, штатні наукові співробітники П. І. Пустоход, М. М. Трацевський, Ю. О. Корчак-Чепурківський (з 1/VII до 1/IX) і Ю. М. Масютин (з 1/X); постійні позаштатні співробітники: В. К. Воблий, Ю. О. Корчак-Чепурківський (з 11/X), В. А. Кульчицька і К. К. Хлопик; позаштатні наукові співробітники А. П. Хоменко (з 1/V) та статистики М. П. Діденко (з 1/IV) і Т. П. Королько (з 1/XII).

Головна праця Інституту в 1926 р. в колективному обробленню статистичних матеріалів для книги «Людність України», ч. I. Стан населення». До 1 січня 1927 співробітники Інституту статистично розробили такі питання: 1. Кількість і склад людности України за полом (статтю. – М. Ш., Н. К.) та віком у 1897 і 1920 рр. (П. Пустоход і М. Трацевський); 2. Ймовірні втрати людности України під час війни та революції (П. Пустоход і М. Трацевський); 3. Місце народження за переписом 1897 р. (М. Діденко); 4. Письменність людности України 1897 і 1920 рр. (М. Діденко); 5. Розподіл людности за родинним станом (М. Діденко); 6. Густина людности

(П. Пустоход); 7. Професійний чи соціальний стан людности в 1897 і 1920 рр. (до 1 січня закінчено розробку даних перепису 1897 р. (Почав П. Пустоход, продовжує Ю. Масютин);

8. Еволюція людности міст на Україні (закінчується – М. Трацевський);

9. Національний склад людности (М. Діденко і Т. Королько до 1 січня закінчили розробку даних перепису 1897 р.).

Відомості розробляють за таким планом: 1) для окремих губернь та повітів України; 2) для повітової та міської людности; 3) для людности в містах понад 100 000, од 50–100 тисяч, од 20–50 тисяч і для решти міст. Щоб порівняти, розроблено відомості для європейської частини Союзу, а іноді й для першої частини Інститут сподівається закінчити навесні р. 1927, а з літа почати розвідку друком.

Окрім цієї роботи персонал Інституту переводив таку працю. Зокрема: Акад. М. В. Птуха секретарював на Відділі, керував Демографічним Інститутом Академії Наук, був членом Ради Всенародної Бібліотеки України, членом Виконавчої Комісії Всесоюзних Статистичних З'їздів та на IV з'їзді (20/I – 7/II – 1926 р.), а також на Всеукраїнській Статистичній Конференції (у листопаді). Протягом 1926 року найбільше працював над теоретичною статистикою, демографією України та Росії і матеріалами XVI сесії Міжнародного Статистичного Інституту. У 1926 р. Інституту пощастило видати 2 томи своїх «Праць» (III–IV), а саме:

1. «Матеріяли санітарної статистики України 1876–1914 рр.». У серії «Статистика України», ч. 83, накладом Центрального Статистичного Управління України, Харків, 1926.

2. «Демографічний збірник» (видання Академії Наук. Київ, 1926), де окрім зазначених вище розвідок П. Пустохода, М. Трацевського та Ю. Корчака-Чепурківського вміщено статтю І. Кононенка «Самогубства в Харкові» (стор. 172–200).

У «Звідомленнях Всеукраїнської Академії Наук у Києві за 1927 рік» подається, як завжди, докладний опис наукових здобутків кожного співробітника Демографічного інституту. Окремі співробітники Інституту провели таку роботу:

1. Акад. М. В. Птуха секретарював на Відділі (Третій, Соціально-Економічний. – М. Ш., Н. К.), керував Демографічним Інститутом Академії Наук, був за члена Ради Національної Бібліотеки України, за голову Бібліографічної Комісії при Академії, за члена

Виконавчої Комісії Всесоюзних Статистичних З'їздів, за члена Комісії соціальної статистики Статплана при Союзнім Центральнім Статистичнім Управлінні, за професора на кафедрі статистики Інституту Народнього Господарства й Кооперативного Інституту.

На запрошення Союзного ЦСУ брав участь у Всесоюзній Статистичній нараді 25/І – 3/ІІ (Москва) і в нараді Сектора Соціальної Статистики 12–14 грудня (Москва).

Протягом 1927 року найбільше працював над теоретичною статистикою й демографією України та Росії.

Надрукував:

1. Соціально-Економічний Відділ Української Академії Наук у році 1927. «Записки Соціально-Економічного Відділу», Т. V – VI, Київ 1927, ст. III – XXXI.

2. La Section Economique et Social de l'Academie des Sciences Oukrainiemaie en 1927. – Там-же стор. XXXII – LXV.

Підготував до друку:

3. Розвідку: Смертність у Росії й на Україні (Розділ I. Смертність у Росії й на Україні наприкінці XIX в. II. Методи конструювання сумарних таблиць смертності. III. Смертність 11 національностей в Росії наприкінці XIX в. – росіян, українців, білорусів, литовців, латишів, естонців, молдаван, євреїв, татар, башкир та чувашів. IV. Смертність у містах і селах. V. Еволюція смертності в Росії й на Україні. Розвідка становить близько 15 друкованих аркушів.

Комісія для преміювання наукових праць при Укрнауці за конкурсом 1927 р. преміювала (I премія) працю акад. М. В. Птухи «Население Киевской губернии» (1925)

2. Штатний науковий співробітник Ю. М. Масютин далі опрацював матеріали про професії та зайняття людности України в 1897 і 1923 рр.

3. Штатний науковий співробітник П. І. Пустоход остаточно розробив і написав численні примітки до матеріалів для встановлення найімовірніших чисел людности в сільських місцевостях та по містах України в 1916, 1917, 1920 і 1926 рр. (по окремих повітах та губерніях). Він же використав ці відомості на те, щоб висвітлити густість та розподіл її за статтю. Під час командировання до Москви з 1/VIII до 15/X працював у Центральному Статистичному Управлінню Союзу, Древлехранилищі та «Военно-Историческом Архиве». В ЦСУ виписано дані з архівних матеріалів щодо природного

руху людности окремих губернь та повітів України за 1911–1914 рр.; в Древлехранилищі розглянуто й почасти використано здебільшого книги Київського стола («повытыя») і Малоросійського приказу. Особливо цінні рукописні матеріали переховуються в «Военно-Историческом Архиве». Архів цей почасти було обслідувано й пороблено численні вибірки про людність України наприкінці XVIII та з початку XIX століть.

П. І. Пустоход р. 1927 за викладача статистики 1 категорії в Інституті Народного Господарства.

4. Штатний науковий співробітник М. М. Трацевський здебільшого збирав і розробляв матеріали про людність міст та містечок України з 1825–1926 р. Окрім того вкупі з П. І. Пустоходом працював над встановленням чисел людности України за різні часи, збирав також бібліографію, виучував шлюбність людности на Україні, тощо. Під час командировання до Ленінграду з 20/VII до 5/XI працював по архівах та в Публічній Бібліотеці. В архівах з'ясовував справу про перепис 1897 р.; в бібліотеці ж переглянув, записав на бібліографічні картки, почасти поробив виписки з матеріалів для статистики людности з «Губернскихъ Вѣдомостей» і «Журнала Министерства Внутреннихъ Дель».

Окрім того М. М. Трацевський був за позаштатного викладача статистики загальної й математичної в Інституті Народного Господарства й Торговельно-Промисловому Технікумі.

5–6. Співробітниця В. А. Кульчицька й К. К. Хлопик допомагали акад. М. В. Птусі в його бібліографічній роботі.

7–8. Позаштатні наукові співробітники А. П. Хоменко та Ю. О. Корчак-Чепурківський (завідуючий Відділом Демографії ЦСУ України та його заступник) готували для «Збірника» праць Інституту свої розвідки, перший про національну статистику, другий – про родинну. Увесь час допомагають вони Інституту в його біжучій роботі, постачаючи відповідні матеріали та пояснюючи непорозуміння, що трапляються часом в статистичних джерелах.

9. Науковий співробітник В. К. Воблий працював над теорією статистики і в семінарі для виучування народнього господарства України. Надрукував:

- 1) Текстильний ринок Київщини. Праці для виуч. Народ. Госп.
- і 2) Киев. Текст. Рынок. Известия. Текст. Синдикати.

10–11. З усіх позаштатних співробітників Інституту тільки М. П. Діденко та Т. П. Королько здобували певну платню, бо весь час провадили тільки дуже важку й відповідальну технічну роботу. Протягом 1927 р., зокрема вони вибрали, перевірили, звели й технічно обробили матеріяли про національну статистику 1920 р., фізичні й психічні вади за переписом 1897 р., чималі матеріяли про шлюбність людности, тощо.

Велику пізнавальну цінність має стаття академіка М. В. Птухи «Демографічний інститут», написана в 1929 р. (Машинопис. 16 арк), що зберігається в Інституті Рукопису НБУВ НАН України (Ф. Х, од. зб. 687) [227]. У ній підсумовано здобутки Демографічного Інституту за 10 років (1919–1928). Тут на особливу увагу заслуговують умови, за яких фактично створювалася наукова школа академіка М. В. Птухи. (Цю тему частково висвітлює наша публікація «Наукова школа академіка М. В. Птухи (1884–1961) як осередок формування нових ідей та наукових напрямів». Оpubлікована в матеріалах Міжнародної науково-практичної конференції (2013. С. 29–33).

М. В. Птуха повторює завдання, які колектив Демографічного інституту визначив на початку своєї діяльності і продовжує:

«За перші 10 років Інституту через конкретні обставини пощастило налагодити працю не по всіх зазначених ділянках статистики. Для цього не вистачило у нього ані робочої сили, ані належних умовин для скільки небудь широкої організації поглибленої наукової роботи. Недивлячись на те, що фактичне життя склалось не так, як в свій час мріяв керівник Інституту, все ж таки своїми працями Інститут завоював почесне місце поміж науковими установами України й Союзу, ставши також досить відомим і демографам закордону».

Звертає на себе увагу досить таки не численний склад «робочої сили», тобто штат установи.

«І. Директор Інституту М. В. Птуха почав організаційну роботу з 1 січня 1919 р., з 1 березня того ж таки року до складу співробітників запрошено було статистиків: П. І. Пустохода, О. П. Підгорну й І. І. Попова. За керівничого над працями обрано було Г. О. Кривченка, на його помічника – О. М. Андерсона, але і проф. Кривченко, й Андерсон наприкінці року вибули зі складу Інституту.

Особовий склад Інституту за час існування Інституту змінювався, на 1. X. 1929 р. він такий:

Директор Інституту – акад. М. В. Птуха. Штатні наукові співробітники: П. І. Пустоход, М. М. Трацевський і В. Ф. Резніков. В. о. штатного статистика П. С. Головін. Нештатні постійні співробітники – П. І. Вікул, Ю. О. Корчак-Чепурківський, Ю. М. Масютин, К. К. Хлопик (Катерина Костянтинівна – дружина М. В. Птухи. – *М. Ш., Н. К.*), А. П. Хоменко та Ю. Е. Шебишева.

III. Щодо устаткування та приміщення, то з початку роботи в Інституті переводилось без спеціального устаткування, потім куплено було 1 аритмометра. У р. 1927 з Німеччини було виписано два аритмометри системи «Тріумфатор», в р. 1929 придбано ще два системи «Адлер». Таким чином науковий інвентар Інституту нараховує 5 аритмометрів, опріч яких є ще 8 логоритмічних лінійок. Демографічний інститут попереду (до середини 1925 р.) спосідав 2 кімнати в буд. № 54 по вул. Короленка, нині ж має 3 кімнати в академічному будинку ч. 23 по вул. Жертв Революції» [248].

Подаємо це до відома наших сучасників, які, будучи озброєними найновішими комп'ютерними технологіями, видають «на гора» не надто гучні наукові результати.

Про здобутки своєї установи М. В. Птуха звітує так:

«IV. Дамо в першу чергу хронологічний огляд роботи Інституту, на якій найбільш позначилися випадкові обставини нашого існування. Загальними рисами його діяльності є те, що він увесь час проводить ту чи іншу велику колективну роботу, поруч з якою окремі співробітники або опрацьовують індивідуальні теми, або виконують більш-менш дрібну поточну працю. З останньої слід, у першу чергу, відзначити складання бібліографії з теорії статистики й демографії (книжки, статті й рукописні джерела) і збирання бібліотечки, що з р. 1923 злилася з книгозбірнею Відділу. Після набору співробітників з березня 1919 р. розпочато було велику статистичну роботу – про антропологічні властивості чоловіків Київського повіту й міста Києва на підставі призовних списків за 1913–1916 роки. З огляду на досрочні призови за цей час, маємо виключно багатий матеріал, який дає спромогу вивчити розвій фізіологічних властивостей чоловіків 18–21-літнього віку. Відомості за кожного змобілізованого нанесено на картки і зведено для повіту й міста окремо, як і для головніших релігій.

Закінчивши цю роботу, розпочали були суто наукову роботу над вирахуванням таблиць для України на підставі перепису 1897 р.

і смертних випадків за 1896–1897 рр. Праця над вирахуванням тяглася усенький 1921 рік. Найбільшу участь у цих роботах брали І. Тренін-Петушков і П. Пустоход. Штатний співробітник П. Пустоход став науково обробляти матеріяли про рух людности на Україні за 20 років (1891–1910) на підставі відомостей Центрального Статистичного Комітету, а Ю. Корчак-Чепурківський працювати над розвідкою: місто й село у смертності Наддніпрянської України. Окрім того, продовжувалась переписка, перевірка й підрахування первісних статистичних відомостей щодо людности України, які в значно більшій мірі збирались в 1920 і 1921 рр. Акад. М. В. Птуха написав теоретичну розвідку про методи встановлення індексів шлюбности, себто коефіцієнтів, що вимірюють притягання або відштовхування поміж ріжними групами чоловіків та жінок, які одружуються. Він запропонував тут свій індекс, а П. Пустоход брав участь у вирахуваннях додатків до цієї теоретичної розвідки...» [248].

З часом напрями діяльності та завдання Демографічного інституту мінялися. Після розгромної, вульгарно-ярличної критики Демографічного інституту і його директора академіка М. В. Птухи на січневій сесії ВУАН у 1934 році проблематика наукових досліджень цієї установи змінилася у такий бік. У партійних приписах того періоду категорично вимагається перебудування діяльності всієї Всеукраїнської Академії Наук на основі ухвал XVII з'їзду ВКП(б) та XII з'їзду КП(б)У для «остаточного викорчовування всяких решток буржуазно-націоналістичних концепцій, розгортаючи роботу на базі єдино правильної методи — теорії діалектичного матеріалізму і запровадження непримиренної боротьби проти ухилів від теорії Маркса — Енгельса — Леніна — Сталіна», [249].

У «Пояснювальній записці до проблематики ВУАН на другу п'ятирічку (1933–1937)», зведеній на початку 1934 року, голова планової комісії ВУАН академік О. В. Палладін та учений секретар планової комісії ВУАН Гарцман-Брук вимагали: «боротьба проти класово-ворожих концепцій, проти ухилів від теорії Маркса — Енгельса — Леніна — Сталіна є основним стрижнем роботи всіх інститутів та установ Академії Наук. Відповідно до цього побудована вся проблематика ВУАН і, зокрема, спеціально розробляються всіма соціально-економічними інститутами та установами основні питання, що стосуються боротьби проти українського націоналізму,

як головної небезпеки на даному етапі в СРСР і проти великодержавного шовінізму» [249, с. VII].

На 107–108 сторінках цієї «Проблематики...» викладено програму діяльності Демографічного інституту. «Демографічний інститут має за завдання остаточно подолати буржуазно-реставраторські настанови, якими була просякнута його продукція в першу п'ятирічку, і розгорнути роботу на основі діалектичного матеріалізму, поклавши в основу проблематики постанови XII з'їзду КП(б)У та XVII з'їзду ВКП(б)».

«Буржуазно-реставраторські настанови», якими начебто була «просякнута продукція» Демографічного інституту, – це суб'єктивна оцінка наукових праць інституту, перенесена укладачами «Проблематики...» зі статті-доносу Гарцмана (Брука) Б. М. «Демографія» на службі капіталістичної реставрації. До критики буржуазно-реставраторських, націоналістичних настанов акад. Птухи й Демографічного інституту ВУАН» [26].

Далі подається виклад завдань для «остаточного подолання» отих самих «настанов» акад. Птухи.

«1. З метою підвищення якості праці і дальшого пророблення марксоленінської спадщини й боротьби на два фронти, Демографічний інститут в другій п'ятирічці має продовжувати, і в основному – закінчити, опрацювання творів класиків марксизму-ленінізму, зокрема 1935 р. інститут передбачає опрацювати твори Енгельса, Сталіна та матеріали з'їздів ВКП(б).

На базі розроблення марксо-ленінської методології інститут планує роботу по 9-ти проблемах:

1. Реконструкція методів спостереження в демографії СРСР.

На 1935 рік, за постановою уряду СРСР, призначено всесоюзний перепис. Отже, треба старанно вивчити сучасні методи спостереження в нашій демографії з тим, щоб допомогти їх реконструкції та раціоналізації, особливо по лінії поточних списків міського і сільського населення.

2. Всесоюзний перепис 1935 р. та побудування таблиць репродукції людності.

В зв'язку з переписом 1935 року інститут має науково опрацювати його відомості та, зокрема, обчислити таблиці репродукції населення в самих різноманітних розрізах. Таке опрацювання матеріалів буде покладено в основу перспективних обчислень,

а з другого боку, воно матиме іншу велику наукову і науково-практичну вагу.

3. Реконструкція методів зведених показників репродукції людності СРСР.

Зведені показники репродукції людності дають можливість більш глибоко оцінити ті динамічні процеси, що відбуваються в населенні.

4. Теорія й практика перспективних обчислень людності в умовах СРСР.

Проблема ця фігурує для всіх років п'ятирічки, оскільки як теорія, так і практика, в умовах бурхливого розвитку соціалістичного будівництва увесь час буде вносити щось нове, що потребує спеціальних досліджень.

5. На ВУАН урядом УСРР покладена проробка певних комплексно-територіальних тем, у яких Демографічний інститут має проробити питання про трудові ресурси.

6. Репродукція людності в УСРР, СРСР та в капіталістичних країнах.

Загальна криза капіталізму призводить до надзвичайного зростання смертності широких мас пролетаріату в буржуазних країнах. В Радянському Союзі маємо зворотне явище. Піднесення добробуту трудящих мас призводить до збільшення народимості й падіння смертності, зокрема, дитячої. Показати ці процеси, зокрема, викрити фальсифікацію буржуазної статистики в цій справі, і є одно з основних завдань інституту.

7. Класові зрушення за відбудовчої доби та за доби першої та другої п'ятилітки.

Соціалістичне будівництво цілком і до того ж надзвичайно швидкими темпами змінює демографічне обличчя населення СРСР та УСРР. Класовий склад людності є основна причина, що обумовлює демографічні явища країни. Отже, великої ваги набуває, таким чином, з'ясування класових зрушень відбудовчої доби та за доби першої та другої п'ятилітки.

8. Підсумки демографії в УСРР.

Демографічний інститут, як єдина науково-дослідча установа УСРР, що вивчає проблеми демографії в цілому, має підводити також підсумки демографії в нашій республіці.

Проблематика Інституту на другу п'ятилітку.

1. Діалектика статистики (Ленін, Маркс, Енгельс, з'їзд ВКП(б).
2. Реконструкція методів спостереження демографії СРСР.
3. Всесоюзний перепис 1935 р. та побудування таблиць репродукції людності.
4. Реконструкція методів зведених показників для конкретних умов СРСР.
5. Теорія й практика перспективних обчислень людності в умовах СРСР.
6. Методи обрахунку трудових ресурсів в зв'язку з проблемами балансу праці.
7. Трудові ресурси Полісся, областей Правобережжя, АМОПР.
8. Репродукція людності УСРР, СРСР та в капіталістичних країнах.
9. Класові зрушення за відбудовчої доби та за доби першої і другої п'ятилітки.
10. Міграційні процеси в УСРР за доби першої й другої п'ятилітки.
11. Підсумки демографії в УСРР (Бібліографія)» [249, с. 107, 108].

На перегляд тематики наукових досліджень Демографічного інституту вказує й «Виступ М. В. Птухи з приводу критики й самокритики на січневій сесії ВУАН 1934 року» [152]. Цитуємо:

«Чимало непорозумінь під час критики виникає через те, що різні особи під демографією розуміють щось інше, ніж другі. Отже, ми вважаємо, що до завдань Демографічного інституту входять такі ділянки роботи:

1. Бібліографія;
 2. Перевірка, критика і можливе виправлення статистичних першоджерел;
 3. Участь у переробках демографічних інструментаріїв та форм зведення й розробок;
 4. Матеріально-статистичні досліді з різних галузів демографії;
 5. Розробка проблем соціальної демографічної методології.
- Сюди відносяться різні проблеми щодо мір демографічних явищ, так звана «формальна теорія населення», під якою розуміють теорію взаємовідносин між різними сукупностями живих і померлих, і їм подібних величин тощо;

6. Розробка марксо-ленінської методології в безпосередньому пристосуванні її до статистики й демографії. Цією методологією, очевидно, мусять бути просякнені й інші ділянки роботи, тут же я розумію пророблення загальних настанов» [152].

Як видно з «Історії Національної академії наук України (1934–1937 рр.). Документи та матеріали» [274], у підрозділі «Класово-ворожа діяльність II відділу» є частина тексту з критикою діяльності М. Грушевського, Є. Тимченка, Є. Чекаленка, Ф. Колесси, П. Лаврова, І. Огієнка, О. Малиновського, **М. Птухи** (виділено нами. – *М. Ш., Н. К.*), О. Новицького, плану II відділу на 1933 рік, його співробітників, а також представників НКО УСРР М. Козоріса, М. Яворського, Ю. Озерського, К. Коника [274, с. 32].

Незважаючи на нещадну критику М. В. Птухи на січневій сесії ВУАН, на засіданні Президії ВУАН 13 лютого 1934 р., де розглядалися питання про введення нової організаційної структури, було прийнято низку рішень. Зокрема,

Ухвалили: ... б) Затвердити таку кількість інститутів та установ при Президії ВУАН: (Перелік) ... , Демографії [274, с. 35].

Підтвердити директорами інститутів: ... 7) Демографії – М. В. Птуху [274, с. 37].

Наукова діяльність Демографічного інституту зосереджувалась на таких напрямках: 5) Методологія обрахунку трудових ресурсів і трудових ресурсів по окремих територіально-виробничих комплексах, зокрема Полісся, Правобережжя та АМСРР (2 теми). 6) Класові зрушення в людності УСРР. 7) Репродукція людності та методологія перспективних обчислень людності в СРСР і в капіталістичних країнах (3 теми). 8) Обчислення стану і руху людності, демографічні переписи, їх теорія та практика (3 теми) [274, с. 74].

21. **Інститут Демографії** має видати 18 арк., охоплюючи питання репродукції людності в капіталістичних країнах, перепису в СРСР, теорії і практики перспективних обчислень тощо [274, с. 101].

«Із виступу акад. М. В. Птухи щодо критики роботи Інституту демографії (1934 р.) [274, с. 142–146].

Із Протоколу засідання партійного комітету ВУАН 21 лютого 1935 р.

Ухвалили: 1. Вважати за неприпустиме скликання Інститутом демографії без попереднього погодження з Президією ВУАН

широкої об'єднаної конференції з питання про наукову діяльність Ю. О. Корчака-Чепурківського [274, с. 161].

Протокольною постановою Президії АН УСРР про розподіл інститутів по відділах та проект організації їх у групі 15 квітня 1936 р. Інститут демографії віднесено до Відділу суспільних наук [274, с. 204].

Демографічний інститут перебуває під безперервним критичним обстрілом. «Исключительной способностью характеризуется работа Академии в области общественных наук. Академия совершенно не занимается историей Украины, географией, литературой. Существующие институты общественных наук (Истории материальной культуры, Языковедения, Демографии и статистики, Еврейской культуры) засорены чуждыми людьми, в подавляющем числе, малоквалифицированными для научной работы. Старший научный работник Института демографии Ю. А. Корчак-Чепуркинский до 1935 года в своих печатных трудах пропагандировал расовую теорию фашизма, расовую гигиену и в 1935 г. в своем заявлении в Президиум Академии писал: «И на сегодня я еще не могу считать этот процесс (переход на позицию марксизма) законченным». Работы указанных институтов изобилуют явно националистическими извращениями. Институт демографии занимался изучением истории переписей населения в капиталистических странах, но не занимался вопросами, как лучше провести перепись в СССР» [274, с. 221]. «Отрицательно влияет на научную работу большое совместительство... Заместитель директора Института демографии т. С. С. Каган работает одновременно директором Института здравоохранения, начальником Планово-финансового управления Наркомздрава, редактором журнала профилактической медицины, заведующим кафедрой и читает лекции в Мединституте» [274, с. 222].

Тим часом науковий авторитет академіка М. В. Птухи у зарубіжних наукових колах не послаблювався. Це засвідчує і «Лист Міжнародного статистичного інституту до акад. М. В. Птухи з приводу обрання кандидатур від 23 листопада 1936 р., м. Гаага. Зміст: «Уважаемый коллега. Нами разослан циркуляр членам нашего Института о представлении кандидатур на предстоящие выборы. Вследствие того, что официальная статистика СССР не представлена среди наших членов, я надеюсь, что Вами будут приняты шаги для заполнения этого пробела. Будет достойно большого сожаления»

ния, если бы кандидатуры Ваших соотечественников не могли быть приняты по причине формального характера, как представление их после установленного срока, почему весьма желательно приступить возможно раньше ко всем формальностям, связанным с выдвиганием кандидатур, имея в виду, что переписка с границей занимает иногда очень продолжительное время. Генеральный секретарь» (НБУВ, ІА, ф. 22, оп. 3, спр. 153, арк. 1. Копія. Машинопис.

«Доповідна записка Вченого секретаря Відділу суспільних наук АН УРСР О. М. Асаткіна Секретареві ЦК КП (б) У С. В. Косіору про роботу науково-дослідних інститутів відділу» (2 квітня 1937 р.) підтверджує існування в складі АН УРСР 24 науково-дослідних інститутів... Серед них інститути:

«1. Економіки. 2. Демографії і санітарної статистики». «В числе перечислениях 8 институтов имеются такие, которые существуют уже несколько лет (например, Институт демографии, Институт истории материальной культуры...)» [274, с. 249].

Діяльність Демографічного інституту перевірялася і суто по партійній лінії. Крайнім критиканством перейнята «Доповідна записка інструктора Відділу науки ЦК КП(б)У М. М. Попова про результати перевірки роботи Інституту демографії АН УРСР» (7 жовтня 1937 р.).

Виклад доповідної. «Інститут демографії існує з 1919 р., а в 1934 р. його реорганізовано в Інститут демографії та санітарної статистики. Керує інститутом акад. Птуха М. В. Всього в Інституті 13 наукових робітників, з них керівних: акад. Птуха М. В., консультант акад. Корчак-Чепурківський О. В., заступник директора – член партії т. Ісакович В. М., вчений секретар т. Трацевський та завідувач відділу санітарної статистики – член партії т. Каган С. С.

Акад. Птуха М. В. прибув на Україну у 1918 році під час гетьманщини, а в січні 1919 року його було призначено на директора Інституту демографії.

На Інститут демографії покладені завдання: дослідження репродукції населення, динаміки його здоров'я, санітарно-демографічних зрушень в УРСР.

За 17 років Інститут не підготував жодного наукового працівника. Друкована продукція Інституту має великий цифровий матеріал про рух населення України за десятки років. Проте, як визнає бригада, що була залучена Відділом науки до перевірки роботи Інституту, цей матеріал значно знецінюється в частині його висновків

тим що допущено цілий ряд політичних помилок та викривлень історичних фактів. Значна частина робіт Інституту видана за редакцією акад. Птухи М. В., насичена ворожою тенденцією буржуазного об'єктивізму, антимарксистськими, а підчас фашистськими формулюваннями. Майже всі праці Інституту ігнорують класиків марксисту».

У «фашизмі, «шкідництві» звинувачено й інших співробітників інституту. «В демографічному збірнику за 1926 р. вміщено роботу Корчака-Чепурківського О. В. — «Місто і село у смертності Наддніпрянської України». (Насправді це праця не Овксентія Васильовича, а його сина Юрія. — *М. Ш., Н. К.*). «Ця робота носить неприкритий націоналістичний характер. Автор пише, що йому як «дослідникові-українцеві» не можна дати дослідження, яке висвітлювало б життя всього українського народу, «бо наш народ не жив і не живе під однією державою» (стор. 120), що «на превеликий жаль треба підкреслити, що і сьогочасний люд з надто дужими централістичними й монополістичними тенденціями не сприяє поглибленню роботи на ґрунті загальнодержавної програми-мінімуму» [274, с. 134].

Наукову та науково-організаційну роботу академіка М. В. Птухи за роки керівництва ним Демографічним інститутом високо оцінено дослідниками в Україні незалежній, а також авторитетними зарубіжними авторами. Це стосується, передусім, науково-освітньої літератури: підручників та посібників для викладачів і студентів ВНЗ економічного профілю.

Ще в 1990 р. в Москві у видавництві «Финансы и статистика» вийшов друком посібник «История статистики» [94]. Про це частково вже йшлося у підрозділі 1.1. Його автори Б. Г. Плошко та І. І. Єлисеєва всебічно досліджують зародження та розвиток статистичної науки і практики за рубезем і в Російській імперії. Московські вчені високо оцінюють наукові здобутки українських статистиків, зокрема Є. Є. Слуцького, К. Г. Воблого, Ю. О. Корчака-Чепурківського, Р. М. Орженцького, М. В. Птухи. Михайлові Васильовичу приділено увагу у чотирьох окремих розділах цієї ґрунтовної праці. Визнанням особливих заслуг М. В. Птухи перед наукою та поваги до нього є вміщення його портрета у московському виданні; сам же текст не потребує коментарів:

«Центром розвитку демографічної статистики з перших років Радянської влади був Інститут демографії АН УРСР (існував з 1919

по 1938 р.), керований Михайлом Васильовичем Птухою (1884—1964). (Тут помилка: М. В. Птуха помер у 1961 р. — *М. Ш., Н. К.*). Птуха вивчав смертність населення, опрацьовував побудову таблиць смертності для УРСР і всієї країни, один із перших радянських учених досліджував етнічні відмінності смертності в Росії. (Уточнюємо: не один з перших радянських учених, а перший в Росії. — *М. Ш., Н. К.*). Великий внесок у розробку методів побудови таблиць шлюбності й розлучності, народжуваності та плідності (у тому числі жінок із різною черговістю народжувань) зробив Юрій Овксентійович Корчак-Чепурківський (1896—1967) [94, с. 216].

У підрозділі «Статистична наука» Б. Г. Плошко та І. І. Єлисеєва повідомляють: «Наукова діяльність у галузі статистики в роки війни не припинялася... (М. В. Птуха з установами Академії наук був евакуйований в Уфу. — *М. Ш., Н. К.*). Велике значення мала монографія демографа і статистика, члена-кореспондента АН СРСР, дійсного члена Міжнародного статистичного інституту М. В. Птухи «Очерки по истории статистики XVII—XVIII веков» (М. — 1945), у якій розкриті витоки зародження статистики, докладно проаналізовано погляди політичних арифметиків та представників описової школи — державознавців, простежено зародження статистики в Росії. В подальші роки М. В. Птуха в основному займається дослідженнями історії вітчизняної статистики. Результатом цієї роботи стало видання двох томів монографії «Очерки по истории статистики в СССР» (1955 і 1959), у якій уперше подано картину розвитку статистики в Росії у XVIII — першій половині XIX ст.» [94, с. 239].

Автори українських підручників та посібників для вищої школи так само об'єктивно високо оцінюють наукову спадщину М. В. Птухи, ставлять його ім'я у ряд найвидатніших умів в історії економічних учень. До розряду такої навчальної літератури належить підручник Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко та ін. «Історія економічних учень» (2001 р.) [103].

2005 роком датовано підручник С. Г. Стеценко «Демографічна статистика з основами демографії» [104]. У ньому відображено сучасний рівень світової демографічної науки й демографічної ситуації. У розділі «Розвиток демографічної науки в Україні» С. Г. Стеценко справедливо зазначає: розвиток демографічної думки в Україні у XX ст. зазнав кількох злетів і падінь. «Початок першого піднесення демографічної науки в Україні пов'язаний із діяльністю

видатного українського вченого М. В. Птухи (1884–1961). У 1916 р. побачила світ його книга «Очерки по теории статистики населения и моральной», у якій він виклав, систематизував і розвинув головні демографічні ідеї того часу, спираючись більш як на 200 праць європейських, російських і українських учених (М. В. Птуха володів німецькою, англійською, французькою, італійською і кількома слов'янськими мовами). Від 1910 до 1918 р. він працював у Петербурзькому та Пермському університетах, удосконалював знання в Німеччині, Великій Британії. Повернувшись в Україну, в 1919 р. Птуха в Українській академії наук заснував перший у світі Інститут демографії, який було ліквідовано у 1938 р., а самого академіка та багатьох його учнів і співробітників репресовано (А. П. Хоменко (1894–1939), М. Н. Трацевський (1897–1979) (тут неточність: правильно – М. М. Трацевський. – *М. Ш., Н. К.*), Ю. О. Корчак-Чепурківський (1896–1967)). Інститут за неповні 20 років існування видав 14 томів досліджень» [104, с. 13]. М. В. Птуха у 1940–1950 рр. керував відділом статистики Інституту економіки АН УРСР, плідно працював у галузі історії і теорії статистики, брав участь у підготовці та проведенні переписів населення в колишньому СРСР. Розвиток наукових демографічних досліджень було силоміць майже припинено у всьому СРСР, у тому числі в Україні. Світовий пріоритет цієї галузі було втрачено.

У світі такі інститути виникли значно пізніше. Демографічний інститут АН СРСР проіснував лише з 1930 по 1934 р. В інших країнах (Бельгії, Італії, Швеції, Польщі, Туреччині, Японії, Філіппінах, США) такі установи діяли лише в 50–60-х роках ХХ ст., що було пов'язано вже з демографічною революцією, демографічним вибухом, загостренням демографічних проблем у світі» [104, с. 13].

Знищення Демографічного інституту тоталітарним режимом у 1938 р. тяжко позначилося на фізичному й духовному здоров'ї нації. Тільки в 2002 р. було відновлено діяльність Демографічного інституту, який тепер називається Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України. Від 2007 року він носить ім'я академіка М. В. Птухи.

Отже, країна з 50-мільйонним населенням від 1938 року упродовж багатьох десятиліть не мала установи, покликаної піклуватися про фізичне й духовне благополуччя її населення. «Теоретичні та практичні демографічні дослідження в ці десятиліття були зосере-

дженні у відділі демографії Інституту економіки АН України, де одна невелика група вчених під керівництвом доктора економічних наук, професора В. С. Стешенко працювала в галузі теоретичної і практичної демографії. Проте однією з причин загострення демографічних проблем у сучасній Україні є байдужість до них суспільства, багаторічна відсутність наукового інституту з проблем демографії, демографічної освіти економістів, медиків» [114, с.13].

Як і російські науковці Б. Г. Плошко та І. І. Єлисеєва, С. Г. Стеценко наголошує на авангардних позиціях України у науковому розвитку демографії в усьому СРСР. Це завдяки тому, що демографія у нас розвивалася у тісній співпраці економістів і медиків. «Розглянемо такі дві особливості розвитку демографії в Україні. По-перше, вона розвивалася у двох напрямках завдяки тому, що в цьому процесі брали участь і економісти, і медики. Серед останніх назвемо імена таких визначних вчених, як Г. А. Баткіс (1895–1960), С. А. Томілін (1877–1952), А. М. Мерков (1895–1971), П. П. Грабовський (1916–1984), М. С. Бедний (1932–1991), Н. Н. Сачук (1921–1997) та ін.

По-друге, Україна завжди передувала у науковому розвитку демографії в усьому СРСР. Чимало років у Москві працювали Г. А. Баткіс, А. М. Мерков, М. С. Бедний (за ред. В. Стешенко). Тепер ці проблеми досліджує А. Г. Вишневський» [104, с.14].

Цю ж особливість розвитку української демографії спостеріг і відзначає Олег Ціборовський у своїй монографії «На варті здоров'я: історія становлення соціальної медицини і охорони громадського здоров'я».

2.3. Ідеологічний погром ВУАН в контексті програми «національно-культурного будівництва та боротьби проти націоналізму»

Морально-психологічний терор, в умовах якого в 20-30-х роках ХХ ст. жив і працював видатний учений-економіст, статистик-демограф академік М. В. Птуха (1884–1961) та створений ним перший у світі Демографічний інститут (1919–1938), і понині залишається темою малодослідженою. В літературі про М. В. Птуху часів радянських ця тема фактично не згадується. Так, в одному з найповніших нарисів про життя і наукову діяльність академіка («Михаил

Васильевич Птуха. 1884-1961. Библиографический указатель. Вступительная статья П. И. Пустохода. Составила Е. С. Ровнер», 1963) [16] Михайло Васильович постає, як цілком благополучний і успішний радянський учений, щедро пошанований урядовими нагородами та науковими званнями. Однотомник «Вибраних праць» М. В. Птухи (1971), де цей нарис П. І. Пустохода подано в україномовному варіанті, «Наукова думка» видала в серії «Видатні вчені Української РСР». Тут, зокрема, мовиться: «Уряд нашої країни (радянський уряд. — *М. Ш., Н. К.*) високо оцінив його плідну діяльність, нагородивши орденами «Трудового Червоного Прапора» та «Знак Пошани», медалями «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.» та «За трудову доблесть» [2].

Та й сам М. В. Птуха, підбиваючи загальні підсумки своїм науковим заняттям до 75-річчя від дня народження (1884—1959), в передньому слові («От автора») до фундаментальної праці «Очерки по статистике населения» (1960) [5] не обмовився жодним натяком про його далеко не прості стосунки з більшовицькою владою, яка мала до нього серйозні претензії і в 1921 р. (перший арешт), і в 1938 р. після розгрому Демографічного інституту; тоді його директорові довелося відсидіти 23 місяці у в'язниці (звільнений у 1940 р. за безпідставністю звинувачень).

Автори книжки «Сталінізм на Україні: 20—30-ті роки» В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов та С. В. Кульчицький, розповідаючи про боротьбу наркома освіти УСРР В. П. Затонського проти «націоналістичних збочень» в середовищі української інтелігенції, лиш побіжно згадують, що «академік ВУАН М. В. Птуха наразився на образи через свій виступ на похоронах академіка Р. М. Орженецького (правильно: Орженцького. — *М. Ш., Н. К.*). Добре звідали, що буває за «апологію капіталізму», академіки ВУАН К. Г. Воблий та М. Н. Яснопольський (правильно: Л. М. Яснопольський. — *М. Ш., Н. К.*) [20, с.249].

Метою нашої розвідки є намір з'ясувати характер і тяжкість «провин», які стали підставою для погромної критики академіків М. В. Птухи, К. Г. Воблого, Л. М. Яснопольського та багатьох інших учених з боку наркома освіти В. П. Затонського на січневій сесії ВУАН (1934 р.). Ця сесія відбувалася в обстановці потужного нагнітання масового психозу, що супроводжувався загостренням класової боротьби, боротьби зі «шкідництвом» та «націоналізмом» («махро-

вими українськими «патріотами»). Ось яких образ та принижень зазнала академічна наука.

«Напередодні першої п'ятирічки (1928–1932. – *М. Ш., Н. К.*), коли ховали академіка Біляшевського (правильно: Біляшівського. – *М. Ш., Н. К.*), його труну везли по вулицях Києва на волах, як за старих чумацьких часів. Це був символ для старої, колишньої Академії, для певної академічної групи. Ми дуже поважаємо вола, навіть за постановою уряду ми повинні дбати про те, щоб волів розводили, бо поруч з трактором віл теж буде в пригоді для соціалістичного будівництва. Але в наше майбутнє чумацькими возами не заїдеш. Наше сучасне вимагає передової техніки, передової наукової думки, а тут нам вола підсовували» [23, с.29].

Це уривок із доповіді наркома освіти УСРР В. П. Затонського на тій сесії. Нарком навів цей епізод, як доказ різкої відмінності між патріархальністю Академії старої, одержаної в спадщину від Гетьманщини, і Академією часів Радянської України з її триумфальною індустріально-колгоспною ходою до соціалізму. Видана в 1934 р. окремою брошурою, як програма боротьби проти «українського націоналізму», ця доповідь є свідченням того, що ідеологія більшовизму на той час вже запанувала монополюю і в суспільно-політичному, і в економічному житті, і в галузях науки, освіти, культури.

Із непередаваною гордістю та захватом В. П. Затонський відзначав, що «СРСР твердо йде до завершення збудування соціалізму». Він докладно охарактеризував «перемоги всесвітньо-історичної ваги», здобуті Радянською Україною «за допомогою усього Радянського Союзу, насамперед пролетарів братерської нам Росії». А ще ці «перемоги всесвітньо-історичної ваги» стали можливими завдяки тому, що «тактику класового ворога було викрито. Особливо історичне значення в цьому мав виступ т. Сталіна на Січневому пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) 1933 р. Контрреволюційні організації були розтрощені. Саме це допомогло нам вивести з прориву колгоспи на Україні. Дякуючи величезній допомозі ЦК ВКП(б) та уряду СРСР, дякуючи вираженню на Україну групи міцних більшовиків на чолі з одним з кращих соратників т.Сталіна – т. Постишева прорив був ліквідований і колгоспне село буйним квітом (це в 1933–1934 рр. – *М. Ш., Н. К.*) почало розвивати свої потенціальні можливості, закладені в колгоспному ладі як соціалістичній формі господарства» [23, с. 28].

Відзначивши «культурне піднесення УСРР», звичайно ж, як «перемогу ленінської національної політики», а також загальну та економічну кризу капіталізму й занепад буржуазної культури, В. П. Затонський зосередив увагу вчених на «ролі ВУАН у процесі будівництва української соціалістичної культури». Він зажадав «піднести роботу ВУАН на рівень завдань другої п'ятирічки» (1933–1937 рр.).

Доповідач зауважив, що «ВУАН на сучасному етапі не цілком та, що була підчас розквіту діяльності СВУ та інших контрреволюційних націоналістичних центрів. Адже ми знаємо, що ВУАН протягом цілих років була осередком, де засідали штаби української контрреволюції, які працювали вкупі з великодержавними елементами і з деякими іншими націоналістами. Ця націоналістична лінія протягалася безпосередньо і в наукову роботу ВУАН та виявлялася і в академічному побуті» [23, с. 29].

Отож, схваливши «досягнення I відділу ВУАН» (математика, фізика, природничі науки), нарком освіти зосередив вогонь нещадної критики по позиціях «класово-ворожої діяльності II відділу ВУАН» (так дослівно було сформульовано назву другого підрозділу доповіді). «Інститути, кафедри, комісії II відділу здебільшого «посуваються на волах», — глузував В. П. Затонський. — Це в кращому разі, а інші просто тягнуть назад» [23, с. 30].

Найгострішій, класово непримиренній критиці нарком піддав передусім академіка М. С. Грушевського, який «намагається здійснити свою програму хutorянської куркульської культури. Це він робить свідомо, і не він один, — таких в Академії було чимало... Радянська влада дає йому повну змогу займатися науковою роботою. Проте й далі він намагається тягти «безперервну золоту нитку українського національного життя, українсько-національну роботу від великих фундаторів української культури і науки Антоновича, Костомарова... В академічному журналі «Україна» (1928, кн. 5), характеризуючи Антоновича, він писав, як той «волів би бути в пеклі з українцями, ніж з великоросами чи поляками в раю» [23, с.31].

В. П. Затонський не просто критикував — він рішуче викривав «класово-ворожі елементи», в прямому розумінні наводив репресивні органи на слід «шкідників», які «орудували» в Академії (і в системі освіти), «прикриваючись навіть партійним квитком». «Що ж дивного в цьому, коли протягом довгих років у Наркомосі на чолі Головнауки сиділи Яворські, Озерські, Коники і шарпали науку з

усіх боків, шкодили тим, які справді хотіли й могли працювати і, навпаки, потурали націоналістичним тенденціям, апологетам капіталізму тощо» [23, с.44].

За командою наркома В. П. Затонського (це, до речі, його третє прищестя в наркомат освіти, 22 лютого 1933 р.), в обласних і районних відділах народної освіти почали складати списки «ворогів», яких «виявили» в освітянських колективах, підраховували відсотки кількості викритих і звільнених тощо. В. П. Затонський буквально вершив долі тисяч людей. Зібрані дані він регулярно передавав до ЦК КП(б)У, звітуючи про свою роботу. Наприклад, в одному із звітів зазначалося, що в жовтні 1933 р. в апараті Харківського обласного відділу народної освіти працювали 4 петлюрівці, 333 представники колишнього духівництва, 26 колишніх білих офіцерів. У школах області загалом «викрито» 5 колишніх петлюрівців, 195 куркулів, 333 священиків, 26 білих офіцерів, тих самих, очевидно, що працювали в апараті обласного відділу освіти, 11 поміщиків і фабрикантів, 94 спекулянтів і торгівців, 24 поліцаїв, 5 бандитів та ще 9 таких, що підлягали звільненню з роботи з інших причин. У школах Чернігівської області, звітував нарком, працювало 135 куркулів, 250 колишніх священиків, 48 білих офіцерів. Усього в трьох областях України було «виявлено» близько 4 тисяч «класово-ворожих елементів» (І. Лікарчук). Не важко здогадатися, яка доля спіткала цих людей.

«Цікаво відзначити, – сповіщав ученим В. П. Затонський, – що навколо петлюрівського прапора почали об'єднуватись на Україні всі контрреволюційні елементи, в тому числі і російські білогвардійці, бо на даному етапі і внутрішній контрреволюції, хоч якого б кольору вона була, і зовнішнім інтервентам в їх планах нападу на Радянську Україну, а значить і на СРСР, потрібне ідеологічне жовто-блакитне прикриття. До того ж достатньо гострої відсічі цьому українському націоналізмові за останні кілька років не було. З усіх цих причин український націоналізм став на даному етапі головною небезпекою...» [23, с. 28].

Отож, настав час «достатньо гострої відсічі». Саме на таку відсіч з боку наркома наразилися: професор Є. К. Тимченко, колишній академік Ф. М. Колесса, академіки А. Ю. Кримський, О. П. Новицький, І. А. Малиновський... Останній, зокрема, за «наклеп на Радянську владу та разом з тим піднесення українського героя

буржуазних націоналістів Богдана Хмельницького, як нібито прямого попередника пролетарської революції» [23, с. 40].

Щодо вчених-економістів, то тут доповідач проявив свою більшовицьку надпильність та класово-чуттєву надпроникливість навіть у найменших, як він висловився, «дрібничках». Тут дісталось в прямому розумінні і мертвим, і живим. «Немає змоги, – говорив В. П. Затонський, – розбирати всю продукцію Академії за всі роки. Але ось які риси та рисочки пробиваються навіть у «дрібничках»: ховають акад. Р. М. Орженцького; акад. Птуха у своєму некролозі підкреслює:

«Провідною думкою покійного було, що економічні явища являються лише одним із видів психічного явища, а економічні цінності – це цінності психічні, що кількісно дорівнюють одне одному». Тут же він підкреслює характерні риси Орженцького, – його вірність раз прийнятим тезам, логічність і т.ін. Він підкреслює: «Думка його весь час шукала шляхів, які так чи інакше давали нові стимули до праці, що дає змогу забути за всі тяжкі умови щоденного життя у святій і чистій науковій роботі. І, кінчаю... ми за тебе згадуємо, вчимося у тебе, аж доки самі не підемо туди, де не так страшно».

І справді, як з тою наскрізь буржуазною психоекономікою вступити в другу п'ятирічку? Таки страшно!» – резюмує В. П. Затонський [23, с. 41]. Хтозна, чи страшно було йому самому, коли й коло нього засукало рукава «наше славетне ДПУ»? Так він вихваляв сталінську опричнину в цій же доповіді. Дісталось академікові М. В. Птусі і в заключному слові наркома. На цей раз він відшмагав його за «гріхи» 1919 р. «Академік Птуха спробував тут на некролозі Туган-Барановському доводити свої ідеї. Я цей некролог читав і навмисне не згадував тут про нього. Навіщо нам тут згадувати, що писав Птуха в 1919 р.? А ось некролог Орженцькому – це вже значно пізніший (1923 р. – *М. Ш., Н. К.*). Тут як у краплі води видно яскраві риси поглядів самого Птухи. Ніхто не забороняє йому ставитися з співчуттям до особи Орженцького, але ж він співчуває теорії Орженцького, що, як відомо, явно ідеалістична. Про який марксизм тут може мова мовитися? Це доводить, що акад. Птуха далеко і далеко ще не перебудувався, з його промови видно, що він і не збирається так швидко розставатись із своїми старими поглядами» [23, с. 51].

Ця брутална, голобельна критика – навіть не критика, а злобне цькування людей, образлива для їхньої гідності, – ясна річ, не має нічого спільного з об'єктивним, справді науковим аналізом діяльності й Академії в цілому, і внеску в науку окремих учених. Зовні зарозумілий (бо наділений великою владою) більшовицький функціонер, переконаний у власній непогрішності догматик-марксист, а внутрішньо переляканий репресіями аж до заячого трепету холоп Кремля, – В. П. Затонський, перебравши (до часу) на себе функції і слідчого, й судді, зухвало ламав долі багатьох людей, керуючись єдино правильним, на його думку, критерієм: лакейською вірністю сталінським сатрапам.

Агонізувало паралізоване голодом 1932–1933 рр. село, в катівнях НКВС конали в муках тисячі тисяч невинних людей, в тому числі й великих учених, наслані Сталіним в Україну постишевці довершували український геноцид українським етноцидом, – а В. П. Затонський, тремтячи за власну малість, жадав ще більшої української крові у спосіб посилення боротьби проти «українського націоналізму». Він пристрасно закликав українських учених гаряче вітати «історичні ухвали листопадового пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У» та слати «палке привітання випробуваним керівникам більшовиків України – тт. Косіору й Постишеву». Чи не ця ситуація, чи не ця моторошна радянська дійсність спонукала академіка М. В. Птуху у прощальному слові, зверненому до покійного академіка Р. М. Орженцького, припустити, що на тім світі справді, можливо, «не так страшно»? Розправа тоталітарного режиму із самим Затонським (1938 р.) – доказ того, що не можна здобути честі для себе на шляху безчестя: потоптом людської гідності інших.

В кінці брошури В. П. Затонського опубліковано «Відозву січневої сесії ВУАН до всіх наукових робітників Радянської України». Там сказано: «Зібравшись напередодні партійних з'їздів, сесія Всеукраїнської Академії Наук шле палке привітання XVII з'їздові ВКП(б) і XII з'їздові КП(б)У.. Сесія шле палке привітання великому вождеві тов. Сталіну, під геніальним проводом якого з незаперечною силою всесвітньо-історичного факта втілюється в життя побудова безкласового соціалістичного суспільства, що становило протягом довгих віків радісну мрію найбільших мислителів людства.

...Контрреволюціонери-націоналісти, непримиренні вороги робітничого класу і трудящого селянства, весь цей єдиний фронт від Петлюр, Винниченків, Скоропадських до Баданів, Шумських, Солодубів, – всі вони намагались одягти на українські трудящі маси ярмо поміщика та капіталіста і перетворити Україну на колонію іноземних капіталістичних держав.

Контрреволюційні націоналістичні елементи пролізли і до Всеукраїнської Академії Наук, проводили там свою шкідницьку роботу, гальмували і зривали розвиток наукової діяльності Академії... На основі максимального розвитку критики і самокритики в усій своїй роботі Всеукраїнська Академія Наук бере на себе найпочесніший і найвідповідальніший обов'язок – усі сили, всю енергію, всі знання віддати справі соціалізму, рішуче змітати всіх, хто стане перешкодою у виконанні цього завдання».

Серед іменитих підписантів-академіків цієї Відозви бачимо й підпис академіка М. В. Птухи.

Історична справедливість вимагає повернення українській історії і українській культурі кожного імені, брутално оскверненого временщиками. Імена академіків М. І. Туган-Барановського (1865 – 1919), Р. М. Орженцького (1863 – 1923), М. В. Птухи (1884 – 1961) насамперед належать до когорти учених, які вивели українську економічну думку на світовий цивілізований обшир. Саме завдяки цим та іншим українським мислителям українська економічна наука посіла авангардні позиції у світовій економічній науці кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ століття.

Вітри нової епохи (90-ті роки ХХ – перші десятиріччя ХХІ ст.) зривають політичні ярлики та наліпки, якими сталінські ідеологічні жерці принижували честь і гідність найвидатніших українських інтелектуалів. Сучасне студентство, молоді науковці, викладацький корпус усієї України, а не лише вищих навчальних закладів економічного профілю будуть на рівні найсучасніших наукових вимог, коли міцно спиратимуться не тільки на ґрунтовний професіоналізм, а й загалом на високі морально-етичні цінності наших попередників – тих, хто, справді, доостанку віддавався, як висловився академік М. В. Птуха у прощальному слові, зверненому до покійного академіка Р. М. Орженцького, «святій і чистій науковій роботі».

Одним із найважливіших завдань сучасної української науки є нагальна потреба вивільнення наукової думки із пут стереотипів

більшовицького диктату. Загальна висока людська культура неможлива без плюралізму наукового мислення, без урахування особливостей різноманіття наукових шкіл, доктрин, концепцій. Тільки в такий спосіб українська наука має шанси повернутися в лоно світової наукової думки, як то було на початку двадцятих років ХХ століття.

Саме плюралізм наукового мислення з урахуванням різних теорій, зокрема в економічній науці, був неприйнятний для ортодоксальних марксистів. Їхні догмати не підлягали критичному осмисленню. Тим-то посмертне пошанування пам'яті академіка М. І. Туган-Барановського (помер у 1919 р.) академіком М. В. Птухою й через п'ятнадцять років було йому недобррозичливо пригадане, адже за цей час ім'я М. І. Туган-Барановського занесли до реєстру «ворогів народу». Нетерпимість більшовиків до М. І. Туган-Барановського і кожного, хто йому симпатизував, пояснюється самодостатністю вченого, його незалежною науковою позицією. Світову славу М. І. Туган-Барановському принесла магістерська дисертація, присвячена дослідженню господарських криз в Англії в ХІХ ст. Перебуваючи в Англії, М. І. Туган-Барановський опрацьовував англійські статистичні джерела, зокрема, докладно вивчив «Синю книгу». Тому магістерська праця М. І. Туган-Барановського насичена багатючими даними з історії розвитку англійської промисловості в ХІХ ст. [102, с. 517]. У 1890 р. він опублікував дослідження, в якому зіставив трудову теорію й теорії граничності; в 1894 р. в названій вище магістерській дисертації, присвяченій теорії економічних криз, розглянув теорії ринку. До «Нарисів з новітньої історії політичної економії» увійшли його попередні дослідження. До 1917 р. ця праця М. І. Туган-Барановського видавалася сім разів. Це свідчення її популярності.

Яскрава постать М. І. Туган-Барановського на видноколі здобутків світової економічної думки захоплювала й професора М. В. Птуху. Він оцінював творчу спадщину академіка за рівнем найвищих наукових критеріїв. У промові, виголошеній у сороковий день по кончині вченого [21], М. В. Птуха сказав:

«Коли студіювати численні праці М. І., то перш за все накреслюються дві особливості його, як економіста. З одного боку, на протязі передчасно обірваної наукової діяльності своєї, він цікавився самими різноманітними галузями політичної економії. Разом з цим

спостерігаємо, що у своїй різнобічній діяльності об'єктом праці своєї брав він тільки спірні та трудні питання, які наука чи економічне життя висували наперед, вимагаючи докладного теоретичного розв'язання їхнього. Геніальний розум М. І. та його на диво великі здібності й працьовитість що-разу давали науці щось зовсім нове, що иноді яскраво освітлювало темні та недосліджені доти питання політичної економії. Всі праці М. І. свідчать про чудову ерудицію його не тільки в житті, порушеному для студіювання, але й у безмежній літературі по політичній економії та по іншим наукам, сумежним з нею. Диву даєшся тільки, з якою легкістю опановував М. І. часом не вичерпуючу літературу по тому чи іншому питанню, як блискуче аналізував він різні наукові напрямки і як потім на ґрунті того аналізу природно будувалася його власна теорія, яка, по загальному правилу, науково докладно й бездоганно розв'язувала самі спірні й заплутані економічні питання. До цього можна тільки додати, що блискучий, ясний і наглядний виклад М. І. завжди гармонує з змістом його праці. І як письменник, великий учитель мій стоїть на такій височині, досягнути якої судилося не всякому» [21].

Звичайно ж, подібні захоплюючі оцінки спадщини М. І. Туган-Барановського рішуче перечили більшовицьким економічним доктринам, а тому академік М. В. Птуха наразився не тільки на образи з боку наркома освіти УСРР В. П. Затонського, а й на наступні «орґвисновки»: у 1938 році очолюваний М. В. Птухою Демографічний інститут було розгромлено...

«Під вогнем марксистської критики». Через 15 років по смерті М. І. Туган-Барановського на січневій сесії ВУАН у 1934 р. В. П. Затонський згадав, що й він «читав», що тоді говорив про покійного М. В. Птуха. Але якщо нарком начебто простив, за давністю, що говорив Птуха в 1919 р., то вірні сторожові чистоти марксистсько-ленінської економічної теорії піддали масованій ярличній критиці не тільки праці М. В. Птухи, а й діяльність усього Демографічного інституту та всієї Академії. Заохочені крайньою нетактовністю виступу наркома, опоненти М. В. Птухи висунули йому найтяжчі звинувачення: передусім у симпатіях до Туган-Барановського, якого в 30-х роках компартійні ідеологи вже трактували не як «русского экономиста, историка, одного из легальных марксистов», а як «открытого защитника капитализма». На цей час ім'я академіка М. І. Туган-Барановського вже було занесене до реєстру «ворогів

народу». Така характеристика М. І. Туган-Барановського стала відправною точкою, найголовнішим політично-ідеологічним орієнтиром для всіх авторів статей, що будуть нами розглянуті нижче.

Всі критики М. І. Туган-Барановського вдалися до тональності й висловлювань, які мали підтверджувати, що цей учений дійсно є «открытым защитником капитализма», «шкідником» і «ворогом народу», а академік М. В. Птуха — симпатиком і захисником цього «открытого защитника капитализма», «шкідника» й «ворога народу». Хоч ці статті підписані різними особами, їх споріднюють особливості стилю: вони написані немовби однією й тією самою рукою.

«Почуваючи свою остаточну загибель, ворог на всіх етапах нашого соціалістичного будівництва чинив і чинить шалений опір будівництву соціалізму, прагнучи загальмувати його велетенський розвиток, зберегти й розширити капіталістичну економіку. Особливо жорстока боротьба класового ворога проти диктатури пролетаріату, одверта й замаскована — «тихою сапою» була і є у нас на Україні. Саме тут український куркуль, очолюваний і керований різними недобитками контрреволюційних партій, організацій, які тягнуться сюди через близькість до західних кордонів, одверто й довго боровся в час громадянської війни, намагаючись зберегти свої експлуаторські гнізда, а розбитий в одвертому бою, він перейшов до шаленого опору замасковано — «тихою сапою», скерував свою каїнову дію головне на розвал соціалістичного землеробства з середини, на знищення соціалістичної власності, на піджив соціалістичних продукційних сил в сільському господарстві» Це цитата зі статті Д. Ф. Вірника та П. Т. Руденка «Демографічний фронт ВУАН під вогонь марксистської критики [24]. Про «ідеологічні джерела, під впливом яких ак. Птуха сформувався як вчений», тобто про буржуазне «сузір'я» петербурзької (І. Г. Кауфман та М. І. Туган-Барановський) та берлінської професури (В. Й. Борткевич та К. М. Баллод) ми частково розповіли у підрозділі 2.1. П розділу.

Не будучи в силі піднятися до рівня наукового мислення і самого академіка М. І. Туган-Барановського, і наукових оцінок, даних цьому вченому академіком М. В. Птухою, Вірник Д. Ф. і Руденко П. Т. підмінюють наукові доводи голослів'ям, іронізуючи над висловлюваннями М. В. Птухи на зразок «мій великий учитель», «економічна розвідка» тощо.

«Ось перед нами його брошура «М. І. Туган-Барановський, як економіст» («Кооперативна зоря», №4-5 за 1919 р.). В цій, порівняно невеликій статті, ак. Птуха «спромігся» популяризуючи Туган-Барановського (в подальших згадках цього імені – просто Туган. – *М. Ш., Н. К.*) подати розгорнуту систему своїх поглядів на основні вирішальні питання марксизму та викласти свій світогляд у повній згоді зі своїм «великим учителем» Т-Барановським... Ми не маємо наміру подавати тут розгорнуту аналізу філософсько-економічної системи Туган-Барановського, а візьмемо поки лише кілька з основних, що їх викладає у своїй «економічній розвідці» акад. Птуха. Крок за кроком автор зупиняється справді на основних питаннях економічної системи Туган-Барановського, виявляючи в кожному питанні свою солідарність і згоду, якто подобає покірному і сліпо-довірливому учневі до свого «великого вчителя», бо ж, мовляв, «великий учитель мій стоїть на такій височині, досягнути якої судилося не всякому» (стор. 6) (У Вірника і Руденка цитування й переклад із рос. довільні).

Далі критики докоряють М. В. Птусі в тому, що він, говорячи про методологію свого вчителя, підкреслює велику заслугу Туган-Барановського в тому, що він користався з абстрактно-дедуктивного методу та мав великий хист індуктивно використовувати історичний та статистичний матеріал... Академік не уявляє собі справжньої теорії, щоб вона виникала з практики, як теоретичне узагальнення досвіду, навпаки для нього «справжня наука» лише та, яка «логічно» виникає в голові вченого і потім доходить до практики там, щоб цю практику підкорити такій «конструктивній теорії». Вихваляючи за те Тугана, ак. Птуха особливо підкреслює, як позитивне в свого вчителя – це «чисто теоретичні схеми, хоч можна сказати, навіть, що деякі (бачите, лише «деякі») знамениті теорії його іноді (лише «іноді») повстали з пильно зібраних і талановито використаних фактів економічного життя» (стор. 6). Академік Птуха, як це взагалі властиво буржуазній науці, часто підкреслює, як високу науковість Туган-Барановського в тому, що він «шляхом послідовних логічних міркувань установлює свої теорії»... що «він правдивість своєї думки доводить «одним лише логічним міркуванням» (стор. 7), припасовуючи іноді до них практику. Треба сказати, що цьому основному принципіві «послідовних логічних міркувань» згідно з законами формальної логіки, добре наслідує академік і в цій статті і в своїх

працях з демографії, що й виявляється в повному відриві теорії від практики, або іноді наївні спроби механічно припасувати практику до теорії, боючись визнати, як і його вчитель Туган, практику за критерій істини».

З кожною новою сторінкою, з кожним новим абзацем наростає наступальність авторів статті, посилюється їхній гнів та обурення позицією «ворога». «Все коло антирадянських, буржуазно-апологетичних ідей ак. Птухи лежить в основі його праць з демографії. Починаючи від дисертації 1916 р., коли Птуха був тільки доцентом, і кінчаючи останніми працями, написаними в званні радянського академіка, він як був, так і залишився одвертим ворогом марксизму-ленінізму. Це й вимагає від нас більш пильніше придивитися до його наукової продукції саме з питань демографічної статистики, куди критичне марксистське око ще майже не заглядало» [24].

На полі викриття «ворогів народу» чи не найпродуктивніше попрацював Гарцман (Брук) Б. М. У 1934 р. він написав дві статті: «Великодержавний шовінізм у блоці з українським націоналізмом на економічній ділянці ВУАН» (112 аркушів) [25] та «Демографія» на службі капіталістичної реставрації. До критики буржуазно-реставраторських, націоналістичних настанов акад. Птухи й Демографічного інституту ВУАН» (44 аркуші) [26]. Найголовніша риса цих статей – наступальність, звинувачення провідних українських учених у причетності до «апологетики капіталізму» та «фашизації академічної науки». Ось вони, «шкідники» й «запеклі вороги народу».

«Буржуазні економісти з ВУАН ак. Воблій, Яснопольський, Птуха тощо за часів царату виступають, як вірні апологети капіталістичного визиску, як пропагатори російського імперіалізму й великоросійського шовінізму, як запеклі вороги пролетаріату і трудящих, науки Маркса-Леніна, відбиваючи в своїх працях ідеологію пануючих класів, інтереси фінансового капіталу, служба політиці російського царизму, цього «средоточия наиболее отрицательных сторон империализма, возведенных в квадрате» (Сталін).

Економічні установи ВУАН – плацдарм жорстокої класової боротьби, де в наслідок притупленої класової пильності парторганізації України, широко розгорнули свою шкідницьку діяльність буржуазні націоналісти з партквитком в кишені, де утвердилося кубло буржуазно-реставраторських елементів, зблокованих між собою великодержавних шовіністів і місцевих українських націоналістів,

що єдиним фронтом виступили в боротьбі проти диктатури пролетаріату [25].

На економічній ділянці ВУАН, як і взагалі на фронті класової боротьби, діяв єдиний блок великодержавного шовінізму й українського націоналізму, утворений на базі спільності класових інтересів і засобів боротьби. Користуючись новими методами класової боротьби, до яких перейшов куркуль і контрреволюційні сили всіх гатунків і напрямків в період соціалістичного наступу й ліквідації куркульства, як класи, методами «тихої сапи», блок великодержавних шовіністів і українських націонал-фашистів відповідно своїм інтересам скупчував і розташовував буржуазно-реставраторські націоналістичні кадри, організовував саботаж, дезорганізовував і зривав наукову роботу, отруював «наукову» продукцію буржуазно-реставраторськими фашистськими настановами, спрямованими на те, щоб прикриваючись лозунгами українського націоналізму, зривати будівництво української соціалістичної культури, протиставити УСРР Радянському Союзу й відірвати її від Радянського Союзу» [25].

Підводячи підсумки діяльності установ, репрезентованих вище зазначеними академіками, Гарцман (Брук) Б. М. визначає два етапи: «перший етап, примірно до 30 року, коли академіки Воблій, Яснопольський, Птуха, Левіцький, професори Кривченко, Диманштейн, Ярошевич та інш. відкрито розвивали свої погляди в «Працях» «Комісіях», «Записках соціально-економічного відділу», збірниках ВУАН і виданнях поза ВУАН; другий етап – етап розгорнутого соціалістичного наступу, коли буржуазно-реставраторські елементи економічної ділянки перейшли від відкритих форм боротьби до методу «тихої сапи», дворушництва, намагання прикриваючись марксистською фразеологією протаскувати свої справжні буржуазно-реставраторські, націоналістичні погляди» [25, стор. 1–4].

У статті «Демографія» на службі капіталістичної реставрації. До критики буржуазно-реставраторських, націоналістичних настанов акад. Птухи й Демографічного інституту ВУАН» [26] Гарцман (Брук) Б. М. пише:

«Тут ми хочемо накреслити тільки деякі основні моменти, що характеризують той величезний прорив, який ВУАН має на цій ділянці. Відомо, що статистика взагалі, і статистика населення зокрема, являє собою плацдарм жорстокої класової боротьби, і що

статистика була знярядям в руках шкідників в різних галузях народно-господарського будівництва. На прикладі Демографічного інституту ВУАН особливо яскраво виявляється буржуазно-реставраторська, націонал-фашистська, антинаукова спрямованість ряду установ ВУАН, особливо соціально-економічних наук, що мала місце в минулому, а з другого боку та система потурання та прикриття буржуазно-націоналістичних концепцій, яку (систему) запропонували буржуазні націоналісти й переродженці з ВУАН з партквитком в кишені» [26, с. 1–2].

Як зазначає Гарцман (Брук) Б. М. далі, «демографічний інститут, до останнього року, був в дуже своєрідному становищі. Цілковито відірваний, сам себе ізолювавши від наукової та широкої радянської громадськості, замкнено в своєму тісному колі, він не приваблював до себе за весь час ніякої уваги, на протязі всіх 15 років не чути було ніякого критичного слова про його продукцію, і навіть т. з. дискусія 1930 р. проти буржуазних націоналістів ВУАН (акад. Воблого, акад. Яснопольського тощо) чомусь обминула академіка Птуху та його «оруженосцев» (Трацевський та інш.). Між тим інститут, керований академіком Птухою, аж до останнього часу стоїть на класово ворожих позиціях, на позиціях войовничої буржуазної апологетики» [26, с. 2].

На доказ сказаного вище, Гарцман (Брук) Б. М. розглядає на-самперед питання про предмет, основний об'єкт вивчення, вибраний Демографічним інститутом: «Ми знаємо, що буржуазна демографія, щоб малювати гармонійним капіталістичне суспільство, підходить до населення, як єдиної соціальної сукупності, позбавленої диференціації на класи, класового антагонізму й класової боротьби, яка неминуче веде до диктатури пролетаріату; закони народонаселення з геніальною прозорливістю вскриті Марксом, як закони суспільно-історичні, вона подає як закони природи, незмінні та вічні і в інтересах збереження панування капіталу вона приховує антагоністичні протиріччя капіталістичного способу виробництва, зводячи суспільні явища до законів природи й, зокрема, до біологічних законів розмноження. Звідциля й витікає, що буржуазна демографія має своїм об'єктом вивчення природного руху населення (народжуваності, шлюбності і смертності). Демографічний інститут скеровував свою роботу саме по лінії буржуазної демографії; єдиним об'єктом дослідження служить для нього природний рух населення,

причому питання природного руху населення він вивчає, охоплюючи в основному царську Росію та дореволюційну Україну, або ж капіталістичні країни» [26, с. 3-4].

Уже ці, цитовані вище, тиради дають підставу стверджувати, що найхарактернішою стильовою особливістю міркувань і умовиводів Гарцмана (Брука) Б. М. є категоричність, яка поєднує в собі прокурорську й суддівську крайність – вимогу найвищої міри покарання, при відсутності, зрозуміло, адвокатського захисту підсудного.

«Демографічний інститут на протязі 15 років стояв осторонь від тих величезних завдань, що їх висуває соцбудівництво перед статистикою населення і скеровує свою роботу всупереч цим завданням на шкоду соціалістичному будівництву. Такі підсумки роботи Демографічного інституту не випадкові; вони обумовлені тими ідеологічними позиціями, які на протязі всього часу посідає акад. Птуха й керований ним інститут. Статистична продукція Демографічного інституту характеризується насамперед основною рисою – властивою апологетичній буржуазній статистиці взагалі – математичним формалізмом, фетишизацією числа, зведенням соціально-економічної суті закономірностей до числових ознак. Дійсну суть суспільно-історичного процесу неможливо вскрити, обмежившись тільки емпірично встановленими кількісними ознаками... Буржуазна наука все більш перетворюється на знаряддя апології фашистської диктатури, фінансового капіталу. Всі ті основні риси, що властиві буржуазній політекономії, характеризують і роботи акад. Птухи і Демографічного інституту. В 1919 році в некролозі на Туган-Барановського акад. Птуха писав про те, що «теорія про класову боротьбу є цілком безпідставна». В тому ж некролозі він також відкрито писав, що «теорія надвартості... не витримує критики». Ці твердження на всіх етапах історичного розвитку лежать в основі буржуазної статистики, а на нинішньому історичному етапі загострення загальної кризи капіталізму, наростання революційного піднесення наступу нового туру революцій і воєн вони стали основним лейтмотивом націонал-фашистської пропаганди. Фашистські «теоретики» намагаються довести, що класова боротьба не існує, що в підбурюванні до класової боротьби винний марксизм, що справжні підприємці прагнуть лише до творчої роботи на користь всього суспільства. Академік Птуха залишився вірним цим принципам буржуазної ідеології в демографії. Визначаючи поділ людности

за різними ознаками, він уперто, на протязі всіх етапів соцбудівництва відкидає класову структуру суспільства і розглядає населення як єдину суцільну масу» [26].

Далі Гарцман (Брук) Б. М. піддає критиці праці академіка М. В. Птухи «Індекси шлюбності» (1922) та «Смертність в Росії й на Україні» (1928). У цих роботах М. В. Птуха пише про ознаки, що впливають на смертність населення й перераховує різні ознаки, за винятком одної – класової належності. «Професія, місце проживання (місто чи село), – пише він, – національність, родинний стан і деякі інші ознаки дуже впливають на інтенсивність умирання людности». За Птухою, як бачимо, класова ознака не має відношення до інтенсивності умирання людности і відноситься до категорії «деякі інші ознаки». Далі, в 1932 році в своїй статті «Людність України в 2-гу п'ятирічку» ак. Птуха знов пише про ознаки людности і зазначає, що її треба розподіляти за статтю, віком, адміністративно-територіальними одиницями, виділити самодіяльну людність, розгрупувати її по галузях праці, і, знов таки, нічого не пише про розподіл людности за класовою ознакою» (Гарцман (Брук) Б. М.).

Тут не йдеться про наукову дискусію: культура сторін непорівняльна. Підміна аргументів доказовості методом навального наступу, навішування образливих ярликів – характерна ознака «наукової полеміки» Гарцмана (Брука) Б. М. У войовничому запалі він нестримний і безмежний. «Буржуазний націоналізм – зняряддя відриву Радянської України від СРСР і імперіалістичної інтервенції проти Радянського Союзу». «В працях Демографічного інституту, що виходили за редакцією Птухи, відкрито пропагувалися фашистські погляди расової гігієни і «мракобісся» зоологічного шовінізму проводилося як наука, що має своїм завданням «поліпшити людську породу...» (Акад. Птуха відстоює, як одну з основних ознак національності – спільність економічних інтересів і прагнень. Він висуває як одну з ознак національності – релігію. Як треба розуміти те, що ознаку громадянства Птуха висуває ознакою нації – як «теоретичне» узагальнення Гітлерівської практики за цих часів, чи чорно-сотенної практики російського самодержавства? [26].

Не менш фашистське визначення нації дано в іншій роботі Птухи «Население Киевской губернии»: «Распределение населения по вероисповеданиям и нациям в том отношении, что люди,

объединенные этими признаками, представляют из себя неодинаковую ценность, как с точки зрения экономической, так и с точки зрения социальной». В цьому твердженні ми маємо модернізовану концепцію релігійної нетерпимості середньовіччя, ідеологічне знаряддя політики національної распри і колоніального пригноблення, що її здійснюють капіталістичні хижаки. Ці твердження, по суті, нічим не відрізняються від фашистського бреда про «нерівноцінність рас», про «ізбрану націю» [26, с. 26].

«Академік Птуха – ворог діалектичного матеріалізму, він яскравий представник буржуазної емпіричної методи й ідеалістичної метафізики... Наукова продукція акад. Птухи й Демографічного інституту найкраще з'ясує положення Леніна про мертву методу математичного формалізму, що відтіняє лише розвиток, як зменшення й збільшення. Безмежні таблиці; нескінченний потік кількісних показників, збільшення або зменшення, без жодної аналізи суті суспільного явища – все так побудовано, що не тільки не дає ключа, щоб зрозуміти «самодвижение всего сущого», а навпаки, замінюючи аналіз й узагальнення протиріч і стрибків дійсного суспільного процесу формально-математичними показниками, демографи ВУАН затемнюють й фальсифікують дійсний історичний процес. І в «Население Киевской губернии», що вийшла 25 року, і в «Смертність у Росії й на Україні», що вийшла 1928 р., і у всіх інших роботах акад. Птухи і цілого Демографічного інституту яскраво відбивається мертва концепція буржуазно-емпіричної методи...» «Для акад. Птухи не існує якісної проблеми явищ, суті протиріч та рухомої сили процесу. Для нього досить зняти формально-арифметичний показник. Для нього не існує революційного стрибка від однієї якості до іншої. Він розглядає процес як єдину, планову, неперервну лінію. «На кількість смертності, – каже він в 32 році, – впливають комплексні причини, що не змінюються раптово» (Людність України в другу п'ятирічку), [26, с. 34].

Дійсно вся продукція Демографічного інституту являє собою вульгарну апологетику капіталізму й капіталістичного визиску трудящих мас, – узагальнює Гарцман (Брук) Б. М. Він побиває всіх і вся разом. «У виданнях Демографічного інституту ми маємо постійні посилання на контрреволюційний мотлох Грушевських, Слабченків і т. п., зокрема в бібліографічній роботі, випущеній Демографічним інститутом в 1930 р. – «Демографія України»

В. Резнікова за редак. ак. Птухи рекомендуються без жодного критичного зауваження літературні джерела, авторами яких є мажорит українські націоналісти, ідеологи капіталістичної реставрації, всякого гатунку шкідників. Тут подаються як наукові джерела роботи М. Василенка, Воблого, Грушевського М. Слабченко, Остапенко С. та інші. Ця бібліографічна робота «Демографія України» популяризує буржуазно-націоналістичні шкідницькі джерела, які лежать і в основі демографії ак. Птухи... Птуха протиставляє радянській, соціалістичній практиці «святу і чисту наукову роботу», його завдання відірвати науку від практики, яка є практикою будівництва безкласового соціалістичного суспільства і орієнтувати її на капіталістичний захід, в інтересах капіталізму, в інтересах капіталістичної інтервенції і реставрації. Демографічний інститут Академії Наук, що повинен був бути науковим аванпостом в боротьбі двох систем, СРСР і капіталістичного світу, по суті, відігравав роль агентири буржуазної, все більш фашизуючоїся апологетики. Те, що зветься «продукцією» цього інституту, є ланкою в загальному ланцюгу боротьби проти диктатури пролетаріату всього блоку націоналістів і руських великодержавних шовіністів, які під лозунгом «безкласовості», «безбуржуазності» української нації, під лозунгом орієнтації України на Захід і проти існування фашистських (нерозбірл.) готували відрив УСРР від Союзу, поневолення її німецьким і польським фашизмом та перетворення в плацдарм капіталістичної реставрації в Союзі» [26].

Нарешті, Гарцман (Брук) Б. М. ставить завдання перед собою й іншими «справжніми марксистами»: «Наша первейшая обязанность: викрити й викорчувати цей націоналістичний буржуазно-реставраторський мотлох. Ми робимо лише перший невеликий крок».

Культуру наукової дискусії визначає як загальний рівень етичної вихованості опонентів, так і конкретно фахова готовність сторін вести діалог на рівні новітніх знань із предмета, що обговорюється. Такої готовності не спостерігаємо за О. С. Майком – автором статті «Про буржуазно-реставраторські концепції з питань народногосподарського планування у виданнях економічних установ ВУАН» [29]. Висновки, забарвлені політично тріскучими фразами, тут також підмінюють аргументи наукової доказовості одразу. О. С. Майко категоричний: «Як і на інших ділянках економічного фронту ВУАН,

так і в питаннях розвитку продукційних сил та їх планування, що знайшли своє висвітлення в «Бюлетенях» та «Наукових працях» Комісії по вивченню продукційних сил України (скорочено УКОПС), втілена пропаганда ворожих пролетаріатові буржуазно-шкідницьких настанов, спрямованих проти нашого соціалістичного будівництва». О. С. Майко також «дістає» всіх і вся «одразу й загалом». УКОПС розгорнула свою роботу починаючи з 1926 р. в складі академіків Воблого і Яснопольського та низки професорів, як от Ярошевича, Страшевського, Філіповича, Кривченка та інш. Все це «старі знайомі», ім'я яких пов'язано з «науковою продукцією» не лише ВУАН, але й низки науково-дослідних інституцій та окремих видань поза ВУАН, яка гучно вже пролунала по Україні, як продукція шкідницька. Розглядаючи праці УКОПСу просто вражаєшся, як ці «кваліфіковані дослідники» спромоглися, говорячи про розвиток продукційних сил, обходити питання індустріалізації країни, колективізації с. г. і загалом питання соцбудівництва. Тікання від актуальних проблем радянського соціалістичного будівництва найхарактерніша риса праць УКОПСу.. І зрозуміло чому: вони свідомо орієнтувались на реставрацію капіталізму й тому не в їх інтересах було поставити на службу соцбудівництва» [29, с. 1–5].

Тут ми обмежуємося лише посиланнями, які стосуються академіка М. В. Птухи. О. С. Майко пише: «...Ми хочемо висвітлення ставлення наукових завдань (видань? — *М. Ш., Н. К.*) ВУАН до відвертих класових ворогів пролетарської революції, які в виданнях ВУАН висвітлюються як «великі люди», «вірні товариші», «дорогі вчителі» тощо і цим повністю завершити характеристику контрреволюційного обличчя авторів цих «наукових» видань ВУАН». О. С. Майко не щадить ні живих, ні мертвих. «В некрологах, присвячених відвертим ворогам пролетарської революції, автори їх, академіки ВУАН, виявляють себе односторонніми й послідовцями своїх «учителів» і тим самим виявляють своє буржуазно-вороже контрреволюційне нутро...». «В некролозі Туган-Барановському акад. Воблий, зупиняючись на життєписі Туган-Барановського і даючи аналізу його творів з боку наукової цінності та соціально-економічного напрямку їх, повністю солідаризується з теорією Туган-Барановського, характеризує автора з позитивного боку, приховуючи буржуазне обличчя апологета капіталізму, виявляючи себе тим самим, як буржуазного економіста, послідовника Туган-Бара-

новського. Для Воблого Туган-Барановський тільки «безпартійний» «сильний теоретичний розум».

Тільки повна солідарність з думками й ділами Туган-Барановського є причиною того, що Воблий пише некролог в такому освітленні. Тільки одноступінь Туган-Барановського – Воблий міг писати про нього некролог, де Туган-Барановський висвітлений не як чисто-буржуазний економіст в теорії й ворог пролетарської революції на практиці, а як якийсь «аналітичний» «сильний розум» та – «близький і дорогий» для ВУАН чоловік».

У II–III томі «Записок соціально-економічного відділу ВУАН» академік М. В. Птуха надрукував некролог, присвячений академікові Р. М. Орженцькому. Саме в цій публікації він відтворив тяжкі умови життя, які не дозволяли сповна віддаватися «святій і чистій науковій роботі». Йшлося про всеукраїнську руїну, викликану революцією, громадянською братовбивчою війною, окупацію України денікінцями тощо. Фальсифікатори з табору запеклих оборонців марксизму трактуватимуть це висловлювання академіка М. В. Птухи, як його бажання віддаватися «чистій науці», не пов'язаній, мовляв, із практикою соціалістичного будівництва. Ось і О. С. Майко з цього приводу пише:

«В некролозі акад. Р. М. Орженцькому (правильно: Р. М. Орженцькому. – *М. Ш., Н. К.*), написаному академіком Птухою, вихваляється відвертий ворог пролетарської революції, як «геніальний чоловік», «дорогий вчитель». В некролозі Орженцькому (друге спотворення справжнього прізвища Орженцького. – *М. Ш., Н. К.*) академік Птуха пише: «Спи ж, любий друже, вірний товаришу, дорогий вчитель. Хай пухом буде тобі тая земля, що за живоття твого була тобі за лиху мачуху. Ми ж за тебе згадуватимемо, вчимось у тебе» [29].

«Нарешті, вкажемо на ту автокефальну попівщину, що найшла собі притулок на сторінках «наукових видань» ВУАН». Це О. С. Майко переніс вогонь своєї критики з академіка М. В. Птухи на академіка М. П. Василенка. «Цим особливо є характерний такий документ, як некролог на Ореста Івановича Левицького, написаний академіком М. П. Василенком в «Записках соціального відділу», т. I. Стаття ак. Василенка характеризує «науковий» рівень видань соц.-економ. відділу. Не наукова стаття, а якийсь автокефальний «акафіст» вийшов в акад. Василенка. Очевидно, автор виходив

з визначення некролога, яке дає «словник чужоземних мов». Весь некролог поданий в такому правовірному автокефальному дусі і пересипано такою «божественною» фразеологією, що автор його, академік Василенко, виступає перед нами, як справжній автокефальний богослов. Ось, наприклад, як пише Василенко про дитинство Левицького. «Щось з дитиною буде, — говорили гості й батьки, — На щось промисел Божий його готує. З Ореста буде архиерей» (орфографія оригінала. — О. М.). Або ось деталь з обивательського життя покійника Левицького (правильно: Левицького. — *М. Ш., Н. К.*) в «науковому» освітленні академіка: Боже, як би ви тільки побачили мої ріднесенькі, який мій Орестик славний чоловік».

Далі автор некрологу, Василенко, переходить до характеристики О. Левицького з погляду правовірного автокефаліста. «Коли почався релігійний рух серед українського громадянства, О. І. Левицький прилучився до нього. За останніх років свого життя О. І. записався до української парафії Софійського собору...» [29].

Класовою непримиренністю перейнята стаття І. Кравчука «Апологетика дворянсько-поміщицького господарства» [28]. Вона також починається оголошенням вироку підсудному. «Автор чималого числа праць із різних ділянок економічної науки, акад. К. Г. Воблий виступив у них перед громадськістю, як викінчений найвужльгарніший оборонець капіталістичного ладу. Відгукуючись на найрізноманітніші актуальні питання економіки кол. Росії, акад. Воблий завжди спромогався якнайдобливіше обслужити інтереси панівних класів у ній, відточити ідеологічну зброю як експлуататорів пролетарських та напівпролетарських і сільських мас. Чи то доводилось йому трактувати проблеми виховання, чи висвітлювати еміграцію трудових мас за кордон або міграцію їх у самій Росії, чи малювати історію якої-небудь галузі промисловості, чи висвітлювати економіку будь-якого району самої Росії або ласого для російської загарбницької імперіалістичної буржуазії шматка території по сусідству з Росією, чи на решті подавати теоретичні курси з різних ділянок економічних для студентської молоді тощо, — акад. Воблий завжди виступав у ролі найвідданішого служителя інтересам капіталіста-промисловця та капіталіста-аграрія, ні на одну мить не схиблюючи з цього шляху. Перечитуючи всі його праці, ви не знайдете в них акад. Воблого, хоч випадково, в ролі оборонця пригноблених капіталізмом класів; монолітна від початку й до кінця постать ідеоло-

гічного, «наукового» вояка на боці буржуазії, проти пролетаріату й експлуатованих селянських мас. Найвизначніший результат служіння капіталістам-аграріям за радянських часів маємо в вигляді капітальної праці «Нариси з історії російсько-української цукробу-рякової промисловості», що своїм аркушевим обсягом становить дуже велику частину всієї продукції акад. Воблого. Ця праця, маюючи нам широчезне полотно з історії цукрової промисловості в Росії та на Україні в минулому столітті, являє собою подяку К. Г. Воблого тим, з чієї ласки він дістав звання академіка, – подяку аграрієві-юнкерові російсько- українського гатунку» [28].

Відзначивши, що цукрова промисловість в Росії й на Україні являє собою чи не найяскравішу ділянку розвитку капіталізму типовим прусько-юнкерським шляхом (за визначенням В. І. Ле-ніна), наголосивши на тому, що саме тут капіталізм пройшов всі етапи від упровадження його ще під феодальною зовнішністю крі-пацтва й аж до найвищої фази монополістичного капіталу, І. Крав-чук докоряє академікові К. Г. Воблому тим, що вчений, не ставивши перед собою завдання показати, як виникала й далі розвивалася цукрова промисловість як галузь капіталістичного будівництва, хоч і подав у своїх «Нарисах» силу фактичного матеріалу з історії цієї промисловості, «проте через свій спосіб висвітлювати історію він не може гарантувати повноти висвітлення трактованих у нього питань. Передусім у нього лишається невідображеним чи неповно відобра-женим період переходу від феодально-кріпацького господарства до більш-менш типового капіталістичного господарства на пруському шляху розвитку капіталізму в конкретних умовах російсько-укра-їнської економіки, бо ж він знехтував цей період, і то свідомо знех-тував: не можна ж бо припустити, що академік економіст-історик не знайомий із тими працями В. І. Леніна, де якраз висвітлюється боротьба двох тенденцій у розвитку капіталізму в Росії» [28].

Не менша провина академіка К. Г. Воблого і в тому, що він, залучивши «матеріалу фактичного, можна сказати, більш ніж досить», не спромігся на «висвітлення всіх історичних моментів досліджуваного об'єкта». «А з погляду такої вимоги «Нариси» знову ж являють собою твір як продукт апології поміщицько-капіталістич-ного господарства... Картина стану робітників цукрової промисло-вості в акад. Воблого є буржуазно-апологетична. Дарма, що він малює іноді надзвичайно густими чорними фарбами становище

робітництва, особливо в третьому, останньому томі; дарма, що він іноді ніби сам переживає біль від мук і страждань робітництва, — проте кількома зауваженнями в теоретичних міркуваннях, на які загалом академік дуже скупий, можна перевернути всю картину, як кажуть, догори ногами. Картину злиднів та експлуатації сільських пролетарських і напівпролетарських мас як правило ак. Воблій не зв'язує з розвитком капіталізму, як доконечний результат його розвитку. В автора ясно позначається тенденція пояснити лихий стан робітників тим, що в тому чи тому випадку маємо прояви тільки злої волі окремих чи частини (консервативної, реакційної) цукроварів. Справа, мовляв, у тому, що вони не прогресивні. Отже, досить культурним людям, зокрема вченим, добре попрацювати над тим, щоб зробити консерваторів освіченими, прогресивними капіталістами, і від експлуатації робітництва не лишиться й сліду. І хоч автор «Нарисів» заявляє, що «первісна» стадія нагромадження капіталу зовсім не цінувала робітниче життя, що «сотнями, тисячами гинули невідомі герої праці, або оберталися на безруких, безногих інвалідів на славу капіталу, що швидко зростав, збагачувався на основі жорстокого, бруталного визиску темної, неосвіченої, слухняної робітничої людності» (т. II, в. I, стор. 49), — І. Кравчукові цього замало: він вважає, що академік Воблій «ніякою мірою не посунув вивчення історії цукрової промисловості вперед. Цю задачу повинна взяти на себе марксо-ленінова наука» [28].

Висновок: «цілі «Нариси» не дають нам історії російсько-української ц. б. промисловості, а є тільки публікація системи тезованих за хронологічним принципом та за тематичною ознакою архівних історичних матеріалів, подання на тих самих засадах безлічі думок, міркувань, поглядів, концепцій сили силенної різних осіб — учених, цукроварів, управителів, директорів, інженерів, економістів, публіцистів, урядовців різних рангів; постанов, наказів, указів, законів; різних друкованих органів — і так без кінця» [28].

Найтяжчий гріх акад. Воблого — це те, що він, на думку І. Кравчука, не висвітлив «процес наростання умов для ліквідації даного економічного ладу, революційне перетворення його на історично-й суспільно-вищий лад — соціалістичний. І цього не мусив обминути автор. Але він все це ретельно й послідовно знехтував, перекутив в інтересах апології капіталістичного, зокрема й особливо дворянсько-поміщицького господарства...

Історик-економіст акад. Воблій у своїй, за обсягом, монументальній роботі «Нариси», що правда, не з такою одвертістю, як до революції, а з максимально можливою з тактичних міркувань обережністю, проводить і зараз політику апологета повалених експлуаторів, особливо білокостодворянського походження» [28].

Як бачимо, сталінізм в Україні 20-30-х років, зробивши місцеві й радянські органи зняряддям боротьби проти українського народу методами геноциду й етноциду, провадив свою політику в обстановці нагнітання масового психозу в суспільстві, загострення класової боротьби, боротьби зі «шкідництвом» та «націоналізмом» («махровими українськими «патріотами»). Цей процес супроводився нищенням національної свідомості та культивуванням аморальності, яка виявлялася, зокрема, у «стукацтві» та «доносительстві», внаслідок чого страждали морально й гинули фізично невинні порядні люди.

У цьому підрозділі нашої роботи ми кинули тільки загальний погляд на проблему реабілітації доброго імені колишньої ВУАН, нині Національної академії наук України, а також доброго імені багатьох славетних учених, честь яких була зганьблена наркомом освіти В. П. Затонським на січневій сесії ВУАН 1934 року та в серіалі наклепницьких статей, написаних «захисниками справжнього марксизму». Окреме, спеціальне наукове дослідження багатих архівних матеріалів, які стосуються цієї теми, порівняння подвижницької наукової спадщини несправедливо критикованих учених із «доробком» дійсних вульгаризаторів науки було б актом торжества історичної справедливості, реабілітації Наукової Істини.

Беручи до уваги ту обставину, що імя великого вчителя М. В. Птухи – академіка М. І. Туган-Барановського у 1919 р. було присвоєне Київському кооперативному інституту, а в 30-х роках ХХ ст. зганьблене сталінським тоталітарним режимом та залишається непошанованим досі, автори цієї монографії порушують питання про перейменування КНЕУ імені Вадима Гетьмана в Київський національний економічний університет імені академіка М. І. Туган-Барановського.

2.4. Наукова та науково-організаційна робота академіка М. В. Птухи на посаді Голови Відділення суспільних наук АН УРСР (1944–1950)

Науково-організаційна робота академіка М. В. Птухи в апараті Президії АН УРСР розпочалася в 1944 році. Цей рік було оголошено ювілейним: за радянським літочисленням академії виповнилося 25 років (1918-й рік радянська влада роком її заснування не визнавала). Урочистості відбувалися широко, на державному рівні, хоч на той час ще не вся територія України була визволена від німецьких загарбників.

Газета «Радянська Україна» від 26 вересня 1944 року [266] присвятила цій події майже весь номер. Була надрукована передова, виступ Президента АН УРСР, академіка О. О. Богомольця. У виносі, набранному великим шрифтом, мовилося: «Сьогодні – 25 років Академії Наук УРСР. Палкий привіт славному штабові української радянської науки! Палкий привіт українським радянським ученим, які віддають всі свої знання і досвід справі остаточного розгрому найзапеклішого ворога людства – гітлерівської Німеччини, самовіддано працюють для відбудови і розвитку народного господарства і культури Радянської України, для зміцнення могутності, слави і процвітання своєї великої соціалістичної Батьківщини» [266, с. 1].

На всю широчінь першої сторінки газети було вміщено панорамний фотознімок із зображенням 25-ти найвидатніших представників академічної науки. В центрі першого ряду (сидять) Герої Соціалістичної Праці академік Є. О. Патон та Президент АН УРСР, академік О. О. Богомолець; тут же, між академіками О. В. Палладіним та М. Т. Рильським, академік М. В. Птуха.

У тому ж числі «Радянської України» була надрукована стаття академіка К. Воблого «3 минулого», у якій відзначається велика організуюча роль ініціаторів заснування УАН академіків М. П. Василенка та В. І. Вернадського. К. Воблий згадує: «3 1919 року почалась творча робота відділів Академії, почались вибори дійсних членів, директорів академічних інститутів, голів комісій та ін.. З тих, хто здравствує і нині, назвемо академіка М. Птуху, що в 1919 році очолив Демографічний інститут, К. Воблого, обраного академіком в травні 1919 року на кафедру промисловості та торгівлі» [266, с. 3].

У цьому ж номері газети вміщено статтю академіка М. В. Птухи (у співавторстві з Є. Кирилюком) «На благо вітчизни». Тут названі імена найславніших українських учених попередніх століть і здобутки сучасників, зокрема вчених інститутів гуманітарного профілю. Спостерігається інтерес М. В. Птухи, як очільника, до відділу проблематики суспільних наук. Бодем перейняті його рядки: «Німецькі дикуни завдали величезної шкоди інститутам, науковим базам Відділу суспільних наук Академії. Та зусиллями учених, молодих наукових працівників ми налагоджуємо творчу працю у визволеному Києві. Наше завдання – невпинно рухати вперед нашу передову суспільну науку» [266, с. 3].

Того ж, 1944-го, року ім'я академіка М. В. Птухи було пошановане у доповіді академіка О. В. Палладіна з нагоди 25-річного ювілею АН УРСР. Так, того самого О. В. Палладіна, який 2 липня 1938 р. інформував Загальні Збори АН УРСР про постанову Президії АН УРСР від 23 лютого 1938, ухвалою якої М. В. Птуху було виключено зі складу дійсних членів академії. Загальні Збори АН УРСР одноголосно затвердили постанову Президії. Тепер же академік О. В. Палладін широко перелічував наукові заслуги академіка М. В. Птухи [31, с. 39–41].

Енциклопедична освіченість, виняткова сумлінність, принциповість та об'єктивність – ці шляхетні чесноти академіка М. В. Птухи враховувалися завжди, коли виникала потреба залучення його до перевірки діяльності тієї чи іншої академічної установи. Така потреба траплялася неодноразово, і Михайло Васильович за дорученням Президії АН УРСР як її член виконував подібні завдання, як правило, одноособово.

У ф. 22, оп. 2 ІА НБУВ НАН України зберігаються його звіти про результати перевірки діяльності академічних інститутів філософії, історії, демографії, геології, економіки. До блоку цих архівних документів належать також «Соображения (міркування) М. В. Птухи относительно общего направления деятельности учреждений Отделения Общественных Наук АН УССР в ближайшие годы».(15 січня 1949. Машинопис. 10 арк.).

Ці матеріали, як документи історії, висвітлюють активну й плідну особисту участь академіка М. В. Птухи в розбудові академічної науки. За кожним звітом бачаться його фахова компетентність, шире уболівання за справу, задоволення від наукових здобутків

і ділові поради щодо поліпшення роботи. Здатність і прагнення об'єктивно оцінювати наукову діяльність великих колективів з урахуванням специфіки їхньої творчості, бачення вченим найперспективніших шляхів подальшого розвитку наукових досліджень – це та висока міра вимоги й відповідальності, яку ніколи не зраджував М. В. Птуха і як науковець, і як організатор науки.

14. II. 1949 р. датовано «Відомості про роботу Інституту філософії АН УРСР у 1948 р. Тут М. В. Птуха констатує:

«1. До плану Інституту включено було 15 тем, з них 9 мало бути закінчено в 1948 р.». З 15 тем повністю виконано 9. За відомостями друкарні, написано 50 др. аркушів, не написано 29, тобто план виконано на 63 %. Не повністю виконано всі три провідні теми.

2. Інститут вважає своїми науковими досягненнями у 1948 р. складання розділів, виконаних для «Історії філософії», яку складає Інститут філософії АН СРСР: 1) «Питання філософського узагальнення сучасного природознавства і 2) «Т. Шевченко і І. Франко» (М. І. Новіков і О. Г. Білоус).

3. Постанова Президії АН від 3. XII. 1948 р. повністю не виконувалася. Порядок прийому і апробації робіт існував такий: 1) відділи як такі не працювали, 2) обговорення переводилось на спеціальних нарадах співробітників Інституту, 3) Ученої ради не було, 4) деякі виконані роботи розглядались на дирекції, 5) далеко не на всі роботи є зовнішні рецензії».

М. В. Птуха докладно з'ясовує причини неуспіхів і робить такі «Загальні висновки». «Цілком незадовільний стан роботи Інституту філософії у 1948 р. (63%) не можна пояснити причиною випадковою – довготривалою хворобою декого з виконавців, хоча це і мало певне значення. (Йдеться про директора інституту д. чл. (дійсного члена) М. Є. Омеляновського, який «більшу частину часу живе в Москві». – *М. Ш., Н. К.*). На мою думку, каже М. В. Птуха, основні причини, які привели до таких наслідків, є: а) стан з філософськими кадрами у Києві, б) хиби, пов'язані з плануванням тематики.

Далі М. В. Птуха уточнює:

а) Філософські кадри у Києві зовсім недостатні для забезпечення потреб порядку науково-дослідчого, педагогічного, для методологічної допомоги представникам різних галузей знання, для наукової пропаганди. Інститут зібрав кадри, організував їх для систематичної роботи. Він енергійно компонує бібліотеку, організував мікрофільми

творів Г. Сковороди тощо. Таким чином, Інститут успішно закінчив першу стадію свого існування. Цілком правильно основну увагу він приділяє вихованню нових кадрів. Інститут має 11 аспірантів, з них 8 набору 1948 р. Посильні набори треба буде продовжити ще на кілька років, щоб швидче виконати почесний обов'язок АН – дати УРСР доброякісні філософські кадри.

Величезна диспропорція між потребою у філософських кадрах і їх наявністю у Києві призвела до певних наслідків: з 18 наукових співробітників Інституту 12 одночасно працюють в інших установах. Сумісників слід розділити на 2 категорії: а) тих, хто має основну посаду в іншій установі (6), і тих, для кого робота в АН вважається за основну.

Перша категорія сумісників потрібна і корисна тоді, коли вони являють собою висококваліфікованих науковців, яких використовують головне як організаторів робіт, консультантів, редакторів, керівників аспірантів тощо. Особливо корисна ця категорія для молодого Інституту з рідкою спеціальністю. Таких сумісників в інституті 5.

б основних співробітників Інституту поєднують роботу в інших установах. Усі сполучення не відповідають правилам, установленим Президією АН. Цю справу навряд чи може розв'язати сама Академія. Ті, що працюють за сумісництвом, виконують роботу в своїх вищих і часто не виконують її в АН УРСР (т.т. Овандер, Головаха, Пульсон).

Далі М. В. Птуха звертає увагу на «значні хиби організаційного порядку». З них основні: а) директор Інституту д. чл. М. Є. Омельяновський більшу частину свого робочого часу живе у Москві, його заступник М. Є. Овандер несе подвійне навантаження, що негативно відбивається на роботі; б) відділи Інституту не працювали у 1948 р. як організований колектив; в) недостатньо працювала дирекція; г) у 1948 р. не працювала Вчена рада Інституту; д) дирекція Інституту не оформляла змін планів у Президії АН. Коли не брати на увагу непогоджених змін планів у Президії АН, наслідки 1948 р. будуть ще гіршими; в) планування тематики на 1948 р. було хибне. Зауваження Бюро Відділу про надсильність не була взята до уваги в повній мірі. Зокрема директор Інституту заніс до планів 3 теми, з яких дві були провідними, а заступник директора 2. Загальний

розмір цих тем у друкованих аркушах був надсильним, навіть коли не брати до уваги велике додаткове навантаження авторів.

Рекомендації М. В. Птуха зводяться до такого перліку: «Треба:

- 1) Упорядкувати справу з сумісництвом.
- 2) Усунути зазначені хиби в організаційній роботі Інституту.
- 3) У найближчі роки зосереджувати сили Інституту на небагатьох найбільш актуальних проблемах і темах.
- 4) Максимальну увагу приділяти справі вирощування нових кадрів філософів.

14.ІІ.1949 р.

Член Президії АН УРСР
(М. Птуха)» [267].

«Відомості про роботу Інституту історії АН УРСР у 1948 р.» [268] датовані 15 лютого 1949 р. Спочатку М. В. Птуха як перевіряючий з'ясовує характер тематики. Вона подається тезоподібно.

«1. До плану Інституту на 1948 рік включено було 17 тем. Усі вони виконані за винятком єдиної, що знята в зв'язку з вибуттям виконавця.

2. Науковими досягненнями Інституту є виготовлення і опублікування макету «Короткого курсу історії України».

3. Порядок прийому закінчених робіт був запроваджений такий: а) дирекція і зав. відділу розглядали і приймали роботу, б) на Ученій раді перевіряли виконання теми на підставі робочого плану, в) зовнішні рецензії були тільки на «Короткий курс».

4. Переглянув виконані роботи і ознайомився з «Коротким курсом».

5. Закінчені роботи зберігаються у зав. відділами і авторів.

6–7. Матеріали відділу і бригади відомі.

8. Усі заплановані роботи авторами виконані. Через перезавантаження співробітників працею над «Коротким курсом» не обговорювались на відділах і на Ученій раді інші закінчені роботи. Принципові питання шоститомника історії України вирішені в процесі підготовки «Короткого курсу».

9. Розстановка кадрів Інституту історії правильна; навантаження співробітників, особливо ж дирекції, було велике.

10. Спеціального плану підготовки докторських дисертацій у 1948 році не було; усі старші наукові співробітники працювали над складанням «Короткого курсу». Деякі з них написали розділи для

шоститомника, що являють собою глави їх монографій, які будуть докторськими дисертаціями.

Кандидатські дисертації захистили 2: Гуржій І. О. і Щербина Й. Т. Написав кандидатську дисертацію О. Ф. Єрмоленко.

11. Співробітниками Інституту проведено значну роботу по пропаганді наукових знань. Проведено дві сесії, де розроблено 9 доповідей; прочитано 56 лекцій; надруковано 10 статей у газетах і журналах, видано 4 науково-популярні брошури.

12. Для комплексної теми «Нариси з історії філософської і громадської думки України» у 1948 році статей Інститут не давав. Він брав участь у нарадах, що їх скликав Інститут філософії в зв'язку з комплексною темою».

Всебічно з'ясовані сучасні обставини, зважені реальні можливості творчого колективу, чітке бачення перспективи розвитку — цими засадами обумовлені загальні висновки та ділові поради М. В. Птухи. Вони такі:

а) Тематичний план 1948 р. виконано. Колектив Інституту провів велику роботу по складанню «Короткого курсу історії України». У 1948 р. помітно покращала науково-організаційна робота. Велика заслуга в цьому належить директору Інституту тов. Касименку О. К.

б) Недоліком є те, що Інститут не мав змоги обговорити і апробувати закінчені у 1948 р. розділи для шоститомника історії України.

в) Треба після апробування цих розділів негайно їх друкувати. Під час обслідування мною Інституту виявилась можливість видати збірник статей навіть у 1949 р.

г) Під час напруженої роботи по складанню «Короткого курсу», у якому брали участь історики СРСР, виявлена була низка важливих проблем і тем історії України, що потребують ґрунтовної роробки. Треба доручити Інституту історії України скласти систематичний список цих проблем і тем з відповідними анотаціями для опублікування АН УРСР. Такий захід притягне до роботи над актуальними темами історії України увагу широких кіл науковців УРСР і СРСР; він допоможе швидкому їх опрацюванню і зробить Інститут історії України АН УРСР центром і керівником робіт по виучуванню історії нашої республіки.

15.II 1949 р.

Член Президії АН УРСР
/М.Птуха/» [268].

6 січня 1950 р. датовано «Висновок д. члена АН УРСР М. В. Птухи про роботу Інституту геологічних наук в 1949 г. [269]. Перевіркою встановлено:

«1. Виконання тематичних планів та планів упровадження. Тематично план Інституту без Львівського відділу складався з 33 тем, з яких не виконано 3. Виконано план впровадження, що складався з 14 тем та підтем, і план комплексної тематики.

2. Науковим досягненням Інституту є вивчення проблем і тем, що мають безпосереднє виробниче значення із забезпечення промисловості УРСР мінеральною сировиною:

а) проблема «Умови формування нафтових і газових покладів УРСР»;

б) опрацювання питання про напрям пошуків кам'яного вугілля;

в) поширення залізнорудних формацій серед інгулецьких мігматитів;

г) подальше вивчення підземних вод півдня УРСР;

д) розробка питань обводнення буровугільних родовищ.

М. В. Птуха констатує: на основі наданої документації навіть хорошому спеціалісту важко з безсумнівною вирішити питання про досягнення Інституту в галузі впровадження. Під упровадженням Інститут розуміє найрізноманітніші речі: доповідні записки, консультації, лекції, доповіді, повідомлення про результати виконаних робіт, підготовка матеріалів для постанови Ради Міністрів УРСР і т. д. Ні в Інституті, ні в установі, де він впроваджує результати своїх робіт, нема чіткого розуміння про впровадження. Через це далеко не в усіх своїх частинах відгуки щодо впровадження дають уявлення про цінність робіт Інституту. До того ж документація з деяких тем свідчить тільки про передачу їх до впровадження.

М. В. Птуха виявив серйозні недоліки в діяльності Вченої ради Інституту. Так, 1949 р. відбулося 16 засідань Вченої ради. Як видно із протоколів, вона зовсім не вела роботи з апробації навіть закінчених в 1948 р. тем. Так само не перевірявся стан перехідної тематики. Закінчені в 1948 р. роботи обговорювалися у відділах Інституту; тільки на деякі з них є рецензії.

М. В. Птуха ознайомився з актами бригади, яка перевіряла Інститут, та постановою Бюро відділення (АН УРСР. – *М. Ш., Н. К.*), переглянув протоколи Вченої ради, відділів, ознайомився частково зі справами аспірантів.

Із числа невиконаних тем перевіряючий називає наступні: «Вулканізм докембрію України» (кончина виконавця); «Мінерали Волині» (звільнення з роботи виконавця); «Геологічна будова області південного занурення Воронезького кристалічного масиву» (відсутність належного контакту з виконавцем).

Більшість співробітників працювала над однією темою. М. В. Птуха звернув увагу на незадовільну постановку наукової роботи. План дисертаційних досліджень Інститут не виконав. Із 3 планових докторських дисертацій не підготовлені дві; з 6 кандидатських не підготовлені дві. На думку М. В. Птухи, «основна причина — недоліки планування та керівництво аспірантами».

Роботу Інституту з пропаганди наукового знання можна вважати задовільною. У «Загальних висновках» М. В. Птуха акцентує увагу на тому, що Інститут геологічних наук є могутньою академічною установою з великим бюджетом. У ній в 1949 р. працювало 3 дійсних члени, 3 члени-кореспонденти, 4 доктори наук, 2 професори, 39 кандидатів, 26 молодших наукових співробітників тощо. «Тому мені здається, — робить висновок Михайло Васильович, — треба поставити стосовно нього підвищені вимоги. Виходячи з цього, визнаю його роботу в 1949 р. не досить задовільною на таких підставах:

1. Хоча Інститут виконав 90% своєї тематики, факт відсутності розгляду робіт Вченою радою понижує цей показник успішності робіт.

2. Питання про впровадження робіт Інституту в цілому не ясне і вимагає спеціального вивчення. Матеріали Інституту з упровадження свідчать здебільшого про те, що він швидше за все є підсобним органом спеціальних адміністративних установ, аніж про справжнє впровадження результатів великого наукового значення. Судячи з протоколів та з бесіди з секретарем Інституту, вищою формою впровадження вважається використання результатів його досліджень при виробництві пошукових робіт. Тим часом нема матеріалів про те, чи привели пошукові роботи до позитивних результатів завдяки вказівкам Інституту, чи ні. В останньому випадку «впровадження» є не заслугою, а вадою Інституту.

3. Основний вид впровадження — публікації робіт. План публікацій не виконаний. За видавничим планом Інститут повинен був подати у видавництво АН 10 монографій, а подана одна. У звіті

Інституту не знаходимо ясних вказівок на стан не переданих 9 монографій. В акті бригади сказано, що з 9 робіт до здачі підготовлено 3, а решта «затверджені» Редрадою Інституту.

4. План підготовки докторських робіт виконано на 1/3, кандидатських – на 2/3.

5. В Інституті в 1949 р. мали місце великі організаційні неполадки. До них, насамперед, М. В. Птуха відносить:

а) Повну відсутність роботи Вченої ради з найголовнішого питання: контролю виконання тематики, перевірки якості робіт. В Інституті навіть не ставилося питання про систематичну перевірку Вченою радою упродовж року всіх робіт, що виконувалися.

б) Майже повна відсутність систематичного зв'язку з могутнім Львівським відділом. Представник Інституту був там лише один раз, завідувач відділу не звітував, хоча й був в Інституті двічі на рік.

в) Є підстави стверджувати, що в Інституті є недоліки у плануванні. Вони ясно проявилися в підготовці робіт до друку та захисті дисертацій.

г) В Інституті явно недооцінювали роль критики й самокритики. Це особливо проявилось в кінці звіту, озаглавленого «Недоліки в роботі, що заважали нормальному виконанню плану». Там вказано 10 таких «недоліків». Усі вони зводяться до вимоги додаткових коштів, штатів, обладнання тощо. Про корінні недоліки Інституту, що не мають стосунку до постачання, не вважають за потрібне навіть згадувати.

М. В. Птуха відзначає факт незаконного сумісництва докторів наук, які одержують повну ставку. Неясне питання про законність сумісництва 5–6 співробітників Інституту, які перебувають в установах як постійні експерти. На думку М. В. Птухи, структура Інституту видається надто складною навіть для такої могутньої установи (24 структурні одиниці).

Поряд із зазначеним вище, перевіряючий вважає необхідним відзначити, що Інститут (без Львівського відділу, даних про якого у звіті немає) провів велику роботу. Ознайомлення з протоколами відділів показало, що в деяких із них робота була поставлена добре. Стислість протоколів інших не дає можливості скласти певне уявлення про їхню роботу [269].

Глибоким фаховим аналізом та чітким баченням перспективи розвитку економічної науки перейнятий «Проект організації

науково-методичної роботи в Інституті економіки Академії наук УРСР» [270]. Тут академік М. В. Птуха привертає увагу економістів до таких питань.

«І. Науково-методична робота починається з укладання програми робочих планів по кожній темі, до чого приступають одразу після закінчення річного звіту або з часу включення теми до плану.

Програма повинна бути так складена, щоб із неї ясно видний був напрям розробки теми і ті цілі, які ставлять її виконавці.

За загальним правилом, виконання окремих робіт, які входять до програми, повинно бути приурочено до кварталів року. Для особливо важливих тем, у яких бере участь значна кількість співробітників, корисно проводити календаризацію робіт у межах місяця. Місячне планування необхідне для кожної теми, коли робота наближається до завершення.

Проект програми складають виконавці тем. На засіданні співробітників відповідного відділу він піддається докладному обговоренню. На це засідання можуть бути запрошені представники відомств і установ, а також інші особи. У випадку, коли тема у тій чи іншій частині стосується кількох відділів, обговорення її програми відбувається на спільному засіданні цих відділів. Затверджені проекти програми надходять на розгляд та затвердження дирекції. При потребі директор Інституту може ставити такий проект на розгляд Вченої ради Інституту.

II. Науково-методичне керівництво здійснюється в Інституті до повного завершення теми – здачі роботи дирекції після її доопрацювання у відповідності з рецензіями і зауваженнями, зробленими як у відділі, так і на Вченій раді.

М. В. Птуха визначає окремі етапи науково-методичної роботи. Це такі:

1) Постанова на розгляд та обговорення керівництвом або виконавцями теми принципових питань, вирішення яких зустріло у них утруднення.

2) Постанова на обговорення принципових питань, пов'язаних з темою, представниками відомств та іншими особами. Розгляд і вирішення цих питань відбувається в порядку, передбаченому положенням про проходження в Інституті програми запланованої теми.

3) Наприкінці кожного кварталу (або місяця) керівник або виконавець теми роблять доповідь на засіданні відділу щодо стану розробки теми. У випадку, коли закінчений і літературно оформлений якийсь розділ теми, із співдоповіддю виступає співробітник відділу, або якась інша особа.

4) По завершенні опрацювання теми або тієї її частини, яка входить до плану Академії наук на даний рік, виконавці теми передають свою роботу завідувачеві відділу, який організує внутрішнє рецензування. На засіданні співробітників відділу після доповіді керівника або виконавця і співдоповідей рецензентів відбувається обговорення роботи. Передрукований на машинці текст роботи разом з протоколом засідання відділу передається дирекції Інституту. Дирекція Інституту ставить на обговорення Вченої ради коротку доповідь керівника теми або її виконавців разом з інформацією завідувача відділу стосовно оцінки якості роботи рецензентами та відділом в цілому. Після обговорення приймається рішення щодо виконання теми.

Директор Інституту після розгляду роботи на Вченій раді може вжити заходів для додаткового з'ясування її якості. Такими заходами можуть бути: а) пересилка роботи для висновку відповідній установі, б) організація зовнішніх рецензій, в) скликання нарад із залученням представників установ і окремих учених тощо. По закінченні заходів щодо з'ясування якості та цінності роботи директор Інституту визначає її подальшу долю.

Всяка робота, яка виконується в Академії Наук, повинна завершуватися впровадженням. Для робіт Інституту економіки є два види впровадження:

а) опублікування і б) безпосереднє впровадження з метою надання допомоги народному господарству: складання доповідних записок, детальних обґрунтувань практичних заходів директивних органів тощо».

Особливу увагу М. В. Птуха звертає на якість друкованих робіт. «Друковані роботи Відділення Суспільних Наук потребують особливої уваги з боку виконавців, рецензентів, завідувачів відділів, дирекції і всього колективу Інституту. Опублікування робіт хибних в ідейно-теоретичному відношенні або ж стосовно спеціальності привело до падіння авторитету не тільки авторів, але також установ

Академії Наук. Через це завершення всіх названих заходів не означає ще, що всяку таку роботу можна здавати до друку. На розсуд дирекції Інституту, в окремих випадках можуть бути вжиті додаткові заходи для забезпечення задовільної якості друкованої продукції. Таким заходом можуть бути у певних випадках рецензії Інституту філософії АН УРСР щодо ідейно-теоретичних положень та інші заходи. Робота над остаточною підготовкою рукопису до друку має враховуватися при плануванні робіт відповідних співробітників Інституту. Доповідні записки та інші роботи Інституту економіки, представлені у відповідні установи, здобудуть у них свою оцінку і та частина діяльності Інституту, яка безпосередньо пов'язана з виробництвом, поширюванням народного господарства та іншими заходами установ, відомств та окремих підприємств [270].

Того ж 26 лютого 1950 р. М. В. Птуха висловив свої «Міркування щодо організації «Наукових записок» Інституту Економіки Академії Наук УРСР». Потреба в такому виданні викликана тим, що «до теперішнього часу існує недооцінка і майже повна відсутність координаційної роботи, яка відбувається в науково-дослідних установах республіки і на економічних кафедрах. Робота з координації має випадковий характер, немає справжнього ділового зв'язку Інституту економіки з відповідними установами й людьми, майже повністю відсутній обмін досвідом роботи, недостатня інформація стосовно тематики та спрямованості робіт. Ця роз'єднаність та ізольованість дуже шкідливі не тільки для належної постановки науково-дослідної роботи інших установ і осіб, але в значній мірі повпливали на відставання наукової роботи в самому Інституті економіки». З огляду на це Інститут економіки повинен очолити, об'єднати і координувати науково-дослідну роботу в УРСР у галузі економіки, переконаний академік М. В. Птуха. Сприяти цьому й покликані «Наукові записки», які через деякий час повинні перетворитися в регулярний економічний журнал Академії Наук.

М. В. Птуха завжди був конкретний у ділових рекомендаціях. Навколо «Наукових записок», радив він, треба буде об'єднати всіх учених УРСР, які працюють у галузі економіки, в них треба вмішувати широку інформацію про їхню наукову діяльність, через цей орган можна буде справляти вплив на її напрям. Усе це поряд з іншими заходами Інституту економіки дасть можливість швидкого

досягнення основного завдання Інституту: очолити науково-дослідну роботу в галузі економіки. «Наукові записки» повинні в принципі охоплювати всі галузі економічних наук і статистики. Мені здається, писав учений, що 1950–1951 рр. будуть періодом зміцнення й росту прообразу економічного журналу Інституту економіки (квартальника).

Разом зі зміцненням «Наукових записок», природно, буде розширюватися також і їхній зміст. Мені видається, що перші випуски «Наукових записок» повинні мати, примірно, такий зміст:

1) Стаття від редакції – відгук Інституту економіки на найбільш значні економічні події часу випуску «Записок».

2) Статті співробітників Інституту та інших учених.

3) Огляди літератури, критика і бібліографія.

4) Хроніка.

У цьому розділі треба буде систематично висвітлювати наукове життя та діяльність як Інституту економіки, так і інших науково-дослідних центрів УРСР. Сюди увійдуть повідомлення про тематику та напрями науково-дослідних робіт в республіці, про конференції, сесії та наради, захист дисертацій, консультації з економічних дисциплін тощо.

Перший випуск «Наукових записок» належало б підготувати до 1 травня, а другий до жовтня 1950 р. В 1950 р., ймовірно, можна буде видати три випуски «Записок», а з 1952 р. перейти до регулярного випуску передплатного квартальника. Відповідальним редактором «Наукових записок» буде директор Інституту, а секретарем редколегії спеціально визначена особа, яка зможе забезпечити виконання цієї важкої справи.

26 лютого 1950 р.

(М. Птуха)» [270].

До наукових установ, діяльність яких академік М. В. Птуха оцінює з позицій Голови Відділення суспільних наук АН УРСР, належить і Демографічний інститут. Висновок про його роботу нами виявлено у фондах Інституту Архівознавства НБУВ НАН України [273]. Цей дорогоцінний скарб, що відображає специфіку демографічних досліджень та деяку своєрідність діяльності інституту як установи республіканської, досі не потрапляв у поле уваги дослідників. Подаємо цей документ у нашому перекладі з мови російської.

«П'ять головних напрямів у роботі:

I. Не мало часу затрачено було на перевірку, частково також на збирання первинних статистичних даних, що стосуються України. Основні з них були опубліковані. Це:

1) Матеріали про природний рух населення України в 1862–1914 рр., Харків, 1924; 2) Матеріали санітарної статистики України. 1876–1914 рр., Харків. 1926; 3) Матеріали про смертність на Україні. Померлі в м. Києві в 1918–1927 рр. з причин смерті, статі й віку. Київ. 1930. Загалом же для України зібрані були в архівах і вибрані з друківаних джерел величезні матеріали.

II. Праці теоретичного характеру: а) опубліковані:

1) Індеси шлюбності в 1922 р.; 2) новий метод сумарних таблиць смертності розроблявся і застосовувався в 1925–1937 рр. Інститутом вираховані більше двохсот сумарних таблиць смертності, що дозволило вивчити особливості смертності на Україні і в СРСР з небувалою досі докладністю та глибиною; 3) новий спосіб наближеного обчислення смертності грудних дітей за місяцями року. Робота виникла внаслідок прохання УНХУ УРСР. Ще до опублікування її метод став застосовуватися в СРСР, а потім і за кордоном; 4) критичне вивчення статистики професій і занять; 5) питання про закони народонаселення при капіталізмі.

б) неопубліковані: 1) схема вивчення репродукції населення СРСР на основі перепису 1939 р. та актів природного руху населення в 1938–1939 рр. Робота виконувалася за дорученням ЦУВХУ СРСР; 2) класики марксизму-ленінізму про статистиків. Систематизовані виборки висловлювань класиків і Постанов, що стосуються статистики; 3) частково опубліковані результати перспективних обчислень для України. Набрана велика робота про теорію і практику перспективних досліджень залишилася неопублікованою.

г) М. В. Птуха багато працював над історією статистики в СРСР і за кордоном.

III. Описові роботи з демографії. Вони зайняли найбільше часу у співробітників інституту. В результаті майже двадцятирічного існування, можна сказати, була створена демографія України на фоні і в порівнянні з іншими частинами СРСР. До цього синтетичних відомостей про Україну майже не було.

IV. Бібліографія. Надрукована книга, де наведені поточні відомості щодо 1300 книг, виданих в 1914–1938 рр., де два томи – статті

за 1890–1914 рр. Крім того, з приводу перепису 1937 р., видана була бібліографія робіт, що стосуються перепису населення.

V. За завданням Держплану УРСР, Київського облплану та Київської міськради обчислено було населення на другу п'ятирічку для всієї республіки, окремих областей і м. Києва.

По санітарній статистиці. Роботи велися у відділі, який був утворений в 1934 р. Загальними завданнями Інституту Демографії є:

- 1) розробка загальних теоретичних проблем демографії;
- 2) синтетичні і спеціальні праці з описової демографії;
- 3) участь у діяльності статистичних органів СРСР;
- 4) сприяння у підготовці кадрів по статистиці населення і санітарній;

тарній;

Найдоцільніше для перших років діяльності Інституту Демографії було б розділити на два відділи: демографії і санітарної статистики. Подальший поділ прийде після того, як ІД зміцніє і посяде належне місце в системі наукових установ Академії Наук УРСР і СРСР.

Проблема людини, як центру, до якого спрямовані зусилля уряду і його адміністративної діяльності, поряд з усвідомленням загальної необхідності так чи інакше планувати теперішнє і враховувати майбутнє як своєї країни, так і всього світу. Людина, як основа військової могутності країни і основна виробнича сила, стають у центрі уваги всіх культурних країн світу. До цього додаються питання про безробіття у країнах зарубіжних і наявності різних людських кадрів. Цими загальними ідеями і пояснюється ідея Міжнародних статистичних конгресів, які були такими популярними до Вітчизняної війни.

Вивчення людини має незрівнянно більше значення в СРСР, вивчення людини у теперішньому, минулому і майбутньому. Вона є кінцевою метою нашого соціального ладу, тому вивченню підлягають не тільки проблеми людини, як робочої сили чи військових кадрів, але не меншою мірою всього того, що відноситься до її благополуччя. Та й питання планування нашого економічного й культурного життя вимагає поглибленого кількісного вивчення людини. Людина в СРСР є предметом кількісного вивчення з найрізноманітніших точок зору; воно здійснюється різними відомствами і установами, але немає органу, який науково очолював би цю складну,

важливу справу. Наука рухається вперед головним чином індивідуальними працями окремих робітників.

Це правильно і доцільно, але правильна також стара статистична ідея про те, що плідні результати можна одержати тільки шляхом залучення до розробки відомих проблем колективів. Я розумію в даному випадку не ту користь, яка виникає при обговоренні робіт окремих дослідників, а такі питання і проблеми, які самі по собі вимагають участі багатьох робітників. Які ж проблеми демографії вимагають колективної проробки в найближчому майбутньому? До них я відніс би:

1) розробка питань, що стосуються повоєнного перепису та інших великих робіт, які необхідно поставити ще до закінчення війни або незабаром після закінчення;

2) належить зайнятися питаннями і самим виробництвом обчислень прямих і непрямих втрат військового й цивільного населення у його інвалідації, що настала внаслідок війни і ворожої окупації частини території СРСР. Такі обчислення необхідні з двох точок зору: а) для пред'явлення загального рахунку за втрати і збитки нашим ворогам та б) для планування післявоєнної економіки і культури СРСР;

3) проблема балансу народної праці і її демографічної частини.

Перед *Інститутом демографії* поставити завдання:

1. Упродовж 2-х наступних років після опублікування матеріалів перепису вивчити репродукцію і склад населення УРСР (народжуваність, смертність, приріст, вікова соціальна структура тощо) для колективних обчислень, також видати низку робіт, що характеризують динаміку змін в соціальній структурі населення УРСР.

2. Одночасно Інститут повинен вивчити репродукцію населення найважливіших капіталістичних країн під кутом зору впливу нових явищ в економіці цих країн на населення.

3. Організувати наукову розробку санітарно-статистичних даних про зрушення у здоров'ї населення і санітарному стані УРСР.

4. Спільно з УНГО намітити кілька масивів у промислових і сільськогосподарських районах УРСР, над якими встановити спостереження шляхом щорічних санітарно-демографічних обстежень за визначеною програмою. При вивченні особливу увагу приділити стахановцям промисловості й сільського господарства.

5. Для уточнення перспективних обчислень населення Інститут повинен вести щорічне вивчення репродукції населення за матеріалами поточного обліку УНГО та інших наркоматів.

Відзначаючи незадовільний стан з підготовкою кадрів для наукової і оперативної роботи з вивчення населення, доручити Держплану з нового навчального року організувати кафедру демографії при Харківському плановому інституті.

Доручити Відділу науки ЦК КП (б)У підібрати для Інституту демографії із тих, хто закінчив економічні виші, 5 як аспірантів і 4 особи як молодших і старших наукових робітників.

Програма діяльності Демографічного інституту Української Академії Наук мала такий виклад. Назва «демографія» досі не набула остаточного установленого значення. Ми надаємо їй якнайширшого змісту, що частково наближається до розуміння італійської школи (п. Беніні). Демографія за цим розумінням охоплює собою не тільки статистику населення і моральну, але також вивчення людини, як антропологічного феномена. Іншими словами, у демографію входить усе, що стосується і людини, як соціально-антропологічного явища, і вивчення чого може бути зроблено з допомогою статистичного методу. Зокрема, основними відділами демографії є:

- 1) смертність населення,
- 2) народжуваність,
- 3) шлюбність і сімейність,
- 4) міграція,
- 5) хворобливість,
- 6) інвалідність,
- 7) статистика професій і занять населення,
- 8) злочинність,
- 9) статистика розлучень,
- 10) статистика самогубств,
- 11) статистика культів,
- 12) статистика фізико-психічних особливостей людини у їхньому відношенні до віку (зріст, вага, мускульна сила),
- 13) статистика спадковості,
- 14) всі питання, так чи інакше пов'язані із зазначеними галузями статистики або такими, що базуються на їхніх результатах.

Б/Д [273].

Якщо завданнями, які ставив перед собою академік М. В. Птуха в ході перевірки стану наукової діяльності інститутів філософії, історії, геологічних наук, економіки, демографії було з'ясування актуальності тематики та її відповідності вимогам часу з урахуванням специфіки діяльності названих вище академічних установ, то в «Соображениях М. В. Птухи относительно общего направления деятельности учреждений Отделения общественных наук АН УССР в ближайшие годы» [271]. М. В. Птуха підносить до рівня теоретичного осмислення положень, що становлять фундамент суспільних наук і є умовою їхнього успішного функціонування.

«Вся робота в галузі суспільних наук повинна бути побудована на основі марксо-ленінської ідеології, — наголошує М. В. Птуха як Голова цього Відділення. — Не можна обмежуватися єдиним виробництвом цитат класиків марксизму-ленінізму, постанов партійних органів. Одержання повноцінних результатів вивчення настійно вимагає дієвого застосування марксо-ленінської ідеології, активної роботи дослідника у його галузі, певної спеціалізації цієї методології».

Це перша теза «Міркувань» ученого. Друга теза: «Упровадження досліджень суспільних наук — це, за загальним правилом, доведення словом чи з допомогою преси результатів дослідження до більш-менш значних мас радянського народу. Внаслідок дедалі зростаючої культури основною формою впровадження в СРСР мають бути друковані твори. Винятком є деякі роботи, головним чином у галузі прикладної економіки і статистики, результатом яких можуть бути раціоналізаторські пропозиції».

М. В. Птуха звертає увагу на неприпустимість засмічування літератури, а через неї і свідомості громадян СРСР, публікуванням нових творів неправильного або ж малоцінних з точки зору марксизму-ленінізму. Однак неправильно було б нічого не друкувати в очікуванні, поки марксо-ленінська обробка тієї чи іншої галузі знання не досягне крайньої висоти. Такої висоти для науки в її цілому взагалі немає: кращий є ворог хорошого. Відсутність нових робіт, що відповідають досягнутій у нас висоті знання, означає орієнтацію тих, хто вчиться і хто навчає, однаково як і інших громадян СРСР, на літературу ще більш низького теоретичного рівня. Це міркування особливе значення має для наук суспільних, якими всі трудящі СРСР цікавляться більше, ніж іншими науками.

М. В. Птуха підкреслює настійну потребу марксо-ленінського побудування наукового знання та переробки в цьому напрямі нагромаджених запасів знання, що особливо відчувається в науках суспільних. Правильне марксо-ленінське висвітлення та оцінка історичних процесів, місця у них сучасних і майбутніх категорій знання є могутньою зброєю в боротьбі за побудову соціального й комуністичного суспільства, у відсічі всякого роду ідеологічних походів наших класових ворогів, у розкритті справжньої трудності їхніх часом хитроумних побудов, «теорій» і «теорійок».

Цим самим академік М. В. Птуха заявляє про свою чітку ідеологічну позицію та готовність відстоювати її чистоту. «На нашому етапі соціалістичного будівництва і напруженої ідеологічної боротьби за марксо-ленінську науку, боротьби проти ворожої ідеології найціннішим видом впровадження результатів науково-дослідної роботи з суспільних наук треба визнати створення загальних курсів-систем з окремих галузей знання, — вважає М. В. Птуха. — Тільки в такому випадку окрема категорія знання посяде належне їй місце серед інших категорій, здобуде правильну оцінку».

Вступаючи у 1932-й рік існування радянського суспільства, зазначає М. В. Птуха, ми успішно і швидко побудували в СРСР соціалізм і рухаємося до комунізму. Тим часом наявне колосальне відставання суспільних наук від темпів соціалістичного будівництва. Особи, які навчаються в середніх школах, технікумах і вищих навчальних закладах, викладачі цих шкіл і весь радянський народ не мають належних керівництв і посібників з історії народного господарства України, з її історії, історії української літератури, фольклору, етнографії, мистецтва, зведених робіт з археології і т. д. Виникає природне запитання, коли ж, нарешті, радянський народ матиме ці курси й посібники? Треба визнати завдання створення загальних систем знання в галузі суспільних наук першорядним, що не терпить подальшого відтягування.

Стосовно частини систематичних праць, у яких з позицій марксизму-ленінізму було б висвітлено історичний розвиток, сучасний стан та, по можливості, майбутнє окремих галузей суспільних наук, то, на думку М. В. Птухи, можна напевно стверджувати, що вони потребують у створенні на найближчі роки двоякого роду творів: 1) коротких курсів і 2) більш ґрунтовних посібників. До них перед-

усім треба віднести: історію народного господарства України, історію України та історію української літератури.

Макет короткого курсу історії України віддрукований, — із задоволенням сповіщає Михайло Васильович, — закінчується підготовка макета короткого курсу історії української літератури. Виникає природне запитання: чим належить зайнятися тепер історикам і літературознавцям — співробітникам АН УРСР? Можливі два загальні напрями: 1) зосередження основних сил інститутів на створенні багатотомних курсів і 2) зосередженні їх на монографічній розробці не досить вивчених проблем і тем; і в останньому випадку після невизначено тривалого періоду часу Інститут історії України та Інститут української літератури мають узятися за створення більш ґрунтовних систем, аніж їхні короткі курси.

Кадровим питанням М. В. Птуха завжди, за всяких умов надавав винятково важливого значення. Піклуванням про кадрову справу перейнята і дев'ята теза його «Міркувань».

«Кадри старих наукових співробітників в установах Відділення суспільних наук невеликі, майже немає докторів наук. Наслідком цього є та обставина, що виникла настійна потреба у швидкому збільшенні кількості провідних наукових співробітників — докторів наук. Ця обставина у тій чи іншій мірі має бути врахована при плануванні тематики на найближчі роки. На 31 грудня 1948 р., не рахуючи дійсних членів та членів-кореспондентів, в Інституті літератури й Інституті мовознавства було по 1 доктору наук, а в Інституті історії — два. Решта установ відділення докторів наук не має.

Після реєвакації АН УРСР Бюро Відділення суспільних наук звернуло особливу увагу на створення умов для написання докторських дисертацій науковими співробітниками. У 1944—1946 рр. по кожному інституту Відділення значна частина кандидатів наук мала тему докторської дисертації, яка була в плані АН і над якою вони виключно працювали.

На підставі повідомлень Інститутів Відділення, з великою поправкою на їхній оптимізм, складено було календарний план захисту докторських дисертацій до 1950 р. виключно. До 1 січня 1949 р. ні одна запланована робота по Відділенню суспільних наук не була захищена. За відомостями, зібраними в кінці 1948 р., установи Відділення вказали на 6 робіт, які будуть закінчені їхніми співробітниками в 1949 р., причому майже всі в самому кінці року, так що

фактично становище з'ясується тільки в 1950 р. Загальна невдача плану швидкого підвищення кваліфікації старших наукових співробітників привела до того, що з 1947 р. сам термін «докторська дисертація» з плану АН УРСР вилучений, а державні потреби у створенні відомих робіт викликали значне скорочення монографічних тем по ВСН (Відділенню суспільних наук).

М. В. Птуха аналізує основні причини такого важкого стану з ростом кваліфікації старших наукових співробітників:

1) загальна надзвичайна бідність УРСР стосовно докторів суспільних наук та 2) ставлення до написання докторських дисертацій, що властиво співробітникам Відділення суспільних наук. Перша причина обумовлює те, що навіть відділами Інститутів АН УРСР, кафедрами вищих навчальних закладів і т. п. завідують кандидати наук. Бідність кадрів є основною причиною найширшого сумісництва, дозволеного і не дозволеного Академією, бажаного й небажаного з точки зору самих співробітників. Рішуча боротьба з сумісництвом АН наштовхується на великі об'єктивні труднощі, боротьба за кращі кадри не завжди закінчується для неї успішно. У тому ж напрямі діють великі навантаження незначних наявних кадрів терміновими роботами у деяких установах Відділення суспільних наук. Прикладом останнього може бути складання словників в Інституті мовознавства, що дуже сповільнює темпи робіт над монографіями тощо.

Однак, — зауважує М. В. Птуха, і за вказаних, а також за інших об'єктивних перешкод для успішного написання докторських творів ніяк не можна не визнати негативного впливу фактора — неправильного й небажаного ставлення виконавців до своїх запланованих монографічних робіт, які могли б стати докторськими дисертаціями. Написання таких робіт вимагає твердої цілеспрямованості, систематичної самовідданої праці й самодисципліни, нарешті, певної самопожертви — відмови від додаткових заробітків, вимагає роботи в позаслужбовий час і під час відпустки тощо. На жаль, у своїй масі старші наукові співробітники Відділення суспільних наук до останнього часу не подолали цих суб'єктивних труднощів. Цей печальний факт загальним чином підтверджується кількома обставинами: 1) усі дійсні члени і члени-кореспонденти Відділення в 1944–1946 рр. написали великі роботи;

2) порівняння з відділами технічних наук вказує на значно кращий стан із захистом докторських дисертацій, не кажучи про інші відділення; 3) стан із захистом кандидатських дисертацій на Відділенні більш-менш задовільний. Нездорові настрої виконавців т. зв. докторських дисертацій виявились, між іншим, під час перевірки їхнього стану в Інституті економіки в 1945 р., коли виявилось, що заплановані теми в строк не виконуються, було запропоновано відмінити відпустки, на що надійшла відповідь, що такий захід суперечить радянським законам і що співробітники за всяких умов використовують свої відпустки для повного відпочинку.

Об'єктивні і суб'єктивні перешкоди для швидкого росту кваліфікації старших наукових співробітників, для виготовлення ними докторських дисертацій вимагає особливо уважного ставлення до цієї проблеми, – робить висновок академік М. В. Птуха із невдалого досвіду Відділення суспільних наук щодо масового включення монографічних робіт – докторських дисертацій до плану АН. Цей невдалий досвід переконливо показав, що для успіху справи треба поставити виконавців таких тем у виняткові умови. Зокрема, треба повністю усунути будь-яке сумісництво, звільнити їх від усяких навантажень та забезпечити належним керівництвом. Усі ці умови передбачені положенням про докторську аспірантуру при АН УРСР. На жаль, поки що по Відділенню є тільки один аспірант (економіст). Саме проходження питання в АН УРСР про відрядження працівників в аспірантуру показало великі труднощі цього по Відділенню суспільних наук.

Найдоцільнішим способом підвищення кваліфікації старших наукових співробітників на найближчі роки, вважає М. В. Птуха, є такий комбінований шлях. Відкомандирування кожним інститутом Відділення в докторську аспірантуру при АН СРСР кращих співробітників, які відпрацювали й написали приблизно половину своєї докторської дисертаційної роботи, і створення в інституті особливих умов для деяких співробітників, які завершують свої монографії. Решта старших наукових співробітників повинна вести свою роботу у строгой відповідності із затвердженими планами і в першу чергу брати участь у комплексних і провідних проблемах і темах. Така участь, у випадку серйозної і ґрунтовної проробки теми, може привести до написання монографії з актуального питання, причому ця монографія буде і хорошою докторською дисертацією.

Створення належно побудованих і написаних коротких курсів із суспільних наук передбачає вирішення низки принципових питань, виходячи з позицій марксизму-ленінізму. Ці моменти ляжуть в основу багатотомних курсів і посібників, які повинні відрізнитися від коротких більшою детальністю, ґрунтовністю та глибиною викладу. Усе це необхідно викличе велику додаткову роботу в осіб, які писатимуть окремі розділи багатотомника. При цьому, природно, доведеться мати справу з невирішеними проблемами більшого чи меншого принципового значення. Їх треба буде вирішувати шляхом звернення до первинної документації – архівних даних, а також шляхом глибокого, принципового марксо-ленінського трактування нових питань, узгодження їх з іншими. Таких проблем і питань в історії України, історії української літератури і т. д. дуже багато. Вирішити їх усі силами співробітників інститутів неможливо навіть упродовж десятків літ напруженої праці. Відкласти складання багатотомників до завершення монографічних робіт над вирішенням певних проблем фактично означає від них відмовитися. Тим часом мільйони майбутніх і теперішніх будівників комунізму змушені будуть обмежуватися елементарними короткими курсами, а також користуватися недоброякісними джерельними відомостями.

Створювані установами Відділення суспільних наук короткі курси розраховані на найширші кола радянського народу, у деяких своїх частинах на учнів середніх шкіл. Нам здається, що не варто відкладати розгортання робіт зі складання багатотомників з історії України та історії української літератури, короткі курси яких уже написані. Робота по створенню багатотомників триватиме кілька років; з різних причин вони не будуть і не можуть бути досконалістю; в останні видання будуть вноситися подальші досягнення радянської науки.

На передбачення М. В. Птухи, робота над коротким курсом історії України триватиме, приблизно, до червня, коли він буде зданий до друку для випуску великим накладом, а робота над коротким курсом історії української літератури ще більше. Доцільно було б через це переглянути й уточнити строки робіт над багатотомниками, а також у певних випадках передбачити у планах виготовлення та публікування окремих частин і розділів того чи іншого тому по мірі їхньої підготовки, не дожидаючи закінчення усього тому.

З метою більш успішної організації роботи над основними невіршеними або неправильно вирішеними проблемами різних суспільних наук, припускає М. В. Птуха, корисно було б доручити установам, які працюють над складанням коротких курсів, виготовити перелік хоч би основних невіршених досі проблем і питань. Найважливіші, основні, вузлові проблеми треба доручити у певній послідовності співробітникам інститутів для монографічної розробки упродовж найближчих років.

Увесь список проблем і питань, що підлягають вирішенню, з анотаціями належало б опублікувати в журналі АН УРСР для відому зацікавлених осіб. Безсумнівно, що в УРСР і в усьому СРСР знайдеться немало вчених, які приступлять до розробки цих проблем і питань. Такі заходи зроблять інститути АН УРСР науковим центром, довкола якого згрупуються живі сили радянського народу. Шляхом конференцій і нарад, повсякденного контакту з виконавцями їх можна буде організувати в похід за науку, за швидке створення справжньої радянської науки, яка прискорить наш рух на шляху до комунізму.

Голова Відділення
суспільних наук АН УРСР
(М. В. Птуха)» 15—I—1949. [271]

До розуміння академіка М. В. Птухи як діяльного будівничого академічної науки багато додає ознайомлення із його зауваженнями на проект Статуту АН УРСР [272]. Ці зауваження Михайло Васильович зробив на прохання, надіслане йому особисто як дійсному членові АН УРСР, члену-кореспонденту АН СРСР Секретарем Комісії з розробки Статуту АН УРСР Н. Пасічником. Цей документ заслуговує на окрему спеціальну наукову розвідку з огляду на те, що в ньому М. В. Птуха виявив себе не тільки як фахово компетентний стиліст-мовник, а й як прозорливий стратег у галузі розбудови структури академічних установ та визначення найважливіших напрямів їхнього наукового розвитку.

Висновки до II розділу

1. Поглиблене вивчення особливостей Петербурзького періоду наукової діяльності М. В. Птухи утворює нас на переконанні, що вже в перших роботах цього періоду майбутній академік виявив властиві йому дорогі якості, які виразно індивідуалізують його як ученого. Найголовніші з них, на наш погляд, такі:

а) для М. В. Птухи статистика – його коронна галузь знання, його стихія, його покликання, його творче натхнення. Фахово глибоке розуміння статистичних явищ і процесів, здатність науково всебічно вивчати й оцінювати суспільні здвиги (рухи) на базі величезного масиву статистичного матеріалу є достоїнство, яке характеризує молодого науковця як перспективного розбудовника економічної теорії і практики;

б) вже перші роботи в галузі демографічної статистики дають підставу стверджувати гуманістичний (людинолюбний) світоглядний орієнтир молодого вченого. Згодом ця висока морально-етична якість як норма знайде своє оформлення у чітко сформульованій демографічній концепції, людиноцентрична ідея якої стане провідною, домінуючою в усій науковій і практичній діяльності академіка М. В. Птухи;

в) розглянутий нами журнальний варіант роботи «Безпріютныя дети-подкидыши и наше земство» є свідченням того, що в особі її автора М. В. Птухи демографічна статистика в Російській імперії набула не тільки глибокого вченого, здатного досягнути, науково осмислити й оприлюднити одну з найганебніших проблем тогочасної дійсності, а й патріота, благородного громадянина, враженого долею найнещаснішого суспільного стану – безпритульних дітей-безбаченків. Піклування про фізичне й духовне здоров'я співвітчизників відтоді стало справою всього життя М. В. Птухи, його найголовнішою державницькою лінією;

г) відредагована М. В. Птухою праця А. А. Біммана «Исторія банковъ. С древнейшихъ временъ до нашихъ дней» (1914 р. із 23 примітками редактора) є свідченням енциклопедичної обізнаності М. В. Птухи зі специфікою банківської справи у світі від найдавніших часів до наших днів. Неодмінною прикметою наукового редагування Михайла Васильовича на все життя залишиться винятково

уважне ставлення до редакційної роботи, пошанування авторської позиції, максимальне збереження його стильової самобутності. Такі уроки академіка М. В. Птухи дорогоцінні й сьогодні.

2. Київський період наукової та науково-організаційної діяльності професора М. В. Птухи (з 1920 р. — академік) характеризується посиленнями його зусиллями на таких найголовніших напрямках: а) розбудова новостворюваної Української Академії Наук; б) розгортання наукових досліджень у Демографічному інституті; в) заснування кафедр статистики у низці столичних закладів економічного профілю. Особливо плідною на творчі ініціативи була діяльність академіка М. В. Птухи на посадах Секретаря Соціально-Економічного відділу УАН-ВУАН (1919–1928), Голови Відділення суспільних наук АН УРСР (1944–1950), фундатора й розбудовника першого в світі Демографічного інституту (1919–1938) та засновника кафедри статистики в Київському комерційному, згодом інституті народного господарства. Аналіз першоджерел свідчить про вражаючу результативність на цих напрямках. За 10 років існування Соціально-Економічного відділу ВУАН — (1919–1928) опубліковано 562 друкованих аркушів наукових праць. Зокрема, колектив Демографічного інституту (1919–1938) видав 14 томів зібраних ним і науково опрацьованих статистичних матеріалів. Звіти — результати перевірок діяльності інститутів філософії, історії, геології, економіки, демографії свідчать про безумовний авторитет академіка М. В. Птухи як члена Президії АН УРСР, високу ерудицію та здатність одноосібно осягнути і об'єктивно оцінити роботу великих академічних підрозділів із неодмінним урахуванням їхньої специфіки та кваліфікованим визначенням шляхів подальшого розвитку.

3. Сталінізм в Україні 20–30-х років, зробивши органи влади знаряддям боротьби проти українського народу методами геноциду й етноциду, провадив свою політику в обстановці нагнітання масового психозу в суспільстві, загострення класової боротьби зі «шкідництвом» та «націоналізмом» («махровими українськими патріотами»). Цей процес супроводився нищенням національної свідомості та культивуванням аморальності, яка виявлялася, зокрема, у «стукацтві» та «доносительстві» (наклепництві), внаслідок чого страждали морально й гинули фізично тисячі тисяч невинних порядних людей. Ми кинули тільки загальний погляд на проблему

реабілітації доброго імені колишньої ВУАН, нині Національної академії наук України, а також доброго імені багатьох славетних учених, честь яких була зганьблена наркомом освіти В. П. Затонським на січневій сесії ВУАН 1934 р. та в серіалі наклепницьких статей «чистих марксистів». Окреме, спеціальне наукове дослідження було б актом торжества історичної справедливості, повної реабілітації Наукової Істини.

РОЗДІЛ III.
НАУКОВА СПАДЩИНА АКАДЕМІКА
М. В. ПТУХИ (1911–1961)

3.1. Теоретичні засади наукових праць академіка М. В. Птухи

Основу творчої спадщини академіка М. В. Птухи – його наукової, науково-організаційної роботи та педагогічної діяльності становлять 11 великих монографій та понад 70 статей, доповідей, звітів тощо російською, українською та іншими мовами. Особисто Михайло Васильович до праці «Очерки по статистике населения» (1960) додає список друкованих робіт, що мають відношення лише до демографічної статистики. У тім списку десять видань віднесено до окремих робіт, п'ятдесят – до розряду друкованих статей, доповідей, звітів тощо; список книг, збірників статей та матеріалів, що вийшли під редакцією академіка, також становить десять позицій [5].

Співробітник М. В. Птухи по Демографічному інституту, кандидат економічних наук П. І. Пустоход у нарисі «Життя та наукова діяльність М. В. Птухи» (1963) [16] визначив чотири головні напрями наукової діяльності академіка:

- 1) у галузі загальної теорії статистики;
- 2) у галузі демографії теоретичної і прикладної;
- 3) у спеціальних розробках загальної і вітчизняної історії статистики;
- 4) у колективній роботі академічного Демографічного інституту.

Такий погляд на наукову спадщину академіка М. В. Птухи ми приймаємо, як оптимальний: він обумовлений як ідейною та змістовою спрямованістю усієї творчої праці вченого, так і часовими рамками виконання цієї праці. Характеристику наукового надбання М. В. Птухи почнемо з розгляду теоретичних основ; на них спираються всі наукові й практичні напрацювання вченого, який від саміснських першопочатків своїх дослідницьких устремлінь надавав теоретичним знанням першорядного значення. У 1960 р., вже будучи всесвітньовідомим ученим-статистиком, Михайло Васильович згадував: «Ще на студентській лаві, під керівництвом і за вказівками І. Г. Кауфмана (професор, завідувач кафедри статистики Петербурзького університету. – *М. Ш., Н. К.*) я почав систематично збирати матеріали з теоретичної і матеріальної демографії різними

мовами...» [5, с. 4]. Коли в 1912–1913 рр. йшлося про вибір теми дисертації на ступінь магістра і коли професор І. Г. Кауфман запропонував своєму улюбленцю важливу, не розроблену тему «Розвиток наукових побудовань демографічної статистики після Кетле. Вступ: Кетле й Мозер. Глави: І Фарр і Бертильон. ІІ Статистичні конгреси й офіційна статистика. ІІІ Кнапп, Цейнер, Лексис, Беккер і Бьок. ІV Стандартне населення», – то Михайло Птуха, цілком визнаючи важливість підбраної для нього теми, зізнався, що йому «спочатку належало б ще попрацювати з основних теоретичних питань демографії, без чого подібна історична робота не може бути повноцінною. Замість неї я запропонував тему «Шлюбність народонаселення», що складалася з трьох частин: теоретичної, матеріальної та історичної. Ця пропозиція була схвалена моїми вчителями як тема, що, за належного її виконання, може завершитися складанням роботи з багатим теоретичним, матеріально-статистичним та історичним змістом» [5, с. 4].

На клопотання І. Г. Кауфмана Петербурзький університет відрадив М. В. Птуху на два роки за кордон для написання дисертації. «Працюючи в бібліотеках Британського музею, Королівського статистичного товариства та Інституту актуаріїв (спеціалістів зі страхування життя. – *М. Ш., Н. К.*), я мав можливість використати всю потрібну іншомовну літературу: монографічну й журнальну, праці міжнародних і національних з'їздів, нарад тощо. Попрацювавши кілька місяців, я остаточно переконався в необхідності попередньої розробки ряду теоретичних питань демографії – теми, яка сама по собі могла бути дисертаційною роботою» [5, с. 4].

Усвідомленим розумінням важливості теоретичних знань продиктовано вибір М. В. Птухою теми магістерського дослідження, яке літературно оформилося, як «Очерки по теории статистики населения и моральной» (1916) [237]. Успішний захист цієї роботи в Московському університеті (1917) та присвоєння М. В. Птусі ступеня магістра політичної економії і статистики засвідчують наукову цінність цієї праці та її актуальність.

У подальшій науковій, науково-організаційній роботі та науково-педагогічній діяльності питання теорії перебувають у центрі постійної уваги й поваги вченого. Це підтверджується значним масивом документів, що зберігаються у фондах Інституту Архівознавства та Інституту Рукопису НБУВ НАН України. Зокрема, у 22 фонді

Інституту Архівознавства зберігається рукописний «Отзыв академика М. И. Туган-Барановского о научных работах Птухи, рекомендуемого на должность директора Ин-та демографии Украинской Академии Наук». 1918. 11 аркушів [14]. У цьому документі, зокрема, мовиться: «Работа г. Птухи «Очерки по теории статистики населения и моральной», П., 1916 г., слагается из 5 очерков, логически связанных друг с другом. В этом труде он пытается не только дать законченное представление о существе статистики, как метода и самостоятельной материальной науки, но также расчистить почву и создать общие теоретические основания для последней»... «По отношению ко всему труду г. Птухи нельзя не признать, что он является единственным авторитетом в литературе по демографии». Далі власноручно писаний висновок славетного академіка: «Въ виду всего выше изложенного я полагаю, что М. В. Птуха вполне заслуживает быть избранным директором Демографического института при Украинской Академии Наук. М. Туган-Барановский». 1918 р. [14].

У 22 фонді Інституту Архівознавства НБУВ НАН України знаходимо й інші документи, які свідчать про неослабну увагу Михайла Васильовича до теоретичних питань. Це, зокрема:

«Заметки по теории статистики. Общие основания математической вероятности профессора И. И. Кауфмана. Введение. Заметки по логике И. И. Кауфмана». Рання робота. Чернетковий автограф. 1910-1917 рр. 31 арк. [ф. 22, оп. 1, од. зб.4].

«Теоретические вопросы статистики. Курс лекций». Автограф. 1914–1920-ті рр. 87 арк. [ф. 22, оп. 1, од. зб. 8].

«Теория статистики. Курс лекций, читанных студентам Пермского отделения Петроградского университета в 1916 – 1917 гг. (раздел I – II) с последующими дополнениями в 1920-х годах». Чернетковий автограф [ф. 22, оп. 1, од. зб. 10].

Пильну увагу до проблем теорії статистики академік М. В. Птуха приділив при огляді 339 робіт західноєвропейських та американських учених-статистиків. Його праця «Статистическая наука на Западе. Библиографические заметки о книгах по статистике, вышедших за десятилетие 1914–1923 гг.» (1925) [275] відкривається розділом «Теория и история статистики». Особливий науковий інтерес наш співвітчизник виявив до тих зарубіжних авторів, які за вказане десятиліття збагатили світову економічну науку

фундаментальними розробками теоретичних проблем, стали провідниками нових ідей у вивченні народонаселення.

13 грудня 1923 р. в Харкові відбулася III Всеукраїнська Статистична Конференція. На прохання Центрального Статистичного Управління України професор М. В. Птуха виступив на ній із доповіддю «Статистична наука на Заході в 1914–1923 рр.». Виступ авторитетного вченого справив на присутніх глибоке враження: він підняв перед ними завісу відчуженості, яка майже 10 років відділяла Україну від наукового світу Західної Європи та Америки із їхньою багатою статистичною літературою. Адже через Першу світову війну, революцію 1917 р. та братовбивчу громадянську бойню в Україні ознайомитися із науковим життям західних колег бодай у найважливіших його проявах для величезної більшості українських статистиків не було й найменшої можливості. Може, тільки Москва могла похвалитися, що в її бібліотеках був деякий набір нової іншомовної літератури. В Україну ж лише останнім часом почали потроху надходити книги й журнали, надруковані, головним чином, за останні 1–2 роки. Особисто ж М. В. Птуха повернувся із дворічного зарубіжного відрядження наприкінці 1915 р. і слідкував більшменш за іншомовною літературою і в 1916 р., отож незнайомими для нього були лише видання останніх 7 років.

Будучи запрошеним Міжнародним Статистичним Інститутом та Організаційним Комітетом XV Сесії Інституту на цю Сесію, що відбулася на початку жовтня в Брюсселі, професор М. В. Птуха був відряджений туди Колегією ЦСУ та Науковим Комітетом Народного комісаріату освіти України. На жаль, через зовсім не відомі Інституту й М. В. Птусі причини він не одержав візи на в'їзд до Бельгії і, проживши півтора місяця в Берліні, повернувся додому. Та під час свого перебування за кордоном М. В. Птуха частково був зайнятий своїми спеціальними статистичними роботами, а частково знайомився з тією новою літературою, яку можна було знайти в Берліні. Тим часом, як зауважує Михайло Васильович, для нас, статистиків, і Берлін уже до певної міри «не Європа». Бо в його бібліотеках були наявні головним чином ті іншомовні журнали й книги, які були одержані в обмін, причому були наявні далеко не всі журнали, що вийшли за роки війни. Особливо відчувалася нестача книг із критичними відгуками у різних виданнях. Неможливо було,

звичайно, за короткий час надолужити те, що повинно було бути зроблене систематично за 7–10 років. Часу у нашого вченого взагалі було мало, тож він міг іноді скласти собі не зовсім точне уявлення про ту чи іншу роботу, можливо, навіть пропустив якусь дуже цінну статистичну монографію.

Отож, у своєму виступі на конференції статистиків, а потім і в спеціальній книзі, виданій 1925 р. на прохання Центрального Статистичного Управління України, М. В. Птуха пообіцяв зупинитися тільки на книгах і при тому тих, які, на його принципові вимоги, заслуговують особливої уваги на основі особистого знайомства з ними або прочитаних рецензій на них. Друкуючи свою доповідь, професор М. В. Птуха керувався бажанням практично допомогти бодай тому статистикові, який мав потребу в іншомовних роботах. Книгу «Статистична наука на Заході» супроводить передмова керуючого ЦСУ України С. Мазлаха. Керівник відомства зазначає, що Центральне Статистичне Управління України, яке ставить своєю метою поряд із практичними завданнями розробку методологічних питань, прагне сприяти ознайомленню працівників державної статистики із науковими виданнями з питань статистики. «Особливо цінна для нас статистична література західних держав, від наукової статистичної думки яких ми були відірвані цілу низку років» [275, с. 3].

Головним завданням, яке ставив перед собою професор М. В. Птуха, було дати загальне уявлення про кожен книжку зокрема. Вказати на те, що в ній може знайти читач. Звісно, не було можливості зупинитися навіть на всіх істотних частинах окремих робіт. При виборі цитат або викладі тієї чи іншої сторони вчення Михайло Васильович прагнув насамперед відзначити керівні (провідні) ідеї автора, що відобразилися у його роботі, частково вибираючи місця, що мають загальностатистичний інтерес. Головну увагу вчений звертав на загальні керівництва зі статистики, оскільки статистичні системи, природно, значною мірою підбивають підсумки попередньому розвитку вітчизняної статистики. При огляді праць ряду авторів М. В. Птуха користувався рецензіями або виписками із них, зробленими в Берліні. Особливо цінними виявилися рецензії *А. А. Чупрова* та *В. Й. Борткевича*, надруковані в *Nordisk Statistik Tidsskrift*, які автор широко використав для свого огляду. М. В. Птуха

коротко ділиться своїми враженнями про найцікавішу книжкову літературу, з якою йому вдалося ознайомитися на основі її перегляду або читання рецензій з німецьких, англійських, італійських, американських та французьких видань.

М. В. Птуха починає свій огляд із загальних посібників зі *статистичної теорії*. Дати цілком об'єктивну оцінку посібникам зі статистики надто важно. І посилюється на професора А. А. Чупрова, який стверджує: «Нині не легко написати гарний підручник статистики — надто вже різноманітні вимоги тих, хто вчиться, надто сильно розходяться погляди і тих, хто навчає. Дуже заважає якраз та обставина, що з багатьох питань немає загально визнаної думки вчених. За допомогою статистичного методу працюють тепер у галузі найрізноманітніших наук — у соціальних науках, у мовознавстві і в метеорології. Якщо хочуть одночасно догодити всім, жоден не залишиться цілком задоволеним. Коли мають на увазі тільки обмежене коло споживачів — підручник робиться мало придатним для того, хто стоїть поза цим колом. Треба взяти до уваги, що сучасна статистична теорія далеко заходить у математику, з одного боку, і в філософію — з другого. У цьому відношенні рівною мірою має бути знайдений правильний напрям. Крім оволодіння предметом, багато що залежить від хисту викладу й, насамперед, від психолого-педагогічного такту, що необхідно для того, щоб щасливо обминути підводні камені, між якими маневрують» [275, с. 4].

Наукові інтереси, пише М. В. Птуха, істотно різняться в залежності від країни. «Англійські споживачі статистичних підручників, наприклад, цікавляться немовби більше математично-обчислювальною стороною проблеми, німецькі — організаційно-технічною, а росіяни, більше, ніж усі інші, — логічно. Внаслідок цього підручники статистики набувають більш гостро-вираженого національного характеру, аніж це має місце в інших галузях знання. Вони в малому до певного ступеню є пам'ятником національної культури. Однак, і час накладає свою печать на підручники» [275, с. 4]. В останньому відношенні більшість сучасних посібників різко відрізняється від підручників, написаних ученими попередніх поколінь. Там надзвичайно багато уваги й місця приділяється математичній розробці статистичних методів. Варто порівняти їх тільки, як це робить А. А. Чупров, з відомим підручником А. Габальо [275, с. 4], який для наших батьків уявлявся non plus ultra математичного

напряму [A. Cabaglio. Teorio generale della statistica. 2-a ediz. Milano. 1888]. А. А. Чупров рекомендує для всіх наук, що вдаються до статистичного методу, праці на зразок роботи *В. Йоганнсена* [275, с. 5] ([Ibid. p.142. *W. Johannsen*. Elemente der exakten Erblichkeitslehre. 2. Aup. Jena. 1913]).

Далі М. В. Птуха звертається насамперед до видань з *теорії статистики* в Німеччині. Маститий представник старої статистичної школи, один із найбільш непримиренних противників математичного напряму *Г. Майр*, крім великої кількості статей у своєму журналі «Allgemeines Statistisches Archiv», перевидання деяких старих робіт і неопублікованих нових брошур не чисто статистичного характеру, в 1914 р., ще до війни, випустив 2 видання 1-го тому «Статистики й суспільствознавства». ЦСУ СРСР в 1922 р. видало його переклад під редакцією *О. А. Кауфмана*. Крім деякої переробки та доповнень, Г. Майр додав до старого тексту 10 нових параграфів, із яких особливої згадки заслуговує первинна і вторинна статистика; зведення – просторові, предметні і в часі; статистичне управління – в приватній діяльності, комунальне, цільових союзів. Нічого принципово нового у 2 виданні не знаходимо, зазначає М. В. Птуха. «Статистика у формальному смислі (статистичний метод) є процес вичерпного масового спостереження числом і мірою в усій сукупності його застосування до людських суспільних та інших мас». «Під статистичною наукою, або статистикою, як наукою, ми розуміємо опертий на зібраний статистичним мистецтвом матеріал вияснення етапів і явищ людського суспільного життя, оскільки такі проявляються в соціальних масах, які піддаються статистичному сприйняттю». [Ibid. p. 276–277].

Можна не погоджуватися із загальними поглядами Г. Майра, проте не можна не визнати, що 1 том його «Статистики й суспільствознавства» є найповнішим новим керівництвом із загальної статистичної методології у старому її розумінні, найавторитетнішим представником якого в Росії був покійний *Ю. Янсон*, пише М. В. Птуха.

У подальшому огляді наш академік піддає всебічному й ретельному аналізу працю німецького професора *І. Конрада* «Історія й теорія статистики. Статистика населення». Завдання І. Конрада – дати найелементарніший посібник, розрахований перш за все на осіб, що вивчають економічну науку і практику. Статистику він

взагалі включає в політичну економію і викладає її, як заключний відділ останньої. Теоретичні погляди *I. Конрада* не відрізняються особливою глибиною і навіть ясністю. Статистика, за *I. Конрадом*, – це «метод дослідження, який має на меті систематичне числове масове спостереження і який прагне одержати типові групові ознаки, шляхом порівняння рядів чисел». «Статистика – це наука, яка прагне не тільки встановити соціальні й господарські явища у державі, шляхом числового систематичного масового спостереження, але й відкрити причинно-залежності, шляхом певного групування та порівняння».

Про сумлінність нашого вченого свідчить зауваження, яке Михайло Васильович зробив стосовно *I. Конрада*: він не виправив навіть помилку, яка досить часто зустрічається в підручниках статистики; а саме: що *Кетле* (а не *Енгель*, як це було фактично) на 7 Міжнародному статистичному конгресі зробив посилання на 180 різних визначень статистики. Роботу *I. Конрада*, робить висновок *М. В. Птуха*, не можна рекомендувати як посібник для вивчення теорії статистики. ([*J. Conrad. Grundriss zum Studium der politischen Oekonomie. IV. Teil – Statistik. I Teil: Die Geschichte und Theorie der Statistik. Die Bevölkerungsstatistik. 4 erweiterte Auflage, bearbeitet von Prof. Dr. A. Hesse, Jena 1918. XII + 250*).

Далі *М. В. Птуха* розглядає мініатюрну статистику директора статистичного бюро м. Маннгейма *С. Шотта* [*S. Shott. Statistik. 2 Auflage. Aus Natur und Geisteswelt. 442 Bandchen. Berlin und Leipzig. 1920. Pp. 126*] – роботу, написану з метою популяризації відомої наукової галузі; вона написана, як дотепний фейлетон. Статистика, за *С. Шоттом*, охоплює як статистичне пізнання світу соціальних явищ, так і природи. У своєму викладі автор, однак, обмежується тільки соціальною статистикою. Головного значення він надає описові методів збирання та обробки статистичних даних та їхньому тлумаченню. Певне значення робота *С. Шотта* має для статистика-спеціаліста. Корисною є статистична хронологія – вказання дат найважливіших явищ у статистичній науці і практиці.

Після короткого посилання на роботу *Г. Блейхера* (*H. Bleicher. Statistik. I Bd. Sammlung Goschen № 746. Berlin u. Leipzig. 1915. Pp. 196*), розраховану на широкого споживача, оцінивши її, як вдалий популярний нарис, *М. В. Птуха* докладніше зупинеться на працях відомого статистика, професора Віденського університету *Ф. Жижєка*,

який переїхав у Франкфурт на Майні. В 1921 р. він опублікував «Початки статистики», перевидані в 1923 р. після значної переробки. При написанні курсу Ф. Жижек ставив перед собою двоє завдань – наукове й практичне. Йому хотілося представити всю галузь наукової і практичної статистики, як єдине ціле, чого досі ще не зроблено ніким. На думку Ф. Жижека, «між загальною і особливою частиною має панувати найтісніше взаємовідношення і обидві вони разом повинні являти одне дійсне ціле». Практичне завдання – дати особам, що вивчають соціальні науки, популярний, не надмірно-широкий посібник для набуття основних знань у галузі статистичної методології та для ознайомлення з головними результатами статистичних досліджень.

Теоретичні погляди Ф. Жижека, на думку М. В. Птухи, досить невизначені, часом навіть дещо суперечливі. Основна риса його наукових побудовань – відшукування середніх шляхів, які далеко не завжди бувають правильними.

Загалом же у першому розділі дослідження «Теорія і історія статистики» академік М. В. Птуха проаналізував 90 робіт зарубіжних авторів. Другий розділ його праці присвячений демографії, санітарній і моральній статистиці. Тут він оглядає загальні посібники й керівництва, монографії з окремих питань методології. Інші підрозділи: «Війна і статистика населення», «Національна статистика», «Статистика шлюбності й сімейності», «Смертність і хворобливість», «Народжуваність», «Теорія і політика населення», «Інші питання статистики населення». Тут кількість опрацьованих праць досягає 147.

Третій розділ «Екологічна статистика» складається із «Загальних посібників і керівництва», «Статистики народного багатства та доходу», «Чисел-показників економічної кон'юнктури», «Сільськогосподарської статистики», «Статистики промисловості», «Статистики праці», «Статистики обміну», «Бюджетної статистики», «Статистики споживання». Наукову й практичну оцінку дано 179 роботам.

«Інші види статистики» – так називається четвертий розділ праці М. В. Птухи. Це найкоротший – усього двосторінковий – огляд робіт, присвячених шляхом статистичного методу вивчати інтелігентність та здібності учнів, а чи загального населення. Ці спроби особливо поширені в Англії та Сполучених Штатах.

М. В. Птуха посилається на книгу *К. Бурта* про випробування розумових і шкільних здібностей. Книга складається з трьох частин. У першій розглядається практичне значення способу, у другій – теоретичне, у третій мова про вимірювання шкільних успіхів. Теоретична цінність способу Binet-Simon була випробувана шляхом обстеження 2674 дітей, що навчалися в народних школах. Випробування шкільних успіхів були виконані над 5000 нормальними і 1500 дефективними дітьми. Вивчалась при цьому і роль найважливіших зовнішніх ознак: статі, соціального становища батьків тощо. Книга написана цікаво і загалом є дуже цінним вкладом у бідну літературу предмету. Додамо з позицій дня нинішнього: ця статистична тема актуальна й для нашої бідної літератури.

У роки Першої світової війни у Сполучених Штатах вивчалися розумові здібності дуже широкого прошарку населення – новобранців. У роботі *В. Мак Дуголя* про національне благополуччя й падіння наводяться, між іншим, результати обстеження інтелігентності 1.700.000 білих і кольорових новобранців, які за ступенем своїх розумових здібностей були розбиті на 7 категорій.

Робота *Р. Еркса* «Психологічне вивчення армії Сполучених Штатів», видана Американською Академією Наук, також розробляє результати обстеження американської армії. Її продовженням є книга *К. Бриггама* про американську інтелігентність. На підставі своїх даних він доходить висновку, що іммігранти, що прибули до Америки раніше 1902 р., виявляють приблизно однаковий ступінь інтелігентності, що й американці кавказької раси; ті ж, які прибули пізніше 1902 р., показують прогресивне зменшення її разом зі зменшенням кількості років перебування в Америці. Низький ступінь інтелігентності серед іммігрантів після 1902 р. і негрів і мулатів привела автора до висновку про прогресивне падіння інтелігентності в Америці в майбутньому, якщо держава не вживе заходів, необхідних для зупинення подальшої дегенерації населення.

Недавно народжена галузь статистики – приватно-господарська статистика або статистика в підприємстві. В літературі з цієї галузі знання М. В. Птуха знаходить десяток імен авторів, які приділили їй увагу. Роль приватно-господарської статистики у підприємстві дедалі більше зростає. *А. А. Чуров* указує, що кількість статистичної роботи в окремих підприємствах Сполучених Штатів не менша від того, яке місце вона має в державній, міській та іншій

публічній статистиці. У Сполучених Штатах, де нова галузь статистики набула найбільшого значення, вона вже емансипувалася від бухгалтерії. Проблеми Business Statistics безпосередньо прилягають тут до господарської практики, і нова галузь статистичного знання не позичає в інших галузях науки наперед узяті шаблони. У Німеччині, яка посідає у розвиткові приватно-господарської статистики друге місце, статистика в підприємстві тісно прилягає до приватно-господарського вчення і поки що зберегла у своїх наукових побудовах тісний внутрішній контакт із бухгалтерією, яка там ще переважає статистику. Останнім часом і вчені Англії, під впливом особливостей господарства воєнного часу та прикладу Сполучених Штатів, починають більше цікавитися побудовами нової статистичної гілки. В інших країнах їй мало приділяють увагу, та, власне, і в Німеччині досі нею не займаються загально визнані спеціалісти-статистики. Однак, безсумнівне зростання причин, які підвищують необхідність у розвиткові приватно-господарської статистики, і той інтерес, який вона останнім часом починає викликати у статистиків-спеціалістів, забезпечує їй швидкий розквіт у найближчому майбутньому, переконаний М. В. Птуха. Такі, за висновком А. А. Чупрова, національні риси, які не варто забувати при огляді літератури предмету.

На закінчення М. В. Птуха вказує на дуже радісний для статистиків факт – створення міжнародних статистичних журналів. На першому місці належить поставити «Metron. Rivista Internazionale di Statistica», що його видає в Італії професор G. Gini (Падуя). Редаційну колегію утворює ряд видатних статистиків, по одному від кожної країни. Поряд із суто теоретичними статтями знаходимо тут також роботи, розраховані на широкі статистичні кола. Том I (№№ 1, 2, 3, 4) вийшов у 1920–1921 pp.; т. II (№№ 1, 2, 3, 4) – в 1922–1923 pp.; т. III (№№ 1, 2) – в 1923 р. статті друкуються на одній із чотирьох європейських мов: італійській, французькій, англійській і німецькій. Другий журнал – Nordisk Statistisk Gidskrift, що його видає T. Andersson у Стокгольмі. Він почав виходити в 1922 р. У ньому вмістили низку статей і рецензій В. Й. Борткевич і А. А. Чупров. Друкуються роботи шведською, німецькою та англійською мовами.

Праця академіка М. В. Птухи «Статистична наука на Заході» – переконливе свідчення континентального характеру наукового

мислення її автора, глибоко фахового осмислення та науково достовірної оцінки українським ученим здобутків західноєвропейських і американських авторів у галузі демографічної статистики.

Саме в ці роки спостерігається зміцнення контактів між Демографічним інститутом (Київ) і ЦСУ України (Харків). Про це свідчить, зокрема, лист, адресований академікові М. В. Птусі.

«Вельмишановний Михайле Васильовичу!

За дорученням Керівничого ЦСУ України звертаюся до Вас у такій справі:

Керівничий ЦСУ вважає, що опрацювання та використання такої великої ваги матеріалів, як матеріали останнього перепису, вимагають об'єднання та спільної праці наукових та громадських сил України.

Тільки така спільна праця за наперед визначеною загальною програмою зможе в однаковій мірі так забезпечити інтереси теоретичної, як і задовольнити потреби практичного характеру – подати достатні вказівки для практичного розв'язання таких питань, як здійснення плану загального навчання, раціональне використання робочих ресурсів, особливо в зв'язку з індустріалізацією, боротьба з безробіттям, план розселення та переселень і т. п.

З'єднатися для тої роботи, на думку М. М. Вольфа, повинні в першу чергу Демографічний інститут Академії Наук, демографічний та інші деякі відділи ЦСУ, Інститут Марксизму, деякі наркомати (НКО, НКЗ і т. п.). Основну й найголовнішу частину всієї роботи, розуміється, становитиме суто теоретичне опрацювання перепису, як головна умова можливості всяких інших праць.

Тим то ЦСУ України й прохає Вас висловити свою думку в цій справі, зокрема повідомити, яку саме участь в цій роботі міг би взяти Демографічний Інститут УАН. Для прискорення розв'язання тих конкретних справ, що виникають у зв'язку з здійсненням нашої пропозиції, надзвичайно корисним був би попередній план опрацювання перепису, в якому коротко була б виложена вся схема роботи, зазначені окремі теми та накреслений план видань. Цілком очевидно, що тільки така компетентна наукова інституція, як Демографічний інститут УАН, могла б в найкращий спосіб зробити таке попереднє накреслення плану.

Прохаючи Вас, Михайле Васильовичу, від імені Керівничого ЦСУ допомогти ЦСУ в цій справі, мушу Вас поінформувати, що

питання про участь Демографічного Інституту та опрацьований ним план є тим першим кроком, що становить початок здійснення намірів ЦСУ, і що ЦСУ буде деже зобов'язане Вам, коли зможе перейти до конкретної роботи в першій половині грудня.

29/ХІ

Зав. відд. Демографії
/А. Хоменко/ /підпис/».

Провідним теоретиком статистики академік М. В. Птуха постає в «Очерках по статистике населения» (1960) [5]. Це останнє прижиттєве фундаментальне видання, у якому сконцентровано величезний, вивірений усім життям ученого, його науковий і практичний досвід. Фізичні й психічні величини творчої напруги, з урахуванням обставин написання праці, дають підстави зарахувати цю особистість до ряду титанів наукового подвижництва. Як спостеріг соратник М. В. Птухи – П. І. Пустоход, «тільки три книги нарисів зі статистики населення та три книги нарисів з історії статистики склали 180 друкованих аркушів» [16, с.23]. Справді, це вияв феноменальної фізичної й розумової витривалості, не перевершений досі взірцем творчої результативності в демографічній науці.

У передмові до «Очерков по статистике населения» («От автора»), підбиваючи підсумки своїм науковим заняттям до 75-річчя від дня народження (1884–1959), Михайло Васильович писав: «приблизно одна п'ята частина часу (1906–1918) присвячена була всебічній підготовці до наукової діяльності, розробці теоретичних та історичних проблем загальної, головним чином демографічної, статистики. Більше третини продуктивного життя (1919–1938), очолюючи Демографічний інститут, я приділяв переважну увагу статистиці населення УРСР і всього СРСР і пов'язаним з ним теоретичним питанням» [5, с. 6].

Уже перший розділ «Очерков...», озаглавлений «К вопросу о теории статистики», свідчить про постійну й неослабну увагу вченого до теоретичних основ науки про людність. Робота починається із загальної характеристики статистичної думки в СРСР. Передусє цій загальній характеристиці аналіз статистичної галузі в Росії до жовтня 1917 р. Насамперед М. В. Птуха з'ясовує наукове значення самого поняття «статистика». Він зазначає, що під статистикою у різні історичні епохи розуміли різні види знання, що виникали на ґрунті необхідності вивчення своєї країни, зародження товарного обігу, розвитку міжнародних зносин, виникнення капіталізму

й соціалізму. При цьому маємо рідкісне в науці різноманіття у думках стосовно визначення статистики, її предмета, методів і завдань досліджень, відмінностей од інших видів знання тощо. Італійський статистик Падовані в 1824 р. відзначив, що існує по меншій мірі 70 визначень статистики, на початку другої половини XIX ст. їх нараховувалось 180. Великий вітчизняний статистик середини XIX ст. Д. П. Журавський вказував, що ні одна галузь знання у його час не мала такого невизначеного значення, як статистика.

В епоху становлення капіталізму в Європі дедалі більш популярним ставав погляд, що під статистикою треба розуміти кількісне вивчення масових явищ і процесів суспільного життя, числові матеріали, що до них відносяться. Найавторитетнішою теоретичною течією доімперіалістичного капіталізму був *кетлетизм* [5, с. 9].

По ходу викладу матеріалу М. В. Птуха одним широким абзацем інформує про сучасні погляди на основні теоретичні проблеми про сутність статистики як науки, а чи окремої галузі знання. Він зазначає: нині теоретичний аспект не стоїть у центрі уваги міжнародних і національних об'єднань статистиків. Увага статистиків капіталістичних країн більше приділяється проблемам і питанням математичної статистики взагалі, головним же чином її застосуванню до різних галузей знання. В цьому можна переконатися, знайомлячись зі змістом статей провідних журналів національних статистичних товариств, у яких питання галузевої й матеріальної статистики значною мірою відійшли на другий план. Із галузевої статистики перше місце посідає демографія у її широкому розумінні. Неперіодично скликаються міжнародні конгреси з народонаселення, існує Міжнародна асоціація з наукового вивчення населення, національні асоціації в США, Англії, Франції і ряді інших країн, що видають свої журнали, існують державні наукові спеціальні інститути, Комісія з населення ООН.

Головний творчий внесок М. В. Птухи у наукове демографічне знання та пізнання полягає в фундаментальному обґрунтуванні існування демографічної статистики як окремої галузі сучасних наук про гуманітарне, соціальне та суспільне. Це йому вдалося завдяки тому, що він виробив таку дефініцію предмета демографічної статистики, точність якої не породжує питання, що реально в цій науці вивчається. Тому є підстави вважати, що існування розбіжностей

у тлумаченні предмета демографічної статистики та всього демографічного мислення вирішальним чином обумовлені тим, що сучасні демографи шукають відповіді на питання, переконливі відповіді на які вже давно знайшов видатний історик і теоретик демографічної статистики академік Михайло Васильович Птуха. Він вважав, що предмет демографічної статистики утворюють «конкретні масові явища соціального життя, що стосуються особистості людини або її вчинків» [2, с. 42].

Цінність визначення М. В. Птухою предмета («матеріала») демографічної статистики полягає також у тому, що воно орієнтує на подальший розвиток демографічної статистики та безперервне розширення її предмета. Адже неявно, але фактично М. В. Птуха дав визначення предмета демографічної статистики, розвиток якої спрямований на її довге та невідкладне перетворення з емпіричної частини лише сучасної демографії до емпірично-статистичної частини всієї науки про народження дітей, набуття, збереження, розвиток та втрати ними соціальних властивостей у смерті, тобто про створення людини як «атома, який знаходиться в основі масових явищ...», тобто людини, яка «діє, керуючись тими чи іншими мотивами», тому «знаходячи ці мотиви, ми здатні науково пояснити значну кількість масових явищ соціального життя» [237, с. 43]. Тому М. В. Птуха підкреслював, що «із зростанням культури і цивілізації дедалі збільшується як кількість, так і різноманітність людських вчинків і подій у житті людини, які разом з позитивними нормами та утвореннями суспільства і держави визначають існування людського суспільства» [2, с. 41–42].

Визначення М. В. Птухою предмета демографічної статистики як науки про саме «масові явища соціального життя» людей дозволяє зрозуміти специфіку демографічної статистики та відмінність її предмета від тих предметів, явища існування яких не є масовими, тобто сукупностями. Такими предметами наукового знання та пізнання є предмети теоретичних частин (дисциплін) різних галузей гуманітарних, соціальних та суспільних наук. Наприклад, в економічній науці існує як емпірична її частина у вигляді економічної статистики, так і теоретична частина у вигляді політичної економії. Але є принципова різниця між демографічною статистикою та статистичними частинами суміжних з демографією наук. Унікальна специфіка демографічної статистики полягає в тім, що лише

в демографічній статистиці вивчаються масові події, факти та явища, що характеризують життя людей та наслідки-результати їх створення як суб'єктів. Тому лише в демографічній статистиці вивчають масові вчинки упродовж усєї біографії людей. У статистичних частинах суміжних з демографією галузей науки вивчаються масові події, факти та явища лише окремих частин їхніх біографій (зараз в «демографічних біографіях» [237, с. 206–207; 2, с. 64–69], вивчаються не всі наслідки та результати активності людей на протязі їхнього всього життя, але лише частина – «демографічні події» [277, с. 768]. Наприклад, в економічній статистиці вивчаються події, факти та явища активності (діяльності) людей в економіці. Тому М. В. Птаха не випадково при розробці своєї «Схеми» звернув увагу на те, що «поняття народонаселення як вихідне положення при визначенні предмета демографічної статистики не дає і не може дати ніяких переваг у розумінні найточнішого з'ясування остаточно схеми зображення і її завдань...» [2, с. 46]. Це застереження нині звучить дуже актуальним через те, що деякі сучасні демографи намагаються тлумачити демографічну статистику та всю демографію, відштовхуючись від поняття не людини, а спільноти (сукупності людей, тобто від населення). Типовим прикладом може слугувати визначення демографії як науки не про масові «демографічні події», що характеризують створення людей конкретно-історичної якості (суб'єктів) та знаходження закономірностей сукупностей цих подій, а як науки про закономірності відтворення саме населення, до того ж у вигляді людської популяції [277, с. 245]. Таке визначення демографії викликає питання про те, у якій науці вивчається населення як сукупність індивідів у вигляді істот і яке відношення до цієї науки має демографія, про яку йдеться в наведеному її визначенні. Тому є підстави вважати, що якби автор цього визначення демографії був знайомий з поглядами видатного теоретика демографічної статистики М. В. Птухи, то він, мабуть, вмістив у демографічній енциклопедії інше визначення як демографії, так і демографічної статистики (до речі, в бібліографії до статті, в якій вміщена ця дефініція демографії, М. В. Птуха навіть не згадується).

М. В. Птуха з самого початку не робив спроб емпіричним чином обґрунтувати «самодостатність» демографічної статистики як окремої галузі наук про гуманітарне, соціальне та суспільне, хоча міг це зробити як видатний історик розвитку демографічної думки. Тобто

шлях обґрунтування існування демографічної статистики як «самостійної» предметно-дисциплінарної науки М. В. Птуха вибрав не емпірично-статистичний, а теоретичний. Тобто він відмовився від звичайного способу доведення істинності свого бачення демографічної статистики у вигляді окремої науки за допомогою створення достатньо великої сукупності емпіричних фактів існування статистичної демографії у вигляді сфери специфічного наукового пізнання, бо справедливо вважав, що ознайомитися з цими фактами дає можливість саме історія демографічної статистики. І цей довгий та надзвичайно важливий шлях емпіричного доказу існування демографічної статистики, тобто вивчення її історії, М. В. Птуха спробував пройти, написавши та оприлюднивши фундаментальні твори, присвячені історії всієї статистики та її спеціалізованої частини у вигляді пізнання явищ саме відтворення населення у вигляді заповнення «загальної схеми вивчення демографічних явищ та процесів». (С. 64–78). Тому створивши унікальну в усій статистиці «ідеальну кінцеву схему уявлення предмета статистики населення та моральної» [237, с. 182–242], М. В. Птуха вже теоретичним чином доказав, що демографічна статистика є окремо емпіричною галуззю сучасної науки. Але значення та функція створеної М. В. Птухою цієї «схеми» не обмежується тим, що вона є неспростованим доказом необхідності існування демографічної статистики як окремої галузі науки. Адже не можна заперечувати, що демограф-статистик може досить ефективно працювати в демографічній статистиці і без знання цієї схеми. Її знання необхідне для тих демографів-статистиків, які намагаються свідомо використовувати вже створені та практично апробовані методики та техніки демостатистичного аналізу, намагаються їх вдосконалити. Адже вони мають розуміти, що «деталі» спеціальної демографічної методології, суть якої характеризується «схемою» уявлення матеріалу (предмета) демографічної статистики, можна міняти, модернізувати та вдосконалювати лише при умові розуміння гностичних демографічних процедур саме як системи, тобто такої сукупності вже відомих демографічних методик та технік, які ефективно «працюють» лише як елементи всієї спеціальної демографічної методології, що саме структура системи демографічних методик і технік породжує той емерджентний гностичний ефект, який породжується системним демографічним мисленням. Тому є підстави вважати, що саме незнанням теоретичної «схеми»

вивчення предмета демографії пояснюються виникнення низки проблем подальшого розвитку демографічної статистики. Через це робляться невдалі спроби, так би мовити, «швидко і самотужки» удосконалювати визначення предмета демографічної статистики без урахування того, що зробив у цій справі М. В. Птуха.

Звертаючи увагу в своєму класичному визначенні предмета демографічної статистики на «конкретність» явищ, які вивчаються в демографічній статистиці, М. В. Птуха констатував, що йдеться про явища, фіксація яких не потребує наукових визначень. Адже що є людина, чоловік та жінка, людське народження, життя, хвороба та смерть належать до змісту повсякденного мислення людей. Ці масові явища як натуральна «сировина», «сирий матеріал» [237, с. 183] для демографічної статистики утворюють той їх об'єктивно реальний предмет, який характеризує властивості та рух людей як неподільних соціальних «атомів» людської «матерії» – народонаселення. Тому лише в демографічній статистиці цей предмет вивчається з метою одержання суттєвих знань про людей як саме атомів людської матерії та про їх рух. Тому демографічна-статистика, наприклад, народження цікавлять не самі по собі, а як поява в народонаселенні нового її члена та як характеристика батьків народженого. Про це не варто забувати через те, що статистичним чином пологи та народжені можуть вивчатися, як предмети не тільки демографічної, але і медичної статистики. М. В. Птуха також вважав, що події та явища, які характеризують життя та властивості людських спільнот поодиноці не утворюють предмети демографічної статистики не тільки через те, що не всі ці явища мають масовий характер, не створюють статистичні сукупності, а ще й тому, що метою вивчення цих явищ є знання про поширення певних властивостей та певних результатів-наслідків поведінки індивідів не взагалі, але лише серед тих, які входять до складу того народонаселення, вивчення якого є метою всього демографічного, а не лише емпірично-статистичного знання та пізнання. Про те, що демографічна статистика є наукою про народонаселення, емпіричне вивчення якого здійснюється в демографічній статистиці як науки про властивості та життя переконливо, але ще і досі належним чином не осмислений той факт, що основні статистичні показники (не лише демографічні), що характеризують народонаселення, вираховуються «з опертям» на певну чисельність індивідів (як правило, тисячу або сто тисяч індивідів). І це робиться

через те, що тільки демостатистичними показниками можна досить точним чином описати народонаселення. В сучасній науці замість загальної оцінки стану та розвитку якогось народонаселення (або такої його частини, наприклад, певний етнос) вербальним чином («молоде», «старе» чи взагалі «зникаюче» або, «вимираюче») наводять відповідні демостатистичні показники. Демостатистичні показники використовуються і тоді, коли бажають охарактеризувати досягнутий стан соціального або економічного розвитку певної держави: цей стан характеризується не абсолютними цифрами обсягу виробленої продукції, а відносними показниками, тобто показниками досягнутого рівня виробництва певних видів товарів, послуг, а також досягнутого рівня розвитку освіти, науки та культури відповідними показниками в розрахунку на тисячу індивідів. Лише в сфері міжнародних відносин досить широко використовують «абсолютні» показники, тобто числа, що характеризують розміри вироблених товарів і послуг, а також чисельності індивідів певною загальною та професійною освітою.

Тому не можна вважати досить обґрунтованими визначення демографії, які вміщені в надрукованих у Москві енциклопедичних демографічних словниках, зокрема, в останьому. В ньому, наприклад, повідомляється, що демографія є «наукою про закономірності *відтворення населення*, його міграції та особливості їх виявлення на різних етапах суспільного розвитку», що «демографія вивчає населення як людську популяцію, що відтворює себе в процесі зміни поколінь зі зміною їх якості» [277, с. 245]. Тому якщо враховувати вироблене М. В. Птухою дійсно класичне визначення існуючої демографії, яка ще не вийшла за гностичні межі емпіричної демографії (демографічної статистики), то перш за все не можна погодитися з тим, що демографія вивчає населення як людську популяцію. Адже М. В. Птуха як видатний дослідник історії та теорії демографічної статистики вважав, що в демографічній статистиці вивчаються саме «соціальні явища життя» людини. Тобто явища існування людської популяції не ігноруються в демографічному пізнанні, а розглядаються у вигляді «абстрактного біологічного моменту» існування населення [278, с. 230]. Тому поняття та терміни демографічної статистики належать до сукупності понять і термінів не природничих наук (зокрема біології), а гуманітарного, соціального та суспільного профілю. Наприклад, коли демограф вивчає

сукупності смертей людей, то ці смерті він мислить кінцями життя людей як членів усіх спільнот, до яких індивід належав, тобто як члена народонаселення, а не людської популяції складової частини не люської популяції, а не людських організмів. Саме цим пояснюється притаманна досить розвинутій демографії тематика та проблематика «диференційної смертності», тобто «різниць в рівнях смертності окремих демографічних та соціально-економічних груп» [278, с. 260–261].

Привертає також увагу твердження про те, що демографія є наукою про «закономірності відтворення населення». Адже М. В. Птуха також констатує, що в демографії «з'ясовуються кількісні закономірності суспільного життя» людей [2, с. 42]. Але роблячи це, М. В. Птуха мав на увазі не все демографічне знання та пізнання, але тільки емпіричну демографію, тобто демографічну статистику. Тому якщо в демографії, про яку йдеться в демографічній енциклопедії, виробляється знання лише про закономірності відтворення населення, то тим неявно висловлюється думка про тотожність існуючої (принаймні, зараз) демографії з демографічною статистикою, адже лише фахівці з демографічної статистики знаходять кількісні, тобто «статистичні закономірності» [279, с. 132] сукупностей «демографічних явищ» [277, с. 941] життя людей. Тому виникає питання про те, у якій науці відкриваються або мають відкриватися не демостатистичні закономірності, а закони як ті «повторюваності, послідовності та порядки», що характеризують не масові демографічні явища, а існування фактів «демографічної історії» [277, с. 207–211], тобто законів демографічних закономірностей, «законів народонаселення». Якщо в демографії не вивчаються демографічні закони, то це засвідчує існування демографії як саме демографічної статистики. (Про те, що демографія не вийшла за предметно-дисциплінарні межі демографічної статистики свідчить той факт, що у недавно виданій демографічній енциклопедії відсутня стаття, яка б присвячувалась демографам. До речі, в ній відсутня стаття і про демографічні закономірності). Адже те, що в сучасній демографії називається «демографічною теорією» [280, с. 118] або «теоретичними конструкціями» (наприклад, «теоретична конструкція, яка пояснює закономірності зміни типів відтворення населення» [280, с. 241–242]) насправді не є теорією як системою знань про предмет всієї демографії (як емпіричної, так і теоретичної).

«Демографічна теорія», яка характеризується результатами вивчення різних видів «демографічних явищ» та їх закономірностей, утворюють сукупність результатів теоретичних міркувань, якими керуються демографи-статистики. Тому підстави для твердження про існування демографічної теорії, яка була б не тотожна спеціальній методології демографічної статистики, відсутні, хоча б можливо і тому, що її зміст не висвітлений у виданих енциклопедичних словниках та енциклопедіях.

М. В. Птуха вважав, що демографічна статистика існувала та буде існувати і в майбутньому у вигляді окремої галузі сучасної науки не тільки через те, що тримає монополію на вивчення масових явищ, що характеризують властивості та рух людей як «атомів» людської «матерії», тобто не тільки тому, що в інших галузях науки про гуманітарне, соціальне та суспільне показники демографічної статистики хоча і не вираховуються, а лише використовуються. Існує ще один надзвичайно важливий факт, на який М. В. Птуха звертає особливу увагу як переконливий (для справжніх фахівців з демографічної статистики) аргумент на користь визнання існування демографічної статистики як окремої галузі сучасної науки. Йдеться про те, що лише демографи-статистики використовують поняття та алгоритми обчислення показників, які характеризують властивості та рух «середньої людини» [2, с. 57–60] та її «демографічну біографію» [2, с. 64–69]. Хоча ці поняття і широко використовуються в демографічній статистиці, можна навіть сказати, що вони визначають саму концепцію, спрямованість мислення на одержання результатів у вигляді, які безпосередньо характеризують усе «людське», що відбувається в об'єктах гуманітарних, соціальних та суспільних наук, є свідченням дійсної їх «демографізації», відповідними термінами демографи, які працювали і працюють в радянському та пострадянському науковому просторі, взагалі не користуються. Причини створення та збереження такої ситуації дуже прості: її створили самі демографи, після того, як колись один із дуже пильних діячів «марксистсько-ленінської» демографії [281, с. 5] почув, що використання поняття абстрактної, «середньої людини» використовується буржуазними вченими задля апології капіталістичної експлуатації, та оприлюднив цю новину в своїх публікаціях. Цим він фактично запровадив табу на використання цього самого по собі цілком нейтрального для ідеології терміна. Тому є підстави вважати,

що однією з причин особливої уваги М. В. Птухи до вивчення внеску, який зробив Д. П. Журавський в розвиток описової статистики завдяки її визначенню як «науки *категоричного обчислення*», є те, що «популяризація» цього вкладу могла сприяти поширенню розуміння конструктивної функції поняття «середньої людини» в спеціальній методології демографічної статистики. Адже якщо погодитися з тим, що розвинута статистика є наукою «категоричного обчислення», то її розвиток має обов'язково характеризуватися збільшенням числа предметів (категорій), які в ній вивчаються. Тому розвиток демографічної статистики як однієї з її галузей може здійснюватися завдяки збільшенню в тих «середніх людей», які репрезентують людей, які входять до складу різних соціальних груп, з яких складається народонаселення. Є підстави вважати, що саме свідоме розширення використання в демографії концепції «середньої людини», тобто оперування не однією «середньою людиною», а їх сукупністю і навіть теоретичним народонаселенням у складі багатьох «середніх людей» зробить, нарешті, зрозумілою необхідність доповнення вивчення однієї «середньої людини» як єдиного статистичного репрезентанта населення (сукупності індивідів) вивченням кількох «середніх людей як представників вже не тільки населення, а і народонаселення як сукупності не тільки індивідів, але і основних їх спільнот). Це дозволить не тільки побачити можливості подальшого розвитку демографічної статистики, збільшити практичну цінність виробленої в ній демографічної інформації, але також скоротить можливості використання результатів застосування концепції однієї «середньої людини» в апології егоїстичних інтересів окремих спільнот народонаселення [237, 43; с. 41–42].

Наукове значення творчої спадщини М. В. Птухи підносить його ім'я до рівня наукового подвижництва таких славетних учених, як В. І. Вернадський, А. Ю. Кримський, М. С. Грушевський, С. О. Єфремов, О. І. Левицький, М. І. Туган-Барановський та ін. Широчінь охоплення науковим зором М. В. Птухи суспільних явищ, глибина проникнення його думки у суть досліджуваних процесів, феноменальна працелюбність і працездатність, цінність здобутих наукових і практичних результатів ставлять М. В. Птуху до когорти корифеїв української науки, гідних імені України рушіїв вселюдського духовного прогресу.

3. 2. Проблематика загальної й вітчизняної історії статистики в працях М. В. Птухи

Оцінити значення наукової спадщини та визначити місце академіка М. В. Птухи в системі загальних економічних знань, зокрема охарактеризувати його наукові здобутки у вивченні історії демографії — статистики народонаселення, можливо тільки в органічному поєднанні з аналізом усього ходу історичного розвитку знань про світову людність. Тільки в контексті дослідження нагромаджених знань від першовитоків до наших днів можна досягнути й науково об'єктивно оцінити внесок видатного українського статистика-демографа в утвердження демографії як самостійної науки.

До яких же часів відноситься виникнення демографії як науки самостійної? В цій галузі зустрічаються різні датування, хронологічний діапазон яких коливається в межах більш як трьохсотлітньої амплітуди: від XVII ст. до сьогодення. Найпоширенішою є думка, що виникнення демографічної науки починається «від Граунта», тобто від виходу в 1662 р. в Лондоні його невеличкої книжки «Природні й політичні спостереження, зроблені над бюлетенями смертності». Д. Граунт здійснив екстраординарне: на основі вивчення бюлетенів смертності встановив наявність певних закономірностей у смертності жителів англійської столиці, їхньої народжуваності та деяких інших процесів.

Найретельнішим чином робота Д. Граунта була проаналізована М. В. Птухою (Шелестов Д. К. Демография: история и современность. — М., 1983. — С. 13) [56]. Оцінка М. В. Птухою цієї роботи має певні відтінки. Наприкінці 30-х років учений представив III Міжнародному конгресові з народження (Париж) доповідь, у якій Д. Граунт названий засновником демографії (Ptoukha M. John Graunt. Fondateur de la demographie. — In.: Congres International de population. P., 1937. Demographie historique. P., 1938) [276]. У монографії, яка вийшла в 1945 р., така категоричність була дещо пом'якшена: в ній М. В. Птуха писав уже про трьох (Д. Граунта, В. Петті, Е. Галлея), «основоположників статистики XVII ст.» (Птуха М. В. Очерки по истории статистики XVII — XVIII веков». — М.: Гос. изд-во полит. л-ры., 1945) [53, с. 21].

Характеризуючи М. В. Птуху як «видатного вченого», Д. К. Шелестов зазначає, що ця його «книга — один із найгрунтовніших

(не тільки у вітчизняній, але і в зарубіжній літературі) нарисів діяльності учених XVII – XVIII ст., які є зачинателями кількісного вивчення населення, і всім своїм фактичним змістом показують складність та тривалість формування цієї галузі знань про народонаселення» (Д. К. Шелестов. Назв. праця. – С. 4).

Та як би там не було, пише російський автор, відлік у книзі М. В. Птухи ведеться «від Граунта», і не випадково Б. Ц. Урланіс, який на початку 60-х років дав закінчений виклад концепції одночасового виникнення демографічної науки, поставив цю книгу («Очерки по истории статистики XVII–XVIII веков» М. В. Птухи) першою у списку використаної ним літератури. У статті Б. Ц. Урланіса, приуроченій до ювілею виходу книги Д. Граунта, стверджується, що на відміну від інших наук, виникнення яких «повите туманом у віках минулого», для демографії «час її народження може бути встановлений цілком точно» – «у січні 1962 р. був видатний ювілей: 300-ліття існування демографічної науки» (Урланіс Б. Ц. Трехсотлетие демографии. – Ученые записки по статистике. – М., 1963. – Т. VII) [282, с. 150].

Таким чином, книга Д. Граунта розглядається не просто як важлива віха (можливо, навіть одна з найважливіших) на шляху становлення наукового вивчення народонаселення, але їй надається винятково важливого значення і при цьому формується положення про «разове відкриття» в XVII ст. демографічної науки.

Згодом з'являлися нові міркування з приводу датування виникнення демографічної науки. Так, Д. І. Валентей відносить формування її до середини XIX ст. (Див.: «Система знань о народонаселении») [283, с. 213]. На думку А. Г. Вишневського, «демографія як окрема наука виникла тільки в нашому столітті» (у XX ст. – М. Ш., Н. К.). (Вишневский А. Г. Демографическая революция. – М., 1976) [284, с. 4]. Деякі автори схильні вважати, що ця наука ще перебуває у процесі складання, як, наприклад, В. А. Борисов («Перспективы рождаемости». – М., 1976) [285, с. 8], Т. Н. Медведева («Экономические проблемы роста населения и использования трудовых ресурсов в СССР». – М., 1978) [286, с. 213]. Проте концепція одночасового «відкриття» демографії в XVII ст. не тільки не одержала критичної оцінки, але, як і раніше, має широкий ужиток в літературі, зокрема і в навчальній (Рубин Я.И. «Проблема народонаселения как объект идейно-политической борьбы». –

Минск., 1976) [278, с. 78–79]; Боярский А.Я., Валентей Д. И., Кваша А.Я. «Основы демографии». – М., 1980) [288, с. 12].

Таким чином, робить висновок Д. К. Шелестов, концепція одночасового виникнення демографії як науки не відповідає реальному ходові виникнення та становлення наукового вивчення народонаселення. Адже треба брати до уваги складність та багатоманітність тривалого процесу формування передумов демографічної науки. Насправді у другій половині XVII ст. йшло нагромадження наукових знань, яке століттям пізніше привело до вичленування політичної економії, правознавства, історичної науки, а оформлення інших наук (соціологія, статистика, демографія) відбувалося ще пізніше – у XIX ст. (Шелестов) [56, с. 15].

Подальші етапи поступового виявлення ролі народонаселення в суспільному розвитку набирають ознак характеру більш конкретного й організованого знання. Воно стало оформлятися у рамках двох зовсім різних за своїм змістом і значенням напрямів знань другої половини XVIII ст. – «політичної арифметики», безпосередньо пов'язаної із політичною економією, що народжувалася, та описовою статистикою (державознавством), що прилягала до камеральних наук пізньофеодального суспільства (Шелестов) [56, с. 24].

М. В. Птуха вважав «історичною випадковістю» (Птуха М. В. Очерки по истории статистики в СССР. – Т. II. – М., 1959. – С. 13) [289, с. 13] майже одночасне виникнення цих напрямів. Д. К. Шелестов сумнівається в цьому, вважаючи, що їхня одночасна поява зумовлена потребами однієї, але суперечливої епохи; вона характеризується після революції в Англії розвитком буржуазних відносин і разом з тим прагненням феодалізму, що вступив у кризу, пристосувати вже віджилі соціально-економічні порядки до нових умов суспільного розвитку. Ці протиріччя й породили формування на одному полюсі політичної економії, а на протилежному – камеральних наук. Відповідно склалися пов'язані з ними «політична арифметика» й описова статистика (державознавство), кожна з яких різною мірою справляли вплив на становлення вивчення народонаселення (Шелестов) [56, с. 24].

Подібно до того як Англія закономірно стала батьківщиною «політичної арифметики», статистика (державознавство) не випадково зародилася й зміцніла у феодально-розрібненій Німеччині. Її теоретичний зміст визначався усім напрямом філософської і державно-

правової думки Німеччини тих часів. Німецький історик статистики А. Вагнер писав: «До починань у галузі державоописання італійців і голландців у другій половині XVII століття примикають німці і, з властивим їм духом систематики, вивисують це державоописання на ступінь певного роду систематичної описової науки» (Вагнер А. «История статистики». — В кн. «История и теория статистики в монографиях Вагнера, Рюмелина, Эттингена и Швабе. — Спб., 1897) [290, с. 20].

Вважається, що початок державознавства як університетської дисципліни поклали лекції німецького вченого Г. Конрінга (1606—1681); їх почали читати з 1660 р. в університеті в Гельмшtedті (Брауншвейг). Незабаром вони набули широкої популярності: їх приїздили слухати навіть із сусідніх Швейцарії та Франції. Але найбільшого значення для становлення державознавства мали дві роботи Г. Конрінга, видані посмертно Ю. Е. Янсоном. Він користувався ними в оригіналі, відзначав, що вони визначили «зміст державознавства у тих межах, за які воно потім не виходило: країна, люди, форма управління, державний стрій, способи управління, мета та засоби держави — ось його предмет» (Янсон Ю. Э. Теория статистики. — Спб, 1907) [291, с. 9].

Як справедливо відзначав Ю. Е. Янсон та інші автори, цей предмет залишався незмінним аж до XIX ст. Вивчення «достопримечательностей», що впливають на добробут держави, продовжували «батько статистики Г. Ахенваль (1719—1772), від часів якого утверджувалася її назва (від італ. *stato*, пізньолат. — *status* — держава); його послідовники — засновник порівняльної статистики А. Бюшинг (1724—1793), А.—Л. Шліцер (1735—1809), А. Німан (1761—1832)».

У нашому випадку важливо відзначити, що при всій первісній схоластиці формули державоописання, даної Г. Конрінгом, вона тим не менше була орієнтована на розгляд населення. «Великою заслугою Конрінга, — вважав М. В. Птуха, — є те, що вже в XVII ст. він дивився на населення як на важливий предмет вивчення; держава, на його думку, передусім складається зі з'єднаних у суспільство людей» (Птуха М. В. «Очерки по истории статистики в СССР». — Т. II) [289, с. 15]. Через це у канонічному переліку «достопримечательностей» описові населення відводилося значне місце.

Після Німеччини застосування «політичної арифметики» чи не найбільше проявилось в Росії. Ідеї останньої не тільки були відомі

в Росії, але й сприйняті, особливо в останній чверті XVIII ст., та використані у низці оригінальних творів, зокрема М. В. Ломоносова, Л. Ю. Крафта, І. Ф. Германа, А. К. Шторха. Вони не могли набути широкого розповсюдження за умов практичного неподільного панування феодалізму та кріпацтва. В Росії тоді не було навіть страхової справи, яка в ті часи стимулювала заняття «політичною арифметикою» в західноєвропейських країнах. Тим часом з Німеччини статистика (державознавство) суто механічно була перенесена на російський ґрунт. Поширення її доктрини в Росії почалося у другій половині (А. Бюшинг та А.-Л. Шлецер працювали в Росії в 1760-ті роки) і навіть останній чверті XVIII ст.

Таким чином у Росії, писав М. В. Птуха, «поступово створився самобутній напрям державознавства, що принципово відрізнявся від німецької описової школи» (Птуха М. В. «Очерки по истории статистики в СССР». – Т. II) [289, с. 14]. Це має прямий стосунок і до вивчення народонаселення. У працях В. Н. Татіщева (1686–1750), И. К. Кирилова (1689–1737), М. Д. Чулкова (1740–1793), С. Г. Зибеліна (1735–1802), И. Н. Болтіна (1735–1792) та інших були розглянуті багато які сторони, що характеризують народонаселення країни, її розвиток.

Особливе значення має праця М. В. Ломоносова (1711–1765) «О сохранении и размножении российского народа», написана в 1761 р. у формі листа до І. І. Шувалова. Лист, однак, не був опублікований і побачив світ тільки в наступному столітті. Саме у «збереженні» й «розмноженні російського народу» М. В. Ломоносов бачив «велич, могутність та багатство усієї держави, а не в обширності, «марній без мешканців».

Твір М. В. Ломоносова був опублікований у дореволюційний період, і тоді ж з'явилися перші роботи про нього («Русская старина». – 1873, октябрь. – Публікація П. П. Пекарського; Сухоплюев И. К. «Взгляды Ломоносова на политику народонаселения. – В кн.: 1711–1911). Ломоносовский сборник. – Спб., 1911]. Але по-справжньому твір М. В. Ломоносова був вивчений тільки радянською наукою. На першому місці тут М. В. Птуха: «М. В. Ломоносов как экономист и статистик». – В кн.: М. В. Ломоносов. – Л., 1948 [292]; Заблудовская Е. О. «Рассуждения о размножении и сохранении российского народа М. В. Ломоносова». – «Педиатрия». – 1962. – № 3 [293]; Поляков Л. Е. «М. В. Ломоносов и его письмо «О сохранении и

размножении российского народа». — «Гигиена и санитария». — 1962. — № 3 [294]; Лысцов В. П. «М. В. Ломоносов о социально-экономическом развитии России». — Воронеж., 1969 [295].

Досліджуючи вивчення народонаселення в Росії в XVIII ст., треба пам'ятати, що «московська неволя», про яку в попередньому столітті писав Г. К. Котошихін, хоча й змінилася «петербурзькою», але стала не тільки не легшою, але й жорстокішою, що, звичайно, позначилося й на наукових знаннях. Дані про жителів країни були під заборону. М. В. Птуха вважав це однією з найважливіших причин, що стримували розвиток у Росії «політичної арифметики» (Птуха М. В. Очерки по истории статистики в СССР. — Т. I) [296].

На початку XIX ст. статистика (державознавство) була, нарешті, «дозволена», а з 1804–1805 рр. стала офіційною університетською і академічною дисципліною. Було відкрито доступ до необхідних для занять нею матеріалів (Герман К. «Всеобщая теория статистики». — Спб., 1809) [297, с. 21]. І хоч вивчення народонаселення оживилося, воно, як і раніше, велося у рамках статистики (державознавства), і це не могло не позначитися на ньому.

Посиленню розробок проблем народонаселення сприяв перший російський науковий гуманітарний «Статистический журнал», що виходив у 1806–1808 рр. у Петербурзі при академії наук. Його видавав ад'юнкт К. Ф. Герман (1767–1838). Вийшло всього чотири книжки журналу. У кожній з них друкувалися матеріали з народонаселення. Ці публікації відкрила велика стаття однофамільця редактора журналу І. Ф. Германа (1753–1815) «О численности жителей в России». Ця стаття вийшла потім окремою книжкою: Герман И. «О составлении народных таблиц». — Екатеринбург, 1808). У ній ґрунтовно розглянуто питання про так звані «народні таблиці», тобто обліку населення Росії. М. В. Птуха вважав, що автор створив свою «за тими часами чудову систему статистики» (Птуха М. В. «Очерки по истории статистики XVII – XVIII веков») [53, с. 10].

Як було показано на конкретних прикладах вище, український академік М. В. Птуха на складний і недостатньо вивчений процес становлення історичного вивчення світової людності мав власний оригінальний погляд; він глибоко за іншомовними першоджерелами досліджував природний рух народонаселення багатьох країн.

Простежуючи етапи становлення історії народонаселення в XVI – початку XIX ст., необхідно відзначити, що за цей період було

пройдено великий шлях від зародкових знань про народонаселення до перших серйозних спроб наукового осмислення окремих сторін його розвитку. Якщо на ранньому етапі (XVI – перша половина XVII ст. цього періоду розгляд питань народонаселення ледве починався, то з другої половини XVII ст. йде неухильне наростання знань про народонаселення, яке в XVIII – початку XIX ст. набуває дедалі більшого поглибленого й різноманітного характеру.

Кріпацтво було ганьбою Російської імперії перед цілим світом, гальмувало весь її економічний і суспільний розвиток. Проте і в Росії рано зародився числовий напрям у статистиці. М. В. Птуха простежує його від 1803 р., коли почали у великій кількості публікувати статистичні матеріали, що створювало можливості широкого розповсюдження числового напрямку. Це, однак, не означає, що в Росії, як і в інших європейських країнах, існувала яка-небудь більш-менш загальноприйнятна теорія статистики. Навчальна література зі статистики у першій половині XIX ст. все ще стояла на позиціях державознавства.

Істотний перелом в теоретичну й, зокрема, у навчальну літературу М. В. Птуха пов'язує з Ю. Е. Янсоном (1835–1893), якого справедливо називали батьком російської університетської статистики. Перше видання його «Теорії статистики» опубліковано в 1885 р., останнє – в 1907 р. До нього представниками числового напрямку в російських університетах були професори І. В. Вернадський та М. Х. Бунге.

У 1960 р. М. В. Птуха не згадує, що ці професори були піддані вульгарній (ярличній) критиці з боку захисників канонічного марксизму-ленінізму. Так, у настановчій статті Д. Ф. Вірника «Основні завдання досліджень історії економічної думки на Україні» (збірник «Нариси з історії економічної думки на Україні». – Вид-во Академії наук Української РСР. – К., 1956) [299, с. 39]. Це був період, пише Д. Ф. Вірник, коли «буржуазно-ліберальний напрям суспільно-економічної думки, хоч і мав деякі елементи демократизму в дореформенний період, проте він виступав проти революційного демократизму. В єдиному таборі з лібералами та відвертими кріпосниками були так звані слов'янофіли і західники. Вони всі боялись народних мас, готові були йти на змову з царизмом, щоб тільки придушити селянську революцію, яка назрівала. Найбільш яскравими представниками дворянсько-ліберального напрямку економічної

думки на Україні в цей період були: Г. П. Галаган і М. Арандаренко, буржуазної і ліберально-буржуазної – І. В. Вернадський, М. Х. Бунге, Д. П. Журавський [299, с. 39].

В основу поняття статистичної науки Ю. Е. Янсон поклав протиставлення «типових» явищ «індивідуальним» явищам. Останні перебувають під впливом не тільки постійних причин, але також і причин змінних або випадкових. На думку Янсона, **статистика – наука суспільна. Її предмет – усі суспільні явища**, все те, що можна розкласти на найпростіші елементи й підрахувати. Загальна ознака, що об'єднує всі суспільні явища, – це те, що вони різні з кількісної точки зору, оскільки залежать не тільки від причин загальних, але й від змінних.

У статистиці числовий метод є основним способом вивчення всіх суспільних явищ. Статистика застосовується і в природознавстві, але тільки при вивченні окремих питань, коли йдеться про явища, де діють змінні величини. Незмінні величини (площа, довжина рік, залізниць тощо), що мають відношення до суспільних явищ, не є «статистичними фактами», але вони використовуються статистикою для її цілей, зокрема при обчисленні відносних і середніх величин. Як і всяка наука, статистика повинна не тільки встановлювати наукові факти, але й відшукувати також причини існування й настання явищ та визначати закони дії цих причин (Ю. Э. Янсон. Теория статистики. – Изд. 4. – Спб., 1907) [291, с. 1, 2, 4].

«Теория статистики» Ю. Е. Янсона складається зі «Вступу», де дається визначення статистики та її коротка історія, та п'яти відділів:

1. Про статистичне спостереження;
2. Про статистичні установи;
3. Про прийоми статистичного спостереження;
4. Зведення спостережень і видання матеріалів;
5. Наукова обробка статистичного матеріалу.

Ю. Е. Янсон розробив і значною мірою здійснив план повної матеріалістичної статистики.

Великий інтерес до основних проблем статистичної науки виник у Росії у зв'язку з опублікуванням монографії знаного російського теоретика А. А. Чупрова «Очерки по истории статистики» (М. – 1909. – Вид. 2, 1910) [300]. Тут бачимо спробу по-новому поставити

й вирішити деякі основні проблеми загальної статистичної теорії і насамперед про природу та сутність статистичного значення. Підвищений інтерес до загальних питань статистичної науки і, зокрема, відношення до теоретичних поглядів А. А. Чупрова, не знайшли належного відображення в російській літературі. Плідна розробка найважливіших проблем теоретичної статистики вимагає і часу й сприятливих умов. Тому в навчальній дореволюційній літературі, яка зазвичай синтезує погляди, розвинуті у вже досягнутому рівні знань, М. В. Птуха не бачить слідів нових ідей з питань про природу статистичного знання.

Отже, Росія, зазначає М. В. Птуха, почала будувати соціалізм із трьома напрямками статистичної думки в навчальній літературі. Найбільшого поширення набула школа Ю. Е. Янсона. Його ідеї про сутність та зміст статистики утвердилися в Росії. До них прилягають погляди А. И. Чупрова («Курс статистики». Вид. 1. – М., 1886, – останнє 1910) [301], Л. В. Ходського («Основания теории и практики статистики». – Спб., 1896) [302], А. А. Овчинникова («Элементарный курс статистики». – Казань., 1907) [303], Н. А. Каблукова («Статистика», последнее издание. – М., 1916) [304], К. Г. Воблого («Статистика», издание 6. – Киев, 1924) [305], А. Н. Анциферова («Курс статистики», издание 3. – Полтава., 1919) [306]. Поєднання в одному посібнику методологічної й матеріальної статистики частково здійснено в роботах А. И. Чупрова, А. А. Овчинникова, Н. А. Каблукова та К. Г. Воблого (статистика населения); теоретично цю ідею поділяв і А. Н. Анциферов. Супротивником поглядів Ю. Е. Янсона та захисником своєрідного державознавства виступив Г. К. Штер («Краткий курс статистики». Вип. 1. – Казань, 1898) [307].

Певне значення в дореволюційній літературі мав третій напрям статистичної думки, який вважав статистику наукою про метод. Такі погляди висловлювали, зокрема, професори О. А. Кауфман («Теория и методы статистики», изд. 3. – М. – 1916) та Р. М. Орженцький («Элементарная теория статистических величин и вычислений». – К. – 1921).

У загальній характеристиці статистичної думки в СРСР до 1954 р. М. В. Птуха вказує на труднощі пореволюційного викладання статистики у навчальних закладах. Викладачі спочатку користувалися дореволюційними підручниками, частина яких перевидавалася. Йшли пошуки у різних напрямках. Були здійснені спроби по-новому

охарактеризувати сутність статистики. Це давалося нелегко. Не можна розглядати як «випадковість» той факт, що до останнього часу не створено жодного підручника з теорії статистики, який мав би загальне визнання. Популярність того чи іншого підручника у кращому разі вимірюється роками, тільки один із них витримав дев'ять видань, але і його вихідні позиції були осуджені.

Історію радянської статистичної думки М. В. Птуха ділить на три етапи:

1) до 1930 р., 2) з 1930 до 1948 р. і 3) 1949 по нинішні часи. Головними особливостями першої з них була широка можливість друкування оригінальних і перекладних книг та статей, а також опублікування статистичних першоджерел. Радянські статистичні кадри росли швидко, але сили старої і нової генерації зосереджувалися головним чином на створенні нової системи радянської статистики.

Оглядаючи посібники, що мали широке використання в СРСР (за ними досить тривалий час навчалися студенти), М. В. Птуха характеризує тільки загальні погляди на предмет, методи та завдання статистики, не торкаючись характеристики розробок різних розділів статистики. Першим із них були «Основы статистической методологии» М. Н. Сміт (вип. 1, 1923; вип. 2, ч.1, 1924) [310]. В 1931 р. М. Н. Сміт опублікувала збірник «Теория и практика советской статистики» (вип. 2, 1924) [311]. У першому випуску «Основ...» вона дала таке визначення: «Статистика є вчення про роль статистичного методу в науковому дослідженні» [310, с. 13]. У збірнику сказано: «статистика не наука, а это метод», що має універсальне значення. Статистична методологічна наука має свій предмет, який автор називає «статистичним колективом». Він складається з маси одиниць однієї якості, але з кількістю, що коливається. Якщо ці кількості перестануть коліватися, ми вже маємо дещо не статистичне» (вид. 2, с. 97, 99, 103).

Роботами М. Н. Сміт та перекладами іншомовної літератури, виданої під її редакцією, широко користувалися радянські статистики та економісти. Загальні статистичні погляди М. Н. Сміт здобули негативну оцінку в 1932 та 1935 рр.

Тут М. В. Птуха характеризує тільки загальні погляди на предмет, методи і завдання статистики. У його завдання не входила характеристика розробки різних розділів статистики.

До кінця 20-х років XX століття в СРСР нагромадилося немало вітчизняних і перекладних книг і статей, присвячених загальній теоретичній і галузевій статистиці, видавалися спеціальні журнали і навіть газети. Статистична література була наповнена лженауковими творами, які трактували навіть шкідливі положення. Становище, що склалося в статистиці, привело до різкого зниження кількості статистичних журналів.

Наприкінці 20-х деякою популярністю в СРСР користувалася ясно сформульована «теорія» відмирання статистики при соціалізмі, про переростання її в облік. Вона видавалася за «теоретичне досягнення» радянської статистичної думки. В основі цієї «теорії» лежали дві ідеї:

1) неправильне уявлення про природу соціалістичного планування, про взаємини між статистикою і плануванням і 2) поняття предмета статистики при соціалізмі як однієї із своїх «теоретичних основ» виходило з ідеї зрівняння соціалістичного планування з жорстким нормуванням, при якому не може бути дій закону великих чисел, що лежить в основі статистики в розумінні представників цієї течії. Таке зрівняння не тільки неправильне, переконаний М. В. Птуха, – воно реакційне, несумісне з таким могутнім фактором підвищення продуктивності праці, як комуністичні методи будівництва на основі творчої активності мільйонів трудящих.

Для з'ясування теоретичних засад наукових робіт академіка М. В. Птухи особливе значення має II глава «Очерков по статистике населения» (1960) [5]. Тут учений розглядає предмет, методи та наукові завдання статистики. У підрозділі «Умови для плідної постановки основних проблем статистики» М. В. Птуха характеризує деякі загальні питання, без з'ясування яких неможливо прийти до задовільної постановки та вирішення основних проблем статистичного знання й статистичної науки. Вирішення проблеми про природу статистики, про те, чи може існувати статистика як самостійна наука, про її зміст повинне виходити, на думку М. В. Птухи, із творчого вчення марксизму-ленінізму і в першу чергу з діалектичного матеріалізму, що лежить в основі всіх наук [5, с. 16].

Всі галузі теоретичного знання дійсності корінням своїм сягають до практики. Статистика належить до того виду людського знання, у якому зв'язок між теорією і практикою мав, має і матиме найтісніший і безпосередній характер. Багато теоретичних положень

статистичного знання виникли й виникають у процесі практичної діяльності.

На думку академіка М. В. Птухи, вирішення проблеми про сутність статистичного знання і статистичної науки повинне мати історичний характер. Поряд із загальними теоретичними питаннями, важливими для всіх суспільних формацій, необхідно поставити й вирішити основні питання, що відносяться до статистичної системи кожної суспільної формації. Найбільш ґрунтовно належить висвітлити питання про статистику в соціалістичному суспільстві, оскільки за своїми основними спеціальними завданнями, широтою та глибиною охоплення явищ і процесів вона являє собою дещо принципово відмінне від статистики попередніх формацій.

З'ясовуючи питання про предмет статистики, М. В. Птуха пише: «Діалектичний метод розглядає природу як єдине зв'язане ціле, де предмети, явища органічно пов'язані один з одним і взаємно обумовлюють один одного. Явища вивчаються не тільки з точки зору їхнього взаємозв'язку та обумовленості, але й з точки зору їхнього руху, у їхньому виникненні та зникненні» [5, с. 18]. Поділ наук на природничі та суспільні має свої підстави. Сутність суспільних явищ та процесів, їхнього взаємозв'язку та причиннозалежності відрізняється від явищ природи. Статистичні методи в окремих випадках застосовуються і при вивченні природи. Не можна, проте, говорити про взаємозв'язки між цими випадками та суспільними явищами і процесами. Тому постановка питання про матеріальну статистичну науку закономірна тільки у відношенні суспільних явищ і процесів. Сказати, що предметом статистики є суспільство, не досить, оскільки його вивчають різні науки. Предметом статистики є кількісна сторона масових явищ і процесів суспільного життя.

Під масовими явищами і процесами суспільного життя ми розуміємо всі предмети, явища і процеси, які можна спостерігати по всій країні, її окремих частинах, у різних галузях народного господарства, в окремій господарській, адміністративній або суспільній одиниці тощо. З точки зору статистики немає принципових відмінностей в усіх цих випадках. Неправильне твердження, що нібито предметом статистики може бути одне явище.

Сказати, що статистика суспільна наука, ще не значить точно й конкретно визначити ті предмети, явища й процеси, які нею

вивчаються або відомостями про які вона користується при своєму спеціальному вивченні.

З'ясовуючи питання про сутність статистичного методу, вчений зазначає: «Обчислення масових явищ та процесів суспільного життя за категоріями має основне значення в теоретичній статистиці. Термін «категорійне обчислення» винайдений Д. П. Журавським. Його філологічне значення нічого нового не додає до нашого знання. Всякий лік конкретних предметів і явищ ведеться за категоріями. Тільки чиста математика абстрагується від назви предметів. Категорійне обчислення як науковий метод пізнання набуває свого значення у зв'язку з предметом вивчення і тими завданнями, які перед ним ставлять. Лік за категоріями лежить в основі методологічної частини статистики: статистичного спорядження, групувань, зведення та наукової обробки даних. Через це категорійне обчислення масових явищ і процесів суспільного життя належить визнати загальним специфічним методом статистики [5, с. 20].

Опрацьовуючи питання наукового завдання статистики, академік М. В. Птуха зазначає: при визначенні сутності статистичної науки недоцільно обмежуватися тільки указанням на її предмет і метод. Таке обмеження є великою перешкодою при вирішенні проблеми про правомірність існування самостійної статистичної науки. Необхідною частиною визначення статистичної науки поряд із предметом та методом є положення про те, що її загальним завданням є з'ясування закономірностей. Якщо статистика має свій предмет, свій загальний метод дослідження і якщо вона дійсно з'ясовує закономірності, тоді і тільки тоді вона має безперечне право називатися самостійною наукою [5, с. 22].

Кількісні закономірності масових явищ суспільного життя, з'ясовані при допомозі статистичних методів, бувають трьох видів: 1) закономірності складу загальної сукупності із часткових (співвідношення статей у новонароджених дітей); 2) закономірності динаміки масових явищ за часом; 3) закономірності, що проявляються у відношеннях розмірів одних масових явищ до розмірів інших явищ.

З'ясування кількісних закономірностей має величезне практичне значення. Вони дають можливість пізнати й оцінити суспільні явища з кількісного боку, з більшою чи меншою точністю визначити їхню приблизну величину у найближчому майбутньому за умови,

що не настануть великі зміни у загальних умовах, що мають найближче відношення до величини цих явищ.

Загальне завдання статистичної науки, надаючи їй наукового характеру, має величезне практичне значення. З допомогою статистичних методів фактично з'ясовуються численні закономірності і причиннозалежності суспільного життя, пізнання яких приносить безпосередню користь державі й суспільству. Кожна суспільна формація та її підрозділи ставлять перед статистикою свої соціальні завдання, що мають насамперед практичний характер. Завдання ці виникають внаслідок того, що статистика, як і інші науки, призначена обслуговувати усе суспільство при соціалізмі, а за інших суспільних формацій – панівний клас та класову державу.

Окремим підрозділом II глави «Очерков...» М. В. Птуха з'ясовує взаємини статистики та інших видів знання. Положення, що предметом статистики є кількісна сторона всіх масових явищ суспільства, означає, що вона має взаємозв'язки майже з усіма суспільними науками. Суспільні науки, деякі сільськогосподарські, медичні, біологічні та інші тією чи іншою мірою користуються статистичними даними, використовують результати статистичних досліджень. З іншого боку, статистика при постановці спостережень, групуваннях та науковій обробці іноді звертається до відповідних наук... Запозичення з матеріальної статистики робляться головним чином для доповнення якісних характеристик кількісними. Таке поєднання має велике пізнавальне значення.

Опрацьовуючи підрозділ II глави «Питання про статистику як універсальну методологічну науку», М. В. Птуха спостеріг, що з 30-х років XX ст. статистична робота в СРСР розділилася між двома групами статистиків. Наукова робота викладачів виражалася головним чином у складанні підручників із загальної та галузевої статистики. Радянська статистична думка у цих випадках не обмежувалась однією систематизацією уже відомих положень, особливо в галузевій статистиці, де необхідно було повністю врахувати досвід практичної статистики. В галузі розробки теоретичних проблем досягнення здобуто в математичній статистиці, над питаннями якої, крім статистиків-суспільствознавців, багато й успішно потрудилися найбільші наші математики. У підручниках панував «формально математичний» напрям, що означало, зокрема, деякий відрив теорії

від практики, у якій положення математичної статистики знаходили дуже обмежене застосування [5, с. 27].

Найбільш настійливо шукали нових шляхів для вирішення проблеми про сутність статистичної науки працівники державної статистики. Для них неприйнятне положення, що в основі статистики лежить теорія ймовірностей. У своїй повсякденній роботі вони повинні задовольняти безпосередні практичні проблеми соціалістичного будівництва, що бурхливо розвивалося. Статистика зробилася засобом всенародного контролю та планування. Першорядними завданнями практичної статистики були питання належної постанови й зміцнення роботи статистичних органів, проведення в життя все нових і нових статистичних операцій, своєчасна обробка та подання даних тощо. Особливі теоретичні труднощі становлять проблеми синтетичні і передусім складання балансу народного господарства СРСР. В усіх цих важливих, термінових, іноді дуже важких завданнях працівники державної статистики могли знаходити тільки обмежену допомогу у відірваних від практики викладачів статистики.

У пошуках вирішення проблеми про сутність статистики деякі її працівники прийшли до думки про те, що загальна теорія статистики не має права на самостійне існування, що таке право має тільки теорія економічної статистики, основою якої є політична економія. Робилися й інші спроби вирішення питання про сутність статистичної науки. Зокрема висловлювалися ідеї про таке зближення предмета статистики і політичної економії, яке по суті не залишало місця для самостійної статистичної науки або значно звужувало предмет політичної економії [5, с. 29].

У відповідності з викладеними вище положеннями та міркуваннями академік М. В. Птуха дає власне загальне визначення статистики: статистика є наука, що вивчає масові явища і процеси суспільного життя шляхом обчислення їх за категоріями. Вона з'ясовує кількісні закономірності, що існують у суспільних явищах і процесах на різних ступенях розвитку людського суспільства.

Статистика – суспільна матеріальна наука. Предмет її – кількісна сторона масових явищ і процесів, її загальний специфічний метод – обчислення цих явищ за категоріями, загальне завдання, що надає статистичному знанню наукового характеру, – виявлення кількісних закономірностей людського співтовариства [5, с. 29–30].

Наведене визначення академік М. В. Птуха вважав загальним для двох суспільних формацій, при яких можна говорити про статистичну науку для капіталізму й соціалізму. До цього загального визначення статистичної науки для кожної суспільної формації та їхніх основних підрозділів приєднуються ще специфічні більш конкретні завдання, які вони ставлять перед статистикою. За рабовласницького ладу та при феодалізмі бачимо наявність тільки такого статистичного знання, яке можна назвати статистичною думкою. Для цих видів знання ми відносимо окремі теоретичні положення та ідеї (закон великих чисел у масових явищах, ідею про кількісні закономірності людського співтовариства тощо), прийоми та методи збирання й розробки числових матеріалів, похідні величини, а також загальні ідеї державознавства — знання, які з плином часу переродилися в статистику [5, с. 30].

16–26 березня 1954 р. відбулася Всесоюзна наукова нарада зі статистики. У ній взяло участь 760 наукових і практичних працівників у галузі статистики. Всього на нараді виступило 60 чоловік, 20 статистиків представили свої виступи у письмовій формі; вони додані до стенограми наради. В кінці 1954 р. опубліковано матеріали наради, у яких у тезисній формі приведені положення та міркування стосовно статистичної науки 80 статистиків.

Для підбиття підсумків дискусії було обрано комісію у складі 29 чоловік, куди увійшли представники різних точок зору. Нарада прийняла відповідну постанову. Її текст:

«Статистика — самостійна суспільна наука. Вона вивчає кількісну сторону масових суспільних явищ у нерозривному зв'язку з їхньою якісною стороною, досліджує кількісні вираження закономірностей суспільного розвитку в конкретних умовах місця й часу. Статистика вивчає кількісну сторону суспільного виробництва у його єдності продуктивних сил і виробничих відносин та явища культурного й політичного життя суспільства.

Статистика також вивчає вплив природних і технічних факторів на кількісні зміни суспільного життя і вплив розвитку суспільного виробництва на природні умови життя суспільства.

Теоретичною основою статистики є історичний матеріалізм та марксистсько-ленінська політична економія. Спираючись на принципи і закони цих наук, статистика виявляє кількісні зміни

конкретних масових суспільних явищ і з'ясовує закономірності, що в них проявляються» («Вестник статистики», №5, 1954, стор. 87) [312].

Коментуючи текст матеріалів цієї наради, академік М. В. Птуха зазначає: «Це визначення являє собою певний компроміс із положень представників різних напрямів статистичної думки в СРСР. У його основу покладені правильні, на наш погляд, положення, що статистика є суспільна наука, яка вивчає кількісну сторону масових суспільних явищ, і що завданням її є з'ясування кількісних закономірностей, які існують у цих явищах. Правильно також охарактеризовані взаємозв'язки між статистикою та іншими видами знання». Але у це основне визначення статистичної науки, зауважує вчений, включені деякі додаткові положення — або зайві, у яких закладено зерно для повернення до старих неправильних ідей, спростованих у процесі дискусії до і під час наради. Найголовнішою причиною корінних розходжень у питанні про предмет статистики є бажання об'єднати кількісне і якісне вивчення суспільних явищ в один вид знання. До наради деякі статистики вважали, що слова «у нерозривному зв'язку» відносяться до предмета статистичної науки. В результаті такого розуміння виникали два однаково неправильні висновки: 1) фактичне заперечення за статистикою права бути самостійною наукою і 2) перенесення частини змісту політичної економії в статистику. Правильно зрозуміле положення про кількісне і якісне вивчення суспільних явищ має свою специфіку у різних галузях статистики.

Далі М. В. Птуха констатує: «Минуло п'ять років з часу скликання наради. Із глибоким задоволенням треба відзначити, що величезні розходження між представниками крайніх течій у поглядах на теоретичну статистику значною мірою згладилися, а також те, що немає вже тієї нетерпимості у поглядах на основні питання теоретичної статистики, які гальмували розвиток науки. Дуже важко досягнути певної погодженості у поглядах на статистику серед тих її працівників, які вважають статистику самостійною матеріальною наукою. Не можна її досягнути у поглядах тих, хто вважає статистику самостійною матеріальною суспільною наукою. І тих, хто це заперечує і визнає статистику як учення про універсальний метод вивчення природи й суспільства». Незважаючи на це неперекорне

принципове розходження, переконаний М. В. Птуха, треба відзначити, що розробку методологічної частини статистики, якщо результати її можуть бути використані при вивченні конкретної діяльності в матеріальній статистиці, треба тільки вітати. Становище, що утворилося, сприяло успішній розробці питань теоретичної статистики, значно зросло опублікування статистичних робіт теоретичного, історичного та галузевого напрямів.

Рівень ерудиції академіка М. В. Птухи як історика статистики особливо яскраво виявився у підготовці «Статистического словаря» [ІА НБУВ, ф. 22, оп. 1, од. зб. 212, С. 190–208]. Відділ XXIV цього видання (не здійсненого) з'ясовує власне історію статистики. В § 1 подано імена 545 діячів статистичної науки і практики. З них 204 – дореволюційні вітчизняні статистики, 189 – статистики радянської доби, 152 – зарубіжні статистики.

В «Статистическом словаре» Михайло Васильович значиться не тільки як член Головної редакції – він один із найширше представлених авторів статей про статистиків вітчизняних і зарубіжних. Свою глибоку і всебічну обізнаність з історією дореволюційної російської і української статистики М. В. Птуха виявив у відомостях про 42 статистиків, а про зарубіжних – у довідках про 37 учених.

Ім'я самого М. В. Птухи в «Статистическом словаре» подано в підрозділі «Советские деятели статистической науки и практики» під № 141. Автор статті про Михайла Васильовича – А. М. Вострикова. Нашому співвітчизникові планувалося відвести найбільшу кількість знаків – 1000. П. І. Пустоходу – 300.

3.3. Європейський вектор наукових досліджень академіка М. В. Птухи та його участь у діяльності міжнародних наукових установ

Національні інтереси України Незалежної спонукають її до вибору вектора її зовнішньої політики – як пріоритетної – з орієнтацією на європейські науково-освітні та культурні цінності. Цей вибір обумовлюється також давніми й міцними традиціями: Україна ніколи не перебувала у становищі самоізоляції, національного самообмеження, відстороненості від решти світу. Українці ніколи не відчували в собі потреби «прорубувати вікно» в Європу – їхні вікна

й двері завжди були розчинені навстіж для цивілізованих взаємовпливів. Ці взаємовпливи віддавна вільно котилися в Україну й з України, збагачуючи у такий спосіб скарбницю духу вселюдського.

Ще з часів Ярославових Русь, християнізована й освічена, у домонгольський період свого найвищого економічного й культурного піднесення була привабливою для багатьох європейських королівських дворів. І в століттях пізніших толерантність та відкритість українців до всього світу (у тому числі й до чужих країв, а не тільки до чужих мов та вір) сприяла налагодженню контактів із близькими й далекими народами і таким чином прилучала наших співвітчизників до культурних і духовних надбань іноземців. Не було потреби «прорубувати вікно» в Європу, зокрема, і в українських учених-економістів. Історіографічні джерела вказують на часово глибоку та міцну присутність української економічної думки у європейському науковому середовищі.

Висвітленню цієї теми присвятив окремий підрозділ свого підручника «Історія економічної теорії» С. М. Злупко (К.: Знання., 2005) [102]. У ньому йдеться про внесок українських вчених у вивчення історії економічної теорії. Інтерес до історії економічної думки автор обумовлює «необхідністю засвоєння доробку попередників, щоб, спершись на нього, робити подальші наукові розвідки» [102, с. 30]. Крім того, «вивчення економічної думки сприяє загальноосвітньому і культурному розвитку людини, підвищенню її інтелектуального потенціалу» [102, с. 18].

До когорти українських учених-економістів, які не тільки увели в український науковий простір кращі набутки європейських учених, а й власним інтелектом збагачували світову економічну думку, С. М. Злупко долучає імена М. Балудянського (1769–1847), І. Вернадського (1821–1889), Г. Цехановецького (1833–1898), М. Зібера (1844–1884), М. Бунге (1823–1896), М. Туган-Барановського (1865–1919), О. Миклашевського (1864–1911), В. Левитського (1854–1939)...До кола зарубіжних українських економістів, які опрацьовували питання політичної економії, С. М. Злупко вводить імена О. К. Мицюка (на еміграції, Подебради, Чехія) та Михайла Біди (США) (2005).

Автор підручника «Історія економічної теорії» окреслює напрями наукової роботи цих дослідників та лаконічно викладає суть їхніх напрацювань. Названі вище вчені у різний час, дотримуючись

різних поглядів на економічні проблеми, кожен по-своєму аналізували економічні теорії прихильників різних наукових концепцій, шкіл, доктрин, зокрема, теорії фізіократів, класичної школи в політичній економії, економічні концепції утилітаристів, філантропів, чартистів, французьких організаторів (соціалістів), історичної школи в Німеччині, німецьких соціалістів-еволюціоністів тощо.

Підручник С. М. Злупка особливо цінний тим, що в ньому уперше визначено вагу й значущість внеску українських мислителів в економічну теорію. Як справедливо зазначає автор, «вивчення історії економічної теорії значно розширює світогляд економіста, спонукає ознайомитися із суміжними галузями знання, дає змогу опанувати широкий спектр не тільки економічної культури, але цивілізаційних набутоків взагалі. Щоб бути добрим фахівцем з історії економічної теорії, потрібно знати не тільки історію економіки, економічних поглядів, але й загальну історію, філософію, правознавство, математику, природознавство тощо, тобто ті науки, якими збагачувались і які збагачували економічні вчення» [102, с. 25]. Як анотує автор, у підручнику «висвітлено поступальний розвиток економічної теорії в найяскравіших її постатях і виявах...» [102, с. 4].

З огляду на очевидну слушність, більше того, з огляду на безсумнівну наукову та практичну доцільність висловлених вище міркувань, доводиться розцінювати хіба що як прикре непорозуміння той факт, що С. М. Злупко не долучив до плеяди найяскравіших постатей, які опрацьовували економічну теорію, ім'я академіка Михайла Васильовича Птухи (1884—1961). Щоправда, він називає М. В. Птуху «видатним демостатистиком» [102, с. 270], але тільки з того приводу, що М. В. Птуха писав про Івана Вернадського, як про «першого представника числового напрямку в університетській статистиці». І тільки.

Беручи до уваги критичне ставлення С. М. Злупка до дослідників, які «не вивільнилися з пут матеріалістичних оцінок і теоретичних схем», тобто тих учених, які змушені були підневільно працювати в умовах тоталітаризму, неодмінно запевняючи при цьому, що теоретичною основою їхніх праць є історичний матеріалізм та марксистсько-ленінська політична економія, ми припускаємо, що саме цією обставиною пояснюється недооцінка (невізнання) С. М. Злупком академіка М. В. Птухи як одного з першорядних українських дослідників історії економічної теорії. І якщо

справді, за С. М. Злупком, «теорія і практика сьогодення, розширення економічної освіти, виведення її на рівень сучасних завдань вимагає повноцінного дослідження й вивчення історії економічної теорії з урахуванням внеску українських вчених до скарбниці світового економічного знання» [102, с. 36], то чи правомірно буде говорити про повноцінність дослідження, полишаючи на узбіччі історії науки напрацювання вченого, який у вивчення історії економічної теорії зробив внесок не менший, аніж удостоєні уваги автора підручника інші поважні українські вчені?

Отже, йдеться про поновлення історичної справедливості: про необхідність визнання за академіком М. В. Птухою його пріоритетних зусиль у науковому освоєнні європейського економічного материка. Адже перед нами речі очевидні: теоретичну спрямованість наукових досліджень академіка М. В. Птухи засвідчують, щонайперше, цілий ряд його фундаментальних праць; по-друге, літературні джерела (хоч їх, на жаль, небагато); по-третє, не можна не брати до уваги авторського самоаналізу стосовно змісту та спрямованості його праць.

Справді, не можна не звернути увагу на те, що вже перша наукова робота М. В. Птухи – монографія «Очерки по теории статистики населения и моральной» (1916) [9] самою назвою промовляє сама за себе. Першим питанням у галузі теоретичної демографії є визначення суті цього виду знання та встановлення специфічних методів вивчення масових явищ та процесів, що відбуваються в народонаселенні. Спроба загального вирішення цієї проблеми зроблена М. В. Птухою саме в «Очерках по теории статистики населения и моральной». Уже в цій його роботі демографія виділена в особливу галузь наукового знання. Цією працею започатковано один із чотирьох напрямів, які виразно простежуються в усій науковій роботі М. В. Птухи: це галузь **загальної теорії статистики**. Крім цього напрямку, створено фундаментальні праці у трьох інших: у галузі **демографії теоретичної і прикладної**; у **спеціальних розробках загальної і вітчизняної історії статистики**; у **колективній роботі Інституту демографії АН УРСР** [16, с. 8].

Погляди М. В. Птухи на основні теоретичні питання викладені також в окремому розділі «Очерков по статистике населения» (1960) [5]. Головну увагу вчений приділив таким теоретичним питанням: 1) статистика як самостійна наука; 2) загальна і галузева статистика;

3) загальні і спеціальні статистичні методи, вища математика в статистиці; 4) статистичні групування, вивчення статистичних закономірностей і причиннозалежностей [5, с. 9].

Пошлемося на безумовно високий авторитет таких величин, як академік М. І. Туган-Барановський та професор К. Г. Воблій. Обидва вони ставилися до М. В. Птухи з глибоким пошануванням, бачили в його особі першорядного вченого-демографа на всю Україну й Росію. Оцінюючи наукове значення «Очерков по теории статистики населения и моральной», М. І. Туган-Барановський ще в 1918 р. відзначав: «В этом труде он пытается не только дать законченное представление о существе статистики, как метода и самостоятельной материальной науки, но также расчислит почву и создать общие теоретические основания для последней... По отношению ко всему труду г. Птухи нельзя не признать, что он является единственным по полноте в литературе по демографии... Г(осподин) Птуха должен быть признан единственным в России и Украине специалистом по демографии. Въ виду всего выше изложенного я полагаю, что М. В. Птуха вполне заслуживает быть избранным директором Демографического института при Украинской Академии Наук. М. Туган-Барановский» (ІА НБУВ НАН України, ф. 22, оп. 2, од.зб. 29) [14].

Визначаючи теоретичний рівень демографічних робіт М. В. Птухи, професор К. Г. Воблій у 1919 р., всебічно аналізуючи «Очерки по теории статистики населения и моральной», також визнавав, що «по отношению к труду г. Птухи нельзя не признать, что он является единственным в литературе своего предмета, вообще небогатой теоретическими работами. Автору для многих конструкций пришлось обратиться к малоизвестным и весьма многочисленным трудам актуариев, где он также не нашел теоретически безукоризненных конструкций, которые ему пришлось выработать самому».

Це витяг із листа К. Г. Воблого, адресованого «В Комиссию по замещению кафедры статистики в Киевском коммерческом институте» [231]. Рекомендуючи М. В. Птуху на посаду завідувача кафедри статистики, професор К. Г. Воблій додавав: «Профессор М. В. Птуха имеет значительный опыт педагогический, умеет сгруппировать вокруг себя молодежь, привлечь ее к практическим занятиям в области статистики. Въ виду всего сказанного я полагаю, что в лице

М. В. Птухи Киевский Коммерческий Институт приобретает ценного работника, опытного, сведущего преподавателя статистики. К. Г. Воблый» (Державний архів міста Києва (ДАК), ф. Р – 871, оп. 2, од. зб. 293) [231].

Високо оцінює теоретичний напрям наукових робіт М. В. Птухи автор передмови до однотомника його «Вибраних праць» кандидат економічних наук (нині доктор економічних наук, професор) В. С. Стещенко. «Вибрані праці» – це єдине, ще й на сьогодні, перевидання наукової спадщини академіка, що побачило світ у 1971 р. – до десятиріччя від дня смерті М. В. Птухи. В однотомнику надруковано в перекладі українською мовою вступну статтю кандидата економічних наук П. І. Пустохода (колеги М. В. Птухи по Демографічному інституту), яка вперше була опублікована в 1963 р. під назвою «Михаил Васильевич Птуха. 1884–1961. Библиографический указатель. Вступительная статья П. И. Пустохода. Составила Е. С. Ровнер» [16].

Як зазначає В. С. Стещенко, у пропонованому читачеві томі вміщено лише невелику частину спадщини М. В. Птухи, що стосується переважно демографічної методології й теорії статистики. Публікація «Вибраних праць» М. В. Птухи – не лише вираження поваги до видатного вченого й визнання його заслуг перед радянською демографічною наукою, але й настійна потреба, викликана особливостями сучасного стану розвитку цієї науки. «У теоретичних працях М. В. Птухи, – пише В. С. Стещенко, – узагальнено і розвинуто не тільки вітчизняний досвід, а й досвід, нагромаджений за рубежом. Знання кількох іноземних мов, тривала праця в найбільших книгозбірницях Європи, постійні наукові контакти з найвидатнішими демографами світу дозволили йому у багатьох працях зробити своєрідний висновок щодо розробленості демографічних проблем, запропонувати свої оригінальні методи вивчення демографічних явищ. Праці М. В. Птухи, які аналізують конкретні демографічні процеси, цінні не лише тим, що вони є сторінкою історії розвитку демографії нашої республіки і країни, але й тим, що служать чудовим взірцем глибокого й цілеспрямованого аналізу, котрий підноситься до рівня теоретичних узагальнень» [2, с. 6].

Слушні думки висловлює В. С. Стещенко стосовно особливостей наукового стилю М. В. Птухи. Його «теоретичні розробки ґрунтуються на аналізі величезного конкретного статистичного

матеріалу і ретельному вивченні досвіду попередників. Історизм у підході до вивчення демографічних процесів і теоретичних концепцій – характерна особливість наукового стилю М. В. Птухи. Вивчаючи будь-яку його працю, дізнаєшся не лише про рівень розробленості даної проблеми у певний період, а й про історію її дослідження у нашій країні і за рубежом» [5, с. 6].

Сам М. В. Птуха мав на свою творчість такі погляди. Підбиваючи загальний підсумок своїх наукових занять до 75-річчя від дня народження (1884–1959), він зазначав: «приблизно одна п'ята частина часу (1906–1918) присвячена була всебічній підготовці до наукової діяльності, розробці теоретичних і історичних проблем загальної, головним чином демографічної, статистики. Більше третини продуктивного життя (1919–1938), очолюючи Демографічний інститут, я приділяв переважну увагу статистиці населення УРСР і всього СРСР та пов'язаним з нею теоретичним питанням, з 1933 р. поряд з ними розробляв історію загальної і вітчизняної статистики. З 1940 до 1956 р. я більше за все займався спочатку історією загальної, а потім – вітчизняної статистики» [5, с. 6].

Характеризуючи збірник праць «Очерки по статистике населения», що вийшов 1960 р., М. В. Птуха пояснив: збірник складається із двох категорій раніше опублікованих праць: 1) теоретичних (другий розділ); 2) прикладних частин (третій розділ). Зокрема, до першого розділу включено неопублікований розділ «До питання про теорію статистики» [5, с. 6].

Таким чином, об'єктивний, справді науковий погляд на наукову спадщину академіка М. В. Птухи безумовно сприятиме розширенню та активізації у вивченні історії економічної теорії, підвищенню значущості формування нового економічного мислення та економістів нового типу. Тож можна тільки пошкодувати, що багаторічний на різноманіття економічних ідей підручник С. М. Злупка не доповнено теоретичними напрацюваннями академіка М. В. Птухи як ученого, який мав тісні контакти з широким колом наукових авторитетів світового виміру і був ними визнаний.

Щоправда, в останні два десятиліття дедалі більше дослідників – і то як вітчизняних, так і зарубіжних – підходять до постаті М. В. Птухи зі справедливо високими оцінками його наукової, організаційної роботи та педагогічної діяльності. Так, російські науковці Б. Г. Плошко та І. І. Єлисеєва, автори навчального посібника

«История статистики» (1990), як ми вже зазначали вище, зокрема, визнають: «Центром розвитку демографічної статистики з перших років Радянської влади був Інститут демографії АН УРСР (існував з 1919 по 1938 р.), керований Михайлом Васильовичем Птухою (1884–1964). (Тут неточність: правильно – 1961. – *М. Ш., Н. К.*). Птуха вивчав смертність населення, розробляв побудову таблиць смертності для УРСР і всієї країни, одним із перших радянських учених досліджував етнічні відмінності смертності в Росії» [94, с. 216].

В Україні Суверенній з'явилася ціла полиця підручників та навчальних посібників, автори яких у нових умовах, за відсутності компартійного ідеологічного диктату та цензурних заборон, всебічно й ґрунтовно розглядають усе різноманіття світових економічних ідей, наукових шкіл, концепцій, доктрин, до розробок яких були причетні українські вчені-економісти. До таких видань належать: «Історія економічних вчень» І. М. Мешка (Київ, 1994) [313], «Історія світової економічної думки» В. В. Ковальчука та І. М. Сарая (Тернопіль, 1996) [314], «Історія економічної думки» за редакцією Л. Я. Корнійчук (Київ, 1999, 2001) [315], «Історія економічних учень» П. І. Юхименка і П. М. Леоненка (Київ, 2000) [316].

Належним чином оцінюють внесок українських вчених-економістів, зокрема й М. В. Птухи, до скарбниці світової економічної думки автори підручника «Історія економічних учень» Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко [103] та ін. Вони пишуть: на початку 20-х рр. українська наукова думка розвивалася в різноманітних напрямках. 1920 р. було засновано Товариство економістів, до якого входили такі видатні вчені, як Є. Слуцький, К. Воблий, Р. Орженцький, М. Птуха, Ф. Задорожний та ін., що займались теоретико-економічним та прикладним аналізом народного господарства. Це товариство координувало діяльність дослідників, спрямовуючи її на створення концепції єдиної української господарської системи, побудованої на засадах економічної відкритості та саморегулювання.

У цей час, продовжують Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко та ін., українська економічна думка досягла високого наукового рівня й була в авангарді світової економічної думки. Праці Є. Слуцького, К. Воблого, Р. Орженцького, М. Птухи, Л. Яснопольського, О. Чайнова, О. Челінцева та інших здобули світове визнання. Так, праця

Слущького «Етюд до проблеми побудови формально-праксеологічних засад економіки» (1926), що в ній ішлося про психологічні засади раціональної економічної поведінки суб'єкта, на півстоліття випередила дослідження в цій галузі, які велись на Заході. Іншу його працю «Накопичення випадкових причин як джерело циклічних процесів» (1927) було присвячено проблемам моделювання економічних коливань на довгостроковий період. Вона справила величезний вплив на розвиток зарубіжних економічних досліджень [103, с. 557].

Справедливо високі оцінки різних сторін діяльності академіка М. В. Птухи знаходимо в підручнику С. Г. Стеценко «Демографічна статистика з основами демографії» (2005). Авторка, зокрема, відзначає: М. В. Птуха «плідно працював у галузі історії і теорії статистики» [104, с. 13].

У 2002 р., після десятиліть приниження справи, яка була «головною справою життя» академіка М. В. Птухи, [5, с. 5] було відроджено Демографічний інститут, що зазнав розгрому сталіністами в 1938 році. У 2009 р. постановою Президії НАН України від 11 листопада з метою увічнення пам'яті М. В. Птухи Інституту присвоєно його ім'я. Тепер він називається Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України.

Особливу значущість для належного пошанування імені М. В. Птухи і науковою громадськістю, й суспільством у цілому та визнання його подвижництва перед наукою має позиція Президента НАН України, академіка Б. Є. Патона. У розмові з кореспондентом газети «День» (20 квітня 2011) [1] Борис Євгенович підніс ім'я академіка М. В. Птухи до сузір'я найславніших українських учених, високо відгукнувшись, зокрема, про наукову школу цього корифея економічної думки. Таке пошанування пам'яті академіка М. В. Птухи на 50-му році від дня його смерті упевнює наше сподівання на те, що наближається час, коли постать М. В. Птухи не тільки науковою громадськістю, а й усім суспільством сприйматиметься як постать Великого Українця.

Перед нами, справді, особистість високого морального виміру, особистість, у якій українськість органічно поєднувалась із європейськістю, а європейськість так само органічно – з українськістю. Здається, і за життя вченого-демографа, й тепер його навіть ні з ким

порівняти. Ну, хоч би за рівнем мовної культури, за геніальністю його лінгвістичних здібностей. Знання класичних європейських мов – німецької, французької, англійської, італійської, шведської, низки мов народів слов'янських виказувало в ньому витонченого українського аристократа, яким не можна не захоплюватись. Лінгвістична невситимість уродженця Чернігівщини (м. Остер) дала йому можливість інтелектуально завоювати Європу, узяти у спосіб довготривалої (кількарічної) облоги найвеличніші її культурні «бастіони»: бібліотеки Британського музею, Королівського статистичного товариства, Інституту актуаріїв, бібліотеки Петербурга, Берліна тощо. Знання мов дало можливість нашому співвітчизникові, відрядженому Петербурзьким університетом (він закінчив юридичний факультет цього закладу) у Берлін та Лондон, опрацювати гори оригінальних першоджерел, критично їх осмислити, систематизувати. Як результат – вже згадувана вище монографія «Очерки по статистике населения и моральной» (1916) [237].

Ще глибше проник український дослідницький розум у наукові засіки Європи на етапі вивчення М. В. Птухою матеріалів для написання «Очерков по истории статистики XVII–XVIII веков» (1945) [53]. Тут ми надаємо слово самому авторові. У передньому слові до «Очерков по статистике населения» [5] він подає нам приклад глибокої вдячності учителям, які ведуть студента, майбутнього науковця, орієнтують його у виборі теми дослідження, пробуджують інтерес до важливих для суспільства проблем, зрештою – зорієнтували на наукову Європу.

Передусім, Михайло Васильович із вдячністю згадує ім'я професора Петербурзького університету Іларіона Гнатовича Кауфмана (1848–1916), «піонера російської фінансової статистики, високоосвіченого економіста і статистика», який «у XX ст. особливу увагу приділяв демографії. Він читав спеціальний курс демографічної статистики... Глибокі знання І. Г. Кауфмана в галузі демографічної статистики, його вміння повідомляти їх слухачам пробудили в мені живий інтерес до цієї галузі знання. З особливою любов'ю та повагою говорив І. Г. Кауфман про праці політичних арифметиків XVII–XVIII століть. Вже тоді у мене виникла думка написати про них спеціальну роботу, яка згодом була написана, а потім опублікована в 1945 р.» [5, с. 3].

У монографії «Очерки по истории статистики XVII–XVIII веков» М. В. Птуха дав глибоку і всебічну характеристику основоположників політичної арифметики – Джона Граунта (1620–1674), Вільяма Петті (1623–1687), Едмунда Галлея (1656–1742). Крім того, Михайло Васильович проаналізував здобутки політичних арифметиків кінця XVII і першої половини XVIII століття. Тут він охопив своїм дослідницьким зором Англію, Голландію, Францію, Німеччину. Означив також наукову оцінку статистики населення Швеції, з'ясував демографічну ситуацію у Франції з середини XVIII століття до початку XIX ст. В останньому розділі цієї праці М. В. Птуха дослідив статистичну думку в Росії до початку XIX століття.

«Початкова форма, у якій виникла статистика, як окрема наука, була школа політичних арифметиків, – пише М. В. Птуха. – Ця школа народилась в Англії майже одночасно з німецькою школою «державознавства». Основними завданнями її було встановлення закономірностей у масових явищах соціального життя за допомогою числового методу. Політична арифметика дала широкі можливості урядові і новому суспільному класові – буржуазії – організувати господарську діяльність, проводити більш раціональну з їхньої точки зору політику зовнішню і внутрішню. У Лондоні в 1662 р. була опублікована цікава невелика книга Джона Граунта під назвою «Природні й політичні спостереження, перераховані в доданому змісті і зроблені над бюлетенями смертності...». Відтоді й починається історія статистики як науки. Ідея застосування статистичного методу до вивчення масових явищ дуже швидко поширилася серед учених. Друг Граунта, знаменитий англійський економіст Вільям Петті, з великим успіхом застосував його для вивчення економічних явищ, частково також явищ природи. Він же дав ім'я новій науці. Едмунд Галлей, розвинувши ідеї Граунта, створив першу повну таблицю смертності й заклав основи теоретичної демографії. Політична арифметика швидко перекинулася на континент Європи і в першу чергу в країни швидкого, на той час, розвитку виробничих сил. Граунт і його послідовники не обмежуються використанням числових повідомлень як описового, ілюстративного матеріалу. Вони шляхом застосування статистичного методу до вивчення масових явищ намагаються відкрити закономірності суспільного життя, доходять висновку про причиннозалежності,

розвивають сам метод вивчення. Ось чому найавторитетніші статистики витоки своєї науки зводять до політичної арифметики» [5, с. 20–21].

Цим уривком із праці академіка М. В. Птуха загально, але досить повно визначено внесок провідних європейських учених до скарбниці світової економічної думки. Високий авторитет академіка М. В. Птуха, як знавця різноманітних західноєвропейських наукових шкіл, доктрин, економічних концепцій, знаний ще з початку 20-х років ХХ століття. У 1923 р. за дорученням ЦСУ УСРР він виступив із доповіддю на III Всеукраїнській статистичній конференції про статистичну науку на Заході. У 1925 р. ЦСУ України випустило книжку «Статистична наука на Заході» [275], у якій наведено дані про 339 робіт у різних галузях статистики. Того ж 1925 р. відбувся Міжнародний статистичний конгрес у Римі. М. В. Птуха брав участь у його роботі. Для журналу «Радянський статистик» (1925. – № 42) [317] він написав статтю «Міжнародний статистичний конгрес у Римі 1925 року». В цій публікації викладено історію цієї міжнародної інституції, з'ясовано її завдання.

Крім того, широке дослідження діяльності Міжнародного Статистичного Інституту М. В. Птуха виконав на прохання союзного журналу «Вестник статистики» (кн. XXIV, № 1-6. – М., 1926. – С. 155–191) [318]. Ця робота свідчить про блискучий дар М. В. Птуха на високому науковому та інтелектуальному рівні представляти нашу вітчизняну науку в контексті світових наукових здвигів, зокрема досягнень у галузі новітніх економічних учень. Михайло Васильович окреслив загальні характерні риси розвитку Міжнародного Статистичного Інституту та докладно проаналізував, зокрема, роботи його XVI сесії. Він спостеріг, що ця поважна інституція, на його думку, нині вступає у нову еру свого існування, а тому не зайве хоча б у коротких словах охарактеризувати причини, які покликали її до життя.

Статистика, зазначає М. В. Птуха, як учення про методи та прийоми збирання, зведення, лічильної і наукової обробки числових даних про феномени, тісно пов'язана з практичним життям. Теоретичні узагальнення часто черпаються тільки з досвіду, а з другого боку, природно, практика широко користується статистичною теорією – спирається на неї. Можна з повним правом сказати, що ні в одній іншій науці елементи теорії і практики не переплітаються

так тісно, як у статистиці. Звідси природне прагнення кожного вдумливого статистика – знати відповідну практику різних країн для того, щоб критично підійти до своїх теоретичних і практичних положень, щоб оцінити їхнє наукове і практичне значення. Не випадково, що батько сучасної статистичної теорії А. Кетле, найбільший теоретик свого часу, був першим проповідником ідеї міжнародного спілкування в статистичних роботах.

З іншого боку, душа всякої матеріальної статистики – порівняння. Оцінка того чи іншого масового соціального явища відбувається шляхом порівняння його мір із мірами для таких же явищ, але в інших рамках часу і місця. Однак, такі порівняння можуть привести до цілком визначених висновків тільки у випадку однорідності методів збирання, зведення та лічильної обробки статистичних матеріалів. Виникає, таким чином, об'єктивна необхідність в уніфікації адміністративної статистики.

Обидві причини мають істотне значення в тому розумінні, що вони спонукають статистиків різних країн – теоретиків і практиків – вступати між собою в якесь більш близьке спілкування, аніж тільки з допомогою друкованого слова, як це, за загальним правилом, ведеться у представників інших наукових дисциплін.

За компетентним висновком проф. Ю. Янсона, «проста істина», що необхідно, аби результати спостережень виражалися у формі, що допускає співставлення одних даних з іншими, і «послужила мотивом для створення міжнародного статистичного органу, який... намагається досягнути порозуміння між урядами всіх європейських держав щодо кращих і одноманітних прийомів статистичної реєстрації і однорідних форм зведення і видання добутих нею даних» (Цитата М. В. Птухи з Ю. Янсона. «Теория статистики», 4 изд., СПб., 1907. – С. 210) [291].

М. В. Птуха звертає увагу на географію Міжнародних статистичних конгресів та періодичність їхнього проведення. Відбулося дев'ять таких форумів: у Брюсселі (1853 р.), Парижі (1855 р.), Відні (1857 р.), Лондоні (1860 р.), Берліні (1863 р.), Флоренції (1867 р.), Гаазі (1869 р.), Петербурзі (1872 р.) та Будапешті (1876 р.). Вони багато зробили для розвитку статистичної теорії, трохи менше у справі раціоналізації адміністративної статистики і ще менше у справі уніфікації її в різних країнах. У процесі робіт конгресу виявилась низка дефектів такого виду міжнародних статистичних

об'єднань: невизначеність складу (фактично всі бажаючи), усталені звичаї, зокрема, відносини з урядами, безсистемність та деяка випадковість у виборі тем, відсутність наступності в роботах конгресів тощо. Усе це привело до ідеї створення постійно функціонуючого міжнародного статистичного органу, який і заснований був на Лондонському конгресі під назвою «Постійної Статистичної Комісії» (Commission Permanent de Statistique), яка насамперед мала приводити до виконання постанови конгресів і вирішувати питання, що виникають між їхніми сесіями. Збиралася вона 4 рази: у Відні (1873 р.), Стокгольмі (1875 р.), Будапешті (1876 р.) і Парижі (1878 р.). Але її створення не допомогло, і конгреси померли, якщо можна так сказати, природною смертю.

Тут М. В. Птуха виявляє свої чудові якості і як історик науки, і як літописець її сучасності. Будучи людиною енциклопедичного рівня, яка за оригіналами опанувала все громаддя економічних знань, нагромаджених Заходом упродовж періоду XVII – першої чверті XX ст., наш співвітчизник тепер прагнув якнайповніше зафіксувати найновіші наукові та практичні набутки своїх іменитих колег. Для нього немає дрібниць. Для нього промовиста кожна деталь і всяка конкретика, бо саме вони є складовими неоціненного узагальнюючого досвіду, який потім уберігав нашого академіка від помилок у його творчій роботі. Михайло Васильович уважний до кожного імені вченого, який був причетний до організації форуму 1925 р., вітав від імені господарів усіх його учасників, а чи виступав із доповіддю.

Припинення діяльності конгресів дуже негативно позначилося, насамперед, на адміністративній статистиці ряду держав. Отож, після гарячих дебатів на зміну конгресам прийшла вільна міжнародна асоціація, мета і завдання якої – та сама, що й міжнародних конгресів; мета ця, як каже Ю. Янсон, «становить заповітну мрію й переконання всіх статистиків» [291]. Вона виражена такими словами:

«Міжнародний Статистичний Інститут є асоціація, яка має метою сприяти успіхам адміністративної і наукової статистики: 1) вводячи, по можливості, одноманітність у способах збирання даних і в формах їх зведення і продовжуючи приведення до одноманітності статистичних видань для досягнення зручної порівняності матеріалів різних країн; 2) звертаючи, вираженням своїх бажань,

увагу уряду на вирішення статистичним шляхом тих чи інших питань, зовсім або недосить опрацьованих статистикою; 3) впроваджуючи міжнародні статистичні видання для встановлення постійних зносин між статистиками різних держав і 4) сприяючи виданнями, лекціями та іншими засобами популяризації статистики і збудження інтересу до дослідження суспільних явищ серед урядів і в самому суспільстві.

Інститут складається із дійсних і почесних членів, кількість яких фіксована. Нині дійсних членів може бути не більше 200, кількість почесних не повинна перевищувати однієї десятої їх.

На чолі Інституту стоїть Бюро з 6 осіб: Президента, 3 віце-президентів, генерального секретаря і казначея, що обираються на сесіях Інституту. Крім того, є особливі секції (демографії, міської статистики) і комісії для розробки певних питань, що особливо цікавлять Інститут.

Основна колективна робота Інституту відбувається на його сесіях, які звичайно тривають від 5 до 9 днів. До 1913 р. члени Міжнародного Статистичного Інституту збиралися на сесії кожних 2 роки: в Римі – 1887 р., Парижі – 1889 р., Відні – 1891 р., Чикаго – 1893 р., Берні – 1895 р., Петербурзі – 1897 р., Християнії – 1899 р., Будапешті – 1901 р., Берліні – 1903 р., Лондоні – 1905 р., Копенгагені – 1907 р., Парижі – 1909 р., Гаазі – 1911 р., Відні – 1913 р., потім, після десятирічної перерви, XV сесія відбулася в Брюсселі в 1923 р. і XVI в Римі в 1925 р. Вибір місця майбутньої сесії відбувається на останньому завершальному засіданні конгресу.

Сумлінністю М. В. Птухи та ретельним веденням записників (своєрідних наукових репортажів) відтворено особливості роботи XVI сесії Міжнародного Статистичного Інституту. Для нас тут особливо повчальний високий рівень організації конгресів та висока культура спілкування гостей і членів Інституту. Організація конгресів, спостеріг М. В. Птуха, завжди проходить за участю і під особливим покровительством верховних органів країни. Як правило, кілька держав одночасно запрошують Міжнародний Статистичний Інститут улаштувати свою чергову сесію у себе, і вибір тієї чи тієї країни є для неї немалим пошануванням. Члени конгресу вважаються почесними гостями і їм надається низка пільг, на їхню честь влаштовуються банкети і т. п.

Тож і робота XVI сесії проходила під патронажем італійського короля. Головою Почесного Комітету (Comité D'Honneur) був голова Ради міністрів *Б. Муссоліні*, а членами (23) ряд міністрів (5), сенаторів, професорів та голів учених товариств. Головою Організаційного Комітету був знаменитий італійський статистик, професор Римського університету *Р. Беніні*, віце-головою проф. *П. Сімта*, генеральним секретарем директор Центрального Статистичного Управління Італії *А. Аскієрі* (помер за кілька днів до початку конгресу), секретарем і казначеєм *Е. Антонуччі*, старший інспектор статистики. Членів Організаційного Комітету нараховувалось 30, серед яких, якщо я не помиляюсь, фігурують усі професори статистики вищих навчальних закладів Італії. Учасників з'їзду було близько 210, а з членами їхніх сімей до 300. Вони склалися з трьох категорій: члени Інституту, офіційні делегати та особи, особливо запрошені. В роботах XVI сесії активну участь взяли 62 члени Інституту із різних країн (20). Найкраще була представлена Франція (12) ... після французів, природно, найсильніше представлені італійці (8), яких очолює професор *Р. Беніні*, один із найоригінальніших і сильних теоретиків сучасної статистики. Немало також англійців (6), серед яких був присутній один із найбільш різнобічних і сильних статистиків сучасності, професор Лондонського університету *А. Боулі* та генеральний реєстратор Англії і Цельса *Vivian*. Офіційні делегації мали такі держави: Австрія, Англія, Бельгія, Болгарія, Бразилія, Угорщина, Німеччина, Данія, Єгипет, Канада, Китай, Литва, Мексика, Норвегія, Польща, Португалія, Союз РСР, Сполучені Штати, Франція, Чехословаччина, Швейцарія, Швеція, Юго-Славія, Естонія і Японія. Однак, і деякі інші країни взяли участь у роботах конгресу шляхом індивідуального запрошення керівників їхньої адміністративної статистики (Латвія, Румунія). У представництві окремих країн помічалася велика нерівномірність. Кількість делегатів коливалась від 1 до 8. Союз РСР нараховував 5 офіційних делегатів на чолі з керуючим Союзним Центральним Статистичним Управлінням *П. І. Поповим*. До початку робіт сесії Організаційний Комітет випустив № 1 свого щоденного бюлетня, де вміщено програму, списки Бюро Інституту, Почесного, Організаційного та Виконавчого комітетів з'їзду, список осіб, які до 25 вересня 1925 р. повідомили Організаційний Комітет про свій намір

взяти участь в роботах сесії. Свою виняткову гостинність італійці вклали у такі привітальні слова:

«Організаційний Комітет щасливий висловити тут своє шире й сердечне вітання всім членам Інституту, офіційним делегатам урядів і запрошеним, які беруть участь у XVI сесії Міжнародного Статистичного Інституту. Нехай вони у прохолоді Вілли Умберто, в центрі кипучого життя Великого Рима, з'єднаються у благородній праці науки безпристрасної і працюють, таким чином, для прогресу міжнародного життя — фундамента і першої умови миру та цивілізації. Це найпалкіше побажання Організаційного Комітету, який сподівається, що воно здійсниться протягом короткого перебування в Римі таких знаменитих осіб».

Наш посланець докладно описує урочистості, пов'язані з офіційним відкриттям форуму 27 вересня 1925 р., перелічує імена організаторів, які тепло вітали учасників сесії та гостей, а також розповідає про цілу низку приємних культурних заходів, влаштованих на честь тих-таки знаменитих осіб. «Організація конгресу не залишала бажати нічого кращого. Дякуючи самовідданій роботі організаторів, дуже важка справа влаштування міжнародного з'їзду пройшла, можна сказати, блискуче», — підсумовує М. В. Птуха.

Наш співвітчизник, помітно, мав особисте глибоке задоволення від насиченості програми сесії дорогою його серцю демографічною тематикою. У своєму звіті він повністю наводить імена виступаючих на всіх трьох сесіях та називає теми їхніх доповідей.

Особливу увагу секції *методології і демографії* було звернуто на 1) доповідь *Л. Марка* про класифікацію виробництва; 2) доповіді комісії з питання про вибірковий метод; 3) доповідь керівника французької статистики *Юбера* про прийоми реєстрації смертей і їхніх причин; 4) доповідь проф. *Вількокса* про статистику міграції населення.

Увагу секції *економічної статистики* було зосереджено навколо таких питань: 1) про промислові переписи (*Фльокс*); 2) про статистику сировинних запасів (*Метхорст*); 3) про статистичний щорічник великих міст (*Тіррінг*).

Робота секції *соціальної статистики* була сконцентрована навколо таких питань: 1) індекси вартості життя (*Джюсті*); 2) статистика нещасних випадків (*Ней*); 3) статистика безробіття (*Гільтон*); 4) статистика заробітної плати та тривалості робочого дня (*Юбер*).

З обговорюваних проблем та ділових пропозицій пленум Інституту приймав відповідні резолюції, зміст яких М. В. Птуха виклав повністю.

Таким чином, активна участь академіка М. В. Птухи в роботі міжнародних економічних установ сприяла розширенню української присутності у європейському науковому світі, збагачувала наші напрацювання цінним західним науково-практичним економічним досвідом.

Будучи членом Міжнародного статистичного інституту, М. В. Птуха брав участь у його сесіях у 1923, 1925, 1957 і 1958 рр. На прохання журналу «Вестник статистики» у співавторстві з академіком В. Немчиновим і Т. Рябушкіним написав статтю «30-а сесія Міжнародного статистичного інституту». Вона відбулася 8-15 серпня 1957 р. в Швеції, в Стокгольмі. В її роботі взяла активну участь радянська делегація – автори цієї статті.

Представництво українського вченого у такій поважній установі свідчить про його високий міжнародний авторитет. Міжнародний статистичний інститут засновано в 1885 р. Він є асоціацією, покликаною розвивати і вдосконалювати статистичні методи та їхнє застосування у різних країнах світу. Питання міжнародного співставлення статистичних даних є найважливішими в усій діяльності Інституту. У статуті Інституту підкреслюється також його значення для пропаганди статистичних методів, обміну думками та встановлення контактів між різними статистичними організаціями. Важливе місце у роботі Інституту посідали питання демографії та економічної статистики. Інститут опрацював свого часу рекомендації з переписів населення, зі статистики зовнішньої торгівлі, класифікацію причин смерті та інші рекомендації у різних галузях статистики.

Нині основним методологічним органом міжнародної статистики є статистична комісія Організації Об'єднаних Націй, а роботу зі збирання та обробки даних з міжнародної статистики здійснює Статистичне бюро ООН. Досить сказати, що в роботі статистичної комісії беруть участь 15 держав, тоді як членами Інституту є 382 учених із 45 країн. Звичайно, за винятком періоду війн, Інститут проводив міжнародні статистичні сесії раз на два роки у різних країнах світу. Із числа 382 членів Інституту 307 – ординарних членів, 8 – почесних і 89 – «екс офіцію» (члени за посадами, частина яких

одночасно входить до перших двох категорій). Останнім часом членами Інституту від СРСР були: ординарним — член-кореспондент АН СРСР проф. М. В. Птуха, «екс офіціо» — зав. сектора статистики Інституту економіки АН СРСР Т. В. Рябушкін.

На сесії 1957 р. були присутніми 533 делегати з 48 країн світу. Найчисельнішими були делегації: Швеції — 134 чоловіка, США — 73, Англії — 55, Франції — 46, Західної Німеччини — 40, Голландії — 33, Норвегії — 25, Італії — 28, Фінляндії — 23, Данії та Бразилії — 19.

На 30-ту сесію Міжнародного статистичного інституту учені різних країн світу представили 128 доповідей. Вчені СРСР подали три доповіді: «Балансовий метод в економічній статистиці» (В. С. Немчинов), «Теорія і практика індексного методу в СРСР» (Т. В. Рябушкін) та «Методи проведення переписів населення в СРСР» (М. В. Птуха). Підбиваючи загальний підсумок робіт 30-ї сесії Міжнародного статистичного інституту, академік М. В. Птуха наголосив: «вона ще раз показала, яке важливе значення мають тісні зв'язки учених різних країн, систематичний обмін досвідом наукової роботи. Немає сумніву в тому, що і в галузі статистичної науки ці зв'язки будуть і в майбутньому ще інтенсивніше розвиватися й міцніти».

Плідною була також міжнародна діяльність академіка М. В. Птухи і як члена Робочої групи з питань перепису населення Європейського відділення Організації Об'єднаних Націй, і як члена Американської статистичної асоціації.

У контексті міжнародного співробітництва академіка М. В. Птухи пошлемося на «Отчет члена-корреспондента Академии Наук СССР, академика Академии Наук УССР М. В. Птухи, командированого АН СССР на III сессию Рабочей группы по переписям населения и жилищ Конференции европейских статистиков ООН, состоявшейся в Женеве с 9 по 14 декабря 1957 г.» [328]. Це не просто документ історії статистики як самостійної науки. Ця праця, що доповнює наукову біографію М. В. Птухи суттєвими відомостями, є взірцем високої наукової культури нашого співвітчизника. Своїм важливим змістовим наповненням «Звіт» заслуговує на окремий аналітичний розгляд.

У матеріалах, які торкаються основних дат життя та діяльності М. В. Птухи, зазначено: «1957 р. призначений членом робочої групи з питань перепису населення Європейського відділення Об'єднаних націй» [16, с. 26].

І все. Тим часом названий вище «Звіт...» (41 стор. машинопису, засвідченого особистим підписом М. В. Птухи; зберігся завдяки дбайливості В. С. Стешенко та В. П. Піскунова), містить дорогоцінні для нас якості, які індивідуалізують Михайла Васильовича, як науковця, винятково охайного та обов'язкового. Чи то він пише (звітує) для офіційних інстанцій, чи звітує, так би мовити, сам для себе, – Птуха бездоганно пунктуальний, точний, багатий у важливих подробицях. Ці подробиці не тільки відтворюють обставини, за яких робоча група працювала в Женеві, а й дають критичну оцінку українським академіком, скажемо так, робочого стилю всесоюзних центральних статистичних органів. Цей стиль характеризується недбалістю, поганою організацією праці. Зокрема, Михайло Васильович пише: «За три тижні до її (Конференції в Женеві. – *М. Ш., Н. К.*) початку мені сказали, що Бюро Відділення економічних, філософських і правових наук АН СРСР висунуло мою кандидатуру для поїздки на цю сесію. Більше 19 років я очолював Інститут Демографії Академії Наук УРСР, під моєю редакцією були опубліковані в 1936–1937 рр. книги про переписи населення. Приймавши цю пропозицію, я сподівався, що в Женеву поїде невелика делегація спеціалістів. За звичайним порядком, питання про послілку делегації з'ясовується за кілька днів до її від'їзду. Я приїхав до Москви 3 грудня. Того ж дня я побачився з начальником Управління переписом, заступником начальника ЦСУ СРСР тов. Под'ячих П. Г., який дав мені на два дні матеріали ООН, характер і розміри яких мені досі були невідомі, оскільки в Академію Наук вони не надійшли. Напередодні від'їзду я одержав їх в МЗС. За короткий час не було можливості вивчити ці величезні матеріали, вдалося тільки ознайомитися з найважливішими матеріалами... Не всі підготовчі роботи з перепису населення СРСР 1958 р. були закінчені на цей час, тому повної картини групувань даних цього переліку за соціально-економічними ознаками ще не було. На основі неповних матеріалів складена була для мене інструкція, яка виявилася нерезальною... Внаслідок цих обставин я поїхав до Женеви недосить підготовленим. До цього треба ще додати, що темпи розгляду та вирішення питань на третій сесії Робочої групи були винятково напруженими, а додаткові документи Секретаріатом, який працював і вдень і вночі, доставлялися нерідко за кілька хвилин до їхнього розгляду на сесії...» [328, с. 9–11].

Представляючи інтереси статистиків усього Союзу РСР, український академік, статистик-демограф М. В. Птуха був сприйнятливий, як відомий економіст-міжнародник, член Міжнародного статистичного інституту. В перший же день роботи сесії він познайомився з усіма делегатами демократичних країн. Наступного дня він остаточно розібрався у загальному становищі і зробив короткий виступ. «В ньому я вітав серйозну спробу здійснити мрію великих статистиків XIX ст. про створення типових групувань для даних переписів населення, мрію, яка може здійснитися тепер при добрій волі європейських країн». Зважаючи на те, що три делегати з демократичного табору володіли російською мовою, Михайлу Васильовичу довелося спілкуватися чотирма мовами, а в потрібних випадках бути ще й перекладачем.

У такий спосіб і в середині XX ст. український академік М. В. Птуха достойно представляв на Заході вітчизняну статистичну науку, яка раніше, ще в двадцятих роках, передувала не тільки в СРСР, а і в усьому світі. І на сьогодні Михайло Васильович залишається найгрунтовнішим, досі не перевершеним дослідником західних статистично-демографічних наукових надбань. Знавець англійської, французької, німецької, італійської, шведської та низки слов'янських мов, М. В. Птуха інтелектуально однаковою мірою привабливий і як український європеєць, і як європейський українець.

Це доречно наголосити тепер, коли світ відзначає 500-річчя Реформації, зокрема поширення реформаторських ідей на теренах України.

Висновки до III розділу

1. Теоретичним питанням демографії М. В. Птухи від самого початку наукової роботи надавав першорядного значення. Усвідомленим розумінням важливості теоретичних знань продиктований вибір теми його магістерського дослідження, яке оформилося, як «Очерки по теории статистики населения и моральной» (1916). Цінність цієї праці полягає в тому, що в ній молодий учений дав не тільки кінцеве уявлення про сутність статистики, як методу і самостійної матеріальної науки, але також розчистив ґрунт і створив загальні теоретичні основи для неї. З іменем М. В. Птухи пов'язані

заснування та розвиток теоретичних і методичних наукових напрямів у вітчизняній демографії. Головний творчий внесок Михайла Васильовича у наукове демографічне знання та пізнання полягає у фундаментальному обґрунтуванні існування демографічної статистики як окремої галузі сучасних наук про гуманітарне, соціальне та суспільне. М. В. Птуха виробив таку дефініцію предмета демографічної статистики, точність якої не породжує питання: що реально ця наука вивчає. Тому є підстави вважати, що наявність розбіжностей у тлумаченні предмета демографічної статистики і всього демографічного мислення вирішальним чином обумовлені тим, що сучасні демографи шукають відповіді на питання, яку давно вже знайшов видатний теоретик і історик – академік М. В. Птуха. Він вважав: предмет демографічної статистики утворюють «конкретні масові явища соціального життя, що стосуються особистості людини або її вчинків».

Цінність визначення М. В. Птухи предмета («матеріалу») демографічної статистики полягає також у тому, що воно орієнтує на подальший розвиток демографічної статистики та безперервне розширення її предмета. Адже неявно, але фактично М. В. Птуха дав визначення предмета демографічної статистики, розвиток якої спрямовано на її тривале та невідкладне перетворення з емпіричної частини лише сучасної демографії до емпірично-статистичної частини всієї науки про народження, набуття, збереження, розвиток та втрату ними соціальних властивостей у смерті, тобто про створення людини, як «атома, який знаходиться в основі масових явищ...», тобто людини, яка «діє, керуючись тими чи іншими мотивами». Тому, «знаходячи ці мотиви, ми здатні науково пояснити значну кількість масових явищ соціального життя».

2. Аналіз джерельної бази, яка стосується теоретичних основ педагогічної праці професора М. В. Птухи, свідчить про його неослабну увагу до теоретичного підґрунтя лекційних курсів, що їх учений читав як студентам Пермського відділення Петроградського університету, так і в київських ВНЗ економічного профілю. Як свого часу професор І. Г. Кауфман та приват-доцент Петербурзького університету М. І. Туган-Барановський заклали в ньому фундаментальні теоретичні основи статистики, так особисто розроблювані й неухильно оновлювані передовими знаннями програми М. В. Птухи виховували у студентів глибоке пошанування знань теоретичних.

3. В особі академіка М. В. Птуха Україна має потужну сполучну ланку між наукою вітчизняною і наукою світовою. Наш співвітчизник уважно слідкував за тим, щоб не було відставання у розвиткові української економічної наукової думки від найновіших наукових надбань західноєвропейських. Цією ідеєю перейнята його праця «Статистична наука на Заході» (1925), у якій Михайло Васильович проаналізував 339 робіт західноєвропейських і американських авторів, твори яких з'явилися за десятиріччя: 1914—1923 рр. М. В. Птуха прагнув насамперед відзначити керівні (провідні) ідеї, частково вибирав місця, що мають загальностатистичний інтерес. Головну увагу, як ми спостерегли, автор звертав на загальні керівництва зі статистики, оскільки статистичні системи, природно, значною мірою підбивають підсумки попередньому розвитку статистики. Зрозуміло, першорядну увагу М. В. Птуха приділив оглядові із загальних посібників зі статистичної теорії.

4. Провідним теоретиком статистики академік М. В. Птуха постає в «Очерках по статистике населения» (1960) — останньому прижиттєвому фундаментальному виданні, у якому сконцентровано величезний, вивірений усім життям ученого, його науковий і практичний досвід. Уже перший розділ «Очерков...», озаглавлений «К вопросу о теории статистики», свідчить про постійну й неослабну увагу вченого до теоретичних основ науки про людність. По ходу викладу матеріалу академік одним широким абзацем інформує про сучасні погляди на сутність статистики як науки, а чи окремої галузі знання.

5. Утверджуючи демографію як самостійну науку, М. В. Птуха, аналізуючи величезний масив іншомовних матеріалів, показав усю складність та тривалість формування знань про народонаселення. Його «Очерки по истории статистики ХУП—ХУІІІ веков» (1945) і по сьогодні залишаються однією із найгрунтовніших праць не тільки в українській, а й у світовій науці про народонаселення Заходу. Водночас неоціненна заслуга українського вченого в тому, що він масштабно та глибоко дослідив і розкрив самотутній шлях розвитку вітчизняної економічної думки, яка передувала не тільки в Радянському Союзі, а й на світових економічних обширах. М. В. Птуха простежив багатовікові етапи нагромадження знань у галузі соціології, статистики, демографії. Простежуючи етапи поступового виявлення ролі народонаселення в суспільному розвитку, вчений

встановив, що становлення історії народознавства пройшло великий шлях від зародкових знань про людність до перших серйозних спроб наукового осмислення окремих сторін його розвитку. Йшло, отже, неухильне наростання знань про народонаселення, воно набувало дедалі більш поглибленого й різноманітного характеру.

Внесок нашого співвітчизника в розробку історії демографії як самостійної науки неоціненний. На його погляд, необхідною частиною визначення статистичної науки поряд із предметом та методом є положення про те, що її загальним завданням є з'ясування закономірностей. Якщо статистика має свій предмет, свій загальний метод дослідження і якщо вона дійсно з'ясовує закономірності, тоді і тільки тоді вона має безперечне право називатися самостійною наукою.

6. Ще в період навчання та початку наукової діяльності в Петербурзькому університеті під впливом місцевої професури та професорів Берлінського університету чітко визначається європейський вектор наукових досліджень М. В. Птухи. У фундаментальних працях, побудованих на величезному статистичному матеріалі цілої низки західноєвропейських країн, він ґрунтовно розробив найсуттєвіші питання демографії теоретичної і прикладної, а також дослідив особливості історичного розвитку демографії як самостійної соціальної науки. У розробках історії економічної теорії академік М. В. Птуха піднявся до інтелектуального рівня найяскравіших персоналій когорти українських економістів, які не тільки уводили в український науковий простір кращі набутки європейських учених, але й власним інтелектом збагачували світову економічну думку. З урахуванням сказанного вище ми ставимо ім'я М. В. Птухи поряд з іменами таких українських мислителів, як М. Балудянський (1769–1847), І. Вернадський (1821–1889), Г. Цехановецький (1833–1898), М. Зібер (1844–1884), М. Бунге (1823–1896), М. Туган-Барановський (1865–1919), О. Миклашевський (1864–1911), В. Левитський (1854–1939)...

РОЗДІЛ IV.
НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
АКАДЕМІКА М. В. ПТУХИ

**4.1. Професор М. В. Птуха як педагог,
будівничий вищої школи**

Ця сфера творчої роботи, на наш погляд, досліджена недостатньо. Немає спеціальних розробок цього напрямку діяльності М. В. Птухи. У літературі предмету зустрічаємо хронологічні відомості та перелік назв навчальних закладів, де викладав вихованець юридичного факультету Петербурзького імператорського університету (роки навчання: 1906–1910).

Так, у найповнішому нарисі про життя та творчу спадщину вченого «Михаил Васильевич Птуха. 1884–1961. Библиографический указатель. Вступительная статья П. И. Пустохода. Составила Е. С. Ровнер» (1963) [16] у розділі «Основные даты жизни и деятельности М. В. Птухи» подаються такі відомості: «1913 р. Затверджений приват-доцентом Петербурзького університету. Вів семінари зі статистики в Університеті та на Бестужевських вищих жіночих курсах; 1916. Відряджений до Пермського відділення Петроградського університету для читання лекцій з політичної економії і статистики; 1917 р. Захистив дисертацію на ступінь магістра політичної економії. Обраний ординарним професором кафедри політичної економії і статистики Пермського відділення Петроградського університету; 1917–1918 рр. – декан юридичного факультету Пермського відділення Петроградського університету; 1918 р. переїхав в Україну; 1919–1930 рр. – професор Київського інституту народного господарства; 1919–1931 рр. – професор кооперативного інституту; 1931–1934 рр. – професор кафедри статистики Київського інституту спиртової промисловості та Київського інституту текстильної промисловості; 1935–1936 рр. зав. кафедри планування і професор статистики Київського хіміко-технологічного інституту харчової промисловості; 1936–1937 рр. Професор статистики інженерно-економічного інституту шкіряної промисловості [16, с. 25].

У нарисі П. І. Пустохода стверджується: М. В. Птуха «з осені 1918 р. почав читати лекції зі статистики в народному університеті-політехнікумі. У січні 1919 р. М. В. Птуха був обраний директором

Інституту демографії Академії наук УРСР з правами академіка Соціально-Економічного відділення і професором Київського інституту народного господарства. Широку діяльність розгорнув Михайло Васильович в Академії наук УРСР, розвиваючи проблемну галузь – демографію, і в Інституті народного господарства, де можна було готувати статистичні кадри, виховувати й добирати людей для роботи в Інституті демографії академії наук. Михайло Васильович любив педагогічну роботу. До кожної лекції він готувався дуже ретельно, старанно організовував навчальний процес, піклувався підвищенням знань членів кафедри. Серед педагогічного персоналу і студентів він користувався великим авторитетом і повагою» [16, с. 6].

Із нагоди так званих круглих дат про педагогічну діяльність М. В. Птухи чи не найбільше публікацій з'явилось з-під пера співробітників Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана (КНЕУ). До ювілею цього навчального закладу вийшов збірник «Сторічний поступ. 1906-2006». Окремий розділ видання приділено висвітленню роботи кафедри статистики. Цитуємо:

«Викладання статистичних дисциплін, які значною мірою формують рівень знань і фахової підготовки економістів різних спеціальностей, протягом столітньої історії університету приділялася особлива увага. Водночас із заснуванням університету було утворено кафедру статистики і географії, яку очолив професор В. Г. Бажаєв. Кафедра здійснювала викладання теорії статистики, демографічної статистики, страхової і оцінювальної статистики, історії статистики тощо. За столітній творчий шлях була сформована потужна статистична школа. Видатними представниками цієї школи є такі відомі українські вчені-статистики, як К. Г. Воблій, Ю. А. Корчак-Чепурківський (правильно: Ю. О. Корчак-Чепурківський. – *М. Ш., Н. К.*), Й. С. Пасхавер, М. В. Птуха, П. І. Пустоход, О. О. Русов, Є. Є. Слущкий [90, с. 225].

Далі широкий, але, на жаль, тільки єдиний, абзац приділено М. В. Птусі. «М. В. Птуха обіймав посаду завідувача кафедри до 1931 року. Спадщина М. В. Птухи – сполучна ланка між дореволюційною та радянською демографічною статистикою. У його теоретичних роботах досліджено і розвинутий не лише вітчизняний досвід, а й досвід, нагромаджений в інших країнах (він знав 12 мов). Учений

глибоко і плідно працював над тими проблемами теоретичної демографії, які й сьогодні – на вістрі демографічного мислення. Однією зі складових наукових здобутків М. В. Птухи є удосконалення методики демографічного аналізу. Запропоновані ним розв'язання досліджуваних проблем увійшли до арсеналу методів сучасної демографії, є їх невід'ємною частиною. Він висловив ідеї, конструктивна цінність яких була осмислена лише в процесі подальшого розвитку демографії. Тому його праці й сьогодні мають велике теоретичне і практичне значення, а також є підґрунтям, на якому розвиваються сучасні демографія й демографічна статистика. Його перу належить 11 великих монографій. Серед них на особливу увагу заслуговує книга «Очерки по статистике населения» (1960). Праці М. В. Птухи цінні не лише тим, що вони є сторінкою історії розвитку демографії, а й тим, що служать зразком глибокого й цілеспрямованого аналізу, який піднімається до рівня теоретичних узагальнень» [90, с. 225].

До 100-річчя КНЕУ (2006) вийшов спеціальний випуск «Вчених записок» (збірник наукових праць). У передньому слові («Замість передмови») ректор університету, доктор економічних наук, професор, академік Академії педагогічних наук України, Герой України А. Ф. Павленко відзначає: «Науковий потенціал університету, який у галузі економіки є, безумовно, найпотужнішим у країні, виник не враз, він формувався впродовж усієї його історії та є надбанням багатьох поколінь викладачів і науковців університету... До блискої плеяди науковців, з чиїми іменами пов'язане не лише створення наукового потенціалу, а й становлення університету як провідного вищого навчального закладу, передусім слід віднести першого ректора М. В. Довнар-Запольського – відомого у світі вченого в галузі історії та етнографії. Не менш яскравою є постать видатного статистика і економіста Є. Є. Слуцького – людини енциклопедично освіченої, наукові праці якого, за визнанням його колег, випереджали в ряді випадків розвиток світової науки. Вченим світового рівня був ще один ректор – К. Г. Воблий – людина надзвичайно високої ерудиції, визнаний фахівець у галузі політичної економії, статистики та галузевих економік, автор численних підручників з різних економічних дисциплін. Особливо таланило університету в той час на вчених-статистиків, які утворили справжнє наукове сузір'я в цій галузі. Поряд з Є. Є. Слуцьким і К. Г. Воблим не можна

не назвати «батька» української земської статистики О. О. Русова і, нарешті, видатного статистика та демографа М. В. Птуху, який заснував в університеті українську наукову школу зі статистики і зробив вагомий внесок у світову науку» [89].

Ім'я М. В. Птухи названо і в анотації до цього збірника. Тут сповіщається: «Низку статей присвячено поглибленому вивченню наукової спадщини першої плеяди вчених університету, які суттєво збагатили вітчизняну і світову економічну науку, зокрема економіста Є. Є. Слуцького, демографа М. В. Птухи, представників фінансової науки Л. Яснопольського та П. Кованька, економістів-теоретиків К. Воблого, Р. Орженцького, О. Русова, М. Довнар-Запольського».

Доктор економічних наук, професор Л. Я. Корнійчук у статті «Наші попередники», зокрема, пише: «Багато років працював в інституті видатний статистик, демограф зі світовим ім'ям М. Птуха. Він читав курси з історії статистики, демографії, брав активну участь у розробці навчальних програм із цих курсів. Своїми науковими працями із загальної теорії статистики, історії статистики та демографії він зробив вагомий внесок не лише у вітчизняну, а й світову науку» [89, с. 26].

Цінні відомості про М. В. Птуху подає у «Вчених записках» автор нарису про Р. М. Орженцького С. Н. Антонюк, кандидат економічних наук, доцент кафедри історії економічних учень та економічної науки КНЕУ. Тут, зокрема, мовиться про створене на початку двадцятих років ХХ ст. Р. М. Орженцьким «Товариство економістів», яке стало науковим центром, що об'єднував учених-економістів у 20-х роках. Секцію теоретичної економіки цього товариства очолював Є. Слуцький, прикладної економіки – Л. Яснопольський, статистики – М. Птуха, обліку – М. Плєскачевський, вивчення народного господарства України – Ф. Задорожний» [89, с. 42].

Окремий нарис у «Вчених записках» М. В. Птусі присвячує О. А. Пучко, кандидат економічних наук, доцент кафедри історії економічних учень та економічної історії КНЕУ: «Михайло Птуха – статистик, демограф». Тут сповіщається: «восени 1918 р. М. В. Птуха почав читати лекції зі статистики в народному університеті-політехнікумі». На жаль, автор припускається деяких неточностей. Він стверджує: «Надаючи великого значення вивченню багатьох питань

статистики та демографії, М. В. Птуха став ініціатором створення вперше на Україні Інституту демографії Академії наук. Улітку 1919 р. його обрали директором Інституту демографії АН УРСР, яким він керував до 1938 р.» [89, с. 77].

Нами вже наводилися первинні документи з особової справи М. В. Птухи, які свідчать, що на посаду директора Демографічного інституту М. В. Птуха був рекомендований академіком М. І. Туган-Барановським, за думкою якого, як свідчить і сам М. В. Птуха, ця установа й була заснована. А обрання М. В. Птухи на посаду директора інституту відбувалося не влітку, а в січні 1919 р. Попри ці неточності О. А. Пучко подає важливі відомості про викладацьку роботу М. В. Птухи. «Протягом свого трудового життя М. В. Птуха активно займався викладацькою діяльністю, почавши народним учителем сільської школи в Чернігівській губернії і закінчивши професором університету. Найбільше його талант викладача розкрився безпосередньо в Україні, де він багато сил і знань віддав підготовці кваліфікованих кадрів статистиків у Київському комерційному інституті, згодом Київському інституті народного господарства (нині Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана). 30 липня 1919 року Рада професорів інституту обирає М. В. Птуху на посаду професора кафедри статистики, яку він обіймав до 1931 р. Працюючи на кафедрі статистики, Михайло Васильович багато зусиль віддавав для підготовки кваліфікованих кадрів, читав лекції на високому науковому та педагогічному рівні.

На соціально-економічному факультеті інституту значна увага була приділена читанню таких дисциплін, як «Економічна статистика», «Фінансова статистика», «Теоретична статистика», «Статистика споживання», «Сільськогосподарська статистика», «Історія статистики» і «Демографія». Лекції з останніх двох дисциплін та практичні заняття проводив професор М. В. Птуха. Крім цього, під його ж керівництвом на статистичному відділі факультету працював семінар зі статистики. М. В. Птуха доклав багато зусиль для вдосконалення навчального процесу, брав активну участь у розробці нових навчальних програм та планів зі статистики і демографії, дбав про підвищення знань серед членів кафедри статистики, серед педагогічного персоналу та студентів користувався високим авторитетом і повагою. В інституті він заснував школу українських статистиків,

які активно працювали в державних установах і як науковці в Інституті демографії АН УРСР» [89, с. 48].

18 жовтня 1976 р. в багатотиражній газеті «Радянський економіст» (орган Київського інституту народного господарства) під рубрикою «З історії інституту» було вміщено нотатки Р. Вечірка «У нас працювали і вчилися». М. В. Птуха був представлений одним реченням: «В числі професорів знаходимо імена відомих економістів М. В. Птухи, А. В. Корчак-Чепурківського» (правильно: О.В. Корчака-Чепурківського. – *М. Ш., Н. К.*) [81].

12 грудня 1979 р. та ж багатотиражка видрукувала серед інших пошанованих учених «Подячний Запис про Птуху Михайла Васильовича». В ньому сказано: «Птуха Михайло Васильович (1884–1961) – видатний радянський статистик і демограф, член-кореспондент Академії наук СРСР і академік Академії наук УРСР. Один із засновників радянської наукової школи статистики. Його основні праці присвячені теорії статистики, теоретичної і прикладної демографії, історії статистики і демографії.

Наукові дослідження він поєднував з викладацькою роботою. Після організації Київського інституту народного господарства був першим завідуючим кафедрою статистики. Виховав ряд вчених із числа викладачів інституту та з числа студентів багатьох статистиків. Як великий педагог цікаво читав для студентів курс статистики. Був прекрасним вихователем і старшим товаришем для студентів. Михайло Васильович Птуха своєю самовідданою працею прославив наш інститут і залишив незабутній слід в його історії» [319].

Крім «Подячного Запису», в цьому ж числі газети вміщено великий уривок з виступу А. В. Головача на відзнаку 75-річчя від дня народження Михайла Васильовича, де також наголошено: М. В. Птуха «в інституті народного господарства готував кадри статистиків і підбирав їх для роботи в Академії наук» [82].

Нарешті, у січні 2004 р. доцент кафедри статистики КНЕУ Едуард Чекотовський в газеті «Економіст» під рубрикою «Шляхами становлення» у розлогій сторінковій статті розповів, «Як вчилися сто років тому». Мова про організацію навчального процесу й викладання статистики в Київському комерційному інституті (1908–1920 рр.). Про М. В. Птуху сказано: «30 липня 1919 р. штатним професором на кафедрі статистики був обраний Радою професорів

видатний і знаний у всьому світі статистик і демограф М. В. Птуха (1884–1961), який обіймав цю посаду до 1931 р. М. В. Птуха читав лекції з історії статистики, теорії та демографії і вів з останньої практичні заняття» [80].

Як бачимо із наведеного вище цитування, автори всіх цих публікацій обмежувалися загальними оцінками творчої роботи М. В. Птухи, зокрема його науково-педагогічної діяльності. Потрібен, отже, спеціальний, поглиблений і цілеспрямований, аналіз цієї сфери творчої роботи – він дасть можливість відтворити систематизований багатогранний цілісний історичний образ видатного українського вченого, корифея економічної думки, на тлі його суворой доби та в контексті новітніх неупереджених характеристик тієї доби.

Метою нашої розвідки є, по спромозі, намір повнішого висвітлення специфічних особливостей науково-педагогічної діяльності М. В. Птухи з урахуванням таких основних аспектів:

1. Значення науки та освіти у морально-етичному та духовному удосконаленні людини.
2. Філософське розуміння професором М. В. Птухою покликання викладача як розробника й поширювача новітніх знань.
3. Філософське розуміння професором М. В. Птухою ролі викладача як вихователя.
4. Коло дисциплін, які перебували у полі постійних неослабних наукових і викладацьких інтересів професора М. В. Птухи.
5. Методологічні особливості викладання професором М. В. Птухою університетських курсів.
6. Діяльна участь професора М. В. Птухи в розбудові вищої школи в Російській імперії і в Україні, підготовці висококваліфікованих кадрів статистиків.

Світ педагога М. В. Птухи із його специфічним багатоманіттям, на наше переконання, можливо досягнути й осмислити тільки зсередини, уважно й послідовно простежуючи особливості входження у цей світ людини з абсолютним переконанням у своєму просвітницькому покликанні. Ось як утверджувався на педагогічному поприщі професор М. В. Птуха. Відтворюємо це із використанням архівних джерел, які досі не залучалися до наукового обігу попередніми дослідниками.

Безсумнівно достовірні відомості про першопочатки педагогічної діяльності М. В. Птухи знаходимо у його «Життєписі», виконаному власноручно й засвідченому власноручним підписом [231].

Подаємо ці відомості зі збереженням авторських мовних особливостей.

«В 1891 р. вступив до Остерської міської дво-класової школи, яку й скінчив у році 1898. Протягом трьох слідуючих років був народним вчителем, а влітку реєстратором Статистичного Відділу Чернігівського Губернського Земства» [Державний архів міста Києва. Фонд Р = 871, оп.2, од. зб.293.

Дело №94/139 професора статистики Михаила Васильевича Птухи. Начато іюля 30 дня 1919 г.», 84 арк.]

У тому ж таки «Життєписі» мовиться: «З осени 1912 р. увесь свій час присвятив роботі над дисертацією та навчанню (викладанню. — *М. Ш., Н. К.*) в Петербурзькому університеті, приват-доцентом якого був зарахований з 1 липня 1913 р. В тому ж році обраний був навчителем (викладачем. — *М. Ш., Н. К.*) статистики в Комерційному інституті. Після відкриття Пермської філії Петроградського університету командирований був заступником професора по кафедрі політичної економії і статистики. Після того, коли у лютому 1917 р. оборонив при Московському університеті дисертацію «Очерки по теории статистики населения и моральной», з 1 липня 1917 р. затверджений в. о. ординарного професора по тій же кафедрі. В 1916—1917 навч. році був секретарем Правничого (юридичного. — *М. Ш., Н. К.*) факультету, а в 1917—1918 рр. — деканом.

На підставі статуту Пермського університету одержав з початку ваканцій 1918 р. однорічну командировку і, не маючи змоги виїхати за кордон, приїхав до Києву. З осени 1918 р. викладав лекції зі статистики в народному університеті-політехнікумі і деякий час завідував Статистичним Відділом Міністерства Культів. З ініціативи акад. М. І. Туган-Барановського з 1 січня 1919 р. обраний був на директора Демографічного інституту Української Академії Наук з правами академіка Соціально-Економічного Відділу. З того ж часу обраний на ординарного професора політичної економії Київського Українського Державного Університету. 30 липня 1919 р. обран на штатного професора статистики Комерційного інституту, а в листопаді того ж року Рада професорів університету св. Володимира

обрала на сверхштатного професора по кафедрі політичної економії і статистики. В кінці 1920 р., з ініціативи акад. Р. М. Орженцького, обраний Спільним Зібранням Української Академії Наук дійсним членом Академії (академиком) по кафедрі статистики. З 1 січня 1921 р. перебував директором Кооперативного інституту» (Назване джерело).

У фонді Р=871, оп.2, од. зб. 293 [231] Державного архіву міста Києва згруповано чимало документів, які засвідчують процес обрання професора М. В. Птухи завідувачем кафедри статистики Київського Комерційного Інституту (згодом Київського Інституту Народного Господарства). Наводимо ці документи мовою оригіналу.

«В Научно-Учебный Совет. Имею честь сообщить, что в заседании Совета экономического факультета Киевского Коммерческого Института, состоявшемся 30 июля с. г., профессор М. В. Птуха избран на кафедру Статистики при Киевском Коммерческом Институте. Председатель Совета экономического факультета М. Тренин-Петушков».

«Товарищу Комиссару. Имею честь уведомить вас, что в заседании Совета экономического факультета Киевского Коммерческого Института, состоявшемся 30 июля с. г., профессор М. В. Птуха избран на кафедру Статистики при Киевском Коммерческом Институте. Curriculum Vitae прилагается. Председатель Совета экономического факультета М. Тренин-Петушков».

«Его Превосходительству Господину Попечителю Киевского Учебного Округа. В заседании Совета преподавателей 6 ноября с. г. избран на кафедру статистики штатным эк. орд. профессором Михаил Васильевич Птуха, имеющий ученую степень магистра. О чем на основании 15 ст. положения о Киевском Коммерческом Институте... имею честь уведомить Ваше Превосходительство». Підписи керівників інституту.

«Его Превосходительству Господину Ректору Киевского Коммерческого Института. Настоящим довожу до Вашего сведения, что Экономический факультет в своем заседании от 12 октября был подвергнут баллотировке на кафедру статистики проф. М. В. Птуха. Оказалось, что проф. М. В. Птуха избран единогласно 7-ью голосами при отсутствии голосов против и воздержавшихся. И. о. декана Экономического факультета профессор М. Катков».

*«Г(осподину) Декану Экономического факультета
Киевского Коммерческого Института
профессора Михаила Васильевича Птухи*

Заявление

Имею честь просить Вас не отказать довести до сведения Экономического факультета Киевского Коммерческого Института о том, что я желал бы занять кафедру статистики в Киевском Коммерческом Институте, на каковую я был избран в порядке приказа №8.

Михаил Птуха. Киев. 20 сентября 1919».

До цієї ж одиниці зберігання (239) належить і рекомендація, адресована професором К. Г. Воблим «В Комиссию по замещению кафедры статистики в Киевском Коммерческом Институте». У цьому документі дається глибокий фаховий аналіз та високо оцінюється наукове значення робіт професора М. В. Птухи, зокрема його магістерської дисертації «Очерки по теории статистики населения и моральной» [Пг., 1916]. К. Г. Воблий особливо наголошує: «Его изложение отличается такой обстоятельностью, ясностью и полнотой, которые делают его труд необходимым для всякого интересующегося обработкой результатов статистики населения и моральной. В этом же очерке (другой нарис дисертації. — М. Ш., Н. К.). г. Птуха впервые в мировой литературе подробно излагает и подвергает научной критике особые способы приложения теории вероятностей к статистике, развиваемые итальянской школой» [231].

Узагальнюючи науковий огляд робіт М. В. Птухи, проф. К. Г. Воблий виводить висновок: «По отношению к труду Птухи нельзя не признать, что он является единственным в литературе своего предмета, вообще небогатой теоретическими работами». (Тут К. Г. Воблий в оцінках теоретичного рівня наукових праць М. В. Птухи повністю солідарний із такою ж високою думкою академіка М. І. Туган-Барановського, з ініціативи якого Птуха був обраний директором Демографічного інституту з 1 січня 1919 р.). «Автору, — продовжує К. Г. Воблий, — для многих конструкций пришлось обратиться к малоизвестным и весьма многочисленным трудам актуариев, где он также не нашел теоретически безукоризненных конструкций, которые ему пришлось вырабатывать самому» [231].

А ось і погляд К. Г. Воблого на педагогічний потенціал М. В. Птухи: «Пр(офессор) М. В. Птуха имеет значительный опыт

педагогический, умеет сгруппировать вокруг себя молодежь, привлеч ее к практическим занятиям в области статистики. Въ виду всего сказанного я полагаю, что в лице М. В. Птухи Институт приобретет ценного работника, опытного, сведущего преподавателя статистики. К. Г. Воблый»: (назване вище джерело) [231].

Ретельне вивчення архівних документів збагачує наукову біографію академіка М. В. Птухи уточненими або й зовсім раніш не озвученими відомостями про Михайла Васильовича як видатного вченого-педагога, будівничого вищої школи, самобутнього теоретика й практика педагогічної науки, вихователя кадрів статистиків, зокрема демографів. Погляньмо пильніше на заповнений власною рукою Михайла Васильовича Птухи Анкетний Лист (Формуляр) для Київського Інституту Народного Господарства (КІНГу). Тут робота в КІНГу визначається, як *основна* робота М. В. Птухи, а посада — як штатний професор статистики. Посади поза цим закладом — це штатний академік Української Академії Наук (УАН) та позаштатний професор Кооперативного інституту.

У різних джерелах вказується на різну кількість мов, якими володів академік М. В. Птуха. Залучаючи до наукового обігу першоджерела, ми уникаємо неточностей.

Анкетний Лист запитує: *якими мовами володіє і в якій мірі: а) читає, б) пише, в) може викладати.*

М. В. Птуха відповів: «читаю й пишу: 1) мовою українською; 2) російською; 3) англійською; 4) німецькою; 5) французькою; читаю: 6) італійською, 7) польською, 8) чеською, 9) латинською».

«Анкетний Лист» також запитує: 10) *Скільки часу і якими мовами викладав, де, коли і який час?*

М. В. Птуха відповів: «викладав: I) російською мовою в Ленінграді, Пермі й Києві в рр. 1910—1927; II) українською в Києві в рр. 1919, 1920, 1921, 1922, 1923, 1924, 1926—27».

11. *Якими мовами зараз викладає?* М. В. Птуха відповів: «українською й російською».

12. *З якого часу провадить викладання українською мовою?* Відповідь:

1) з 1919—1924 рр. викладав політичну економію в Кооперативному інституті, з 1926—1927 рр. викладаю в Кооперативному інституті, з 1926—1927 рр. викладаю загальну статистику».

У блоці документів Київського Комерційного Інституту зберігається «Личная Карточка» Птухи Михайла Васильовича. Серед інших запитань – «*Какое учебное заведение окончил?*».

У цій же «Личной Карточке» запитання:

Каким учебно-вспомогательным учреждением заведывал?

Відповідь М. В. Птухи: «полит. эк. 6 лет – 4-8 часа в неделю, статистику 6 лет – 8 часов в неделю»

Какими практическими занятиями руководил (в теч. скольких годов, семестров, часов).

Відповідь М. В. Птухи: «по статистике 5 лет, 2-4 пед. часа, по полит. экон. 2 года – 2 пед. часа».

Основное место службы: «Коммерческий институт».

Щодо відповіді на це запитання, то в усіх варіантах «Життєпису» (Curriculum Vitae), в усіх «Анкетних Листах» і «Личных Карточках» рукою Михайла Васильовича зазначено: закінчив Петербурзький університет навесні 1910 року з дипломом I-го ступеню.

Тим часом у матеріалах Державного архіву міста Києва (фонд Р=871, оп.2, од. зб. 293) нами виявлено документ такого змісту:

«В Ленинградский университет. По встретившейся надобности Киевский Институт Народного Хозяйства имени Евгении Бош просит подтвердить окончание в 1910 году юридического факультета В/Университета Птуха Михаилом Васильевичем и сообщит когда и за каким № выдан ему диплом. Ректор КИНГа, Управдел».

У відповідь надійшла «Справка» за №2973/1906 від 23 червня 1927 р., її зміст:

«Выдана настоящая справка в том, что согласно документам в архиве Канцелярии Факультета Советского Права Ленинградского Государственного Университета Птуха Михаил подвергался государственным испытаниям в Юридической Испытательной Комиссии при Петербургском Университете в сессию 1909 года и получил диплом первой степени. Декан Факультета Советского Права Профессор Серебряков, Председатель Президиума факультета профессор Долганов, Делопроизводитель Шевкуненко».

У нашому активі є багато першоджерел, виявлених в архівах, які допомагають досягнути всю широчінь і глибину загального філософського розуміння академіком М. В. Птухою сфери освіти й науки, зокрема призначення цих чинників для матеріального благополуччя людності, її духовного удосконалення.

Разом з тим потужний блок джерельної бази нашого дослідження становлять матеріали, які розкривають специфічні особливості власне педагогічної роботи професора, з'ясовують фундаментальні засади організації ним навчально-виховного процесу. Зрозуміло, процес цей був постійно змінний. Курс лекцій, читаних Михайлом Васильовичем у Петроградському університеті та в аудиторіях його Пермської філії наприкінці 20-х років ХХ ст., потім доповнювався в подальших десятиліттях, вже в стінах київських вишів. Постійно оновлювалися й збагачувалися новими знаннями програми, що їх професор М. В. Птуха розробляв із урахуванням найновіших досягнень економічної теорії й практики та інших вимог часу. Це підтверджує порівняльний аналіз цих програм та щорічних звітів, які подавалися викладачами кафедри статистики на вимогу освітянських директивних органів. До речі, у тогочасних звітах, наприклад, за 1925–1926 шк. рік (шкільний рік) відомості мали враховувати:

«1. Відсоток виконання Вами робочого плану.

2. Чи склали Ви робочі плани для студентів, на який час та за якими формами.

3. Якою мовою Ви викладали.

4. Яких форм викладання Ви вживали – лекції-бесіди, самостійна проробка, групова лабораторна проробка... План проробки роботи в виробництві, екскурсії, робота в навчально-допоміжних установах, інші (в % до загальної кількості часу)».

Зосередимося докладніше на аналізі педагогічної роботи професора М. В. Птухи. Чітке й докладне планування, багатобічні аспекти висвітлення теми характеризують лекційні курси, читані ним спочатку студентам Петроградського університету та його Пермської філії, а пізніше студентам київських вишів. Тематично ці джерела цілісно групуються так:

«Теоретические вопросы статистики». Курс лекцій. 1914–1920-ті роки. Автограф. 87 аркушів. [ф. 22, оп. 1, од. зб. 8].

«Теория статистики». Курс лекцій, читаних студентам Пермського відділення Петроградського університету в 1916–1917 навчальному році (розділ I-II) з наступними доповненнями, зробленими в 1920-их роках. Чернетковий варіант. 50 аркушів [ф. 22, оп. 1, од. зб. 10].

«Статистика». Курс лекцій із 13 тем. Програма і робочий план. Закінчено в 1932 р. Автограф. Машинопис. рос. і укр. мовами. 119 аркушів. [ф. 22, оп. 1, од. зб. 32].

Для характеристики робочої обстановки та творчої атмосфери періоду читання курсів М. В. Птухою в Київському комерційному інституті (пізніше Інституті Народного Господарства) як основного місця його роботи залучаємо такі документи (крім наведених раніше).

*«До Ректора Київського Інституту Народного Господарства
Академіка М. В. Птухи*

Заява

Маю за честь подати до Вашого відому, що я бажав би в 1926/1927 шк. році займати в Інституті штатну професорську посаду, коли це не зустрічає перешкод з боку принципового або технічного.

Київ 21–IV–26».

М. Птуха.

Відомостей про зарахування М. В. Птухи на цю посаду нами не виявлено, проте є інші документи, які підтверджують його участь у діяльності Інституту. Зокрема:

*«Народній Комісаріат Освіти. 19/V–1926 р.
№024466/419*

До Київського Інституту Народного Господарства

Наркомосвіти цим пропонує перевадити виплату проф. Воблону, Птухові, Шапошникову і Яснопольському за працю в Інституті в розмірі, встановленому штатним професорам 1 гр., зважаючи на те, що вони працюють в наукових установах і там одержують плату в повному розмірі.

*Член Колегії Наркомосвіти (Мазлах)
Старш. Інспектор СОЦЕК (Шаповалов)
Секретар Укрпрофосвіти (Іванченко)».*

«Обіжно. До всіх професорів, викладачів і аспірантів інституту. 15/III 26.

До проф. Птуха М. В.

Вас другоразово прошу негайно заповнити додану до цього анкети надісланого від Профосвіти зразку й повернути її ні в якому разі не пізніше ніж 20 ц. м. до канцелярії № 1372.

Ректор КІНГу М. Баран».

Анекта української професури КІНГУ.

Прізвище	Гарно володіє мовою (вільно розмовляє й пише без помилок)		Слабо володіє мовою, розмовляє і пише лише за допомогою словника	Не володіє укр. мовою	Зазначити останній термін, коли гадає оволодіти мовою
	Викладає укр. мовою	Не викладає, але буде викладати (з такого-то часу)			Точно зазначити термін не можу. Гадаю, що з кінця 1926/1927 шк. року
	Ні	Після того, коли вироблю термінологію			

Цими відповідями професор М. В. Птуха виявив свою обізнаність та ставлення до української мови.

Повнота розробки програмного лекційного курсу, наукова новизна пропонованого студентам навчального матеріалу, його відповідність вимогам часу, педагогічна майстерність та результативність викладацької роботи, а ще особлива морально-психологічна атмосфера глибокої взаємоповаги лектора й аудиторії — це, на наш погляд, основні критерії оцінки будь-якої педагогічної праці. Педагогічний досвід професора М. В. Птухи цілком відповідає саме таким оціночним критеріям.

Обсяг нашої роботи не дозволяє проаналізувати всю науково-педагогічну спадщину академіка — достатнє відчуття його цілковитої відданості справі навчання та виховання студентів і молодих науковців можуть дати навіть окремі його програми. Розглянемо, для прикладу, курс лекцій зі статистики, складений на 1931–1932 навчальний рік. Він містить 13 тем, програму та робочий план [ф. 22, оп. 1, од зб. 32]. У першій частині цього курсу викладено

Основи загальної статистики

Тема I подає виклад змісту статистики, як науки, її роль та значіння (мовні особливості автора збережено. — *М. Ш., Н. К.*), дає визначення статистики описовою школою (як науки про найцікавіші

особливості держави), а також визначення статистики як описової соціальної науки (статистичний опис масових явищ соціального життя числом і мірою). З'ясовуються поняття статистики як науки методологічної (науки про методи збирання, технічного і наукового опрацювання числових відомостей про масові явища). Висвітлено значення статистики для різних видів знання. Опис та пояснення явищ взагалі. Статистичне вивчення неоднозначних причинних зв'язків. Коротко викладено шляхи розвитку матеріальної статистики у зв'язку з розвитком соціально-економічного життя за класовою структурою суспільства. Зростання ваги статистики для потреб планування. Звертається увага на особливості статистики, як методологічної науки. Класова природа постановки статистичних проблем, її обов'язок зі способами збирання та наукового опрацювання статистичних відомостей.

Матеріалістична діалектика в статистиці. Критика буржуазних течій в статистиці.

Вступна лекція 2 год.; проробка 4 год.; заключна конференція 2 год.

Тема II. Основні види кількісного спостереження.

Спостереження суцільне й часткове. Практична неможливість та труднощі суцільного спостереження явищ. Монографічна природа; числове орієнтування; анкета; приблизне визначення. Його значення в нас. Статистичне шкідництво в планових органах. Вибіркова метода, її логічні підстави й умови здійснення. Вибір механічний та усвідомлений.

Вступна лекція 1 год.; проробка 2 год.; конференція 1 год.

Тема III. Основні способи статистичного спостереження, його план і організація.

З'ясовуються загальні методи статистичного спостереження.

Примарна та секундарна статистика. Проміжна форма, як цілеспрямовання нашої статистики. Безпосереднє спостереження та опит. Види опиту: кореспондентський спосіб з само обчислення, спосіб усного опиту. Значення цих способів за нашу добу. Статистика, бухгалтерський та статистичний облік.

Вивчення числа та складу масових явищ соціального життя на певний термін часу й за певний термін часу. Одноразове (перепис)

та постійне (поточна реєстрація) спостереження. Їх зв'язок з цим виучуванням.

Складові частини плану статистичного спостереження. Програми дослідження, зокрема одиниця спостереження й ознаки, підлеглі реєстрації. Вибір способів та органів спостереження; час і місце його; план розробки. Колегіальне розроблення планів та практичне ви-пробування їх. Межі статистичного спостереження.

Труднощі організації соціальної статистики за переходову добу. Джерела похибки. Помилки, що залежать од програми, способів спостереження, органів та людности. Випадкові й свідомі помилки, умови, що впливають на їх кількість. Способи боротьби з помилками, зокрема зовнішня та внутрішня перевірка. Внесення поправок на підставі числового безпосереднього спостереження та виміру явищ. Вплив невиправлених чисел на висновки.

Вступна лекція 2 год.; лабораторна проробка 4 год.; конференція 2 год.

Тема IV. Зведення та табличне опрацювання даних.

Зведення статистичних матеріалів. Готування до зведення; перевірка та розмітка. Централізована, децентралізована та змішана системаи зведення. Техніка зведення. Спосіб рисок, індивідуальних карток і механізація зведення. Таблиці та їх види; прості, групові й комбінаційні.

Вступна лекція 1 год.; лабораторна проробка 2 год.; заключна конференція 1 год.

Тема V. Відносні величини.

Поняття й значення відносних величин. Відношення інтенсивності й екстернсивності. Правильний вибір середовища. Техніка обчислення. Способи перетворення рядів (коли за основу береться сума членів ряду, максимум або мінімум, пересічна, любий член ряду).

Вступна лекція 1 год.; лабораторна проробка 2 год.; заключна конференція 1 год.

Тема VI. Пересічні величини.

Поняття й значення пересічних. Пересічна арифметична (проста й зважена), геометрична, меріана й мода. Техніка обчислення. Порівняльна характеристика й умови застосування тої чи іншої

пересічної. Значення пересічних величин для характеристики ряду. Потреба діалектичної аналізи відокремлених явищ (Ленін). Пересічний склад капіталу в Маркса. Пересічний труд.

Вступна лекція 2 год.; лабораторна проробка 6 год.; заключна конференція 1 год.

Тема VII. Загальна теорія індексів.

Завдання цієї теми — ознайомити студентів із загальними теоретичними засадами щодо індексів, або чисел-показчиків. На цьому ґрунті має бути побудовано виучування конкретних індексів, що живаються в промисловій статистиці.

Тема VIII. Графічна метода в статистиці.

Завдання цієї теми — ознайомити студентів з поняттям графіків, їх видами та технікою креслення типових діаграм. Уживання графічної методи в статистиці текстильної промисловості, себто спеціальна методологія, проходиться в II частині курсу.

Тема IX. Елементарні способи статистичного виучування причинних зв'язків.

Ця тема має ознайомити студентів з природою та значенням елементарних засобів виучування зв'язку масових явищ у кількісному його розрізі. Особлива увага звертається на взаємовідносини якісної й кількісної аналізи соціальних колективів та на другорядну роль останньої при виучуванні екологічних явищ. Групування статистичних матеріалів, особливо в зв'язку з кількісною ознакою, ілюструється працями Леніна, як і ідея переходу кількості в якість.

Тема X. Математичні способи статистичного виучування причинних зв'язків.

Теорія стохастичного процесу. Завдання цієї теми — ознайомити студентів зі значенням статистичної методи під час досліду неоднозначних причин зв'язку. Для цього впершу чергу детально проробляється поняття не обхідности та випадковости, імовірности та достовірности з погляду марксо-ленінової науки.

Тема XI. «Закон великих чисел».

Мета теми — з одного боку, з'ясувати суть так званого «закона великих чисел» у діалектичному розумінні та дати критику

буржуазних поглядів на нього, а з другого, критично ознайомити студентство з вирахуваннями, зв'язаними з пристосуванням цього закону до виборкових обслідувань.

Тема XII. Елементарні основи теорії кореляції.

Завдання цієї теми – ознайомлення студентів зі способами вирахування коефіцієнту кореляції та логічними підставами таких вирахувань.

Тема XIII. Статистика промислової продукції.

Завдання цієї теми – ввести студентів у основні проблеми, зв'язані з можливими та існуючими методами розрахунків обсягу виробництва.

Зміст теми: загальне поняття про продукцію

- 1) Вирахування вартості тільки готових виробів;
- 2) Валовий обіг;
- 3) Валова продукція;
- 4) Товарна продукція;
- 5) Товарна маса;
- 6) Чиста продукція;
- 7) Оцінка продукції.

4. 2. Внесок академіка М. В. Птухи у формування вітчизняних кадрів статистиків-демографів

Розглядаємо ці питання у світлі маловідомих або й зовсім не відомих архівних матеріалів, які досі не піддавалися науковому аналізу.

Отже, як педагог Михайло Васильович Птуха заходив до студентської аудиторії із усталеним і безумовним переконанням у необхідності науки й освіти як потужного рушія суспільного поступу, неодмінної умови вселюдського духовного удосконалення та забезпечення гідного добробуту. Основою його філософського розуміння призначення науки й освіти є потреба поширення освіченості на всі суспільні стани. Це переконання спостерігаємо у Михайла Васильовича і в його юнацькі літа з молодим нестримним поривом учитися за всяку ціну, і в період початкової (Петербург) наукової роботи, і в усіх подальших десятиліттях зрілості.

Уже в одній із своїх ранніх демографічних розвідок – «Безпріютныя дети-подкидыши и наше земство», надрукованій у трьох осінніх книжках журналу «Трудовая помощь» [239] у 1911 р., молодий учений глибоко переймається долею найбільш незахищених і обділених увагою суспільства та владою Російської імперії верстви суспільства – долею бездоглядних дітей-сиріт, позбавлених батьківської опіки. На підставі вивчення величезного масиву статистичних матеріалів, всебічного наукового аналізу можливостей поліпшення становища дітей-безбатченків дослідник виступає перед суспільством як сміливий реформатор, запропонувавши цілий реєстр (19 пунктів!) державницьких заходів, що їх необхідно здійснити в імперії для покращення становища бездоглядних дітей-сиріт. Звертаємо увагу на шістнадцяту рекомендацію: «Все питомцы (детских приютов) должны посещать школы».

Отже, освіта не тільки для обраних, а для всіх, знедолених – також! Цей гуманістичний погляд на суспільство, на людину від 1911 року стане основоположним в усій життєдіяльності майбутнього академіка, корифея економічної думки. У 1928 році в монографії «Смертність в Росії й на Україні» він віділле ідею свого людиноцентризму в золоту формулу, що розглядає й пошановує людину, «як безконечну цінність» [134].

Потреба вчитися, необхідність розглядати людину як безконечну цінність зафіксована і в інших працях М. В. Птухи, зокрема в «Очерках по статистике населения» (1960). Там сказано: «Всебічне статистичне вивчення людини, починаючи від її народження й до смерті, дасть надзвичайно багаті матеріали та ідеї для того, щоб глибоко пізнати людину, успішніше боротися за життя, за здоров'я, за відмінний фізичний і духовний розвиток членів суспільства» [5, с. 24].

Усе життя вченого, його титанічна праця були підпорядковані щонайвищій меті – боротьбі за відмінний фізичний і духовний розвиток людини. Виховати у суспільстві святе пошанування людини як безконечної цінності, навчити молодих дослідників методам всебічного вивчення людини заради продовження її життя – це і є та міра високої відповідальності, з якою професор М. В. Птуха щораз заходив до студентської аудиторії.

Уже перші роки викладання у вищій школі свідчать про те, що улюблену педагогічну роботу професор М. В. Птуха тісно узгоджував із активною діяльністю в інших галузях знання, куди його

залучали як людину компетентну й високоавторитетну. Так, ще влітку 1918 р. він був відряджений Пермським відділенням Петроградського університету до Москви на з'їзд з реформи вищої школи. Непоодинокими є такі відрядження і в період його роботи в Київському комерційному інституті, потім Інституті Народного Господарства. Це засвідчує цілий блок документів, ще не згадуваних попередніми дослідниками. Наводимо їх мовою оригіналу (Державний архів міста Києва, фонд Р–871, опис 2, од. зб. 293) [231]:

*«Ректору Киевского Института Народного Хозяйства
профессора М. В. Птухи*

Заявление

Честь имею довести до Вашего сведения, что, начиная с 15 января с. г., в Петрограде состоится 5 сессия Центрального Бюро Краеведения при Российской Академии Наук, членом которого я состою. Примерно 10–11 января я должен выехать и прибуду, примерно 22–23 января, вследствие чего экзамен могу производить до 11 и после 23 января.

Профессор М. В. Птуха. Киев 4/1 23»

*«Витяг з наказу
Ректорату Київського Інституту Народного Господарства.
Ч. 5 року 1923 січня 10
По Адм. Госп. Частині*

Рахувати в командировці проф. Птуху М. В., що відбув до Петрограду до 5-ої сесії Центрального Бюро Краєзнавства при Російській Академії Наук.

*Ректор-Політком С. Каган
Проректор Адм. Госп. Частині М. Хелемський».*

*«Ректору КИИХа
Академика М. В. Птухи*

Заявление

Честь имею довести до Вашего сведения, что вследствие приглашения Российской Академией Наук я командирован на конференцию по краеведению, созываемую названной академией на 27 марта с. г. в Москве, в связи с общерусским съездом Росплана. Я предполагаю выехать 25 сего марта и возвращусь в Киев к Пасхе.

Проф. Мих. Птуха. Киев 22 марта 1923 г.».

*«Ректору Киевского Института Народного Хозяйства
Профессора М. В. Птухи*

Заявление

Имею честь довести до Вашего сведения, что 10 сего декабря в г. Харькове состоится Всеукраинская Статистическая Конференция, на которую Управляющий ЦСУ Украины пригласил меня для доклада и участия в работе конференции. Вследствие указанного я не буду читать лекции в Институте с 10-15 сего декабря.

Проф. М. Птуха. 6/XII 23».

*«Ректору Киевского Института Народного Хозяйства
Профессора М. В. Птухи*

Заявление

Имею честь довести до Вашего сведения, что я по долгу службы в Академии наук должен выехать с докладом в Укргосплан в Харьков. Выехать предполагаю в воскресенье, 13 сего апреля (или в понедельник). Срок предположительного отсутствия из Киева 7-10 дней. Я уже проэкзаменовал всех студентов льготной сессии, которые явились своевременно. Однако группа их просила дать добавочный срок в понедельник 14/IV. Если я уеду до этого срока, считал бы желательным поручение экзаменов моим ассистентам.

Мих. Птуха. Киев. 10/IV 24».

«В Главпрофобр. 7/4 24, №1635

Бюро Института в заседании своем от 2/IV постановило поддержать просьбу Академии наук о предоставлении научной командировки в Англию профессору Института по кафедре статистики Птухе М. В. Представляя постановление Бюро по этому вопросу на уважение Главпрофобра, с своей стороны прошу о предоставлении профессору Птухе М. В. от имени Академии Наук командировки в Англию. Ректор-Политком. Управдел (Підписи)».

*«Ректору Киевского Института Народного Хозяйства
Профессора М. В. Птухи*

Заявление

Имею честь довести до Вашего сведения, что я, как председатель Киевской филии организационного бюро по созыву 1 Всеукраинского съезда по изучению производительных сил, вызван

Наркомпросом телеграфно для доклада в субботу 7 сего июня. Срок предполагаемого отсутствия с 6—11 июня.

М. Птуха. 2/VI 24».

«Витяг з наказу

По Ректорату Київського Ін-ту Народного Господарства.
М. Київ, ч. 107. Року 1924. Червня 6.

По Адмін. Частині

§3

Дозволяється відпуск проф. Птусі на термін з 6 до 17 червня б/р (біжучого року. — *М. Ш., Н. К.*), який має відбути до Харкова.

Ректор-Політком С. Каган».

«Ректору Киевского Института Народного Хозяйства профессора М. В. Птухи

Заявление

Имею честь известить Вас, что меня, как председателя Киевского Бюро Организационного Комитета по созыву съезда производительных сил, вызывают в Харьков на заседание Комитета, имеющее быть 5 и 6 сего декабря. Из Харькова я должен буду ехать на Всесоюзный съезд по краеведению в Москву, который начинается 9 декабря. Таким образом, я буду лишен возможности исполнять свои обязанности по КИНХу с 3—21 декабря.

Проф. Мих. Птуха. 1/XII 24».

«Витис з наказу №218

По Ректорату Київського Інституту Народного Господарства.
М. Київ. Року 1924, 3/XII

§1

Дозволяється відпуск з 3 грудня до 21 грудня ц. р. Птусі М. В., який має відбути по службових справах до Харкова й Москви. Ректор КІНГу С. Каган».

«До Ректора КІНГ проф. М. В. Птухи

Заява

Маю за честь повідомити Вас, що я як член Пленума Укрголовнауки сьогодні виїжджаю до Харкова і повернуся коло 19 цього місяця і тому занять в КІНГові проводити не буду.

М. Птуха. 13/VI 25».

На цій заяві резолюція: «Вважати тов. Птуху у відпустці з 13/VI по 20/VI. 15/VI 25. Підпис».

*«До ректора Київського Інституту Народного Господарства
Професора М. В. Птухи*

Заява

Маю за честь повідомити Вас, що згідно з запрошенням Міжнародного Статистичного Інституту взяти участь в його XVI сесії, я командирован Укрголовнаукою і Колегією НКО, до Риму. Через зазначене я не зможу брати участь в роботі КІНГа і виконувати свої обов'язки з 15 вересня до 1 листопада б/р (біжучого року. — М. Ш., Н. К.). Академік М. Птуха. Київ 10 IX 25».

*«Наказ по Ректорату Київського Інституту Народного Господарства.
Року 1925. 13/IX-го*

§1

Вважати у відпуску з 15-го вересня до 1 листопаду поточного року

проф. М. В. Птуху, який відбув до Риму на XVI сесію Міжнародного Статистичного Інституту. Т. в. о. Ректора (Іванушкін)».

*«До ректора Київського Інституту Народного Господарства
проф. М. В. Птухи*

Заява

Маю честь повідомити Вас, що я екстерно визван ЦСУ Союзу на нараду з приводу переписів на 29 ц. січня і тому їду до Москви і не зможу виконувати своїх обов'язків в Інституті приблизно до 10 лютого.

М. Птуха. 28/І 26».

*«Розпорядження по Київському Інституту Народного Господарства.
Року 1926, січня 29-го*

По Адміністр. Частині

§1

Дозволяється відпуск з 28-го до 10 лютого ц. р. професорові Птуха, якого викликано до Москви ЦСУ СРСР на нараду з приводу переписів.

Ректор М. Баран».

*«Розпорядження
По Київському Інституту Народного Господарства
Року 1926, лютого 10-го*

По Адміністративній Частині

§1

Вважати присутнім з 10-го лютого ц. р. проф. Птуху, який повернувся з дозволеного йому відпуску. Ректор М. Баран».

*«До Київського Інституту Народного Господарства
Проф. М. В. Птухи*

Заява

Маю за честь довести до відому, що я викликаний Центральним Статистичним Управлінням України на Всеукраїнську Статистичну Конференцію, яка розпочинається 1 листопада. Через зазначене я не зможу виконувати свої обов'язки по Інституту з 1—5 листопада б. р. (біжучого року. — М. Ш., Н. К.).

Проф. М. Птуха. 30/X 26».

*«Витяг з розпорядження №49 по Київському Інституту
Народного Господарства. М. Київ. Року 1926, листопаду 2-го.*

§1

Вважати у відпуску з 1-го по 5 листопаду ц. р. проф. Птуху М. В., якого викликано до Харкова Центральним Статистичним Управлінням на Всеукраїнську Статистичну Конференцію.

В. о. ректора А. Кристер».

Як бачимо, і географія поїздок, і статус різних інституцій, з якими співпрацював академік М. В. Птуха, свідчать про його високий авторитет як ученого-статистика, ученого-демографа. Дозволимо собі не тільки констатувати наявність великої кількості архівних матеріалів, а й висловити захоплення працею людей, які зберегли для історії науки ці величезні й неоціненні духовні скарби, що дають нам змогу відтворити яскравий самобутній образ людини особливий, людини феноменальної фізичної й розумової праці, вченого-подвижника, першопрохідника на багатьох напрямках наукового знання. Це духовне багатство зберігається, головним чином, у фондах Інституту Архівознавства та Інституту Рукопису Національної бібліотеки України імені академіка В. І. Вернадського (тільки в Інституті Архівознавства 22 фонд налічує 4 описи та 748

одиниць зберігання), у Державному архіві міств Києва, у Науковому архіві Президії Національної академії наук України, у Галузевому державному архіві Служби безпеки України; окремі матеріали нами виявлено у фондах Державного архіву Київської області. Уведення бодай частини першоджерел до наукового обігу дозволяє виконати найважливіше завдання нашого дослідження: додати нових, раніше не відомих рис до справді наукової біографії академіка М. В. Птухи. Цілісність і повнота образу вченого є *метою* наших дослідницьких пошуків.

Окреслюючи загалом постать академіка М. В. Птухи як корифея української економічної думки, ми, зокрема, у цьому конкретному розділі увиразнюємо риси, які властиві йому як видатному вченому-педагогу. Саме постать видатного ученого-педагога Михайла Васильовича Птухи постає перед нами у світлі як загальних його філософських поглядів на сферу освіти, так і на роль та значення вищої школи зокрема. Із цього приводу він висловлювався не раз і не двічі. Звернімося до джерел, які ще ніким із дослідників не були ужиті для характеристики педагогічних поглядів М. В. Птухи. Тут у нас є можливість говорити як про загальні проблеми вищої школи, так і про специфіку її окремих галузей.

26 лютого 1958 р. Михайло Васильович написав свої «Соображения относительно некоторых вопросов организации высшего образования в СССР» [Інститут Архівознавства НБУВ НАН України, ф. 22, оп. 2, од. зб. 126]. Відзначивши величезні досягнення в галузі вищої школи в Союзі, академік в той же час визнає: нині назріло питання про корінні зміни в органах, які відають вищою освітою та питаннями, що з нею пов'язані. «Мені здається, — пише вчений, — що на сучасному етапі соціалістичного будівництва надмірна централізація управління вищою освітою застаріла у різних відношеннях. Управління величезною сіткою вищих навчальних закладів, що здійснюється Міністерством вищої освіти СРСР, узагалі не може відбуватися цілком успішно. Його треба наблизити до навчальних закладів; на сучасному етапі найдоцільніше покласти його на відповідні органи союзних республік».

На думку академіка М. В. Птухи, основним завданням союзного органу має бути не повсякденне адміністрування, а координація, організація розробок загальних методичних питань, складання зведень по СРСР тощо. Навряд чи доцільно реорганізувати

Міністерство вищої освіти СРСР, оскільки саме слово «міністерство» промовляє про адміністрування. Тому краще створити при Раді Міністрів СРСР Всесоюзний комітет у справах вищої школи, на який і належить покласти вказані вище та деякі інші функції. «Я вважаю доцільним, — пише Михайло Васильович, — зберегти в УРСР Міністерство вищої освіти з розширенням деяких його функцій та підпорядкувати йому всі вищі навчальні заклади республіки».

З метою більш успішної підготовки кадрів та для розвитку науки, як вважає академік М. В. Птуха, доцільно було б опрацювати новий статут вищих навчальних закладів. У ньому, зокрема, мають бути відображені такі ідеї:

1) Право професора докладно висвітлювати важливі проблеми науки, що викладається, пославшись в інших випадках на відповідні місця підручника. Існуючий порядок приводить до того, що студенти засвоюють мінімальну кількість знань, вони виходять зі стін вищих навчальних закладів з обмеженим науковим кругозором, а великі учені використовуються недоцільно.

2) У навчальних закладах, які мають право надавати учені ступені й звання, доцільно мати два органи: а) вчену раду і б) раду. Основне завдання вченої ради — розглянути питання, що відносяться до наукової роботи, учених ступенів та звань, методи викладання й т. ін. Рада навчального закладу повинна розглядати всі інші питання. До неї мають увиходити як члени також представники громадських організацій навчального закладу та інші особи.

3) Думаю, що вже на часі надати вищим навчальним закладам право обирати ректора, директора, деканів та їхніх заступників. Виборне начало зміцнить ідею колективної відповідальності за стан справ у вищій школі.

4) Передбачити в статуті розвиток тимчасового обміну викладачами, проведення спеціальних курсів, семінарів, окремих лекцій тощо запрошеними для цього особами, а також тривалі відраджень своїх викладачів для підвищення їхньої кваліфікації.

5) Визначити у статуті спеціальні заходи для розвитку наук у вищій школі залежно від її профілю. Наукові досягнення друкувати у періодичних виданнях, монографіях, збірниках і т. ін.

6) Дуже складне становище з кваліфікацією викладачів вищих навчальних закладів. Вимоги, що пред'являються положеннями про вчені ступені, нерідко не зберігаються на практиці. Значну роль

відіграє положення про те, що професор повинен мати докторський ступінь. Ця обставина привела до значного зниження наукового рівня дисертацій. Постанова про друкування авторефератів і статей за темою дисертацій дещо поліпшила становище, але все ж його не можна визнати задовільним.

На думку М. В. Птухи, потрібна законодавча постанова про те, що докторська дисертація повинна бути представлена у друкованому вигляді і при тому не раніше півроку після її опублікування. Боротьба за підвищення кваліфікації майбутніх докторів і професорів потребує **тимчасового** положення про затвердження ступеня доктора наук ВАКом ВКВШ СРСР із залученням найбільших спеціалістів союзних республік. До забезпечення належного рівня кандидатських дисертацій в УРСР їх доцільно було б направляти на розгляд ВАКа республіканського Міністерства вищої освіти. Коли такий порядок дасть свої плоди, через 5–10 років, можна буде перейти до нормального порядку остаточного присвоєння вчених ступенів, відповідним закладам та відміни їх у виключних випадках, після ретельного вивчення дисертації авторитетними вченими».

Ці свої «Міркування» М. В. Птуха супроводить таким коротеньким листом:

«Глубокоуважаемый Степан Васильевич! Направляю Вам свои краткие замечания по некоторым вопросам организации высшего образования в СССР. К сожалению, мог поговорить только с несколькими московскими товарищами и то не по всем вопросам. Отсюда неполнота замечаний.

С совершенным уважением М. Птуха».

Особу зазначеного адресата нами поки що не встановлено. І хоч Михайло Васильович, будучи людиною виняткової скромності, вважав ці свої «Міркування» неповними, не можна не бачити в них широти мислення вченого-педагога з багатющим теоретичним і практичним досвідом. Не може бути сумніву в тому, що, виклавши ці свої погляди, український учений виказав себе, як вдумливий реформатор всієї системи вищої школи в тогочасному Союзі.

Такою ж теоретично глибокою є промова професора М. В. Птухи, виголошена ним на відкритті Українського Кооперативного Інституту імені професора М. І. Туган-Барановського (1919). Тут особливо

наголошено на ролі та значенні *наукових* засад для успішного розвитку окремої галузі – *кооперації*. Передусім професор М. В. Птуха вражає нас енциклопедичним рівнем знань, нагромаджених на всьому історичному етапі розвитку кооперативного руху. Київський кооперативний інститут він називає дитиною київських кооператорів. Потреба в ньому, каже вчений, почувалась остільки, що тільки всім нам відомі обставини можуть пояснити таке його пізнє утворення. Основна особливість Кооперативного інституту – це тісний зв'язок із життям, остільки великий та міцний, якого нема ні в якій іншій школі. Кинемо тому хоч би миттєвий погляд на значення кооперації в економічному та соціальному побуту.

Далі М. В. Птуха характеризує капіталістичну форму господарства, яка відзначається автократизмом окремих капіталістів. Грунт капіталістичного ладу – одержання прибутку з капіталу, що викликає експлуатацію робітників та споживачів. Кооперація намагається усунення цієї експлуатації. Об'єднуючи споживачів та їх господарські сили, вона робить непотрібними капіталістів як організаторів підприємств.

Факт господарського об'єднання людей в кооперативне товариство приводить до різних наслідків. З одного боку, утворюються широкі демократичні кадри осіб, які близько ознайомлені з організацією та управлінням господарських підприємств, а з другого боку ці люде переймаються духом однастайности та суспільности. Їх праця проводиться в спільних бадьорих обставинах, посеред товаришів і під контролем товаришів також. Обидва з'явища мають величезне господарське й суспільне значіння, яке відміняється не тільки в зв'язку з розмірами та характером кооперативного руху, алеж в залежности також від часу та місця. Для країн, де чесних та путящих організаторів приватновласницьких підприємств мало, де, інакше кажучи, матеріальна й духовна культура невисока, присутність могутньої кооперації має окреме величезне народногосподарське та суспільне значення. Те ж саме буде, коли приватновласницький апарат зруйнований. У такому стані знаходиться Україна. Влада не один раз шукала в кооперативних організаціях допомоги при своїх господарських операціях. Немає ніякого сумніву, що ще довго готові господарські організації кооператорів будуть в значній мірі нести державні функції. Слаба державна організація не може обійтись без допомоги міцних органів кооперації, яка в сучасний мент має

на У(країні) величезну кількість економічно й соціально підготовлених робітників. Можна з певністю сказати, що майже все, що було кращого на У(країні), сіль землі української, працює в кооперації. Але і в далекому майбутньому при нормальному стані речей, трудно, навіть не можливо уявити, щоб держава обійшлася без допомоги кооперації та її представників.

Ще й ще раз наголошує М. В. Птуха на значенні кооперації: «...Кооперація з'являється не тільки школою для навчання широких народних кадрів господарчій діяльності й школою суспільности, де люде одержують своє соціальне виховання. Особи, які утворили доброзичливо кооперативне товариство, об'єднані одними і тими ж почуттями і однією і тою ж роботою, з'являються близькими по духу, рідними один другому. Не дивно для того, що у всякій країні поза виникненням кооперації утворюється єдиний кооперативний центр, що викликається не одними господарськими миркуваннями. І в нас на Україні мається такий центр УЦКК». М. В. Птуха висловлює великий жаль, що до цієї пори він був позбавлений свого самого могутнього і дійсного знаряддя – вищої школи, яка давала б теоретично й практично підготовлених діячів кооперації, яка з'являлася би центром розвитку кооперативної думки. Як споживче товариство не задовольняється сферою обміну, наповажується збудувати своє власне виробництво, так і коопцентр з часу свого заснування бажав збудувати свою власну фабрику культурних цінностей і научних робітників.

Відзначивши роль Кооперативного інституту в підготовці науково вихованих кооператорів, промовець вказує на потребу взаємодії між науковцями та практичними кооператорами. Кооперативний інститут не може обмежитись викладами своїм слухачам систематичних курсів, де буде зазначено все теоретично і практично цінне, що виникло в закордонних державах. Кооперація – живе з'явище господарського життя, з постійним розвитком. Своєрідність кожної країни робить на неї для того самий істотний вплив. Кооперативний інститут повинен для того постійно брати з практики у кооперації все цінне теоретично і практично. Звідкіль виникає необхідність самого такого єднання між практичними кооператорами і Кооперативним інститутом. Кожна сторона необхідна для другої і без неї нормально існувати і працювати не може. Необхідно через те виробити форми тісного і дружнього співробітництва. Воно можливе

в різних формах. Інститут достаточного зміцнено буде засновувати в Києві, в провінції загальні та спеціальні курси по кооперації, приваблювати хоч би тимчасово к викладанню видатних теоретиків та практиків кооперації, які мешкають не в Києві. Він повинен далі мати власне видавництво, яке давало б в руки практиків не тільки лекції професорів Інституту, але також найкращу закордонну літературу по тим чи іншим питанням економіки.

Звичайно ж, Михайло Васильович не уявляв успішну діяльність нововідкритого інституту без бібліотеки; про розвиток бібліотечної справи він піклувався на всіх ділянках, де йому доводилося працювати: чи то в Комерційному інституті; чи в Інституті Демографічному, чи в Соціально-Економічному відділі УАН-ВУАН. Отож, на його погляд, і при Кооперативному інституті «повинна бути закладена єдина для всієї України економічна бібліотека, де кооперативні діячі могли б знайти всі цікаві матеріали та книги».

Бажано також, вважав М. В. Птуха, аби слухачі Інституту не поривали з ним зв'язок і по скінченню інституту. З другого боку, належить засновати при інституті наукове товариство кооператорів, де розроблялись би теоретичні і практичні питання кооперації, покласти ґрунт регулярним з'їздам фахівців кооператорів по різних галузях кооперації. З багатого досвіду діяльності української кооперації викладачі повинні брати все те нове, що висовує наше економічне та суспільне життя, хоча би то були проблеми, які вимагали б свого теоретичного розв'язання, чи навпаки, розв'язання тих питань, які були висунуті економічною дійсністю. Всі ці міркування мають особливе значення для завдання окремостям її економічного та суспільного життя. Тільки така дружна товариська праця здатна поставити нашу кооперацію на твердий теоретичний ґрунт. Так, візьмемось, товариші, разом, дружно та міцно за виконання цього великого для кооператорів України завдання.

Цінність цього виступу полягає в тому, що професор М. В. Птуха зафіксував важливу історичну подію в економічному й духовному житті українців – народження ще одного наукового осередку: Кооперативного інституту. Він не просто привітав столичну і всю українську громадськість із цією подією. Уловивши тенденцію економічного життя України, з урахуванням ментальності українців як нації, професор М. В. Птуха науково вмотивовано визначив головний

напряму розвитку нової наукової установи, ті теоретичні й практичні орієнтири, дотримання яких здатне забезпечити її колективні успіхи.

Як свідчить власноручний запис М. В. Птухи в «Анкетному Листі», Михайло Васильович з 1. XII 1919 по 1. XII 1921 р. видавав свій організуючий і лекторський талант Кооперативному інституту як його директор та професор політекономії.

Не скоро почалися збуватися добрі сподівання професора М. В. Птухи щодо розгортання в Україні кооперативного руху. Тільки після смерті Сталіна та з відходом у минуле його кривавого режиму з'явилися умови для кооперативного будівництва, зростання кадрів кооператорів. Адже провідні кадри старшого покоління були репресовані, їхній досвід занедбаний.

Як згадує ветеран кооперативного руху Василь Іванович Костюк, який 32 роки був неодмінним помічником Голови правління Укоопспілки, кооперативна ідея, як могутня організуюча колективна сила, особливо плідно проявилася в 70–80-х роках ХХ століття. Це були часи інтенсивного розвитку торговельної мережі, будівництва комбінатів, заводів і окремих цехів з переробки сільськогосподарської продукції, розгортання сфери найрізноманітніших побутових послуг. З'явилися сотні й тисячі нових магазинів, готелів, баз відпочинку, їдалень, кафе, перукарень, кравецьких майстерень тощо. За обсягами товарообігу система кооперації посідала понад 33% усієї торгівлі УРСР. Укоопспілка мала міцні зв'язки з 55 країнами світу, куди відправляла найрізноманітнішу готову продукцію і ввозила товари, яких не встигла виробляти державна промисловість. У Львові і Полтаві Укоопспілка мала свої інститути, а в кожній області технікуми та школи продавців, які готували кадри кооператорів.

Як професійний журналіст, випускник факультету журналістики Київського державного університету імені Т. Шевченка, людина високої загальної і ділової культури, блискучий знавець української мови, Василь Іванович Костюк був своєрідним мовним арбітром в апараті Укоопспілки. Він з колегами готував для найвищого керівництва доповіді і звіти, постанови й розпорядження, писав доповідні для подання партійним і урядовим органам, В. І. Костюк був єдиною ланкою між правлінням Укоопспілки й засобами масової інформації. Однею з найкращих публікацій, що їх готував для керівництва Василь Іванович з керівниками управлінь, був виступ

першого заступника Голови правління Укоопспілки Сергія Литвиненка у збірнику «Наука і культура» за 1979 рік Це стаття «Не хлібом единым» [73].

Приділяючи увагу неухильному поліпшенню добробуту українців, керівництво Укоопспілки постійно дбало також про духовне зростання нації. Тут у центрі уваги були заходи щодо піднесення культури, літератури, мистецтва. Як журналіст, письменник-сатирик і гуморист, Василь Костюк особливо пишається діяльністю управління книжкової торгівлі, яке в ті роки не тільки забезпечувало високий рівень замовлень на книги, а й усіяко дбало про головне — розповсюдження високих книжкових накладів. Тут кооператорам-книголюбам належить безумовна першість: вони забезпечували 40 % книжкових замовлень; решту відсотків брала на себе державна торгівля...

Із прикрістю немалою доводиться знову констатувати, що владний олігархат, який захопив важелі управління, вже у Незалежній Україні, майже нанівець звів здобутки кооператорів, досягнуті ними в 70-80-х роках. Потрібні народні ініціативи, здатні забезпечувати державні й національні інтереси шляхом кооперування, всіяко глушаться й бойкотуються олігархічними кланами...

До розряду матеріалів, які визначають бачення академіком М. В. Птухою проблем вищої школи, зокрема питань організації підготовки кадрів спеціалістів в економічному циклі, належить документ під назвою «Соображения члена 3-й Государственной Экзаменационной Комиссии ПЛАНЗО сесии март-апрель 1937 г. действительного члена АН УССР Птухи в связи с этой сессией». Документ датовано 9 травня 1937 р. [ІА НБУВ НАН України, ф. 22, оп. 2, од. зб. 124].

Ці міркування Михайла Васильовича на цей раз мають конкретний характер, вони стосуються системи заочного навчання плановиків-економістів. З погляду педагога-статистика система має ряд специфічних труднощів. Зокрема, пише М. В. Птуха, до проведення іспитів йому було не ясно, наскільки вдало засвоїли студенти-заочники теоретичну статистику. Адже деякі розділи її засвоїти сповна можна тільки під безпосереднім керівництвом належного викладача. Зокрема ці зауваження мають силу стосовно математичної статистики, оскільки вона входить до курсу елементарної теоретичної статистики. Для належного засвоєння низки розділів їй необхідна лабораторна проробка, розв'язання численних задач, ясне

розуміння смислу та значення формул, того, коли належить приймати ту чи іншу середню або відносне число. Щоправда, планові робітники у своїй повсякденній діяльності оперують конкретною статистикою. Їм відомі, зокрема, загальнозжиті індекси.

Мені здавалося, продовжує вчений, що студенти загалом конкретно, на досвіді, ознайомилися з народногосподарським плануванням і що цей предмет засвоїти їм буде легше, ніж статистику. Політичну економію, на думку М. В. Птухи, студенти можуть засвоїти заочно, шляхом уважного вивчення та невеликої кількості консультацій.

М. В. Птуха, далі, вважав, що рівень знань студентів, які мешкають у Києві та Одесі, в середньому вищий рівня тих, хто працює на периферії. Фактично виявилось, що останні у деякому відношенні не слабші за тих, що живуть у Києві та Одесі. Так, безсумнівно, рівень миколаївців вищий, аніж одеситів: 4, що одержали в Києві диплом I ступеню, – 3 студенти периферії.

Кілька зауважень М. В. Птухи про його враження.

Політична економія. Особи, які екзаменувалися в Одесі, підготовлені краще, ніж ті, що вчилися в Києві (відмінників 38,5% і 27,6%). Типові вади підготовки: недостатня ув'язка різних відділів економіки, деякий формалізм знання без належного розуміння проблеми, неясне уявлення про абсолютну земельну ренту.

Народногосподарське планування. Відсоток відмінників дещо вищий у Києві. Загалом цей предмет, як і можна було сподіватися, засвоєний краще від усіх інших – відмінників більше третини (36,5%). Слабше студенти знають розділи, що відносяться до сільського господарства.

Статистика. Знання, загалом, слабші, аніж з інших дисциплін. Всі студенти правильно вирішили задачі на обчислення індексів, це пояснюється тим, що вони практично з ними знайомі. Часто навіть у відмінників з інших дисциплін є досить туманне уявлення про теоретичне обґрунтування індексів, не кажучи вже про середні величини, особливо ж про закон великих чисел і теорії кореляції. Одесити й миколаївці, взагалі, підготовлені зі статистики слабше, ніж київська група. Треба сподіватися, що в майбутньому особливу увагу треба звернути на належну організацію засвоєння теоретичних частин загальної статистики та постачання заочників системою задач (з відповідями) для самостійних вправ.

Економічна географія. Студенти, загалом, не погано знають якісну частину економічної географії, але не завжди мають правильне уявлення про відповідні кількості. Були випадки недостатнього знайомства з мапою (картою), іноді незадовільне знання адміністративно-територіального поділу СРСР.

До Державних іспитів приступило 55 студентів, один, витримавши на «відмінно» політичну економію, захворів. Із 54-х, що витримували іспит, 10 або 18,5% одержали диплом I ступеню, 40 — дипломи II ступеню (74,1%) і 4 або 7,4% іспитів не витримали. Критерій для одержання диплома I ступеню дуже високий для заочника, якому, зокрема, важче одержати на всіх державних іспитах оцінку «відмінно», ніж студенту стаціонарного інституту. При всьому цьому відсоток відмінників (і тих, хто не витримав) можна вважати цілком задовільним показником і для стаціонарного інституту. Якщо ж звернутися до розгляду показників якості засвоєння окремих дисциплін, то результати треба визнати добрими. Відмінно засвоїли політичну економію 32,7% студентів (27,6% київського пункту і 38,5% одеського); народногосподарського планування — 36,5% (37,0% і 36,0%); статистики 30,2% (32,1% і 28,0%). Таких хороших, як б сказав, блискучих результатів у першого випуску заочників, у навчанні яких було немало труднощів, я особисто не очікував. Є, через це, всі підстави сподіватися, що система заочного навчання плановиків-економістів себе виправдала. Вже під час навчання студенти, посилено й систематично працюючи над підвищенням своєї кваліфікації, дають соціалістичному будівництву більше, ніж рядові робітники.

*Академік М. Птуха.
Київ, 9/V — 1937 р.».*

4. 3. Біля небосхилу наукової творчості М. В. Птухи: самоаналіз стану душі, умов та обставин

Доктор економічних наук, професор В. С. Стешенко та її чоловік, кандидат економічних наук В. П. Піскунов належать до покоління вчених-демографів, які послідовно й наполегливо, а головне — фахово глибоко та компетентно досліджують наукову спадщину свого великого вчителя — академіка М. В. Птухи. В. С. Стешенко

була його останнім аспірантом. У статті «Михайло Васильович Птуха як демограф (1884–1961)» Валентина Сергіївна згадує: «Я вперше познайомилася з М. В. Птухою восени 1960 р. на екзамені з демографічної статистики при вступі до аспірантури Інституту економіки АН України. Він був головою екзаменаційної комісії. Це був час «двох забутих галузей знання» (Б. Я. Смулевич) — соціології і демографії. І він був приємно здивований, коли з'явився абітурієнт, що виявив інтерес до демографічної проблематики. Михайло Васильович став моїм науковим керівником... На превеликий мій жаль, наше знайомство тривало недовго. У 1961 р. після тривалої і важкої хвороби (гіпернефрома) Михайла Васильовича не стало» [2, с. 327–328]. Тут додамо від себе: М. В. Птуха звернув увагу на В. С. Стещенко як на демографа-практика, адже вона в той час завідувала відділом статистики населення Луганського облстату і у вигляді реферату подала результати побудови таблиць смертності населення Луганської області, що було у повоєнні роки першим дослідженням смертності населення окремої області.

Із гордістю про найславетніших українських учених В. С. Стещенко продовжує: «М. В. Птуха вплинув на розвиток демографії як глибокий дослідник ряду найважливіших демографічних проблем і як дуже активний і перспективно мислячий організатор науки. Він належав до когорти таких корифеїв української науки, як Володимир Вернадський, Агатангел Кримський, Орест Лєвицький, Михайло Туган-Барановський, які блискуче знали не тільки свою спеціальність, але й «округу», були людьми найвищої наукової культури. Це було те навколишнє наукове середовище, яке визначало загальнонауковий рівень розробок Михайла Васильовича і його особлива психологічна настроєність, підтримувана радістю від спілкування з цими вченими. З відходом цієї когорти закінчилася ціла епоха розвитку науки, спадщина якої і сьогодні є недосяжним зразком. Українська демографія втратила свого патріарха і натхненника. Але залишилися його праці, які й сьогодні мають велике теоретичне і практичне значення. Вивчення наукової спадщини Михайла Васильовича Птухи демографами України в практичному плані сприяє рішення тих проблем відтворення населення, які ставляться в наші дні зростаючою необхідністю формування національної демографічної політики» [77, с. 328].

Дбайливим пошануванням пам'яті М. В. Птухи його учні свято бережуть традиції наукової школи, яку він створив у час суспільних

потрясінь 20-30-х років ХХ століття. Передусім – це прагнення зберегти досягнутий колективом Демографічного інституту високий рівень наукової культури. Підтвердженням цього є цілий ряд ґрунтовних розробок, виконаних В. С. Стешенко та В. П. Піскуновим за тематикою, яка у науковій творчості М. В. Птухи слугувала за першорядні орієнтири. До реєстру робіт, що були прихильно сприйняті вченими-демографами, ми відносимо, зокрема, такі: передмову В. С. Стешенко до єдиного ще й на сьогодні перевидання «Вибраних праць» М. В. Птухи (1971 р.); статтю П. І. Пустохода та В. С. Стешенко «Наукова спадщина з питань демографії (до 100-річчя з дня народження М. В. Птухи)», опубліковану в журналі «Економіка Радянської України» (1984, № 11); статтю В. С. Стешенко та В. П. Піскунова «Научное наследие по вопросам демографии (к 100-летию со дня рождения М. В. Птухи)», вміщену в журналі «Вопросы экономики» (Москва, 1984, № 11); статтю В. П. Піскунова та В. С. Стешенко «Погляди академіка АН УРСР М. В. Птухи на предмет і метод демографії (до 100-річчя від дня народження академіка АН УРСР М. В. Птухи), надруковану в «Демографічних дослідженнях (1984, вип. 8); статтю В. С. Стешенко «Михайло Васильович Птуха як демограф (1884–1961)», написану до 40-річчя від дня смерті вченого й опубліковану в «Демографічних дослідженнях» (2002, вип. 24) та в «Демоскоп Weekly (2001, № 35–36); статтю В. С. Стешенко «М. В. Птуха – видатний український вчений-демограф» у збірнику наукових праць «Демографія та соціальна економіка» (2010, № 1 (13); статтю В. С. Стешенко «Птуха Михайло Васильович» в «Енциклопедії історії України» (2012, т. 9).

Стараннями В. С. Стешенко як укладача та відповідального редактора збірника наукових праць «Демографические тетради» у випуску 4–5 за 1972 р. обнародовано працю М. В. Птухи «Учение о народонаселении Т. Р. Мальтуса» [с. 138–192].

До традицій наукової школи академіка М. В. Птухи належить і добра практика активного пошуку та залучення до наукової співпраці ерудованої автури – автури, перейнятої турботою про фізичне й духовне здоров'я нації, іншими словами – автури, відданої людиноцентричній (людинолюбній) концепції М. В. Птухи. До таких авторів належить, зокрема, знаний в Україні демограф Любов Василівна Чуйко. Пошлемося на її статтю «Вклад М. В. Птухи в методику вивчення шлюбності», надруковану в «Демографічних дослідженнях» (1984) та на рецензію «Дуже потрібне видання» (у співавторстві

з В. Ф. Бурлінім), написану з приводу виходу в світ «Вибраних праць» М. В. Птухи (1971). В останній Л. В. Чуйко піднялася до узагальнюючої оцінки внеску М. В. Птухи у розвиток демографії, наголошуючи, зокрема, на високому рівні наукової культури. «Якість і значущість його наукової праці визначається не тільки його яскраво вираженою індивідуальністю як ученого, високою працездатністю, ентузіазмом, високою науковою принциповістю та вимогливістю до себе, але й величезною ерудицією, знанням багатьох іноземних мов та математики».

Будучи завідувачем відділу демографії Інституту економіки АН УРСР у 1966–2007 рр., В. С. Стешенко провадила подвижницьку пошукову роботу, спрямовану на виявлення та поповнення матеріалів до наукових біографій цілої плеяди видатних учених-демографів, таких як М. В. Птуха, Ю. О. Корчак-Чепурківський, А. П. Хоменко, С. А. Томілін та інші.

З цією метою вона листувалася і з М. М. Трацевським – соратником М. В. Птухи, колишнім ученим секретарем Демографічного інституту УАН-ВУАН, який, будучи засудженим сталінським тоталітарним режимом на 15 років, відбував термін у Красноярському краї. У листі від 30 травня 1973 р. до М. М. Трацевського В. С. Стешенко дякує за «ті важливі для нас матеріали, які Ви прислали. Тепер короткий нарис про Ваше життя та наукову діяльність буде написаний, як мовиться, з перших рук».

Далі В. С. Стешенко просить «повідомити додатково про обставини арешту співробітників Інституту демографії. За якими звинуваченнями вони були заарештовані? Чи одночасно? Чи перебували якийсь час після арешту всі разом, чи одразу були порвані нитки, які Вас поєднували? Нас цікавить також точна назва й дата документа, що свідчить про Вашу реабілітацію. Ким він виданий? Нам ці відомості будуть необхідні у випадку, коли постане питання про дозвіл на публікацію Ваших робіт... Крім того, вони знадобляться нам при розшукуванні матеріалів про людей, сліди яких остаточно втрачені. Мова, зокрема, про В. Ф. Резникова, у якого не залишилося ніяких родичів. Ми навіть не знаємо року його народження і смерті, не кажучи вже про точні дати. Книги Ю. О. Корчака-Чепурківського та С. А. Томіліна я Вам найближчим часом вишлю...»

У листі-відповіді від 6.VI. 1973 р. М. М. Трацевський повідомив: він не знає, коли були заарештовані співробітники інституту і хто

був заарештований. Про все це він довідався тільки після реабілітації в 1956 р. «Я був ізольований від усіх співробітників ін-ту увесь час, навіть дружина не одержала повідомлення після суду.. Усю війну з фашистами я провів у Норильську...». Вкладена в конверт «*Справка*» засвідчує:

«Гражданин Трацевский Михаил Николаевич 1896 года рождения, уроженец села Любомичи, Бобруйского уезда, Минской губернии осужденный 11 апреля 1938 года по ст. ст. 54–7, 54–8, 54–11 УК УССР на 15 лет. Освобожден от дальнейшего нахождения в ссылке 28 апреля 1956 года на основании приказа Генерального прокурора СССР, МВД СССР и КГБ при СМ СССР от 19 марта 1956 года. Начальник отдела УМВД (підпис нерозбірливо)». Довідка видана «Управлением МВД по Красноярскому краю 28 апреля 1956 г., № 35526, г. Красноярск».

В інших пересиланнях В. С. Стещенко одержала копії таких офіційних документів: «*Справка*. Настоящая выдана тов. Трацевскому Михаилу Николаевичу в том, что он работал в системе Академии наук Украинской ССР в качестве научного сотрудника Института демографии и санитарной статистики с января 1923 года по ноябрь 1937 года. Последняя должность – ученый секретарь этого института. В 1937 году был арестован и осужден. 23 июня 1956 года тов. Трацевский полностью реабилитирован. Начальник отдела кадров АН УССР (Г. Руденко)».

Ця довідка помічена 12 листопада 1956 р., №10-345/7». Зміст:

1. «*Справка*. Дело по обвинению Трацевского Михаила Николаевича пересмотрено Военной Коллегией Верховного Суда СССР от 23 июня 1956 года. Приговор Военной Коллегии Верховного Суда СССР от 11 апреля 1938 года в отношении Трацевского М. Н. по вновь открывшимся обстоятельствам отменен и дело за отсутствием состава преступления прекращено. Председательствующий судебного состава Военной Коллегии Верховного Суда СССР полковник юстиции (Зайдин)».

У листі від 20 травня 1973 р. М. М. Трацевський дякує В. С. Стещенко «за пам'ять – Ваш лист одержав. У ньому завдання, частково, нерозв'язне. Перше – про А. П. Хоменка. Про нього я не маю майже ніяких звісток. Він, як відомо, працював у Харкові, і безпосередній зв'язок у нього був з Ю. О. Корчаком-Чепурківським, який, на деякий час, переїхав з Києва до Харкова на роботу в ЦСУ УРСР у відділ

демографії. З А. П. Хоменком, у діловій обстановці, я зустрічався тільки на Всеукраїнській конференції з питань розміщення у другій п'ятирічці виробничих сил УРСР. Було дві доповіді щодо населення: одна від Інституту демографії (доп. акад. М. В. Птуха), а друга від відділу демографії ЦСУ УРСР. Хто був безпосереднім доповідачем, я не пам'ятаю – Хоменко чи Корчак.

Друга велика й дуже цінна розробка дитячої смертності за 1926–1929 рр. по діагональних таблицях. Хто автор цих розробок – А. П. Хоменко чи Ю. О. Корчак-Чепурківський, – я не можу стверджувати. На основі цих розробок були сформовані кілька робіт з дитячої смертності, одна з яких, найбільш розгорнута, за двома підписами (М. В. Птухи і моїм), була надрукована в «Проблемах учета и статистики», т. 2, вип. 1, М., 1946 р. Про решту робіт А. П. Хоменка я нічого сказати не можу.

2. В. Ф. Резников. Про нього, можливо, більше знає П. І. Пустоход. Більш посидливої людини я у своєму житті не зустрічав. Весь час він проводив за книгами, і тільки завдяки цій якості він один зміг підняти таку велику роботу з бібліографії населення УРСР. Крім надрукованих робіт, решта рукописів, мабуть, не збереглася». Далі 2,5 сторінки машинописного тексту М. М. Трацевський присвятив описові свого життєвого шляху та наукової діяльності. Дорогоцінні рисочки до образу М. В. Птухи вбачаються у такому листі М. М. Трацевського до В. С. Стешенко: «Багатоповажано Валентино Сергіївно! Від усього серця вітаю і поздоровляю учасників конференції демографів СРСР та бажаю плідної роботи й успіхів.

Постає незабутня пам'ять про роботу академіка М. В. Птухи, чие життя прожите, в усі часи, з думкою про необхідність організації наукового центру з вивчення людини – основної продуктивної сили суспільства.

У важкі часи, з дуже маленьким колективом, під керівництвом М. В. Птухи, майже без техніки, з арифмометром старої системи і рахівницями піднімалися й виконувалися трудомісткі роботи. 1. Обробляли й вивчали історичні матеріали з населення УРСР. 2. Провадилася розробка природного руху населення. 3. Робилися перспективні розрахунки населення по УРСР і розрахунки на 2-гу п'ятирічку. 4. Вивчалася дитяча смертність. 5. Захворюваність населення. 6. Критично переглядалися переписи населення. 7. Велася широка бібліографічна робота.

Усі роботи дуже трудомісткі. На жаль, багато з них під час війни з фашизмом втрачені.

Відділ демографії Інституту економіки АН УРСР, узявши на себе спадщину, розширив свою діяльність і підняв роботи, які були непосильні Інститутіві демографії.

Щасливої Вам дороги, товариші!

В добру путь!

Старший науковий співробітник і Учений Секретар Інституту демографії АН УРСР. /підпис/ (М. Трацевський)». 5 грудня 1973 р.

У листі без дати, адресованому В. С. Стешенко на відділ демографії Інституту економіки АН УРСР, інтригуюча обіцянка: «серед паперів збереглися 2 листи М. В. стосовно П. І. Пустохода і Ю. О. Корчака-Чепурківського. Ці листи я перешлю Вам». «М. В.» – це, звичайно, М. В. Птуха! Валентина Сергіївна одержала їх, як несподіваний неоціненний подарунок. Перше пересилання – одна сторінка машинопису з особистим (чорнилом) підписом академіка. Лист без дати, однак вітання «З Новим 1960-м роком, дорогий Михайле Миколайовичу!» вказує на початок 1960-го. Другий лист від 24 жовтня 1960 р. – двосторінковий машинописний аркуш, також означений особистим підписом: М. Птуха.

Обидва документи схожі своїми стильовими особливостями, тональністю душевної настроєності ученого періоду останніх літ його життя і творчості; вони передають стан фізичного й морально-психологічного перебування на пенсії, дають уявлення про ставлення М. В. Птухи до елементарних, але нерідко таких непростих життєвих умов та обставин, характеризують спосіб його наукового мислення, бачення – з вершини досвіду – світу, поведінки людей тощо. Іншими словами, обидва документи суттєво доповнюють наукову біографію видатного ученого, корифея української демографічної, історичної та економічної науки.

Тут і справді, як мовилося вище, ми дізнаємося про стан душі та спосіб життя «пенсіонера на рідкість», як каже сам про себе М. В. Птуха з легким відтінком іронії. «Я дивний пенсіонер – людина, яку прагнуть навантажити і в Москві і в Києві, та до того ж і життя звичайне приносить багато клопотів не тільки Катерині Костянтинівні. Роману, але й мені. До того ж, я дуже сумую, що радянські люди дедалі більше замикаються, не мають контактів один з одним,

живуть в основному з дня на день у дрібних турботах та тісному сімейному колі».

Далі дається характеристика поведінки сучасників: «...Коли я буваю в Москві, немало є людей, які шукають зі мною зустрічей, консультацій і т. п., коли ж я приїжджаю до Києва, то немає людей, які б потурбувалися про мої нескладні справи, сповістили б про те, що мені необхідно знати і т. п. І це все не тому, що добрі знайомі мають щось проти мене. І ось, коли накопичується багато всяких дрібних неприємностей і прикрощів, нерви здають. У цьому 1960 р. такий стан був досить часто. Зайнятий я був до надзвичайності...»

Та серед широкого житейського моря з його незліченними великими й меншими бідами та всілякими негараздами завжди спасенним, завжди відрадним був острів, який називається Наука. Творчості М. В. Птуха віддавав усі сили. «Трудився я завжди багато, – зізнається він у листі до М. М. Трацевського, – але тепер життя ускладнюється дедалі більше й більше. Навіть друкування збірника зі статистики населення приносить багато всіляких дрібних прикрощів та ускладнень. На щастя, воно вже підійшло до кінця; на цьому тижні одержимо останні 7 аркушів останньої коректури, яку я підписую до друку. Обіцяють випустити в світ у цьому році. «Держстат-видав» у Москві, а книга друкується в Києві в академічній друкарні, що дуже добре, але ця обставина приносить і додаткові ускладнення...».

Перед цим Михайло Васильович нарікав на крайню зайнятість: «Зайнятий я до останньої межі, навіть не маю часу ходити в поліклініку лікувати зуби, а це вже крайність...» Ось тобі і «спокійна старість пенсіонера-академіка...». «Зі збірником з демографічної статистики все йшло добре, а тепер ось виявили, що він більший максимальної норми (44 др. арк.) і зажадали скоротити. Явилучив два підрозділи і сподіваюся, що це все. З'ясувалося, що будуть розгортатися роботи зі статистики населення у зв'язку з перспективними обчисленнями до 1975 р. Знову саме по собі піднімається питання, яке я ставлю 8 років, – організація центрального інституту статистики і демографії. В усякому разі, мені 1960 р. принесе нові громадські навантаження, а вони в загальній сукупності великі. Вони затримують літературне оформлення III тому історії статистики і т. д. Чи поїду я в кінці 1960 р. на статистичний з'їзд (сесію Між. Стат. Ін-ту) в Токіо чи ні – не знаю, але доповідь уже оформив П. С.

(П.С. — Павло Сергійович Головін. — *М. Ш., Н. К.*) переклав її французькою мовою. Всі навкруг пред'являють підвищені вимоги до мене, в тому числі й вік. Розраховую наперед — начебто добре, буде час і можливість, а на ділі не виходить, додаються справи спішні й надспішні. Ось тобі «спокійна старість академіка-пенсіонера». П. І. Пустоход як і раніше доцентом, скаржиться на здоров'я, Ю. О. Корчак-Чепурківський перейшов на економічну статистику і залишився також як і був раніше. К. К. бореться з життям мужньо, а Роман працює багато і поки що не зовсім влаштований. Ось так і живемо з дня на день. Праці багато і навіть з лихвою. Всього кращого, дорогий Михайле Миколайовичу. Пишіть частіше. Ваш М. Птуха».

Сильною пристрастю М. В. Птухи було мисливство. Про ставлення до цього заняття можна судити з повідомлення М. М. Трацевському (лист від 24 жовтня 1960 р.): «... Полювання у нас ось уже кілька років майже немає: дичини навесні прилітає багато, але внаслідок різних причин виводиться її мало і ту швидко винищують численні мисливці в будь-яку пору року. Не так давно я обраховував свої трофеї сотнями, а тепер небагатьма десятками. Розумні паперові заходи по лінії мисливства й рибальства залишаються на папері, люди на місцях винищують і дичину й рибу, як хочуть. Внаслідок зайнятості та інших обставин я в Острі буваю рідко і на нетривалий термін, що також шкодить здоров'ю. Життя ускладнилося до надзвичайності. При всьому тому кінець його для мене в основному наповнений великою і плідною роботою, якій я віддаю багато часу. Моїми роботами з історії статистики цікавляться повсюдно, але вони в значній мірі в широких розмірах будуть в повній мірі корисні для майбутніх поколінь читачів. У цьому році трапився показовий інцидент: у США вийшла велика монографія, присвячена обчисленню народного багатства. Із неї радянські учені дізнаються про ті важливі праці російських учених (в тому числі Радішева), про які я писав у моїй монографії, що є у Вас, опублікованій в 1955 р. Стався в деякій мірі «скандал», який учинили представники молодого покоління радянських статистиків. А скільки в моїх роботах є різних ідей, що їх висловили кращі російські люди свого часу! Усе це я Вам пишу для того, щоб Ви знали, що мої рідкісні листи викликані не зміною настроїв, а тяжкими обставинами життя, яке обумовлює мене різними обставинами, подолати повністю які я не можу».

Дружина Катерина Костянтинівна та син Роман завжди були у полі особливої уваги Михайла Васильовича. В обох листах до М. М. Трацевського йдеться про дорогих йому людей. «Живемо ми у великих трудах і турботах, дрібних і повсякденних. У К. К. нема помічниці, а турбот додається усе більше й більше. Роману доводиться працювати дуже багато, а робота лікаря-терапевта у науковій установі справа многотрудна. Загалом він трудиться успішно, надрукував немало статей зі спеціальності, навіть виступає з лекціями по телебаченню. Він спеціалізується у двох галузях: серцево-судинних захворювань і ревматичних. Ними головним чином займається Інститут клінічної медицини, в якому він працює ось уже 10 років. Ми з Павлом Сергійовичем з усіх сил трудимося уже другий рік над виданням збірника, у якому добрими словами розказано про діяльність Демографічного інституту. Сподіваюся ще в цьому році надіслати Вам книгу. Дуже опечалені Вашою хворобою і новою бідою. Від усієї душі бажаємо досконалого здоров'я й нових успіхів у справах. Можливо, в цьому році приїдете до нас у Київ? З дружнім привітом М. Птуха».

Усе викладене вище дає підставу зробити наступні висновки:

1. Творча праця академіка М. В. Птухи за своєю науковою спрямованістю та ставленням ученого до справи, як до «святої і чистої наукової роботи», і в його останні роки життя мала характер феноменальний, подвижницький. Обтяжена нескінченною вервечкою трагічних і драматичних обставин особистого й суспільного характеру, ця праця засвідчує гранично високі і вкрай напружені фізичні й морально-психологічні можливості вченого як людини, громадянина, патріота.

2. Святе пошанування В. С. Стешенко та В. П. Піскуновим пам'яті академіка М. В. Птухи і його колег, прагнення максимально зберегти наукові здобутки попередників свідчать про непроминувшість традицій першого в світі Демографічного інституту – класичної наукової школи академіка М. В. Птухи, неодмінними складовими якої були: а) сильний, відомий авторитетом у світовій науці, лідер; б) чітко визначений і сформований фундаментальний напрям наукових досліджень; в) особлива творча атмосфера, взаєморозуміння та доброзичливий характер якої сприяв розкриттю індивідуальних особливостей кожного члена колективу, що забезпечувало загальний високий науковий здобуток.

3. Наукове передбачення академіком М. В. Птухою того, що його «роботи з істор. статистики значною мірою і в широких розмірах будуть у повній мірі корисні для майбутніх поколінь читачів», підтверджується сьогочасними настійними потребами «демографізації» суспільства, тобто потребами обґрунтованих наукових прогнозів демографічних змін державної й регіональної політики, спрямованої на підвищення якості життя, забезпечення кардинального соціально-економічного оздоровлення нації.

Висновки до IV розділу

1. Численні довідки в енциклопедіях, словниках, підручниках та посібниках зі статистики та демографії, а також рясні публікації у галузевих та масових виданнях, де йдеться про педагогічну діяльність академіка М. В. Птухи, дають лише загальну характеристику цієї діяльності. Ці відомості – тільки окремі, хоч нерідко й суттєві, штрихи до наукової біографії видатного вченого-педагога, будівничого вищої школи, вихователя молоді наукової зміни та кадрів економістів.

2. Для висвітлення *специфічних* особливостей науково-педагогічної діяльності академіка М. В. Птухи нами було залучено величезний масив недосліджуваних раніше архівних матеріалів. Їхня дорожочінність у тому, що створені вони у багатьох випадках самим Михайлом Васильовичем, а отже, сумніватися у їхній достовірності не доводиться. Цілий блок документів, що зберігуються в особовій справі №94/139 професора статистики Михайла Васильовича Птухи в Київському інституті народного господарства, дав можливість розширити, уточнити й увести до наукового обігу біографічні відомості про вченого, які до цього часу не були оприлюднені. Це заповнені власноручно М. В. Птухою «Анкетний лист (Формуляр)», «Життєпис», «Curriculum vitae» (два варіанти) та кілька десятків документів службового характеру.

3. Опрацьовуючи розділ про науково-педагогічну діяльність професора М. В. Птухи від її початку в Петербурзькому університеті та в Україні від 1918 р., ми з'ясували такі ключові моменти, як: а) значення науки та освіти у морально-етичному та духовному удосконаленні людини; б) філософське розуміння професором

М. В. Птухою покликання викладача як розробника й популяризатора новітнього знання; в) філософське розуміння професором М. В. Птухою ролі викладача як вихователя; г) коло дисциплін, які перебували у полі постійних неослабних наукових і викладацьких інтересів професора М. В. Птухи; е) методологічні особливості викладання професором М. В. Птухою університетських курсів; є) діяльна участь професора М. В. Птухи в розбудові вищої школи в Російській імперії та в Україні, підготовці висококваліфікованих кадрів економістів.

4. Аналіз усього комплексу матеріалів, які відносяться до науково-педагогічної діяльності академіка М. В. Птухи, дає підставу стверджувати, що здобутий у цій ділянці досвід є неоціненним національним надбанням, яке так потрібне нашій сьогodenній освітнянській сфері. Передусім це взірцева, духовно висока постать самого вченого-педагога, безмежно відданого улюбленій справі. За цією постаттю стоїть грандіозна подвижницька робота, плідні результати якої здобуто за умов екстремальних, несприятливих для роботи науково-творчої.

Науково-педагогічна школа академіка М. В. Птухи виховувала дорогоцінні професійні якості, без яких немислимий успішний, шанований аудиторією педагог. Найголовніші з них: а) особистий приклад сумлінності у ставленні до справи; б) висока відповідальність перед самим собою й суспільством; в) людяність у ставленні до колег, доброзичливе бажання успіху соратникові; г) прагнення бути сучасним у сприйнятті найновіших науково-освітянських ідей при неодмінному пошануванні цивілізаційних здобутків попередниками; е) уміння працювати продуктивно за будь-яких (навіть у край несприятливих) умов, з готовністю поступатися особистими інтересами перед загальнолюдськими; є) розглядати людину як безко-нечну цінність.

5. Останні роки життя М. В. Птухи, які прочитуються за листами академіка до свого колеги, колишнього вченого секретаря Демографічного інституту М. М. Трацевського, засудженого сталінським режимом на 15 років заслання у Красноярський край, є свідченням вірного побратимства за всяких умов. Живучи за умов крайньої «надскладності», Михайло Васильович до кінця зберігав відданість і «святій і чистій науковій роботі», і пошанування колег, які потрапили в біду.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз літературних джерел та опрацювання архівних матеріалів дають підставу стверджувати, що наукова, науково-організаційна робота та педагогічна діяльність академіка М. В. Птухи досі не була предметом комплексного дослідження та системного узагальнення. Численні довідки про М. В. Птуху в енциклопедіях, підручниках і довідниках та публікації у фахових і періодичних виданнях стосуються лише окремих сторін його життєпису та наукових здобутків; «білими плямами» або тенденційно потрактованими залишалися цілі періоди життєдіяльності вченого. Залучення до наукового обігу великого масиву маловідомих і зовсім не досліджуваних раніше архівних матеріалів, що становлять основу основ нашої джерельної бази, дало можливість істотно реконструювати історіографічний процес, уточнити й суттєво доповнити наукову біографію М. В. Птухи і в такий спосіб виписати *цілісний* образ корифея української економічної думки.

2. Поглиблене вивчення початкового (Петербурзького) періоду навчання, наукової та педагогічної діяльності М. В. Птухи збагатило знання про обставини та умови, за яких відбувалося становлення світогляду вченого, визначалося коло його наукових інтересів, утверджувалися життєві принципи. Встановлено, що на ці важливі засадничі чинники (а вони чітко визначили європейський вектор наукових студій М. В. Птухи) вирішальний вплив справили завідувач кафедри статистики Петербурзького імператорського університету професор І. Г. Кауфман, від якого М. В. Птуха одержав фундаментальні знання в галузі теоретичної й прикладної статистики, та приват-доцент університету М. І. Туган-Барановський, якого М. В. Птуха називав своїм «великим учителем». У подальшому розширенні та поглибленні знань М. В. Птухи з політичної економії, статистики та демографії особливо важливу роль відіграли професор Берлінського університету В. Й. Борткевич та професор К. М. Баллод, директор Відділення статистики населення Пруського статистичного бюро.

У процесі дослідження Петербурзького (стартового) періоду нами вперше залучено до наукового студіювання відомості про особисту участь М. В. Птухи в підготовці та редагуванні наукових праць інших авторів. Так, ще будучи студентом, Михайло Птуха допомагав

доцентів університету Г. Г. Швиттау (1877–1953) у підготовці праці «Введение в экономическую статистику». Високий рівень культури – як загальної, так і фахової – М. В. Птуха виявив і як редактор праці А. Б. Біммана «История банковъ. С древнейшихъ временъ до нашихъ дней» (1914). Подані в кінці книжки «Примечания редактора» (ix 23) свідчать про якнайширшу обізнаність М. В. Птухи зі специфікою банківської справи у світі з найдавніших часів.

Свідченням наукової сумлінності молодого дослідника вже на початку наукової кар'єри є також його широкі публікації в журналі «Трудовая помощь», що видавався «подъ Августейшимъ Покровительствомъ Ея Величества Государыни Императрицы Александры Федоровны Попечительствомъ о трудовой помощи». У 14-й рік видання (1911) Михайло Птуха, який шойно закінчив університет, опублікував тут свою новаторську працю «Безпріютныя дети-подкидыши и наше земство» (з рекомендаціями державної ваги). Вже звідси проглядається людиноцентричний (людинолюбний) характер наукових робіт М. В. Птухи, що став визначальним для всієї його наукової і прикладної діяльності.

3. Вивчення наукових здобутків академіка М. В. Птухи у галузі загальної теорії статистики, демографії теоретичної і прикладної та в спеціальних розробках загальної й вітчизняної історії статистики дає підстави стверджувати, що в особі цього ученого Україна інтелектуальна має благородний приклад цілковитої відданості «святій і чистій науковій роботі». Таке високе пошанування науки увінчалось видатними результатами, які вивели українську економічну думку не тільки на передові рубежі в усьому СРСР, а й утвердили українську першість на світовому економічному обширі. До визначальних здобутків М. В. Птухи належить віднести:

а) Заснування та розвиток теоретичних і методичних наукових напрямів у демографії. Головний творчий внесок у наукове демографічне знання та пізнання полягає у фундаментальному обґрунтуванні існування демографічної статистики як окремої галузі сучасних наук про гуманітарне, соціальне та суспільне. М. В. Птуха виробив таку дефініцію предмету демографічної статистики, точність, якої не породжує питання, що реально ця наука вивчає.

Він вважав: предмет демографічної статистики утворюють «конкретні масові явища соціального життя, що стосуються особистості людини або її вчинків». Цінність визначення М. В. Птухи предмета

(«матеріалу») демографічної статистики полягає також у тому, що воно орієнтує на подальший розвиток демографічної статистики та безперервне розширення її предмета. Тому, «знаходячи ці мотиви, ми здатні науково пояснити значну кількість масових явищ соціального життя».

Визначення М. В. Птуха предмета демографічної статистики як науки саме про «масові явища соціального життя» людей дає змогу зрозуміти специфіку демографічної статистики на відміну її предмета від тих предметів, явища існування яких є не масовими, тобто сукупностями. Унікальна специфіка демографічної статистики полягає в тому, що тільки в демографічній статистиці вивчаються масові події, факти та явища, що характеризують життя людей та наслідки-результати їх створення як суб'єктів. Через це лише в демографічній статистиці вивчають масові вчинки упродовж усієї біографії людей.

б) М. В. Птуха удосконалив методику демографічного аналізу в частині побудови індексів шлюбності, розробки коротких таблиць смертності та показників смертності немовлят за місяцями року, вирішення методичних питань щодо перспективних обчислень населення, переписів населення тощо.

в) Масштабно та глибоко науково (поки що найґрунтовніше) досліджено історію демографічної статистики країн Заходу, що увінчалось виходом у світ «Очерков по истории статистики XVII–XVIII веков» (1945) та двотомної фундаментальної праці «Очерки по истории статистики в СССР (1955 і 1959)». Перша праця засвідчує прихильність М. В. Птуха до західного вектора наукових досліджень, друга розкриває самобутній шлях розвитку вітчизняної економічної думки.

4. Колективом першого в світі Демографічного інституту (1919–1938) глибоко науково проаналізовано демографічні процеси: вивчення особливостей смертності населення України та європейської частини Росії; смертності 11-ти народностей європейської частини Росії в кінці XIX ст.; еволюції смертності в Україні до початку першої п'ятирічки; здійснення перспективних обчислень населення України до 1960 р.

Більш як 19-річну діяльність Демографічного інституту ми кваліфікуємо, як функціонування класичної наукової школи академіка М. В. Птуха, так високо оціненої Президентом НАН України,

академіком Б. Є. Патоном на 50-му році від дня смерті Михайла Васильовича. Діяльність школи зумовлена такими визначальними й неодмінними складовими: а) сильний лідер, відомий своїм авторитетом у світовій науці; б) тісно згуртований колектив учених-однодумців; в) чітко визначений і сформований напрям наукових досліджень, що мають винятково важливе наукове й суспільно-практичне значення; г) особлива творча атмосфера, доброзичливий, товариський характер якої сприяв загальному порозумінню та якнайповнішому розкриттю індивідуальних творчих особливостей кожного члена колективу, що й увінчалось спільним вражаючим науковим результатом: виходом у світ 14 томів зібраних, науково осмислених і систематизованих статистично-демографічних матеріалів.

5. Аналіз науково-організаційної роботи академіка М. В. Птухи на посаді Секретаря Соціально-Економічного відділу УАН-ВУАН (1919–1928) та Голови Відділення суспільних наук АН УРСР (1944–1950) ми виконали виключно на первинних архівних документах – це передусім звіт М. В. Птухи про десятирічну діяльність Соціально-Економічного відділу та звітах – результатах одноосібної перевірки членом Президії АН УРСР М. В. Птухою діяльності низки академічних установ: інститутів історії, філософії, економіки, геології, демографії. Важливе пізнавальне значення як історичний документ має звіт М. В. Птухи про напрями та шляхи удосконалення діяльності Відділення суспільних наук АН УРСР.

Опрацювання цих матеріалів дає підставу зробити висновок: провадячи велику й плідну індивідуальну наукову роботу, академік М. В. Птуха був ініціативним і результативним організатором творчого процесу цілого ряду академічних установ, виявляючи при цьому свою енциклопедичну обізнаність та вміння об'єктивно оцінювати діяльність великих наукових колективів, глибоко фахово проникаючи при цьому у специфіку їхньої діяльності та ініціюючи заходи поліпшення цієї діяльності. Характерною ознакою високої культури академіка М. В. Птухи, його внутрішнього благородства є його виняткова уважність та повага до кожної творчої особистості (штатної чи нештатної), прагнення обов'язково занести до реєстру наукових здобутків геть усі – більші й менші – напрацювання колег, аби тільки вони служили справі честі Академії. Ця пунктуальність є однією з найпривабливіших особистих чеснот ученого.

6. Національні інтереси України сьогочасної, незалежної спонукають українців до вибору вектора її зовнішньої державної політики як пріоритетної – з орієнтацією на європейські науково-освітні та культурні цінності. Цей вибір обумовлюється також давніми історичними традиціями, багатими на духовні взаємовпливи. В особі ж академіка М. В. Птухи Україна має надзвичайно яскраву особистість, особистість високого морального виміру, у якій українскість органічно поєднується з європейськістю, а європейскість так само органічно – з українськістю. Є підстави стверджувати, що й за життя ученого, й сьогодні його ні з ким порівняти бодай за рівнем мовної культури, унікальними лінгвістичними здібностями, не кажучи вже про глибину розробки М. В. Птухою проблем економічної теорії, питань демографічної статистики, її історії на матеріалах західноєвропейських країн. І сьогодні наукова робота М. В. Птухи за обсягом та глибиною опанування європейськими духовними цінностями оцінюється, як найгрунтовніша.

З іменем академіка М. В. Птухи пов'язаний систематичний обмін досвідом роботи з ученими багатьох країн. Активною й плідною була його участь у діяльності Міжнародного статистичного інституту, а також як члена робочої групи з питань перепису населення Європейського відділення Об'єднаних Націй та як члена Американської статистичної асоціації. Таким чином, в особі М. В. Птухи Україна науково-освітня має потужну сполучну ланку, яка єднає її інтелектуальні сили з духовністю європейською і світовою.

7. Досліджений нами масив архівних матеріалів, який стосується науково-педагогічної та організаційно-викладацької діяльності академіка М. В. Птухи, такий багатий своїм пізнавальним змістом та виховним характером, що може слугувати джерельною базою окремого спеціального дисертаційного дослідження. Досі у численних публікаціях про М. В. Птуху висвітлювалися лише окремі сторони освітянської сфери, давалися загальні високі оцінки педагогічної роботи, яку Михайло Васильович любив і дуже цінував. У нашому активі є багато первісних архівних документів, які, по-перше, допомагають осягнути всю широчінь і глибину загального філософського розуміння професором М. В. Птухою сфери освіти й науки, як особливо важливих чинників зростання матеріального добробуту та духовного удосконалення людини, а по-друге, дають уявлення про специфічні практичні кроки (дії) вченого-педагога в організації ним навчально-виховного процесу, підготовці висококваліфікова-

них кадрів статистиків-демографів. Тут належить відзначити передусім *новаторський*, як найцінніший, характер побудови навчально-виховного процесу, який завжди був постійно змінний. Укладаючи навчальні програми особисто, Михайло Васильович постійно оновлював їх, збагачував новими знаннями з урахуванням найсучасніших досягнень економічної теорії й практики та інших вимог часу. Це підтверджується порівняльним аналізом цих програм та щорічних звітів про діяльність кафедри, що їх також укладав професор М. В. Птуха особисто та подавав на вимогу освітянських директивних органів.

Особливу цінність для повноти характеристики образу вченого-педагога мають документи, які свідчать про безмежну відданість М. В. Птухи педагогічній справі, доповнюють його біографію відомостями про такі зворушливі душевні якості, як чуйне батьківське піклування про *кожного* студента, *кожного* колегу-педагога, бажання *кожному* допомогти здобути успіх. В особі професора М. В. Птухи і студентська аудиторія, і викладацький корпус бачили конкретно взірець громадянина й патріота, який усією душею уболював за фізичне здоров'я та постійне духовне удосконалення людини як безконечної цінності. Читання лекцій професором М. В. Птухою підвищувало престиж ВНЗ, де він працював, поширювало авторитет демографічної статистики як самостійної, так потрібної суспільству, науки.

8. З жовтня 1961 р. скінчилося земне життя академіка М. В. Птухи. Не стало великого працелюба й невтомного будівничого академічної науки та вищої школи. В літературі немає відомостей про останні роки його життя. Цю прогалину заповнив сам Михайло Васильович. Своїми листами, які він на початку 1960-го та 24 жовтня того ж року надіслав у Красноярський край своєму колезі, колишньому вченому секретарю Демографічного інституту М. М. Трацевському, засудженому сталінським режимом на 15 років заслання. Дбайливим пошануванням пам'яті свого великого учителя М. В. Птухи доктор економічних наук В. С. Стешенко та кандидат економічних наук В. П. Піскунов зберегли переслані до Києва М. М. Трацевським листи академіка. Із них ми робимо найважливіший висновок: як і на початку свого життєвого шляху та творчої діяльності, Михайло Васильович в останні роки життя, за умов *надзвичайної* життєвої складності працював тяжко і був до останку відданий «святій і чистій науковій роботі».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. День. – 2011. – 20 квітня.
2. Птуха М. В. Вибрані праці / М. В. Птуха. – К.: Наукова думка, 1971. – 412 с.
3. Молодь України. – 1999. – 30 березня.
4. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії: Монографія / За наук. ред. проф. В. С. Стешенко. – Інститут економіки НАН України, 2001. – 580 с.
5. Птуха М. В. Очерки по статистике населения / М. В. Птуха. – М. – Госстатиздат ЦСУ СССР, 1960. – С. 24.
6. Шпиталь М. І. Демографічні проблеми сьогочасної України у світлі людиноцентричних ідей академіка М. В. Птухи (1884–1961) / М. Шпиталь // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – Вип. 32. – С. 324–331.
7. Українська Радянська Енциклопедія. – К. – 1984. – Т. 9 – С. 188.
8. Радянська енциклопедія історії України. – К. – Т. 3. – С. 477.
9. Народонаселение. Энциклопедический словарь. – М. – Большая российская энциклопедия. – 1994. – С. 365–366.
10. Демографический энциклопедический словарь. – М. – Советская энциклопедия. – 1985. – С. 355.
11. Демографическая энциклопедия. – Издательство Энциклопедия. – М. – 2013. – С. 627.
12. Енциклопедія історії України. – Стаття В. С. Стешенко. – К. – Наукова думка. – С. 58–59.
13. Енциклопедія Українознавства. – Т. 7. – Львів. – 1998. – С. 2415.
14. Отзыв академика М. И. Туган-Барановского о научных работах Птухи, рекомендуемого на должность директора и-та демографии. – НБУВ, ІА, ф. 22, оп. 2, од. зб. 29.
15. Науковий архів Президії Національної академії наук України. – Особова справа академіка М. В. Птухи.
16. Михаил Васильевич Птуха. 1884 – 1961. Библиографический указатель. Вступ. статья П. И. Пустохода / Состав. Е. С. Ровнер. – К., 1963. – 39 с.
17. Державний архів Києва. – Ф. Р – 871, оп. 2, од. зб. 293.
18. Кауфман А. А. Введение в теоретическую статистику / А. А. Кауфман. – М. – ЦСУ. – 1923. – С. 148–153, 534 – 558.
19. Каган С. С. Нариси з теорії соціальної гігієни: Підручник для студентів та лікарів. Частина перша / С. С. Каган // Медвидав. Харків – Київ, 1932 – 383 с.
20. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні : 20–30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К.: Либідь. – 1991. – 344 с.

21. Птуха М. В. Туган-Барановський, як економіст / М. В. Птуха // Промова, виголошена в 40-й день від кончини професора М. В. Птухою. – ІА НБУВ НАН України. – Ф.22, оп.1, од. зб. 12.

22. Птуха Михайло. Академик Роман Михайлович Орженцький / Акад. Михайло Птуха // Записки соціально-економічного відділу ВУАН. – 1926. – 2–3 (томи). – С. 1–19.

23. Затонський В. П. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму/ В. П. Затонський. – К.: Вид-во Всеукраїнської академії наук.– 1934. – 62 с.

24. Вірник Д. Ф., Руденко П. Т. Демографічний фронт ВУАН під вогонь марксистської критики. Стаття. 1934. Машинопис. 84 арк. – ІР НБУВ НАН України. – Ф. X, од. зб. 1047.

25. Гарцман (Брук) Б. М. Великодержавний шовінізм у блоці з українськими націоналістами на економічній ділянці ВУАН. Стаття. 1934. Машинопис. 112 арк. – ІР НБУВ НАН України. – Ф. X, од. зб. 1048.

26. Гарцман (Брук) Б. М. «Демографія» на службі капіталістичної реставрації». До критики буржуазно-реставраторських, націоналістичних настанов акад. Птухи й Демографічного інституту ВУАН. Стаття. Машинопис. 44 арк. – ІР НБУВ НАН України. – Ф. X, од. зб. 1049.

27. Горенштейн. Буржуазна теорія грошей і кредиту на Україні. Стаття. 1934. Машинопис. 58 арк. – ІР НБУВ НАН України. – Ф. X, од. зб. 1050.

28. Кравчук І. Апологетика дворянсько-поміщицького господарства. Стаття. 1934. Машинопис. 28 арк. – ІР НБУВ НАН України. – Ф. X, од. зб. 1051.

29. а) Майко О. С. Про буржуазно-реставраторські концепції з питань народно-господарського планування у виданнях економічних установ ВУАН. Стаття. б) Гарцман. Доповідна записка до Неодмінного Секретаря ВУАН. 1934. Машинопис. 52+1 арк. – ІР НБУВ НАН України. – Ф. X, од. зб. 1052–1053.

30. а) Пасічник, Нагорний, Кравчук. Викорчувати буржуазний націоналізм на економічній та аграрній ділянках ВУАН. Стаття. б) Нагорний. Доповідна записка до Неодмінного секретаря ВУАН. Машинопис 53+1 арк. – Ф. X, од. зб. 1054 – 1055.

31. Палладін О. В. Академія наук Української Радянської соціалістичної республіки. 1919–1944 / О.В.Палладін. – К. – 1944. – С. 39–41.

32. Радянська Україна. – 1944. – 3 жовтня.

33. Птуха Михаил Васильевич. (Краткая биографическая справка) // Кн.: 220 лет Академии наук СССР. – М. – Л. – Акад. Наук СССР. – 1945. – С. 113.

34. Большевик. – 1946. – № 4. – С. 58–64.

35. Советская книга. – 1946. – № 2. – С. 78–82.

36. Известия. — 1945. — 24 жовтня.
37. Вісті Академії наук УРСР. — 1945. — № 1. — С. 4, 6.
38. Вісник Академії наук УРСР. — 1955. — № 1. — С. 48–53.
39. Большая Советская Энциклопедия. — 2 изд. — Т. 35. — 1955. — С. 272–273.
40. Вопросы экономики. — 1956. — № 2. — С. 128–135.
41. Вопросы истории. — 1956. — № 12. — С. 151–153.
42. Несмеянов А.Н. 40 лет советской науки. Доклад на юбилейной сессии АН СССР, посвященной 40-летию Великой Октябрьской социалистической революции / А.Н. Несмеянов. — М., 1957.
43. Старовский В. Развитие советской статистической науки и практики за 40 лет / В. Старовский. Вестник статистики. — 1958. — № 1. — С. 3–15.
44. Старовский В. Советская статистическая наука и практика / В. Старовский // В кн. : История советской государственной статистики. — М. — Госстатиздат, 1960. — С. 4–21.
45. Вострикова А.М. Статистика населения и здравоохранения / А.М. Вострикова // В кн. : История советской государственной статистики. — М.: Госстатиздат. — 1960. — С. 241.
46. Маркин М. В кн. : История советской государственной статистики. / М. Маркин. — М.: Госстатиздат. — 1960.
47. Птуха М. В. Журавский. Жизнь. Труды. Статистическая деятельность / М. В. Птуха. — Госстатиздат, 1951. — 123 с.
48. Вестник статистики. — 1960. — № 3. — С. 9.
49. Економіка Радянської України. — 1961. — № 6. 48.
50. Вестник статистики. — 1961. — № 10. — С. 9.
51. Вечірній Київ. — 1961. — 5 жовтня.
52. Пустоход П.И. В кн. : Учёные записки по статистике / П.И. Пустоход // Изд-во Акад. наук СССР. — М. — 1963. — Т. VII. — С. 321–333.
53. Птуха М. В. Очерки по истории статистики XVII–XVIII веков. Под общ. ред. В. С. Немчинова / М. В. Птуха. — М. — Госполитиздат. — 1945. — 352 с.
54. Советская статистика за полвека 1917–1967. — М. — Наука. — 1970.
55. Советская статистика за полвека. — М. — Наука. — 1972. — С. 4, 23, 35, 47, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 75, 87, 96.
56. Шелестов Д. К. Демография: история и современность / Д. К. Шелестов. — М. — 1983.
57. Прошлое и настоящее демографии. — М.: Статистика, 1980. — 103 с.
58. Дробишев В. В. У истоков советской демографии / В. В. Дробишев. — М. — Мысль. — 1987. — 221 с.
59. Советская демография за 70 лет. — М. — 1987. — С. 46.
60. Прибиткова І. М. Основи демографії / І. М. Прибиткова. — К.—1995. — Арт. Ек. — 256 с.

61. Лукінов І. Практична функція демографії в умовах перебудови / І.Лукінов // Економіка Радянської України. – 1988. – № 7.
62. Перковський А. Л., Пирожков С. І. / А. Л. Перковський, І. Пирожков // Український історичний журнал. – 1989. – № 8. – С. 24–36.
63. Перковський А. Л., Пирожков С. І. / А. Л.Перковський, С. І.Пирожков // Український історичний журнал. – 1990. – № 2. – С. 15–25, 32.
64. Птуха М.В. Основы исчисления населения УССР на вторую пятилетку / М.В.Птуха // Вопросы экономики, планирования и статистики : Сб. статей. К 80-летию акад. Станислава Густавовича Струмилина. – М. – 1957. – С. 431–432.
65. Панасюк Б. Я. Інформатика і ринок. – 1993. – № 2–3.
66. Письмо М.В.Птухи редактору журналу Советское здравоохранение М.В.Хомутову от 8 апреля 1957 г. : (к 90-летию со дня рождения академика АН Украинской ССР М.В.Птухи // Демографические тетради // Ин-т экономики АН Украинской ССР. – С. 164.
67. Птуха М. В. Средняя продолжительность жизни. – Демографические тетради. – 1974. Вип. 9. – С. 165 – 175.
68. Птуха М. В. Современное состояние статистики населения на Украине. Демографические тетради / М. В. Птуха. – 1974. – Вип. 9. – С. 176 – 181.
69. Птуха М. В. Об организации работы по составлению библиографического словаря отечественных экономистов и статистов: (к 90-летию со дня рождения академика АН УССР М. В. Птухи / М. В. Птуха // Демографические тетради // Ин-т экономики АН Украинской ССР. – 1974. – Вып. 9. – С. 182–185.
70. Уривок із листа академіка М. В. Птухи до Президента АН СРСР О. М. Несмеянова від 26 лютого 1958 р. – Демографические тетради. – 1974. – Вип. 9. – С. 185.
71. Письмо М.В.Птухи П.И.Пустоходу от 1 июля 1942 г. / Текст : к 90-летию со дня рождения академика АН УССР М.В.Птухи // Демографические тетради /// Ин-т экономики АН Украинской ССР. – 1974. – Вып. 9. – С. 186.
72. Михайлова О. О. – Демографические тетради. – 1974. – Вип. 9. – С. 187 – 191.
73. Патон Б.Є. У кн. : Наука і культура. Україна. 1979 // Б.Є.Патон. – К. – 1980. – С. 162, 164.
74. Піскунов В. П. Погляди академіка АН УРСР М. В. Птухи на предмет і метод демографії (До 100-річчя від дня народження академіка АН УРСР М. В. Птухи) / В. П. Піскунов, В. С. Стешенко. – Демографічні дослідження. – К. – Наукова думка. – 1984. – Вип. 8. – С. 3 – 14.

75. Корнев В. М., М. В.Птуха (к 100-летию со дня рождения) Текст: из истории статистики / В. М.Корнев // Вестник статистики. — 1984. — № 12. — С. 51–52.
76. Буцень В.О. Нагороди НАН України / В.О. Буцень. — К. — 2008. — С. 310.
77. Стешенко В. С. Михайло Васильович Птуха як демограф / В. С. Стешенко. — Демографічні дослідження. — 2002. — Вип. 24. — С. 324 — 332.
78. Нековаль В. Т. Статистика України. / В. Т. Нековаль. — 2004. — № 4. — С. 104–106.
79. Чуткий А.І. Ректорський корпус Київського комерційного інституту : спроба наукової реконструкції / А.І.Чуткий // Література та культура Полісся : Зб. Наук. Праць // Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. — Ніжин : Вид-во НДУ імені М.Гоголя, 2011. — Вип. 61 : Проблеми філології, історії та культури України у сучасних дослідженнях. — С. 119–129.
80. Чекотовський Е. Як вчилися сто років тому : (організація навчального процесу і викладання статистики в Київському комерційному інституті (1908–1920 рр.) / Е.Чекотовський // Економіст. — Київ. нац. екон. ун-т. — 2004. — Січень (№1–3). — С. 4.
81. Вечірко Р. У нас працювали і вчилися / Р. Вечірко // Радянський економіст (Київ. ін-т нар. госп-ва ім. Д.С.Коротченка. — 1976. — 18 трав. (№ 20). С. 1; 25 трав. (21). — С. 1.
82. Головач А.В. Із виступу на урочистостях з нагоди 95-річчя від дня народження академіка М. В. Птухи / А. В. Головач // Радянський економіст (Київ. ін-т нар. госп-ва ім. Д. С. Коротченка. — 1979. — 12 груд. (№ 39–40). — С. 3.
83. Скоробогатов В. Видатний вчений-економіст : до 100-річчя з дня народження М.В.Птухи / В.Скоробогатов // Радянський економіст (Київ. ін-т нар. госп-ва ім. Д.С.Коротченка. — 1984. — 7 листоп. (№ 35). — С. 2; фото.
84. Антонюк С.Н., Мордас І.В. Розвиток економічної науки в Київському національному університеті (перша третина ХХ століття) / С. Н. Антонюк, І.В.Мордас. — Економічна теорія. — 2011. — № 4. — С. 93–100.
85. Мордас І.В. Основні проблеми статистико-демографічної науки у дослідженнях академіка М. В.Птухи / І. В.Мордас // Формування ринкових відносин в Україні: Зб. наук. праць. — 2006. — № 5. — С. 125–128.
86. Шаров І. Ф. 100 видатних імен України / І. Ф. Шаров // К. — Альтернатива. — 1999. — 496 с.
87. Пучко О. А. Вчені записки / О. А. Пучко // ст. : Михайло Птуха — статистик, демограф. — 2006. — С. 76–79.

88. Народжені Україною : меморіальний альманах : у 2-х т. / головн. ред. О.Оноприенко. – К. – Євроімідж. – Т. 2 : Л-Я. – 896 с.
89. Вчені записки : Зб. наук. праць (Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана; [ред. кол. А.Ф.Павленко (відп. ред.) та ін.]. – К. – КНЕУ. – 2006. – 80 с.
90. Сторічний поступ. 1906 – 2006. Київ. нац. ун-т ім. Вадима Гетьмана. – К. – 2006.
91. Національна академія наук України. 1918–2008. – К. – 2008. – С. 29.
92. Лаврик-Слісенко Л.П., Скоробогатова Т.І. Просвітницька роль кооперативів в Україні в кінці XIX–XX століття / Л.П.Лаврик-Слісенко, Т.І.Скоробогатова // Вісник Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського : Зб. наук. праць. – 2009. – Вип. 5, ч. I. – С. 152–154.
93. Лапан Т.Д., Судин Д.Ю. Інтелектуальні та інституційні витоки української соціології / Т.Д.Лапан, Д.Ю.Судин // Вісник національного університету імені В.П.Каразіна : Зб. наук. праць. – 2001. – № 941: Сер. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – С. 93–99.
94. Плошко Б. Г., Елисеєва И. И. История статистики // Б. Г. Плошко, И. И. Елисеєва. – М. – Финансы и статистика. – 1990. – 259 с.
95. Полонська-Василенко Н. Д. / Н. Д. Полонська-Василенко // Українська Академія Наук. Нарис історії. Частина I (1918 – 1930). – Частина II (1931–1941). Мюнхен, 1955 і 1958. – Наукова думка. – К. – 1993. – Частина I. – С. 36, 37, 88, 90, 100, 127, 128. – Частина II. – С. 35, 52, 65, 69, 149, 150.
96. Суровцова Надія. – Листи / Надія Суровцова // Київ. – Вид-во імені Олени Теліги. – 2001. – С. 451, 671.
97. Головач А. В., Єріна А. М., Козирев О. В. та ін.. Статистика / А. В. Головач, А. М. Єріна, О. В. Козирев та ін. // Підручник К. – Вища шк. – 1993.
98. Головач А. В., Єріна А. М., Козирев О. В. та ін.. Статистика: Збірник задач. Навчальний посібник / А. В. Головач, А. М. Єріна, О. В. Козирев та ін. // К. – Вища шк. – 1994.
99. Стеценко С. Г., Швець В. Г. Статистика населення. Підручник С. Г. Стеценко, В. Г. Швець. – К. – 1993.
100. Герасименко С. С., Головач А. В. та ін. Статистика. Підручник, 2-ге вид. / С. С. Герасименко, А. В. Головач. – К. – 2000.
101. Злупко Степан. Персоналії і теорії української економічної думки / Степан Злупко // Львів. – Євровіт. – 2002. – 528 с.
102. Злупко С.М. Історія економічної теорії / С.М. Злупко. – К. – Знання. – 2005. – 719 с.

103. Корнійчук Л. Я. та ін. Історія економічних учень / Л. Я. Корнійчук та ін. – 2001. – К. – КНЕУ. – 564 с.
104. Стеценко С.Г. Демографічна статистика з основами демографії / С.Г. Стеценко. – К. – Вища школа. – 2005. – 415 с.
105. Ціборовський Олег. На варті здоров'я : історія становлення соціальної медицини і охорони громадського здоров'я в Україні // Олег Ціборовський. – К. – Факт. – 2010. – С. 172, 173.
106. Медична та демографічна статистика України. Бібліографія літератури (1787 – 2008)». – К. – 2008. – 125 с.
107. Птуха М. В. Таблиці смертності на Україні. Записки Соціально-Економічного відділу Української Академії Наук / М. В. Птуха. – К. – 1923. – №1. – С. 17–62.
108. Птуха М. В. Смертність в Росії й на Україні / М. В. Птуха // Харків – Київ. – 1928. – 195 с.
109. Птуха М. В. Еволюція смертності на Україні до початку першої п'ятирічки / М. В. Птуха // Журнал медичного циклу. – 1932. – №2,4. – С. 733–757.
110. Птуха М. В., Трацевський М. М. Показатели смертности грудных детей по месяцам года / М. В. Птуха, М. М. Трацевський // В кн.: Проблемы учета и статистики. – Сб. ст. – 1931. – №1. – С. 94–118.
111. Птуха М. В., Каган С. С. К вопросу о сплошном учете заболеваний в системе Министерства здравоохранения СССР / М. В. Птуха, С. С. Каган // Советское здравоохранение. – 1955. – №5. – С. 27–32.
112. НБУВ НАН України. – Видатні вчені Національної академії наук України. 1918–1998. – К. – Наукова думка. – 2008.
113. Порохницька Наталія. Наукові праці / НБУВ НАН України / Наталія Порохницька // Вип. 24. – 2009. – С. 167.
114. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26. 09. 2002 №556-р «Про утворення Інституту демографії та соціальних досліджень» та Постанова Президії НАН України від 09.10.2002 №246.
115. Постанова Президії НАН України № 298 від 11.11.2009 «Про присвоєння імені М. В. Птухи Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України.
116. Стешенко В. С. Про необхідність відновлення Інституту демографії у системі Національної академії наук України // В. С. Стешенко. – 2001. – 23 березня. – Не опубл.
117. НБУВ НАН України, ІА. Ф.22. Оп.1. Од. зб. 1. Очерки по истории демографии. 1910 – 1915. Ранняя работа. Чернетковый вариант. Не опубл. 27 арк.

118. НБУВ НАН України, ІА. Ф.22. Оп.1. Од. зб. 2. К вопросу об историческом развитии понятия математической вероятности. Ранняя работа. Чернетковий автограф. 1910 – 1916. 37 арк.

119. НБУВ НАН України, ІА. Ф.22. Оп.1. Од. зб. 3. Предмет статистики. Учение о статистических числах. Ранняя незакінчена работа. Глава I. Не опублік. 1910 – 1917. 18 арк.

120. НБУВ НАН України, ІА. Ф.22. Оп.1. Од. зб. 4. Заметки по теории статистики. Общие основания математической вероятности проф. И. И. Кауфмана. Введение, Заметки по логике И. И. Кауфмана. Ранняя работа. Чернетковий автограф. Не опублік. 1910 – 1917. 34 арк.

121. НБУВ НАН України, ІА. Ф.22. Оп.1. Од. зб. 5. Брачность народонаселения. Индексы брачности. Машинопис з авторськими правками. Опублік. : М. В. Птуха. Вибрані праці. – К. – 1971. – С. 183 – 251. – 1910 – 1922. 483 с.

122. НБУВ НАН України, ІА. Ф.22. Оп.1. Од. зб. 6. Брачность народонаселения. Монография (Литературно оформлена теоретическая часть, а также история таблиц брачности от древнейших времен до первого десятилетия XX века. Две главы напечатаны как отдельные статьи. Работа написана в 1910 – 1922 гг.). Чернетковий автограф. Машинопис. Таблиці. 215 арк.

123. НБУВ НАН України, ІА. Ф.22. Оп.1. Од. зб. 7. Первые английские таблицы брачности. Ранняя работа й матеріали до неї. Чернетковий автограф. Машинопис. Рос. та англ. мови. 1914 – 1916. 252 арк.

124. НБУВ НАН України, ІА. Ф.22. Оп.1. Од. зб. 8. Теоретические вопросы статистики. Курс лекцій. Автограф. 1914 – 1920. 87 арк.

125. НБУВ НАН України, ІА. Ф.22. Оп.1. Од. зб. 9. Отчет о поездке за границу с 1 января по 31 декабря 1915 г. Чернетковий автограф. 1916. 13 арк.

126. НБУВ НАН України, ІА. Ф.22. Оп.1. Од. зб. 10. Теория статистики. Курс лекцій, читаний студентам Пермського відділення Петроградського університету в 1916–1917 рр. (розділ I – II) з наступними доповненнями в 1920-х роках. Чернетковий автограф.

127. НБУВ НАН України, ІА. Ф.22. Оп.1. Од. зб. 11. Курс политической экономии, читанный студентам Пермского отделения Петроградского университета в 1916–1917 уч. году. Чернетковий автограф. 110 арк.

128. НБУВ НАН України, ІА. Ф.22. Оп.1. Од. зб. 12. М. И. Туган-Барановский, как экономист. – Речь, произнесенная на 40-й день его кончины. Чернетковий автограф. Опубліков. : Кооперативна Зоря. – К. – 1919. – №4–5. 1919. 24 арк. Додано : фотопортрет М. І. Туган-Барановського. Друкарський відбиток.

129. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 1. Од. зб. 13. Утворення кооперативної валюти в зв'язку з сучасним фінансово-економічним становищем України. Доповідь із трьох частин, прочитаних зборам Товариства економістів при Українській Академії. Чернетковий автограф верстки. 2 червня 1920. 60 арк.

130. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 1. Од. зб. 14. Индексы брачности. Этюд по теории статистики. Автограф. Друкарський відбиток з авторськими правками. 22 травня 1921. 61 арк.

131. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп.1. Од. зб. 15. История первой таблицы брачности. Стаття й матеріали до неї. Автограф. Машинописна копія. Опублік. : Вестник статистики. 1925. Кн. 21, № 4-6. 1925. 190 с.

132. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп.1. Од. зб. 16. Международный статистический институт и его XVI сессия. Друкарський відбиток. Опублік. : Вестник статистики. 1926. Кн. 24. Стор. 155–192. 1926.

133. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп.1. Од. зб. 17. Методи економічної статистики. Лекції, план лекцій та матеріали про них. Чернетковий автограф. Машинопис. Укр. мова. 1926–1927. 94 арк.

134. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп.1. Од. зб. 18. Смертність у Росії й на Україні. Чернетковий автограф. Укр. мова. Опублік. : К. – Х. – 1928. – 195 с. (ЦСУ УРСР. Праці Демографічного інституту. Укр. Акад. Наук. Т. 5). Передрук. : У зб. : Очерки по статистике населения. 1960. 42 арк.

135. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп.1. Од. зб. 19. 10 років існування Соціально-Економічного відділу ВУАН. 1919–1928. Машинопис з авторськими правками. Укр мова. 98 арк.

136. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп.1. Од. зб. 20. Статистика. Курс лекцій і план. Автограф. 1920-ті роки. 89 арк.

137. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп.1. Од. зб. 21. Смертність у Росії й на Україні. Чернетковий автограф I – II. Опублік. : К. – Х. 1928. ЦСУ УРСР. Праці Демографічного інституту Укр. Акад. Наук. Т. 6. 1920-ті роки. 245 с.

138. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп.1. Од. зб. 22. Смертность в России и на Украине. Монографія (додано передмову для передруку в зб. : Очерки по статистике населения. 1960. Рукопис. Машинопис. 332 арк.

139. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп.1. Од. зб. 23. Учение о народонаселении Ф. Р. Мальтуса (Стаття. На основании изучения по первоисточникам всех изданий труда Мальтуса. Устанавливаются подлинные принципы его учения и их эволюция в разное время). Стаття. Матеріали до неї. Чернетковий автограф. Машинопис з авторськими правками. Опублік. : Демографические тетради, вып. IV – V. – К. – 1972. – С. 138 – 173. [1920-ті роки – 1934]. 163 арк.

140. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп.1. Од. зб. 24. Человек, как производственная сила. Тези для доповіді. Автограф. Машинопис. 1920-ті роки. 5 арк.

141. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 1. Од. зб. 25. Нариси про сучасну смертність на Україні. Робота й матеріали до неї. Автограф. Машинопис з авторськими правками. Укр. мова. 1920-ті роки. 270 арк.

142. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 1. Од. зб. 26. Людність на Україні до 1960 р. (кількість, склад за статтю й віком, природний приріст 1930 р. за умов сучасної смертності і людності. Доповідь на сесії МСІ в Токіо. Чернетковий автограф. Машинопис. Друкарський відбиток. Укр. і франц. мова. Опублік. : *La population de l'Ukraine jusguen, 1960. Bullein de institute International de statistique, t 25, 3-eme livraison. La naye, 1931, p. 59 – 88.*

143. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 1. Од. зб. 27. К характеристике смертности на Украине. Стаття. Чернетковий автограф. 1930 – 1932. 5 арк.

144. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 1. Од. зб. 28. Еволюція смертності на Україні до початку першої п'ятирічки. Стаття, робочий план. Чернетковий автограф, машинопис з авторськими правками. Укр. і рос. мовами. Опублік. : *Журнал медичного циклу ВУАН. 1933, т. 2, вип. 4-7. – С. 733. [1931–1933]. 128 арк. Передрук. : зб. Очерки по статистике населения. 1960.*

145. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп.1. Од. зб. 29. Записка к первому варианту населения в г. Киеве во второй пятилетке. Стаття. Чернетковий автограф, машинопис. 27 червня – 29 липня 1932. 37 арк.

146. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп.1. Од. зб. 30. Людність УРСР за другої п'ятирічки. Тези доповіді. Машинопис. Укр. мова. Опублік. : в кн. *Людність та її розміщення в другій п'ятирічці. X. – Господарство України. 1932. С. 5–19. Передрук. : у зб. Очерки о статистике населения. 1960.*

147. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп.1. Од. зб. 31. Тезисы к докладу об организации выборного монографического исследования миграционных процессов среди сельского населения Киевской области. Машинописна копія. 1932. 3 арк.

148. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 1. Од. зб. 32. Курс лекцій із 13 тем, програма, робочий план. Автограф, машинопис. Укр. і рос. мовами. 1932. 119 арк.

149. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 1. Од. зб. 33. Нариси з історії демографії на Україні (Вивчення смертності в УРСР 1917–1932 рр.). Монографія. Машинопис з авторськими правками. Укр. мова. 1933. 142 арк.

150. НБУВ НАН України, ІА. Ф.22. Оп. 1. Од. зб. 34. Буржуазно-реставраторські настанови та націоналістичні концепції у Демографічному інституті. Конспект виступу з критикою інституту. Чернетковий автограф. Укр. мова. 1933–1934. 15 арк.

151. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп.1. Од. зб. 35. Учення класиків марксизма-ленінізму о законах народонаселення. Розвернутые тези доклада. Машинопис з авторськими правками. 1 липня 1934. Не опублік. 49 арк.
152. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп.1. Од. зб. 36. Виступ М. В. Птухи з приводу критики й самокритики на січневій сесії ВУАН у 1934 р. Машинопис з авторськими правками. Укр. мова. 1934. 74 арк.
153. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп.1. Од. зб. 161. Матеріяли про інститут демографії (програма діяльності інституту). Чернетковий автограф. Укр. мова. 1920–1930-ті роки. 28 арк.
154. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп.2. Од. зб. 1. Похвальний лист, виданий М. Птусі по закінченні 4-класного міського Єкатеринославського училища 1904 р. Оригінал.
155. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 2. Свідоцтво про закінчення Петербурзького університету. Завірена копія німецькою мовою. 1910.
156. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 3. Заява М. Птухи до Берлінського університету з проханням прийняти його на філософський факультет. Оригінал німецькою мовою. 1910.
157. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 4. Залікова книжка М. Птухи (матрикул) часів навчання в Берлінському університеті. Оригінал німецькою мовою. 1910–1912.
158. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 5. Свідоцтво про прослухані університетські курси в Берлінському університеті. Оригінал німецькою мовою. 1910–1912.
159. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 6. Свідоцтво про прийняття М. Птухи до числа студентів Берлінського університету. Оригінал латинською мовою. 1911.
160. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 7. Свідоцтво про зарахування М. Птухи до числа студентів філософського факультету Берлінського університету. Оригінал латинською мовою. 1911.
161. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 8. Перепустка, посвідчення, членські квитки М. В. Птухи. 13 документів. 1915–1960. 14 арк.
162. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 9. Охоронна грамота М. В. Птухи, видана УАН (за підписом А. Ю. Кримського. Оригінал укр. і рос. мовами. 15 липня 1919.
163. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 10. Диплом доктора економічних наук. Оригінал. 13 січня 1934.
164. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 11. Агестат професора, виписка з протоколу засідання ВАК при МВО СРСР про затвердження М. В. Птухи у званні професора. 3 січня 1950. Оригінал.
165. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 12. Пенсійна книжка М. В. Птухи. Оригінал і копія. 20 липня 1950.

166. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 13. Анкети, особові листки М. В. Птухи. Автографи. Машинопис рос. і укр. мовами. 10 листопада 1920—31 березня 1961 р. 10 документів. 19 арк. 1958. 81 арк.

167. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 14. Автобіографії. Автографи. Машинопис. 20 документів. 1 січня 1941—15 листопада 1958. 81 арк.

168. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 15. Воспоминання о Южно-русской группе учащихся средних школ 1902—1904 гг. Машинопис із авторськими правками. 2 квітня 1958. 6 арк.

169. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 16. Художній виклад автобіографії М. В. Птухи. Автограф. Б/Д.

170. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 17. Инструкции и задания профессора Петербургского университета И. Кауфмана М. Птухе в период его заграничной командировки. Рукопис. 6 документів. 30 травня 1910 — 24 березня 1913 рр.

171. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 18. Зошит із записами лекцій професора Борткевича та програма лекцій Птухи зі статистики. Автограф. Рос. і нім. мова 1913. 50 арк.

172. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 19. Поздоровлення М. В. Птусі з приводу нагородження його орденом Трудового Червоного Прапора. 1944. 12 документів. 16 арк.

173. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 20. Матеріали про нагородження М. В. Птухи орденами, медалями і преміями (Укази Президії Верховної Ради СРСР, орденські книжки, газетні вирізки тощо). 11 документів. 15 жовтня 1945—26 березня 1960.

174. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 21. Поздоровлення М. В. Птусі зі святами. 156 документів. 1945—1961 рр. 170 арк.

175. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 22. Поздоровлення М. В. Птусі з нагоди його 70-річчя. (М — Я). 136 документів. 1954. 140 арк.

176. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 23. Поздоровлення М. В. Птусі з нагоди його 75-річчя. 47 документів. 1959. 53 арк.

177. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 24. Поздоровлення М. В. Птусі з нагоди нагородження його медаллю «За трудовую доблесть». 1960. 9 документів. 9 арк.

178. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 25. Мисливські квитки, свідоцтва на право полювання, картки відстрілу та квитанції про сплату членських внесків у Товаристві мисливців і рибалок. 1932—1960-ті роки. 22 арк.

179. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 26. Списки книг і журналів, що їх передплачував М. В. Птуха. Автограф. 19 березня 1953 — травень 1961 р. 21 документ. 53 арк.

180. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 27. Записні книжки М. В. Птухи з адресами й телефонами. Чернетковий автограф. Б/Д. 195 арк.
181. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 30. Вирізки з газет про М. В. Птуху. 16 документів. 20 арк.
182. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. ... Матеріали (листи Президії АН УРСР, основні відомості про М. В. Птуху, короткий зміст монографії) про висунення його на здобуття Сталінської премії за працю «Очерки по истории статистики в СССР», т. 1, 10 грудня 1943—21 червня 1949 р.
183. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 32. Отзыв академика В. С. Немчинова о книгах М. В. Птухи.
184. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 92. Сообщение об избрании Птухи действительным членом МСИ (Международного статистического института) 1 арк.
185. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 93. Переписка Птухи с МСИ. Англ. і франц. мови. Квітень 1939 — 10 серпня 1961. 42 арк.
186. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 94. Материалы 25 сессии МСИ. Англ. і фр. мови. 3 лютого — 8 травня 1947. 4 арк.
187. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 95. Материалы 28 сессии МСИ. Англ. і фр. мови. Січень — квітень 1953. 13 арк.
188. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 96. Материалы 29 сессии МСИ. Англ. і фр. мови. Лютий — квітень 1953. 10 арк.
189. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 97. Материалы 30 сессии МСИ. Англ. і фр. мови. Серпень 1957. 8 арк.
190. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 98. Отчеты о командировке на 31 сессию МСИ. 25 жовтня 1958. 21 арк.
191. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 99. Материалы 32 сессии МСИ. Англ. і фр. мови. Серпень 1959 — липень 1960. 42 арк.
192. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 100. Материалы 33 сессии МСИ. Листопад 1960 — квітень 1961. 19 арк.
193. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 101. Программа по теории политической экономии, истории политической экономии. 1910 — 1917. 25 арк.
194. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 102. Материалы к лекциям по политэкономии. 1910—1917. 59 арк.
195. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 103. Программа по финансовому праву. 1910—1917. 18 арк.
196. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 104. Материалы для лекций по статистике (отрывки, незаконченные темы, планы лекций). Рос. і укр. мовами. 1910—1920-ті рр., 42 арк.

197. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 105. Промова, виголошена Птухою на відкритті Українського кооперативного ін-ту ім. проф. М. І. Туган-Барановського (Додані матеріали про ін.-т, статут, проект статуту). Укр. і рос. мовами. 54 арк.

198. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 106. Протокол по реорганізації Статистического цикла на социально-экономическом факультете ін-та народного хозяйства. 23 жовтня 1920. 1 арк.

199. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 107. Програма для екзамена по статистике на степень магистра политэкономии и статистики для Гуревича (при Киевском ін-те народного хозяйства). 3 арк.

200. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 108. Програма по загальному курсу політичної економії для слухачів кооперативного технікуму. 4 арк.

201. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 109. Програма по демографии для студентов статистического отделения экономического факультета Киевского ін-та народного хозяйства. 20 мая 1924. 11 арк.

202. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 110. Промислова статистика. Статистика промислового підприємства. Тези лекції. 1925–1930. 25 арк.

203. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 111. Програма викладання статистики у Київському ін.-ті народного господарства. 1926–1927. 10 арк.

204. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 112. Програма курсу статистики для аспірантів науково-дослідної кафедри марксизму-ленінізму. 1926–1927. 8 арк.

205. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 113. Нотатки до лекцій за скороченим курсом (статистики). 1928–1929.

206. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 114. Програма курсу по железнодорожной статистике. 1928–1930.

207. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 115. Лекції з загального курсу фінансів, прочитаного студентам Київського кооперативного ін.-ту (план і матеріали до курсу). 1920-ті рр. 35 арк.

208. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 116. Исторический очерк развития статистики. 1920-ті рр. 2 арк.

209. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 117. Статистика. Програма курсу для торгового факультета. 15 березня 1930. 7 арк.

210. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 118. Програма загального курсу. Статистика для студентів I курсу фінансового факультету. 1930–1931. 4 арк.

211. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 119. Програма виробничої практики зі статистики для студентів II курсу Всесоюзного кондитерського ін.-ту. 6 травня 1932. 4 арк.

212. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 120. Програма курсу загальної теорії статистики для економічного факультету ін.-ту харчової промисловості на 1934 – 1935 рр. 5 арк.

213. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 121. Характеристика педагогічної роботи професорсько-викладацького складу кафедри планування та обліку, складена Птухою. 20 жовтня 1935. 9 арк.

214. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 122. Записна книжка зі списком студентів та питаннями за темами. 1935. 71 арк.

215. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 123. Пояснювальна записка до проекту бюджету на науково-дослідну роботу членів кафедри прикладної економіки та планування на 1937 р. 27 жовтня – 14 листопада 1936. 7 арк.

216. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 124. Міркування члена Державної екзаменаційної комісії ПЛАНЗО. 9 травня 1937. 7 арк.

217. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 125. Варіаційний ряд. Матеріали до лекцій. 1930-ті рр. 8 арк.

218. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 126. Соображения относительно некоторых вопросов организации высшего образования в СССР. 26 лютого 1958. 13 арк.

219. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 127. Програма курсу математичної статистики у зв'язку з теорією ймовірності. Б/Д. 10 арк.

220. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 128. Екзаменаційні білети з курсу статистики та рішення задач. 49 арк.

221. НБУВ НАН України, ІА. Ф. XXVIII. Од. зб. 135. Лист Голови Бібліографічної комісії М. В. Птухи до Плевака Миколи Антоновича з проханням надати відомості щодо генерального обліку бібліографічної роботи на Україні та про Україну. – 1 березня. – 1931, 1 арк.

222. НБУВ НАН України, ІА. Ф. XXVIII. Од. зб. 184. Птуха Михаил Васильевич, Середенко Михаил Николаевич. Аннотации к главнейшим трудам академика К. Г. Воблого. 1943. Москва. Авторизованный машинопис. 4 арк.

223. НБУВ НАН України, ІА. Ф. XXVIII. Од. зб. 185. Птуха Михаил Васильевич. Отзыв о научной, преподавательской деятельности К. Г. Воблого. 1943. Авторизованный машинопис. 2 арк.

224. НБУВ НАН України, ІА. Ф. XXVIII. Од. зб. 186. Птуха Михаил Васильевич. Дополнительный отзыв о научных работах академика К. Г. Воблого, написанных в 1944 и 1945 годах. 12 лютого 1945. Авторизованный машинопис, 8 арк.

225. НБУВ НАН України, ІА. Ф. XXVIII. Од. зб. 606–607. Птуха Михаил Васильевич – Воблomu Константину Григорьевичу телеграммы из Киева, Москвы в Одессу.

226. НБУВ НАН України, ІА. Ф. Х. Од. зб. 240. Соціально-економічний відділ. Стаття без підпису і без дати. Зміст: огляд діяльності відділу за 10 років. 1929. 8 арк.

227. НБУВ НАН України, ІА. Ф. Х. Од. зб. 687. М. В. Птуха. Демографічний інститут. Стаття. 1929. Машинопис. 16 арк.

228. НБУВ НАН України, ІА. Ф. Х. Од. зб. 239. Роль наукової продукції економ циклу ВУАН в системі науково-дослідних установ УРСР та СРСР. Звіт б/п і б/д. 2 арк.

229. Державний архів міста Києва. Ф. Р— 871. Оп. 3. Од. зб. 203. Списки преподавателей и служащих на 1 января за 1921 г.

230. Державний архів міста Києва. Ф. Р— 871. Оп. 3. Од. зб. 208. Сводная ведомость административного персонала, профессоров, преподавателей, лекторов и ассистентов, читающих лекции и ведущих практические занятия в весеннем триместре 1922 г.

231. Державний архів міста Києва. Ф. Р—871. Оп. 2. Од. зб. 293. № 94/139. Дело профессора статистики Михаила Васильевича Птухи. Начато июля 30 дня 1919 г., 69 арк.

232. Державний архів міста Києва

Ф. Р— 871. Оп. 1. Од. зб. 397. Отчет о работе кафедры статистики за 1923—1924 учебный год.

233. Державний архів міста Києва. Ф. Р— 871. Оп. 1. Од. зб. 185. Отчеты профессорско-преподавательского состава о проведенной работе за 1925—1926 уч. год.

234. Галузевий державний архів Служби безпеки України. «Дело 817» (Справа 39676ФП).

235. Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки). — Рідний край. — Київ. — Хмельницький редакційно-видавничий відділ. — 1991. — С.

236. Державний архів Київської області. Ф. Р— 742. Оп. 1. Од. зб. 345, с. 61. Список дійсних членів ВУАН, наукових робітників по м. Київу, зарахованих на адмінпостачання червень 1933р.».

237. Птуха М. В. Тези до книги Очерки по теории статистики населения и моральной. — Пг. — 1916. — 3 с. Очерки по теории статистики населения и моральной. — Пг. — 1916. — Х. 381 с. (Записки юрид. Факультета Петроград. Ун-та. — Вып. 4, 1916).

238. Швиттау Г. Г. Введение в экономическую статистику. — СПб. — 1910.

239. Птуха М. В. Безпріютныя дети-подкидыши и наше земство / М. В. Птуха // Трудовая помощь. — 1911. — №7. — С. 123 — 148; №8. — С. 231—153; №9. — С. 367—389.

240. Шпиталь М. И. Ранние работы начального (Петербургского) периода научной деятельности академика Украинской Академии Наук М. В. Птухи (1884—1961)/М. И. Шпиталь//Краснодар, РФ.— 2013. С. 27— 31.

241. Шпиталь Марія. Академік М. В. Птуха (1884–1961): Петербурзький період навчання, становлення світогляду та фахового удосконалення / Марія Шпиталь // Переяславський Літопис: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Вип. 4. – С. 79–83.

242. Бимман А. Б. История банковъ. Историческое развитие банковъ в России и за границей с древнейших временъ до нашихъ дней / А. Б. Бимман // СПб. – Круг самообразования. – 1914. – 116 с.

243. Історія народного господарства та економічної думки України. – 2002. – Вип. 33–34. – С. 208 – 219.

244. Скоропадський Павло. Спогади / Павло Скоропадський // Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ – Філадельфія. – 1995. – С. 27.

245. Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії Наук у Києві. – К. – Друкарня Українського наукового товариства. – 1919. – XXXIV с.

246. Перший піврік існування Української Академії Наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року. – К. – 1919.

247. Статут і Штати Української Академії Наук у Києві. – К. – Друкарня Українського Наукового Товариства. – 1919. – С. 16.

248. Звідомлення про діяльність Української Академії Наук у Києві до 1 січня 1920 року.

249. Проблематика Всеукраїнської Академії Наук на другу п'ятилітку (1933–1937). 1934. – ВУАН. Машинопис. – 117 с.

250. Шпиталь М. І. Філософське розуміння людини як безконечної цінності в демографічних працях академіка М. В. Птухи (1884–1961) / М. І. Шпиталь // Безпека життєдіяльності та охорона здоров'я дітей і молоді ХХІ сторіччя: сучасний стан проблеми та перспективи: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 14–15 вересня 2011 р. – Гуманітарний вісник: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Вип. 23. – С. 418–422.

251. Птуха М. В. Смертність у Росії й на Україні / М. В. Птуха // Видання Центрального Статистичного Управління України. – К. – 1928. – 195 с.

252. Шпиталь М. І. Академік М. В. Птуха (1884–1961) як типовий представник України інтелектуальної на європейських наукових обширах (до 50-річчя від дня смерті вченого) / М. І. Шпиталь // Вітчизняна наука : Сучасний стан, актуальні проблеми та перспективи : Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції. Електронний збірник наукових праць, 29–31 жовтня 2011 р. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – С. 144–146.

253. Шпиталь Марія. Демографічні проблеми сьогочасної України у світлі людиноцентричних ідей академіка М. В. Птухи (1884–1961) / Марія

Шпиталь // Наукові записки з української історії : Збірник наукових статей. – м. Переяслав-Хмельницький, 2013. – Вип. 32. С. 124–131.

254. Звідомлення Всеукраїнської Академії Наук у Києві за 1923 рік. – К. – 1924. – С. 121–146.

255. Звідомлення Всеукраїнської Академії Наук у Києві за 1926 рік. – 1927. – С. X–XII.

256. Звідомлення Всеукраїнської Академії Наук у Києві за 1927 рік. – К. – 1928. – С. 67, 71–74.

257. Матеріяли що-до природного руху людности України. 1867– 1914 рр.

258. Птуха М. Индексы брачности. Этюд по теории статистики населения / М. Птуха. – К. – 1922. – 44 с.

259. Птуха М. Таблиці смертности для України. 1896–1897 рр./М. Птуха// Записки Соціально-Економічного Відділу. – Т. 1. – С. 17– 62.

260. Птуха М. Таблиці смертности для України. 1896–1897 рр. / М. Птуха // Наукові записки. Орган Київських Науково-Дослідних Катедр. – Т. 1. – К. – 1923. С. 110–127.

261. Schterblichkeit im E. Russland, Metron-Rivista Internazionale di Statistica (Італія).

262. Матеріяли по санітарній статистиці України. 1876–1914.

263. Корчак-Чепурківський Ю. Місто й село у смертності Наддніпрянської України / Ю. Корчак-Чепурківський.

264. Пустоход П. Характерні риси природного руху людности України / П. Пустоход.

265. Звідомлення Всеукраїнської Академії Наук у Києві за 1924 рік. – 1925. – УСУ.

266. Радянська Україна. – 1944. – 26 вересня. – С. 1–3.

267. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 82. Відомості про роботу Інституту філософії АН УРСР у 1948 р. – 14.02.1949.

268. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2.

Од. зб. 83. Відомості про роботу Інституту історії АН УРСР у 1948 р. – 15. 02. 1949.

269. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 86. Висновок д. члена АН УРСР М. В. Птухи про роботу Інституту геологічних наук в 1949–06.01.1950.

270. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 87. Проект організації науково-методичної роботи в Інституті економіки Академії наук УРСР. – 26. 02. 1950.

271. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 81. Соображения (Міркування) М. В. Птухи относительно общего направления деятельности учреждений Отделения Общественных Наук АН УССР в ближайшие годы.

272. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 90. Зауваження дійсного члена АН УРСР, члена-кореспондента АН СРСР М. В. Птухи до проекту Статуту АН УРСР.
273. НБУВ НАН України, ІА. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 62. Заключение М. В. Птухи о работе Института демографии АН УССР. — Б/Д. — 4 арк.
274. Історія Національної академії наук України (1934—1937 рр.) Документи та матеріали. — К. — НБУВ. — 2003. — 831 с.
275. Птуха М. В. Статистическая наука на Западе. Библиографические заметки о книгах по статистике, вышедших за границей за десятилетие 1914—1923 гг.». 1925. — Харків. —
276. Ptoukha M. John Graunt. Fondateur de la demographie. — In : *Gongres International de population*. P. 1937. Demographie historique. P., 1938.
277. Демографическая энциклопедия. — С. 245.
278. Демография в современном мире. — С. 230.
279. Статистичний словник. — С. 132.
280. Народонаселение. — С. 118.
281. Демографический энциклопедический словарь. — С. 5.
282. Урланіс Б. Ц. Трехсотлетие демографи. / Б. Ц. Урланіс. — Ученые записки по статистике. — М. 1963. — Т. VII. — С. 150.
283. Валентей Д. И. Система знаний о народонаселении / Д. И. Валентей. — С. 213.
284. Вишнеvский А. Г. Демографическая революция / А. Г. Вишнеvский. — М. — 1976. С. 8.
286. Медведева Т. Н. Экономические проблемы роста населения и использования трудовых ресурсов в СССР / Медведева Т. Н. — М. — 1978. — С. 213.
287. Рубин Я. И. Проблема народонаселения как объект идейно-политической борьбы / Я. И, Рубин. — Минск. — 1976. — С. 78—79.
288. Боярский А. Я., Валентей Д. И., Кваша А. Я. /Основы демографии/ А. Я. Боярский, Д. И. Валентей, А. Я. Кваша. М. — 1980. — С. 12.
289. Птуха М. В. Очерки по истории статистики в СССР / М, В. Птуха. — М. — 1959. — Т. II. — С. 13.
290. Вагнер А. История статистики в монографиях Вагнера, Рюмелина, Эттингена и Швабе. — Спб. — 1897. — С. 20.
291. Янсон Ю. Э. Теория статистики / Ю. Э. Янсон. — Спб. — 1907. — С. 9.
292. Птуха М. В. М. В. Ломоносов как статистик и экономист / М. В. Птуха // В кн.: М. В. Ломоносов. — Л. 1948.
293. Заблудовская Е. О. Рассуждения о размножении и сохранении российского народа / М. В. Ломоносова / Е. О. Заблудовская // Педиатрия. — 1962. — №3.
294. Поляков Л. Е. М. В. Ломоносов и его письмо «О сохранении и размножении российского народа / Л. Е. Поляков. — Гигиена и санитария. — 1962. — №3.

295. Лысцов В. П. М. В. Ломоносов о социально-экономическом развитии России / В. П. Лысцов. – Воронеж. – 1969.
296. Птуха М. В. Очерки по истории статистики в СССР / М. В. Птуха // М. – 1955. Т. I. – С. 12.
297. Герман К. Всеобщая теория статистики / К. Герман. – Спб. – 1809. – С. 21.
298. Герман И. О составлении народных таблиц./ И. Герман. – Екатеринбург. – 1808.
299. Нариси з історії економічної думки на Україні. – Вид-во Академії наук Української РСР. – К. – 1956. – С. 39.
300. Чупров А. А. Очерки по истории статистики / А. А. Чупров. – М. – 1909. – Вид.2. – 1910.
301. Чупров А. И. Курс статистики / А. И. Чупров. – Вид. 1. – М. – Останне 1910.
302. Ходский Л. В. Основания теории и практики / Л. В. Ходский. – Спб. – 1896.
303. Овчинников А.А. Элементарный курс статистики / А.А. Овчинникова. – Казань. – 1907.
304. Каблуков Н. А. Статистика. Последнее издание / Н. А. Каблуков. – М. – 1916.
305. Воблый К. Г. Статистика. Последнее издание / К. Г. Воблый. – К. – 1924.
306. Анциферов А. Н. Курс статистики. Издания / А. Н. Анциферов // Полтава. – 1919.
307. Штер Г. К. Краткий курс статистики / Г. К. Штер. – Вип. 1. Казань. – 1898.
308. Кауфман А. А. Теория и методы статистики. Издание 3 /А. А. Кауфман. – М. – 1916.
309. Орженцький Р. М. Элементарная теория статистических величин и вычислений / Р. М. Орженцький. – К. – 1921.
310. Смит М. Н. Основы статистической методологии / М. Н. Смит. – Вип.1. – 1923. – Вип. 2, ч. 1, – 1924.
311. Смит М. Н. Теория и практика советской статистики / М. Н. Смит. – Вип. 2. – 1924. – 1931.
312. Вестник статистики. – 1954. – №5. – С. 87.
313. Мешко. І. М. Історія економічних вчень / І. М. Мешко. – К. – 1994.
314. Ковальчук В. В., Сарай І. М. Історія світової економічної думки / В. В. Ковальчук, І. М. Сарай. – Тернопіль. – 1996.
315. Корнійчук Л. Я. Історія економічної думки / Л. Я. Корнійчук. – К. – 1999, 2001.
316. Юхименко П. І., Леоненко П. М. Історія економічних учень / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. – К. – 2000.

317. Радянський статистик. – 1925. – № 42.
318. Вестник статистики. – М. – 1926. – Кн. XXIV, №1–6. – С. 155–191.
319. Радянський економіст. – 1979. – 12 грудня. Подячний Запис про Птуху Михайла Васильовича.
320. Запрошення М. В. Птусі від Виконавчої Комісії Статистичних З'їздів РСФСР від 6 жовтня 1922 р. №9336/68 взяти участь в роботі Всеукраїнського Статистичного З'їзду 3 листопада 1922 р.
321. Запрошення М. В. Птусі від Виконавчої Комісії Статистичних З'їздів РСФСР від 19 жовтня 1922 р. № 9772/88 взяти участь в роботі Всеукраїнського Статистичного З'їзду 3 листопада 1922 р.
322. Промова професора М. В. Птухи, виголошена на відкритті Українського Кооперативного Інституту імені професора М. І. Туган-Барановського. ІА НБУВ НАН України, ф. 22, оп. 2, од. зб. 105.
323. Соображения члена 3-й Государственной Экзаменационной Комиссии ПЛАНЗО сессии март-апрель 1937 г. Действительного члена АН УССР Птухи в связи с этой сессией. ІА НБУВ НАН України, ф. 22, оп. 2, од. зб. 124.
324. Відомі постаті в медичній та демографічній статистиці України. – К. – 2005. – С. 201–209, 367–370.
325. Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні / Л. П. Горкіна. – К.: Наукова думка. – 1994. – С. 14, 15, 158, 168, 169, 171, 196, 199, 231.
326. Левчук Н. М. Асоціальні явища в Україні у демографічних вимірах / Н.М. Левчук. – К.: Вид-во Інституту демографії та соціальних досліджень. – 2011. – 491 с.
327. Курило І.О. Соціально-економічна структура населення: еволюція, сучасність, трансформації. (Монографія) — К. : ДУ «Інститут економіки та прогнозування» НАН України, 2006.— 472 с.
328. Отчет члена-корреспондента Академии Наук СССР, академика Академии Наук УССР М. В. Птухи, командированного АН СССР на III сессию Рабочей группы по переписям населения и жилищ Конференции европейских статистиков ООН, состоявшейся в Женеве с 9 по 14 декабря 1957 г.
329. Стешенко В.С. Про необхідність відновлення Інституту демографії у системі Національної академії наук України / В. С. Стешенко. – 2001. – 23 березня. Не опубліков.

ДОДАТКИ

Додаток А

Curriculum vitae

директора Демографического Института Украинской Академии Наук, исполняющего должность ординарного профессора по кафедре политической экономии и статистики Киевского Украинского Университета, Михаила Васильевича Птухи.

Михаил Васильевич Птуха, сын крестьянина деревни Дешек, Остерской волости, Остерского уезда, Черниговской губернии, родился в городе Остер 26 октября 1884 года. В 1891 году поступил в Остерское городское двухклассное училище, которое окончил в 1898 году. В течение следующих трех лет был народным учителем и регистратором Статистического Отделения Черниговского Губернского Ведомства. Осенью 1901 года поступил вь Екатеринославское Первое Городское Училище, которое окончил весной 1902 года. В том же году был принят по конкурсу аттестатов в подготовительный класс Ростовского на Дону среднего механико и химикотехнического училища, откуда выбыл из 1-го класса химического в октябре 1903 года. Выдержав весной 1904 года при Новороссийской гимназии экзамены на свидетельство зрелости без древних языков, поступил в 1906 году вольнослушателем на юридический факультет Императорского Петроградского университета. По выдержании экзамена в ноябре того же года был зачислен студентом того же факультета. По окончании юридического факультета весной 1910 г. был оставлен при университете по кафедре политической экономии и статистики, после чего отправился для продолжения своих специальных занятий в Берлин. Состоя студентом Берлинского университета, работал по политической экономии, теории статистики и статистике населения под ближайшим непосредственным руководством профессора Борткевича, а по экономической статистике под руководством профессора Баллода. В 1912 году возвратился в Петроград и выдержал экзамены на степень магистра политической экономии и статистики. Начиная с этого времени всецело посвятил себя работе над диссертацией и преподаванию в Петербургском университете, приват-доцентом которого был зачислен с 1 июля 1913 года. Летом 1913 года командирован за границу,

где собрал значительные материалы по теории статистики и статистике брачности. С января 1914 г. Находился в двухлетней заграничной командировке, причем почти все время прожил в Лондоне, где занимался в Британском Музее и библиотеках Института Актуариев и Королевского Статистического Общества. В течение этой командировки окончательно разработал материалы и подготовил к печати работу «Очерки по теории статистики населения и моральной», к печатанию которой и приступил по возвращении в Россию в начале 1916 года. Находясь на службе в Управлении делами Особого Совета по продовольствию по 15 мая 1916 г., состоял одним из редакторов «Известий» этого Совещания и принимал непосредственное участие в подготовке первой всероссийской сельскохозяйственной переписи. В феврале 1917 года защитил при Московском университете диссертацию на соискание магистра политической экономии и статистики. С открытием Пермского отделения Петроградского университета в 1916 г. был командирован туда заместителем профессора по кафедре политической экономии и статистики, а с 1 июля 1917 г. утвержден исполняющим должность ординарного профессора по той же кафедре. В 1916–17 учебном году был секретарем факультета, а с 1917–18 – деканом. Приехав летом 1918 г. в Киев, заведывал статистическим отделением Министерства культов и читал лекции по статистике в народном университете. В январе 1919 года был избран Директором Демографического Института Украинской Академии Наук и исполняющим должность ординарного профессора Киевского украинского университета.

Более крупные печатные работы:

1) «Безприютные дети-подкидыши и наше земство». «Трудовая помощь», сентябрь-октябрь-ноябрь 1911 г., стр. 70.

2) «Очерки по теории статистики населения и моральной». П., 1916, стр. 381.

3) «М. И. Туган-Барановский, как экономист». «Кооперативна Зоря», 1919, № 4-5, с. 5–21.

«Curriculum vitae» написано не власною рукою М. В. Птухи.

Джерело:

Державний архів м. Києва, ф. Р – 871, оп. 2, од. зб. 293, № 94/139.

Дело профессора М. В. Птухи, стор. 9–10.

*М. В. Птуха – студент перших курсів Петербурзького
університету (1906–1907 рр.)*

М. В. Птуха – студент Берлінського університету.

Микола Васильович та Катерина Костянтинівна із сином Богданом.

Свидѣтельство.

Выдано это свидѣтельство отъ Совѣта Присяжныхъ
Повѣренныхъ при С.-Петербургской Судебной Палатѣ
окончившему курсъ юридическихъ наукъ съ правомъ на
дипломъ первой степени Михаилу Васильевичу

П Т У Х Ъ

въ томъ, что онъ съ „9“ октября 1910 года
числится въ списокѣ помощниковъ присяжныхъ повѣ-
ренныхъ округа С.-Петербургской Судебной Палаты
и нынѣ состоитъ помощникомъ присяжнаго повѣрен-
наго М.А. Сиринова.

Свидѣтельство это не должно служить видомъ на жительство.

Членъ Совѣта
Присяжныхъ Повѣренныхъ

Октября « // » дня 1910 года.

Київ, ІІ.П 1940 р.

В и т я г з протоколу № 6

засідання відділу соціальних наук Української Академії Наук, від 2-го січня 1919 року.

§ 20. Голова відділу пропонує обрати на посаду директора Демографічного Інституту ординарного професора Пермського Університету Михайла Васильєвича П т у х у. Прочитано його *curriculum vitae* і спис наукових праць з оцінкою їх.

У х в л е н о: згідно зі статутом Академії призначити обрання М.В. П т у х і на слідуючому зібранні.

В и т я г з протоколу № 7

чергового засідання Відділу соціальних наук Української Академії Наук, від 16-го січня 1919 року.

§ 24. Згідно з постановою ухваленою на попередньому зібранні відділу про обрання Директором Демографічного Інституту ординарного професора Пермського Університету Михайла Васильєвича П т у х у заслухана була референція академіка М.І. Туган-Баранівського про наукові праці т.П т у х і, після чого приступлено було до його обрання. Закриття голосуванням одностайно обрано професора М.В. П т у х у директором Демографічного Інституту з 1-го січня 1919 року.

Оригінали протоколів знаходяться в архіві в Академії Наук УРСР.-

Діло-Президент АН УРСР
Академік

Зав. архіву АН УРСР

Самі /Санегін/
Кондратенко /Кондратенко/

М. В. Птуха серед членів Президії АН УРСР під час святкування 25-річчя Академії. Зліва направо: сидять – О. М. Динник, Б. І. Чернишов, О. О. Богомолець, О. В. Палладін, М. В. Птуха, М. Т. Рильський, Г. Ф. Проскура; стоять – Г. В. Карпенко, І. Т. Швець, Д. Т. Третьяков, З. П. Шульга, Я. В. Ролл, А. І. Кіпріанов, М. М. Гришко, Б. Д. Грозін, Р. Є. Кавецький, М. Н. Петровський, П. А. Власюк, К. Г. Воблий, В. П. Поспелов, П. П. Будников. (1944 р.). Фотознімок.

М. В. Птуха у колі вчених АН УРСР. Зліва направо: М. М. Гришко (перший), О. М. Динник, (другий), М. В. Птуха (третій), (1944). Фотознімок.

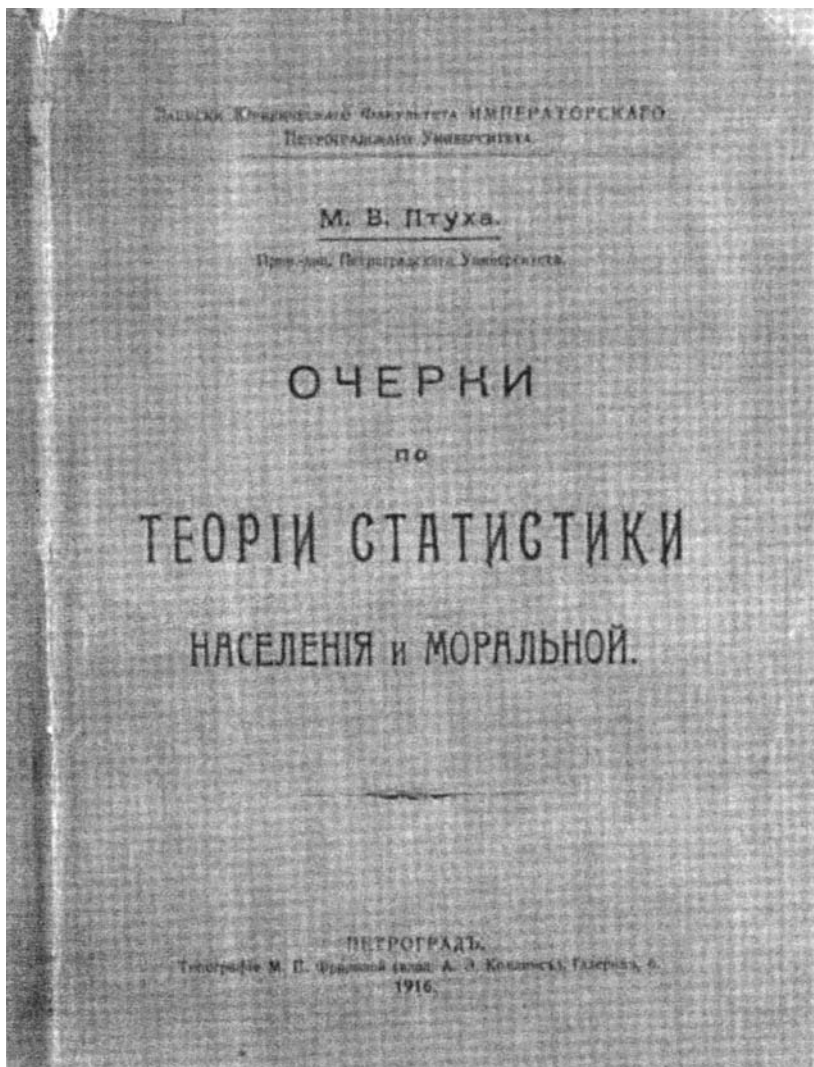

*М. В. Птуха під час наукового засідання (перший зліва).
(1950-ті рр.). Фотознімок.*

*На Байковому кладовищі. Зліва направо: другий – П. І. Пустоход;
справа – Катерина Костянтинівна, Роман Михайлович,
В. С. Стешенко (крайня).*

Додаток Б

У. С. С. Р.
ЦЕНТРАЛЬНОЕ СТАТИСТИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ
КИЕВСКОЕ ГУБЕРНСКОЕ СТАТИСТИЧЕСКОЕ БЮРО.

М. В. ПТУХА

ДЕЙСТВИТЕЛЬНЫЙ ЧЛЕН УКРАИНСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК.

ИНДЕКСЫ БРАЧНОСТИ

ЭТЮД ПО ТЕОРИИ СТАТИСТИКИ НАСЕЛЕНИЯ

БИБЛИОТЕКА
Академика
М. В. Птухи

Киев—1922 г.

ПРОЛЕТАРИИ ВСЕХ СТРАН, СОДИНЯЙТЕСЬ!

ЦЕНТРАЛЬНОЕ СТАТИСТИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ УССР

3101.008-9171

*Академии Географической
Виделу
в знак признания
Март 23-11-24*

СТАТИСТИЧЕСКАЯ НАУКА НА ЗАПАДЕ

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ О КНИГАХ ПО СТАТИСТИКЕ,
ВЫШЕДШИХ ЗАГРАНИЦЕЙ ЗА ДЕСЯТИЛЕТИЕ 1914—1923 г.г.

БИБЛИОТЕКА
АКАДЕМИКА
М. В. ПТУХИ

М. ПТУХА

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЧЛЕН УПРАВЛЕНИЯ АКАДЕМИИ 1920

ХАРЬКОВ

1925

Українська
Академія Наук
Збірник Соціально-Економічного
Відділу

№ 7

Les Sciences
Académie des Sciences
Oukraïnienne
Recueil de la Classe des Sciences
Sociales-Economiques

ПРАЦІ ДЕМОГРАФІЧНОГО ІНСТИТУТУ
Том IV

ДЕМОГРАФІЧНИЙ ЗБІРНИК

За редакцією академіка М. В. ПТУХИ

TRAVAUX DE L'INSTITUT DÉMOGRAPHIQUE
Tome IV

RECUEIL DÉMOGRAPHIQUE

Rédacteur M. PTOUKHA, membre de l'Académie

У Києві — 1926

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК.
ACADÉMIE DES SCIENCES OUKRAÏNIENNE.

138

ЗАПИСКИ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО
ВІДДІЛУ.

За редакції академіка Н. П. ВАСИЛЕНКА.

ТОМИ V—VI
(1927)

ANNALES
DE LA CLASSE DES SCIENCES
SOCIALES-ÉCONOMIQUES.

Redigées par Nicolas WASSILENKO,
membre actuel de l'Académie des Sciences Oukraïnienne.

TOMES V—VI
(1927)

У КИЇВІ
З друкарні Української Академії Наук
1927

XIXe SESSION DE L'INSTITUT
INTERNATIONAL DE STATISTIQUE

TOKIO, 1960

La population de l'Ukraine jusqu'en 1960.

M. PTOUKHA

*Bulletin de l'Institut International de Statistique.
Tome XIX - 3e livraison, La Haye, 1960, p. 53-58*

LA HAYE, 1960

Додаток В

**В Комиссию по замещению кафедры статистики
в Киевском коммерческом институте.**

Преподаватель К. Г. Воблый

Диссертация г. Птухи «Очерки по теории статистики населения и моральной», П., 1916, стр. 380, состоит из 5 логически связанных очерков, дающих законченное представление о существовании статистики, как науки и метода. Задачей автора является расчистить почву для статистики, как самостоятельной литературной науки и дать о ней законченное представление. В I очерке г. Птуха, опираясь на труды А. А. Чупрова, В. Лексиса и др., устанавливает, что статистика, как универсальный метод, есть собрание способов, при помощи которых человек удовлетворяет свой интерес к числу объектов. Статистика же, как наука, — это изучение конкретных массовых явлений социальной жизни, которые входят в демографию и моральную статистику и ни с какой другой точки зрения кроме статистической изучены быть не могут. Этот взгляд на статистику автор подкрепляет, исходя из других соображений, в последующих очерках.

Во II из них он трактует о приложении теории вероятностей к статистике. Его главный смысл автор усматривает в возможности объяснения статистических закономерностей по аналогии с соответствующими играми случайности. Его изложение отмечается такой обстоятельностью, ясностью и полнотой, которые делают его труд необходимым для всякого интересующегося обработкой результатов статистики населения и моральной. В этом же очерке г. Птуха впервые в мировой литературе подробно излагает и подвергает научной критике особые способы приложения теории вероятностей к статистике, развиваемые итальянской школой. В III очерке автор ставит и разрешает вопрос о единстве идеальной конечной схемы представления всего материала статистики населения и моральной. Такая схема рисуется ему в форме комбинированной таблицы, представляющей демографическую жизнь изучаемого населения ровесников, начиная с их рождения и до полного вымирания. Для каждого полного года возраста таблица показывает как число лиц, находящихся в каком либо состоянии, так и изменивших

его на другие, со всеми отличительными признаками, зарегистрированными статистикой. Только такая демографическая биография среднего для данного населения человека, как показывает г. Птуха, позволяет исчерпывающе и безошибочно познать все моменты его жизни. Идеальная схема – пока недостижимый идеал, но она сохраняет свое значение и для каждого явления в отдельности. При изучении смертности – нужно строить таблицу смертности, при изучении брачности – таблицу брачности. Равным образом, г. Птуха впервые дает научное разрешение вопроса и метода реального и фиктивного поколения при построениях таблиц смертности и других. Он устанавливает, что заполнение схемы для реального поколения необходимо в случаях изучения влияния какого либо постоянно действующего фактора на людей. При втором методе, на основании разных мер за один год или несколько лет наблюдения, строят таблицы, которые не пригодны как раз для изучения влияния «времени» на демографическую жизнь населения. III очерк больше всего вносит в науку. Постановка и разрешение автором общих теоретических вопросов освещает все крупнейшие вопросы статистики, как самостоятельной материальной науки.

В IV очерке автор при помощи высшей математики устанавливает понятие взаимоотношения мер интенсивности (простых и независимых вероятностей, силы и коэффициента). От общего случая он переходит затем к взаимоотношениям, существующим при гипотезе пропорциональности числа случаев изменения состояния и времени наблюдения, что выводится им элементарным путем. В этом очерке по своей обстоятельности и ясности является единственным в литературе предмета.

В последнем очерке г. Птуха указывает способы образования статистических совокупностей на основании материала массового наблюдения и подробно разбирает вопрос о научной ценности разных мер, применяемых в статистике. В частности автор предлагает здесь новую меру склонности населения к брачной жизни, которая должна войти в обиход науки. Подвергнув подробной и обстоятельной критике общие и специальные цифры брачности, метод Standard Population и др., автор показывает их научную несостоятельность. Единственно правильный путь для точных исследований статистики населения и моральной – построение таблиц смертности

и иных и обращение, вслед затем, к гипотезе стационарности населения, которая предполагает неизменность мер всех явлений.

По отношению к труду г. Птухи нельзя не признать, что он является единственным в литературе своего предмета, вообще небогатой теоретическими работами. Автору для многих конструкций пришлось обратиться к малоизвестным и весьма многочисленным трудам актуариев, где он также не нашел теоретически безукоризненных конструкций, которые ему пришлось выработать самому.

Пр. М. В. Птуха имеет значительный опыт педагогический, умеет сгруппировать вокруг себя молодежь, привлечь ее к практическим занятиям в области статистики. Въ виду всего сказанного я полагаю, что в лице М. В. Птухи Киев. Ком. Институт приобретает ценного работника, опытного, сведущего преподавателя статистики.

К. Г. Воблый (особисто).

**Державний архів м. Києва, ф. Р—871, оп. 2, од. зб. 293, арк. 11—12.
№94/139. Дело профессора статистики Михаила Васильевича Птухи.
Начато іюля 30 дня 1919 г. На 84 листах.**

Додаток Г

По загальному курсу політичної економії для слухачів кооперативного технікуму, читаний академіком М. В. Птухою

ЧАСТИНА І.

Вступ. Загальна наука про народне господарство

§ 1. **Основні поняття.** Причина живого інтересу до економічного знання. Потреби і їх зміст. Добро. Добра вільні і господарські. Що таке господарська діяльність. Господарство з точки погляду потреб людини. Господарський принцип. Опреділення Туган-Барановського. Політична економія і техніка. Точка погляду приватних інтересів господаря. Індивідуальне і народне господарство. Опреділення політичної економії.

§ 2. **Методологія політичної економії.** Екстенсивна і інтенсивна різноманітність явищ. Знання помографічне й ідеографічне. Студювання причинних зв'язків, що мають характер вічності. Опис явищ. Науки природничі і соціальні. Мотиви чоловічого вчинку, як причинна категорія. Що таке соціальна теоретична наука.

§ 3. **Методологія класичної школи.** Історична школа. Сучасні погляди. Господарчий егоїзм. Осередок господарчої діяльності. Теорія і факти. Значіння методи ізолювання. Реалістична теорія. Право і політична економія. Етика. Економічна політика. Статистика. Математика. Техніка.

§ 4. **Зовнішня природа і господарство.** Розподілення води і суші. Значіння моря і річок. Клімат і геологічні умови. Флора, фауна і господарче становище. Природа, яко движуча сила; вода, вітер, пар, електрика. Господарство в залежності від політико-географічного становища країни. Зміна природи свідомими зусиллями людини (гори, клімат, почва (грунти), шлях, пошта, телеграф, телефон).

§ 5. **Населення.** Людина, як економічний чинник. Економічна цінність людини. Город і село. Склад по полу (статі), віку, професіям і т. п. Рух населення природній і механічний. Переселення до Сібіру. Закон населення. Мальтус і його критика.

§ 6. **Розвиток природного господарства.** Історичний закон. Закони розвитку живого організму. Різниця між суспільством і живим організмом. Типи народнього господарства, яко предмет економічної науки. Схеми господарського розвитку (Ліст, Гільдебранд, Бюхер, Туган-Барановський).

§ 7. **Типи народнього господарства.** Первісне господарство. Відношення людини до природи. Характерні риси первісного господарства. Виробництво і розподілення. Сили розвитку. Охотники і рибалки. Скотарство.

§ 8. **Рабство.** Відношення людини до природи. Причини народження рабства. Становище рабів, жінок, дітей і т. п. в первісному суспільстві. Мале значіння рабства для охотничих народів і тих, що займаються рибальством. Капітал і праця у пастухів. Розвиток хліборобства і рабства. Становище жінок. Торгівля. Раби для праці, для військових цілей і як предмет розкоши. Причина занепаду рабства.

§ 9. **Кріпацтво.** Причини і загальний хід народження. Общинна власність на землю. Народження приватної власности. Скупчення земель у феодалів. Обезземелення вільного населення. Кріпацтво. Панщина і натуральний чинш (оброк). Розвиток грошового господарства і його вплив на становище кріпаків. Бігство селян. Примусове прикріплення до землі. Загальне економічне і соціальне становище при кріпацтві. Роля держави і церкви. Народження городів, їх війна з феодалами. Причини упаду кріпацтва.

§ 10. **Товарно-районне господарство.** Початок соціального розподілу праці. Необхідність ринка. Характеристика середньовічного города. Союз взаємного захисту. Селяне — козаки. Нестача землі. Розвиток промисловости. Право вільної куплі продажу на громадському ринку. Риначний мир. Риначне право. Етичний характер зв'язку ремісника і споживача. Правила ремісничої роботи. Складочне право. Безпосередній облік. Характер світової торгівлі. Встановлення ціни. Соціальні взаємовідносини при городському устрою. Розклад і занепад його.

§ 11. **Народне господарство.** Причини його народження. Політична централізація. Заснування правильного державного господарства. Зріст впливу держави на економічне й соціальне життя. Система національного задоволення потреб (меркантилізм XVI і XVII вв.). Роля в цьому процесі городів. Народження загальнонаціональних, соціальних і економічних установ.

§ 12. **Світове господарство.** Причини його народження і головні риси. Розподіл праці між різними народами. Вплив цього факту на зріст і поширення потреб, на сталість цін, прибуль, земельну ренту, заробітню платню. Рух капіталів. Зріст взаємної економічної залежності. Колоніальна політика і імперіялізм.

§ 13. **Економія соціалізму, комунізму, імперіялізму.** Опреділення. Види соціалізму: 1) на землю; 2) на промисловий капітал; 3) на землю і частину промислового капіталу; 4) на землю і весь капітал. Соціалізм консервативний і прогресивний. Відношення різних течій соціалізму до ідеалу соціалізму. Доказ необхідности народження соціалізму. Виробництво і розподілення по уявленню різних течій соціалізму. Соціалістична практика.

§ 14. **Властивости господарського розвитку в Росії і Україні.** Відсутність города і ремества. Кустарництво. Роля хліборобства. Сталість кріпацтва, його історія. Становище кріпака в XVI, XVII і XVIII вв. Умови збуту сільсько-господарських продуктів. Барщина і чини. «Місячина» на Україні. Становище в тих місцевостях, де були розвинені промисли. Селянські повстання. Різноманітність економічних інтересів пануючих класів на передодні звільнення кріпаків. Розвиток російського капіталізму. Характерні риси існуючого стану. Загальна характеристика сучасного переходового часу.

ЧАСТИНА ДРУГА.

Виробництво.

§ 15. **Процес господарської праці в абстрактній формі.** Поняття. Розвиток праці взагалі і господарської зокрема. Знаряддя праці. Винаходи. Історія машини. Розділ політичної економії на частини. Питання про споживання. Наука про 3 фактори виробництва. Праця продукційна і не продукційна.

§ 16. **Продукційність праці.** Три її первісних чинники: зовнішні (природні) обставини, знаряддя праці і робітник. Напруженість і хвацькість праці. Чинники, які впливають на розвиток хвацькості праці: спеціальна наука, інтелігентність, або здібність. Чинники, які впливають на напруженість праці. Перерви в корисній роботі, їх зменшення і скорочення через власне бажання працюючого і страх.

Чинники, що викликають власне бажання працюючого: а) любов до праці, б) господарчий егоїзм, в) внутрішня дисципліна.

§ 17. **Приватна власність.** Її народження і зміст. Межі приватної власності. Конкуренція. Поняття, зміст, форми і межі її. Воля і вплив її на напруженість. Вплив різних форм заробітної платні на напруженість праці. Внутрішня дисципліна і соціалізм.

§ 18. **Індивідуальні чинники напруженості праці.** Протяжність і непереривність роботи. Скільки повинен тягнутися робітничий день. Норма приватного власника (наука Джевонса про техніку роботи), фізіологічна і економічна. Фізичні властивості робітника. Ритмічність рухів. Розвиток техніки і напруженість праці. Вплив знаряддя праці на напруженість і хвацькість роботи. Система Тейлора.

§ 19. **Просте і складне співробітництво.** I) Опреділення простого співробітництва. Види його: а) товариська праця, б) накоплення праці, в) сполучення праці. Роля їх при різних господарчих формах. II) Опреділення складного співробітництва. Суспільний і технічний розділ праці. Народження соціальних класів. Вигоди технічного розділу праці.

§ 20. **Капітал.** Поняття. Опреділення загальне і історичне. Види капіталу. Точка погляду на приватне і народне господарства. Капітал основний і оборотний, постійний і перемінний. Історична роля капіталу. Умови, які полегшують його накоплення.

§ 21. **Форми промисловости.** 1) Домашнє виробництво. Поняття. Дві фази його розвитку. 2) Ремесло. Ремесник і торговий посередник. Ремесло в Росії і на Україні.

§ 22. **Кустарна промисловість.** Вільна й залежна форма на Заході. Домашня система вільної промисловости. Причини її життєздатности. Кустарна промисловість в Росії і на Україні. Кустар і перекупщик. Походження кустарництва. Економічне становище кустаря. Допомога кустарній промисловости. Питання про життєздатність кустарництва. Значіння електрифікації.

§ 23. **Мануфактура і фабрика.** З способа початку мануфактури на Заході. Перешкоди її розвитку. Народження фабрики. Концентрація промисловости. Роля в ній парового двигуна. Мануфактура і фабрика в Росії і на Україні. Заповзяття Петра Великого. Посесійна мануфактура. Фабрики після реформи. Концентрація фабричної промисловости.

§ 24. **Системи землеробства.** Поняття. Основне завдання сільського господарства. Система екстенсивна і інтенсивна. Відсутність цих понять. Система дико-трав'яна, переложна, заложна, двох і трьох-пільна, плодозмінна, вигонна і вільна. Сполучення природного і економічного чинника при виборі системи. Знання шляхів і ринку збуту.

§ 25. **Земельна община.** Приватня власність. Землеробство. Первісне захоплення. Верховна влада племені. Сімейна і долева община. Земельна община в Росії. 3 форми сибірської общини. Община в інших частинах Росії. Норми преділів. Оцінка общини з економічного погляду. Російське законодавство про общину. Указ 9 листопаду 1906 р. і закон 14 червня 1910 р. Наслідки цих законів.

§ 26. **Велике і дрібне виробництво в сільському господарстві.** Специфічні властивості сільського господарства. Роля машини і її характер. Інтенсифікація господарства. Робітниче питання. Фактичне становище великого і дрібного виробництва в різних країнах. Сталість селянських господарств.

§ 27. **Селянське господарство і земельне питання в Росії і на Україні.** Селянське і поміщице господарство до революції. Наділи 1861 року. Рух земельної власності до 1905 р. і після. Зріст міського населення. Земельна тіснота. Дифференціація селянства. Державна боротьба з аграрним перенаселенням. Переселення за Урал. Спроба підняти рівень с.— г. культури. Вільний земельний фонд у Росії і Україні. Нестаток землі і необхідність звернути увагу на якостний бік справи.

ЧАСТИНА III.

Обмін.

§ 28. **Цінність.** Цінність в загальному філософському розумінні. Господарчі цінності. Головні напрямки в теорії цінності. Погляд старих греків. Християнська ідея праці. Теорія користності з далеких коментарів Аристотеля, Галеоні. Теорія передільної користності. Менгер. Критика теорії передільної користності.

§ 29. **Трудові цінності.** В. Петті, А. Сміт, Рикардо. Основна теорія Рикардо. Модифікації, які виникають з різниці при вживанні капіталу. Теорія Маркса. Наука про цінність в першому томі «Капі-

талу». III том. Перетворення цінностей в ціни виробництва. Спроби синтеза трудової теорії і передільної користи (Туган-Барановський).

§ 30. **Ціна.** Процес встановлення цін на ринкові. Попит і пропозиція товарів. Абстрактна теорія утворення ціни. Товари, які можна виробити в безмежній кількості при тих же умовах виробництва, ті, що вимагають збільшення витрат і монополії. Нормальна ціна для першої і другої категорії. Ціна монопольних товарів. Ріжниця в умовах виробництва (природа, приватно-господарські умови і т. інше). Нормальний процент прибутку, як елемент утворення ціни. Конкуренція. Торгівля і ціни. Ціна с/г товарів. Вугілля і метал. Дрібна торгівля. Ціна і земельна рента. Вироби фабрик і заводів. Союзи підприємств і ціни. Встановлення ціни органами Влади. Ціни імперіялізм.

§ 31. **Гроші.** Безпосередній обмін товарами і його труднощі. Утворення грошей. Їх функції головні і другорядні. Природа грошей. Цінність грошей. Кількісна і кон'юнктурна теорія. Грошові системи: монометалізм, біметалізм, хромаюча валюта. Паперові гроші. Ріжниця од кредитових документів. Цінність. Лож (нерозбірливо)? Цінність в товарах. Значіння для народного господарства. Способи поповнення валюти: консолідація і девальвація. Загальна оцінка народних грошей. Паперові гроші в Росії. Реформа 1897 року. Паперові гроші після 1914 року. Загальна оцінка ролі грошей в сучасному господарстві.

§ 32. **Кредит.** Поняття і види кредита. Історична роля кредита. Значіння кредита для сучасного капіталістичного господарства. 2 види кредитних документів. Історія векселя. Вексельний курс. Платежний баланс. Організація кредита. Банки грошові і кредитові. Банки короткочасного кредиту. Їх операції. Банкові білети. Іпотечні банки. Банки рухомого кредиту. Банки в Росії. Ощадні каси. Значіння кредиту для народнього господарства.

§ 33. **Страховання.** Суть страхування. Страхування взаємне і у третіх осіб. Види страхування по об'єкту. Загальне економічне значіння страхування.

§ 34. **Торгівля.** Поняття. Історія торгової діяльності. «Німа» торгівля. Караванна. Характер торгівлі в середні віки і з початку нових. XIX в. Ярмарок. Біржа. Торгівля розміщательна і спекулятивна. Торгове підприємство і його розвиток. Організація торгових підпри-

емств при капіталізмі. Соціалізація і концентрація дрібної торгівлі. Універсальні магазини. Витискування торговельного посередника і оптових купців. Безпосередні відносини між виробниками і споживачами.

§ 35. **Зовнішня торгівля.** Зміна головних течій в зовнішній економічній політиці. Меркантилізм, вільна торгівля, протекціонізм. Ф. Ліст. Протекціонізм аграрний і промисловий. Система автономного і договрного тарифа. Види останнього. Принцип найбільшої спритності. Значіння внутрішньої торгівлі для народнього господарства. Торгова політика різних держав. Історія торгової політики в Росії.

§ 36. **Капіталістичне підприємство і його форми.** Підприємство взагалі. Капіталістичне підприємство. Його форми. Акційне товариство і його управління. Союзи підприємств. Опреділення. Види союзів: конвенції, корнери, синдикати, трести. Вплив на різні економічні явища. Подвійний характер союзів: договір мирний і не абсолютна монополія на товари. Робітники і союзи підприємств. Держава і союзи підприємств.

§ 37. **Громадські підприємства.** 1) державні і муніципальні підприємства. Галузі народнього господарства, які в першу чергу переходять до Держави і муніципалізуються. 2) Кооперативні підприємства. Опреділення і класифікація підприємств. Кредитові кооперативи. Райфензіновські принципи. Центральна організація. Дрібний кредит в старій Росії і на Україні. Споживча кооперація. Історія її в Англії. Рочдельські принципи. Споживча кооперація. Сільськогосподарська кооперація на Заході, в Росії і на Україні. Виробничі і трудові артілі. Росія і Україна. Захід. Умови життєдіяльності. Кооперація і політичні партії.

§ 38. **Шляхи і засади передачі вісток.** Елементи транспорту. Види шляхів. Шоссе і канали. Петро Великий. Історія залізниць. Англія, Франція, Пруссія. Історія залізниць в Росії. Властивості залізниць. Значіння для народнього господарства. Організація залізничних підприємств. Залізничні тарифи. Держава і залізниця. Пароплав. Пошта. Телеграф, телефон. Значіння для народнього господарства передачі вісток.

ЧАСТИНА IV.

Розподілення.

§ 39. **Соціальні класи.** Історичний розвиток науки про класи. Опреділення соціальної класи. Основні шляхи капіталістичного суспільства. Селяни. Дрібна буржуазія. Інтелігенція. Клас і політичні партії.

§ 40. **Проблема розподілення.** Загальна характеристика явищ розподілення. Валовий і чистий дохід суспільства. 3 можливі точки погляду в науці про розподілення: а) розподілення маси продуктів, б) їх цінностей, в) доля різних класів в чистому доході суспільства. Доходи трудові і не трудові. Погляди СЕ на продукційні послуги. Експлуатація працюючих, яко підстава нетрудових доходів. Проблема розподілення школи передільної корисности і у Маркса.

§ 41. **Заробітня плата.** Ріжні теорії заробітньої платні. Теорія пересічного рівня існування. Теорія Фрнда. Продукційна теорія. Теорія Кларка. Соціальна теорія Туган-Барановського і її критика. Форми заробітньої платні: а) грошова і натуральна, б) строчна, здільна, поурочна, прогресивна, система сковзячої шкали, в) одинична, колективна, г) участь у прибутку підприємства.

§ 42. **Робітничі союзи.** Історія робітничих союзів. Середньовічні організації підмайстрів. 4 періоди в історії тред-юніонів Англії. Функції тред-юніонів. Союзи робітників Німеччини. Револуційний сіндикалізм. Франція. Біржа праці і її функції. Загальна конфедерація праці. Теорія і критика французького синдикалізму. Відношення до парламенту. Методи боротьби пролетаріату.

§ 43. **Охорона праці на Заході.** Законодавство Англії і інших країн. Страхування робітників. Німеччина. Пенсії для старих в Англії і Австралії. Страхування од безробіття. Гентська система. Державне регулювання заробітньої платні. Старі часи. Австралія. Англія.

§ 44. **Робітниче законодавство в Росії до револуції.** Фабричні робітники і земля. Заробітня платня. Стачки. Робітничі союзи. Законодавство і його історичні причини. Передреволуційне законодавство. Закони 1882, 1885, 1886, 1890, 1893, 1897 рр. Страхові закони, 1992 р. Число фабричних робітників у старій Росії.

§ 45. **Револуційне законодавство по охороні праці.** Інспекція праці по проекту тимчасового уряду. Сучасна організація інспекції праці, її діяльність. Робочий час. Охорона праці жінок і дітей.

Санітарно-технічна охорона праці. Соціяльне забезпечення. Дрібні промисловці. Помешкання для житла при фабриках і заводах. Інструкція відділам охорони праці при професійних союзах. Загальні санітарні постанови про промислові підприємства.

§ 46. **Прибуток.** Різні теорії прибутку. Теорія Продукційности капіталу. Теорія утримання. Трудова теорія. Теорія БЕМ-Баверка. Соціяльна теорія прибутку. Проценти на борги і прибуток підприємців. Теорія прибутку Маркса.

§ 47. **Земельна рента.** Закони диференціальної земельної ренти. З джерела її виникнення. Теорія Родвертуса і Маркса. Продовольча аренда.

§ 48. **Рух суспільного доходу в цілому.** Погляди Родвертуса і Маркса. Рух доходів в Саксонії і Пруссії. Багаті, середні і бідні класи в Англії.

ЧАСТИНА V.

Капіталістичне господарство в цілому.

§ 49. **Кругообіг суспільного капіталу і теорія ринку.** Товарова, грошова і виробнича форми капіталу. Проблема ринку. Теорія класичної школи. СЕ. Рикардо. Теорія ринка. Сисмонді. Погляди Маркса і його школи. Розрішення проблеми ринка Туган-Барановським. Метод розгляду цілого народнього господарства. КЕНЕ, Маркс. Схеми відтворення суспільного капіталу. Фактична перевірка теорії ринка Туган-Барановського. Міжнародне переміщення капіталу. Росія і Україна, яко ринки для продуктів проми-словости. Теорія ринку і марксизм.

§ 50. **Кризи капіталістичного господарства.** Капіталістичний цикл. Фази цикла. Історія англійських криз. Теорія криз. Дживонс, Лавелс, Жюглар, Сисмонді, Робертус, Туган-Барановський. Загальні причини капіталістичного цикла. Загальне і часткове перевиробництво. Властивости капіталістичного господарства, які роблять кризи необхідними. Періодичність питань цін на залізо. Причини періодичности криз. Через що саме основний капітал поширюється товчками. Періодичність накоплення і витрат капіталу. Механізм капіталістичного цикла. Зміна криз гострих – затяжними Зв'язок теорії криз і ринка.

НБУВ, ІА, Ф. 22, оп.2, од. зб. 108.

СТАТИСТИКА.

Програма курсу для торгового факультету.
Мих. Птуха. 15. III. 1930. На 1930–1931 р.

Вступ (22 лекц. год.).

I. Статистика, як наука, її роля й значіння.

§ 1. Філологічне значіння слова «статистика». Що розуміли під статистикою за різні часи.

§ 2. Розбіжність поглядів на статистику, як науку.

§ 3. Причини пильного зацікавлення статистикою. Розвиток статистики внаслідок практичних вимог життя.

§ 4. Особливе значіння статистики за соц. ладу.

§ 5. Розвиток статистики в наслідок сталости чисел соціальної статистики. Д. Гравнт, початкове уявлення закону великих чисел, кетлетизм і антикетлетизм.

§ 6. Статистика і виучування природи.

§ 7. Науковий опис та пояснення явищ узагалі.

§ 8. Погляди Чупрова на науки помографічні й ідіографічні.

§ 9. Статистичний інтерес і статистичні знання. Критика теорії Чупрова.

§ 10. Визначення статистики, як методи.

§ 11. Статистичне виучування типових і нетипових явищ. Особливе значіння статистичної методи для соціальних явищ.

§ 12. Система статистики, як метод виучування масових явищ соціального життя.

II. Основні види кількосного спостерігання.

§ 1. Спостерігання суцільне та часткове. Практична неможливість або труднощі суцільного спостерігання масових явищ.

§ 2. Монографічна метода.

§ 3. Числове орієнтування.

§ 4. Анкета.

§ 5. Приблизне визначення.

§ 6. Вибіркова або репрезентативна метода. Її логічні підстави й умови здійснення. Вибір механічний і усвідомлений.

III. Статистичні установи СРСР (6 лекційних годин).

§ 1. Статистичне обслуговування загальнодержавних, місцевих і громадських органів.

§ 2. Особливості статистичної роботи; необхідність чіткого планування її. Принципи організації адміністративної статистики. Постанови міжнародних конгресів. Питання про централізацію і децентралізацію статистики в вищих і нижчих органах. Центральна статистична установа і відомча статистика.

§ 3. Статистичні установи кол. Росії. Центральний Статистичний і Губерніяльний Комітет, відомча й місцева (земська й міська) статистика.

§ 4. Статистичні установи СРСР до 1926 р. Державна, відомча, місцева й громадська статистика.

§ 5. Реформа 1926 р. Нова організація ЦСУ. Статплян. Установи союзні, республіканські та місцеві. Використання статистичних громадських організацій (кооперація, профсоюзи).

§ 6. Реформа 1930 р. Сучасна організація статистичного обслуговування союзних, республіканських та місцевих установ Статистики громадських організацій. Органи, що збирають відомости на місцях. Статистичні уповноважені по сільрадах. Районові експертні комісії.

III. Загальні методи статистичного спостереження (20 лекц. год.).

I. Основні методи статистичного спостереження.

§ 1. Статистика примарна і секундарна. Види першої.

§ 2. Безпосереднє спостереження. Його теоретичні переваги.

§ 3. Кореспондентський спосіб. Його види, зокрема спосіб експертів.

§ 4. Спосіб усного опиту. Його переваги.

§ 5. Одночасне (перепис) та постійне статистичне спостереження (поточна реєстрація). Їх порівняльне значіння за соціалістичного ладу.

§ 6. Статистика та соціалістичний облік.

II. План статистичного спостереження.

§ 1. Загальні уваги. Складові частини пляну.

§ 2. Програма дослідження. Визначення одиниць спостереження; ознаки, підлеглі реєстрації.

§ 3. Джерела відомостей. Вибір способів спостереження.

- § 4. Органи спостерігання.
- § 5. Час і місце.
- § 6. Плян розробки.
- § 7. Колегіальне розроблювання пляну.
- § 8. Практичне випробування пляну.
- § 9. Межі статистичного спостерігання. Правила Кетле й межі їх уживання, зокрема в соціалістичній країні.
- § 10. Забезпечення зовнішньої повноти матеріялу.

III. Статистичні числа й дійсність.

- § 1. Загальні уваги. Особливі труднощі організації соціальної статистики. Складність явищ.
- § 2. Джерела похибок. Помилки залежні від програми способів спостерігання.
- § 3. Ставлення людности до статистики. Умови, які впливають на нього. Роля цього ставлення за соціалістичного ладу.
- § 4. Вибір органів реєстрації.
- § 5. Випадкові помилки. Умови, що впливають на їх кількість.
- § 6. Хиби, що виникають од злої волі; їх мотиви.
- § 7. Розуміння значіння статистики. Способи впливу на людність.
- § 8. Способи боротьби з похибками. Внутрішня перевірка.
- § 9. Зовнішній контроль, його форми. Особлива роля його у нас.
- § 10. Внесення поправок на підставі часткового безпосереднього спостерігання та виміру явищ.
- § 11. Необхідність критики матеріялів.
- § 12. Вплив невиправлених чисел на висновки.

IV. Методи статистичного спостерігання в СРСР.

(30 сем. год. і практика).

I. Соціальна статистика.

- § 1. Статистика стану людини. Перепис 1926 р. Його організація.
- § 2. Програма перепису, зокрема народність і рідна мова.
- § 3. Питання про професії та зайняття.
- § 4. Поточні списки людности.
- § 5. Статистика природного руху людности.
- § 6. Механічний рух людности.
- § 7. Статистика народнього здоровля.

- § 8. Статистика народної освіти.
- § 9. Моральна статистика.
- § 10. Статистика житлова та комунального господарства.

II. Сільськогосподарська статистика.

- § 1. Статистика сільськогосподарських одиниць.
- § 2. Вивчення колгоспів.
- § 3. Статистика радгоспів.
- § 4. Статистика с/г виробництв. Весняне та осіннє обслідування.
- § 5. Реєстрація видів та врожай.
- § 6. Вивчення скотарства.
- § 7. Балянс с/г виробництва.
- § 8. Вивчення динаміки с/г.

III. Статистика промисловости.

- § 1. Облік цензової та дрібної промисловости.
- § 2. Переписи промисловости.
- § 3. Кон'юнктурна промислова статистика.
- § 4. Виучування динаміки промисловости.
- § 5. Балянс промислового виробництва.

IV. Статистика праці.

- § 1. Облік числа й складу пролетаріяту.
- § 2. Статистика заробітної платні й робочого часу.
- § 3. Статистика продукційности праці.
- § 4. Статистика безробіття.
- § 5. Бюджетове обслідування.

V. Статистика обігу.

- § 1. Фінансова статистика.
- § 2. Статистика грошового обігу й кредиту.
- § 3. Зведення централізоване й децентралізоване. Мішана система.
- § 4. Технічні способи зведення. Спосіб ризок і підрахування індивідуальних карток.
- § 5. Механізація зведення.
- § 6. Просте й комбіноване опрацювання матеріалів.
- § 7. Підрахунок груповий і підсумковий.
- § 8. Таблиці прості й комбінаційні.

II. Похідні статистичної величини.

§ 1. Аритмометри, логарифмічні лінійки та інші знаряддя для вираховування.

§ 2. Величини абсолютні й похідні. Їх значіння.

§ 3. Відносні величини. Їх поняття й значіння.

§ 4. Класифікація відносних величин. Відношення розподілу.

§ 5. Відношення інтенсивности.

§ 6. Відношення наочности.

§ 7. Пересічні величини. Пересічні об'єктивні й суб'єктивні.

Пересічна арифметика проста й зважена.

§ 8. Пересічна арифметична проста й зважена.

§ 9. Пересічна геометрична, мода й медіана.

§ 10. Статистичні ряди. Види їх. Способи перетворення.

§ 11. Індокси, або числа-показчики. Їх поняття й значіння. Види індоксів.

§ 12. Бюджетні індокси.

§ 13. Селянські індокси.

III. Графічна метода в статистиці.

§ 1. Значіння графічної методи, як засобу популяризації даних.

§ 2. Діаграми.

§ 3. Картограми й картодіаграми.

Наукове опрацювання статистичних даних.

(22 лекц. год. й 12 семін.).

I. Елементарні способи статистичного виучування причинних зв'язків.

§ 1. Загальні уваги. Характерні риси статистичної методи. Поняття випадку і випадкової причини.

§ 2. Типові та індивідуальні явища. Разові і збірні поняття. Сукупности реальні і штучні. Статистична метода й експеримент. Розуміння «причини» в статистиці.

§ 3. Способи статистичного висновку. Види статистичних закономірностей. Значіння тривалости і змін статистичних величин.

§ 4. Основні типи статистичного встановлення зв'язку. Метода якосного групування.

§ 5. Метода кількісного групування.

§ 6. Метода зіставлення статистичних рядів.

§ 7. Порівняльна оцінка цих трьох способів статистичної аналізи.

§ 8. Методи повторного кількісного групування.

§ 9. Що дає статистична метода для причинного виучування соціального життя. Статистична закономірність і закон природи. Емпіричний характер статистичних закономірностей.

§ 10. Статистична метода й індукція. Зміст індукції. Неповне знання причин та наслідків. Самостійна роля статистичної методи.

II. Загальна характеристика математичних способів статистичного виучування причинних зв'язків.

§ 1. Загальні уваги. Життєве формулювання закону великих чисел. Його звичайне пояснення й значіння.

§ 2. Зв'язок закону великих чисел з теорією ймовірности. Що таке ймовірність. Дисюнктивний суд. Ймовірність та причинність. Випадкові події.

§ 3. Суб'єктивна й об'єктивна, якісна й кількісна ймовірність.

§ 4. Поняття однаково можливих випадків. Звичайний підрахунок стачностей (?).

§ 5. Основні теореми теорії ймовірностей. Теорема складання й множення. Математичне чекання.

§ 6. Математична й емпірична ймовірність. Обґрунтування останньої. Ймовірність та окремих випадок. Масове віщування.

§ 7. Застосування теорії ймовірностей до масового спостереження. Математичне формулювання закону великих чисел. Зміст теорії Бернаулі-Лапласа.

§ 8. Узагальнення закону великих чисел. Статистичний зміст теореми Пуассона. Питання про кількість спостережень.

§ 9. Ухилення від пересічної арифметичної та їх властивості. Закон випадкових помилок. Значіння його для статистики.

§ 10. Поняття про дипресію (розсіяння). Значіння навчання про дипресію. Теоретична міра її. Модуль і пересічне квадратове відхилення. Коефіцієнт розходження. Нормальна, поверх нормальна й піднормальна сталість.

§ 11. Елементарні основи теорії кореляції. Математична теорія кореляції та елементарні способи охоплювання зв'язку між явищами. Переваги числової характеристики зв'язку.

§ 12. Кореляційна таблиця. Коефіцієнт кореляції.

§ 13. Приклади, що ілюструють технічні способи вирахувань коефіцієнтів кореляції.

§ 14. Загальні висновки про значіння математичної статистики. Принципове й практичне значіння теорії ймовірностей для соціальної статистики.

VII. Характерні риси історичного розвитку статистичної науки і практики (2 лекційні групи).

§ 1. Суто практичний характер статистики давніх часів. Три напрямки в науковій статистиці XVII і XVIII ст.

§ 2. Розвиток статистичної практики й теорії з середини XIX ст. Величезне зростання практики, особливо після світової війни. Статистична наука: 1) школа Лексіса-Борткевича; 2) англійська школа; 3) німецька філософська школа. Загальна характеристика нашої статистики. Імовірний розвиток статистичної практики й теорії в майбутньому.

VIII. Елементарні основи математичної статистики (24 сем. год.).

§ 1-2. Теорія ймовірностей. Ймовірність та статистична частість. Зв'язок між ними. Математичний вираз теореми Бернауллі-Лапласа. Інтеграл ймовірности.

§ 3. Модуль. Зв'язок вибіркової методи з теорією ймовірностей. Опреділення кількості спостережень по модулю.

§ 4. Скорочені способи вирахування середньої арифметичної. Графічне уявлення середньої арифметичної.

§ 5. Момент розподілу. Перший, другий та третій моменти та їх значіння в статистиці. Коефіцієнти варіацій. Оцінка середніх.

§ 6. Поширення ідеї середньої величини на динамічні явища. Рухомі рівні типу $4-a + v \cdot x$. Статистична критика теорії Кондратьєва.

§ 7. Більш складні типи рухомих рівней. Критика ідей розкладання соціально-економічного явища на складові рухи.

§ 8. Математичні основи побудування індексних чисел. Різні типи середніх. Значіння того чи того типу середньої для побудування індексу.

§ 9-11. Функціональні та корелятивні зв'язки. Значіння цих зв'язків у плановому та анархічному господарстві. Коефіцієнт кореляції. Його ймовірна похибка. Обмеженість пристосування коефіцієнту кореляції.

§ 12. Загальні висновки про значіння математичної статистики в плановому господарстві.

*у III семестрі

IX. Самостійні семінарські праці студентів (48 сем. год.)

1-а тема. Кількість і склад людности — округи (або району), себто число всіх жителів за даними перепису 1926 р. і прилюдного та механічного руху людности, соціальний та професійний склад її, діти шкільного віку, тощо.

2-а тема. Обчислення огульної й чистої продукції сільського господарства — округи.

3-я тема. Найпростіші економічні числа-показчики для ----- округи. * у III семестрі.

Підручники: А. А. Кауфман. Теория и методы статистики. 5 изд., Л., 1928. Інша рекомендована література подається під час лекції і семінару.

УВАГИ ДО ПРОГРАМА

У тісному зв'язку з радикальною реконструкцією нашого народного господарства й побуту стоїть корінна зміна всієї системи статистичного обліку СРСР, яка, почасти, відбувається нині, почасти ж — діло недалекого майбутнього. Усе це вкупі з реконструкцією навчання в наших Вишах, вимагає радикального перебудування програму зі статистики. Соціалізація сільського господарства й поступове усупільнення дрібної промисловости завершить корінну зміну нашої системи статистичного спостерігання. Замість безлічі розпорощених сільськогосподарчих, промислових та торговельних одиниць, що вимагали одночасного виучування шляхом перепису та поточної реєстрації, будемо мати порівняно невелике число основних одиниць обліку. Це приведе до того, що на перший план висунеться поточна реєстрація, зв'язана з відчитною й контрольною статистикою великих господарчих закладів, а не перепис, як у буржуазних країнах. Усе зазначене й примушує особливу увагу в курсі присвятити методам статистичного спостерігання в СРСР, виділивши їх в окремий розділ і упорядкувавши його за галузями статистики. У 1930—1931 році не передбачається, за загальними правилами, пророблення теоретичної частини курсу й читання лекцій, що

освітлювали б практичні частини його. Виняток становить тільки розділ III (Наукове опрацювання статистичних даних), який частково доведеться все ж проробити на прикладах. Студенти шляхом лекційним мають виучити цілком розділ I (Вступ), II (Статистичні установи в СРСР), III (Загальні методи статистичного спостерігання), VI (Наукове опрацювання статистичних даних). Шляхом семінарських занять вони будуть виучувати розділ VI (Методи статистичного спостерігання в СРСР), V (Технічне опрацювання статистичних даних), VIII (Елементарні основи математичної статистики), IX (Наукове опрацювання статистичних даних). Окрім того, розділ IV проходиться частково під час практики.

Кількість лекційних і семінарських годин:

Розділ I – 22 год. (лекції)

Розділ II – 6 год

Розділ III – 20 год

Розділ IV – 30 год (семінар і практика)

Розділ V – 30 год (семінар)

Розділ VI – 22 год (лекції)

Розділ VII – 12 год (семінар)

Лекції по розділах I, II, III, IV і VII читає професор М. В. Птуха; Семінар по розділах IV, V і IX проводить викладач П. І. Пустоход і по розділах VIII і IX викладач М. М. Трацевський.

НБУВ, ІА, ф. 22, оп. 2 од. зб. 117.

КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА
Економічний факультет
1926–1927

Академик М. В. Птуха

МЕТОДИ ЕКОНОМІЧНОЇ СТАТИСТИКИ

Програм лекцій

(проект)

I. Вступ. Статистика професій

§ 1. Загальні уваги. Різні системи економічної статистики. Погляди Майо-Сміт, Майра, Конрада, Жішека, Швиттау.

§ 2. Професії та зайняття населення. Задачі й значіння професійної статистики, її специфічні труднощі. Методи професійної статистики закордоном, зокрема в Німеччині.

§ 3. Питання про зайняття в російських та союзних переписах 1897, 1920, 1922 та 1926 рр. Побічні зайняття й безробіття.

II. Статистика сільського господарства

§ 4. Завдання с.-г. статистики. Статистика землеволодіння закордоном. Поземельний кадастр.

§ 5. Земельна статистика в Росії. Генеральне межування. Переписи землеволодіння. Земельний кадастр. Статистика скотоводства, мертвого інвентаря та праці в сільському господарстві.

§ 6. Посівні площі. Методи їх статистичного дослідження.

§ 7. Врожайна статистика.

§ 8. Виучування сільського господарства в цілому. Сільськогосподарські переписи. Земські подвійні переписи.

§ 9. Бюджетові досліді.

III. Статистика промисловости

§ 10. Предмет й зміст промислової статистики. Характеристика первісного матеріялу та його збирання в промисловій статистиці.

§ 11. Підприємство, як одиниця обчислень.

§ 12. Промислові підприємства в переписах різних країн. Це питання в наших обслідуваннях та переписах 1900, 1908, 1910–12, 1920 та 1923 рр.

§ 13. Статистика промислового виробництва. Загальні уваги. Період, що його охоплюють переписи; об'єкт; підприємства, що їх

переписують, одиниці обслідування; строки переписів. Постанови XII Сесії Міжнародного статистичного Інституту.

§ 14. Прогрес статистики промислового виробництва. Період до 1890 р.; з 1890 –1900 р. Обслідування до світової війни; зокрема англійське 1907 р.; воєнний і післявоєнний період.

IV. Статистика обміну та транспорту

§ 15. Загальні уваги. Статистика зовнішнього торгу. Її предмет. Основні моменти статистики зовнішнього торгу: а) рід товару; б) кількість; в) цінність; г) країна вивозу й довозу; д) види руху товарів (довіз, вивіз, привіз); д) дорога слідування товару. Методи збирання відомостей.

§ 16. Статистика зовнішнього торгу на Заході та у нас. Організація митної статистики в колишній Росії та в Союзі. Змагання що-до уніфікації статистики зовнішнього торгу.

§ 17. Статистика внутрішнього торгу. Загальні уваги. Хиби її по різних країнах. Статистика цін. Завдання та методи збирання.

§ 18. Статистика цін закордоном, у колишній Росії та в Союзі.

§ 19. Статистика залізниць, водних шляхів та возових.

V. Статистика розподілу та споживання

§ 20. Статистика пляна та народнього багатства. Методи його визначення в сільському господарстві, промисловості, транспорті та по інших видах народнього майна.

§ 21. Статистика народнього прибутку. Поняття. Два головних види вираховань в об'єктивний та суб'єктивний метод. Статистика приватних прибутків (від прибутковий податок та зар. про платня).

§ 22. Статистика споживання. Обчислення через опитування споживачів та за матеріялами про споживання окремих речей.

§ 23. Бюджетові досліди. Їхні види. Монографічний, кореспондентський, сімейні записи, вибірковий.

§ 24. Статистика будинків та помешкань.

VI. Статистика праці

§ 25. Поняття та завдання. Статистика заробітної платні та протяжності робочого дня.

§ 26. Статистика безробіття.

§ 27. Статистика нещасних випадків під час работ.

VII. Статистика господарчої кон'юктури

§ 28. Числа-показчики (індекси) кон'юктури. Методи їх вираховання.

VIII. Приватно-господарська статистика

§ 29. Зародження приватно-господарської статистики. Її характеристика. Статистика зовнішня та внутрішня. Їхні взаємовідносини. Види.

Підручники: Р. Меерварт. Введение в хозяйственную статистику, вып. 1 и 2. Літературу, щоб засвоїти деякі параграфи програму і подаватиметься під час лекцій.

Література, що її рекомендується:

- 1) Р. Майо-Сміт. Статистика и экономия. М. 1902.
- 2) Поляк. Профессия, как объект статистического учета. С. П. Б. 1913.
- 3) К. Вобльй. Третья профессионально-промысловая перепись в Германии. Киев, 1911.
- 4) П. Вихляев. Краткий курс текущей сельско-хозяйственной статистики. М. 1920.
- 5) М. Сиринов. Очерки по аграрной статистике. 2 изд.
- 6) В. Варзар. Очерки основ промышленной статистики. М. 1926.
- 7) С. Бакулин. Организация и методы статистики внешней торговли СССР. М. 1925.
- 8) И. Кулишер. Спорные вопросы организации статистики внешней торговли. «Статистический вестник», кн. 3 и 4-я; 1915–16, М. 1916, с. 45–52.
- 9) С. Кервушин. Хозяйственная кон'юнктура. М. 1925;
- 10) И. Поплавский. Кон'юнктурная товарно-транспортная статистика. М. 1921;
- 11) М. Короткевич. Железнодорожная статистика. М. 1922;
- 12) А. Русов. О железнодорожной статистике. К. 1911;
- 13) Баланс Народного Хозяйства Союза ССР. 1923–24 года. М. 1926. (Изд. ЦСУ);
- 14) С. Прокопович. Опыт начисления народного дохода 50 губ. Е. Росин. М. 1918;
- 15) Л. Литошенко. Национальный доход СССР. М. 1925;
- 16) М. Соболев. Организация и методы статистики труда. Томск. 1903;
- 17) А. Кальмес. Фабричная и торговая статистика. М. 1925.

II. Статистика в країні соціалізму

«Социализм — это учет»

*(З промови на засіданні Петроградської ради
17/4 листопад 1917 р.)*

Коли за капіталізму статистика знаходиться «в веденні казенних людей», старанно виконує соціальні замовлення буржуазії та обслуговує імперіялістичні прагнення; коли капіталістичний облік є справа окремого капіталіста-експлуататора, та до того ще й знаходяться під покровом так званої комерційної тайни, то пролетарська революція надає зовсім іншого характеру і ставить зовсім інші завдання перед обліком та статистикою. Ленінові настановлення в цьому цілком ясні. У статтях, доповідях і промовах Ленін настирливо багаторазово підкреслює значення обліку і контролю для пролетарської диктатури. «Учет и контроль — вот **главное**, что требуется для налажения, для правильного функционирования первой ф а з и коммунистического общества» (Ленин, т. XXI, стр. 440).

Пролетарська диктатура може удержатися лише при налагодженій справі обліку і контролю. «Без всестороннего государственного учета и контроля за производством и распределением продуктов власть трудящихся удержаться не может, возврат под иго капитализма неизбежен» (Ленин, т. XXII, стр. 450). Кількома рядками далі В. І. продовжує: «Нерадивость в учете и контроле есть прямое пособничество немецким и русским Корниловым, которые могут скинуть власть трудящихся только при условии, что мы не одолеем задачи учета и контроля». Справжній соціалізм починається саме з організації обліку і контролю. «Только развитие государственного капитализма, только тщательная постановка дела учета и контроля, только строжайшая организация и трудовая дисциплина приведут нас к социализму. А без этого социализма нет» (Ленин, т. XXII, стр. 483). Для цього облік і контроль обов'язково повинні бути масовими. «Учет и контроль, которые необходимы для перехода к социализму, могут быть только массовыми» (Ленин, т. XXII, стр. 163). Мало того, він повинен стати всенародним, в цьому головне завдання і головна трудність пролетарської революції... «...русская революция решила сначала легкую задачу — сшибить помещика и буржуазию и стала теперь перед более трудной задачей: организовать всенародный учет и контроль, той задачей, с которой настоящий социализм начинается, перед той задачей, за которую стоит большинство рабочих и сознательных трудящихся» (Ленин, т. XXII, стр. 485).

ПРОГРАММА ПО ДЕМОГРАФИИ
для студентов Статистического Отделения Экономического
факультета Киевского Института Народного Хозяйства
академика М. В. Птухи

I. Введение.

1. Статистика, как метод. Разделение знания на картографическое и идиографическое. Три интереса к идиографии. Интерес статистический как интерес к числу объектов, обладающих тем или иным признаком или их комплексом. Определение статистики как метода.

2. Статистика, как самостоятельная материальная наука. Учение о причинной связи явлений. Качественная и количественная стороны ее. Понятие о естественных и социальных явлениях. Два вида массовых явлений социальной жизни. Явления родовые и конкретные. Мотив человеческого поступка, как причинная категория. Категория причинности в явлениях статистики населения и моральной. Определение статистики, как самостоятельной материальной науки.

3. Вопрос о выделении статистики населения и моральной в особую автономную науку. Точка зрения Лексиса. Соображения А. А. Кауфмана, их несостоятельность. Франко-итальянская школа по вопросу о конструировании особой науки – демографии. Включение в нее антропометрических особенностей человека, а также качественного учения о населении. Несостоятельность определения «народонаселение» как исходного момента при определении демографии. Соображения Кнаппа. Несостоятельность деления области научной статистики (демографии) на статистику населения и моральную.

II. Идеальная конечная схема представления материала статистики населения и моральной. Пути и средства ее заполнения.

4. Предварительные замечания. Классификация признаков деления сложных совокупностей на частичные. Признаки качественные и количественные, прерывные и непрерывные, описательные и причинно-объяснительные, первичные и вторичные. Учение

о среднем человеке как единой цели познания в демографии (Кетле, Лексис). Недостаточность этой концепции для выработки единой конечной схемы представления демографического материала.

6. Отношение общей конечной схемы к исследованиям отдельных конкретных массовых явлений социальной жизни. Метод индивидуального и массового наблюдения при заполнении конечной схемы. Деление причин на внешние и внутренние.

7. Методы поколения реального и фиктивного. Научное значение обоих методов. Соображения Р. Бека о значении гражданского года, как счетной единицы.

III. Меры интенсивности массовых явлений демографической статистики.

8. Значение математики для формального учения статистики. Деление мер, применяемых в демографии. Меры интенсивности. Понятие и значение силы, как мерил массовых явлений. Коэффициент. Приближение формулы для взаимоотношений коэффициента и вероятности смерти при гипотезе постоянства интенсивности смертности. Независимая вероятность.

9. Меры интенсивности при нескольких изменениях состояния. Сила. Вероятность.

10. Вывод мер интенсивности при гипотезе пропорциональности числа случаев изменения состояния и времени наблюдения. Коэффициент для одного и нескольких изменений состояния. Независимая вероятность.

11. Нахождение величин, необходимых для заполнения идеальной конечной схемы при двух изменениях первоначального состояния. Зависимые вероятности. Вывод формул для взаимоотношений мер интенсивности при гипотезе пропорциональности. Зависимые и независимые вероятности.

12. Коэффициенты и зависимые вероятности. Коэффициенты и независимые вероятности. Меры интенсивности при трех и более изменениях первоначального состояния.

IV. Заполнение конечной схемы представления демографического материала.

13. Методы индивидуального наблюдения. Измерения смертности, брачности, инвалидности, рождаемости и т. п., применяемые

в страховании. Получение чисел живых, умерших и т. д. на основании точного материала.

14. Образование совокупностей на основании материала массового наблюдения. Графические изображения в области демографии. Демографическая сетка. Жизненные линии, время рождения и время наблюдения. Совокупности живых (современники и ровесники).

15. Главные и элементарные совокупности случаев изменения состояния. Взаимоотношения между совокупностями живых и случаями изменения состояния.

16. Таблицы смертности. Колонны доживающих и умерших. Вероятности дожить и умереть. Колонны значений прожитых времен. Коэффициент смертности. Современники. Числа доживающих до половины возрастного периода.

17. Средняя и вероятная продолжительность жизни. Научное значение средней и вероятной продолжительности жизни.

18. Конечная схема для двух изменений состояния. Пример брачности населения. Величины, относящиеся к полной комбинированной таблице брачности и смертности (для первых браков). Колонии доживающих, умирающих холостяками, вступающих в брак. Простые вероятности умереть холостым, жениться и остаться холостым.

19. Колонны времени, прожитого холостыми. Коэффициент женитьбы и смерти для холостого. Независимые вероятности умереть холостым и жениться. Средняя и вероятная продолжительность холостячества и девичества.

20. Нормальный возраст вступления в брак. Конструкция понятия «абсолютного» холостячества, вдовства и т. д. Средняя и вероятная продолжительность жизни абсолютного холостяка. Мера общей склонности населения к семейной жизни.

21. Построение таблиц на основании коэффициентов и независимых вероятностей. Коэффициенты и зависимые вероятности. Коэффициенты и независимые вероятности.

22. Дальнейшая дифференциация полной комбинированной таблицы. Изучение жизни лиц, вступающих в первый брак. Смертность. Смертность собственно женатых. Средняя и вероятная продолжительность состояния в первом браке. Исследования демографической жизни овдовевших.

23. Методы заполнения конечной схемы представления брачности народонаселения. Метод индивидуального наблюдения. Метод массового наблюдения. Получение совокупностей доживающих и изменивших свое первоначальное состояние при освещенном статистическом материале.

24. Приближенные вычисления — их сущность. Саксонский метод Кнаппа. Метод Германа. Приближенные методы вычисления при наличии вторых главных совокупностей.

25. Интерполяция. Распределение пятилетних возрастных групп по однолетним. Интерполирование чисел живых и умерших. Способы Д. Финлеzona, В. Борткевича и Б. Ястрембского. Графический метод.

V. Разные меры, применяемые в демографии, как орудие научного исследования

26. Точки зрения при оценке мер, применяемых в демографии. Общие цифры. Специальные цифры.

27. Меры продолжительности разных состояний, полученные на основании правильным образом заполненной общей конечной схемы представления.

28. Метод «standard population» и его критика.

29. Гипотеза стационарности и ее применение ко всем массовым явлениям статистики населения и моральной. Значение идеальной схемы, как орудия научного исследования.

30. Индексы брачности. Индексы Бенини, Джини-Саворньяна. Способ Г. Мортара и метод Ж. Бертильона. Научное значение индексов брачности.

ПРАКТИЧЕСКАЯ ЧАСТЬ

СТАТИСТИКА НАСЕЛЕНИЯ В ОПРЕДЕЛЕННЫЙ МОМЕНТ ВРЕМЕНИ НАБЛЮДЕНИЯ

36. Статистика и динамика населения. Добывание материала. Народная перепись и текущие списки населения.

37. Техника современных народных переписей.

38. Статистические результаты. Величины и рост населения. Плотность населения.

- 39. Распределение населения по полу и возрасту.
- 40. Семейное состояние. Состав семьи.
- 40. Количество детей в семье.
- 43. Распределение населения по национальности, месту жительства, месту рождения.
- 44. Грамотность. Органические дефекты населения.

СТАТИСТИКА ДВИЖЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ

- 45. Добывание материала. Церковная и гражданская регистрация разных стран.
- 46-47. Брачность населения в разных странах.
- 48-49. Рождаемость.
- 50-51. Смертность.
- 52. Общая заболеваемость населения.
- 53. Профессиональная заболеваемость.
- 54. Заграничная миграция населения.
- 55. Внутренние переселения.

УЧЕНИЕ О НАСЕЛЕНИИ

- 56. Политика населения во времена меркантилизма.
- 57. Учение Мальтуса о населении.
- 58. Приверженцы и противники Мальтуса.
- 59. Современное состояние вопроса о населении.

Что касается до обязательных практических занятий по демографии, они заключаются в следующем:

1. В течение I триместра учащиеся ближайшим образом знакомятся со статистическими источниками по всех отраслях статистики населения и статистически семинарским путем прорабатывают разделы I, II и III настоящей программы.

2. В течение II триместра студенты практически и технически прорабатывают разделы IV и V программы.

3. Третий триместр отводится для практических работ студентов на темы, избранные по соглашению между ими и преподавателем.

Рекомендуемые пособия

А. Для теоретической части (разделы I–V) :

1. М. В. Птуха. Очерки по теории статистики населения и моральной. Петроград, 1916.

2. М. В. Птуха. Таблицы смертности для Украины. Записки Соціально-Економічного відділу ВУАН, т. I.

Б. Для практичної частини

1. К. Г. Воблій. Статистика. 4 изд., 1918 г.

Статистика народонаселення (стр. 190–293).

2. С. А. Новосельский. Обзор главнейших данных по демографии и санитарной статистике России. Календарь для врачей, 48, год изд. 1916, часть II, стр. 14–94.

В. Для III раздела практической части

1. Теория народонаселения и мальтузианство. Сборн. №2 «Новых идей в экономике». 1914.

20/ V 24. М. Птуха (особисто)».

НБУВ НАН України. Ф. 22. Оп.2. Од. зб. 101.

Додаток Г

Промова професора М. В. Птухи на відкритті Українського Кооперативного Інституту імені професора М. І. Туган-Барановського

Шановне громадянство!

Дозвольте мені на кілька хвилин звернути Вашу увагу на те значення, яке я гадаю, буде мати Київський Кооперативний Інститут — дитина київських кооператорів. Потреба у ньому почувалась ... оскільки, що тільки всім нам відомі обставини можуть пояснити таке його пізніє утворення.

Основна особливість Київського інституту, яка відокремлює його від інших вищих шкіл, — це тісний зв'язок з життям, оскільки великий та міцний, якого нема не в якій іншій школі. Кинемо тому хоч би миттєвий погляд на значення кооперації в економічному та соціальному побити.

Капіталістична форма народнього господарства характеризується автократизмом окремих капіталістів. Утручання держави, спілок робітників та підприємців має вплив, звичайно, на відносини кожного окремого підприємця до робітників, а не споживачів. Грунт капіталістичного ладу — одержання прибутку з капіталу, що викликає експлуатацію робітників та споживачів. Кооперація намагається усунення цієї експлуатації. Об'єднуючи споживачів та їх господарські сили, вона робить непотрібними капіталістів як організаторів підприємств.

Факт господарського об'єднання людей в кооперативне товариство приводить до різних наслідків. З одного боку, утворюються широкі демократичні кадри осіб, які близько ознаємлені з організацією та управлінням господарських підприємств, а з другого боку, ці люде переймаються духом однастайности та суспільности. їх праця проводиться в спільних бадьорих обставинах, посеред товаришів і під контролем товаришів також. Обидва з'явища мають величезне господарське та суспільне значіння, яке відміняється характером тільки в зв'язку з розмірами та характером кооперативного руху, але ж в залежносте також від часу та місця. Для країн, де чесних та путящих організаторів приватновласницьких підприємств мало, де, инакше

кажучи, матеріальна й духовна культура невисока, присутність могутньої кооперації має окреме величезне народногосподарське та суспільне значіння. Те ж саме буде, коли приватновласницький апарат зруйнований. У такому стані знаходиться Україна. Влада не один раз шукала в кооперативних організаціях допомоги при своїх господарських операціях. Немає ніякого сумніву, що ще довго готові господарські організації кооператорів будуть в значній мірі нести державні функції. Слаба державна організація не може обійтись без допомоги міцних органів кооперації, яка в сучасний момент має на Україні величезну кількість економічних й соціально підготовлених робітників. Можна з певністю сказати, що майже все, що було кращого на Україні, сіль землі української, працює в кооперації. Але і в далекому майбутньому, при нормальному стані речей, трудно, навіть неможливо уявити, щоб держава обійшлася без допомоги кооперації та її працівників.

Але кооперація з'являється не тілько школою для обучення широких народних шарів господарчій діяльності й школою суспільно-сте, де люде одержують своє соціальне виховання. Особи, яки утворили добродітно кооперативне товариство, об'єднані одними і тими ж почуттями і однією і тою ж роботою, з'являються близькими по духу, рідними один другому. Не дивно для того, що у всякій країні поза виникненням кооперації утворюється єдиний кооперативний центр, що викликається не одними господарськими миркованнями.

І в нас на Україні мається такий центр — УЦКК. На великий жаль, до цієї пори він був позбавлений свого самого могутнього і дійсного знаряддя — вищої школи, яка давала б теоретично й практично підготовлених діячів кооперації, яка з'являлась би центром розвитку кооперативної думки. Як споживче товариство не задовольняється сферою обміну, наповажується збудувати своє власне виробництво, так і коопцентр з часу свого заснування бажає збудувати свою власну фабрику культурних цінностей і научних робітників.

Не треба зупинятись на роли КІ в підготовці научно вихованих кооператорів. Одмічу лише своєрідну наукову кооперацію. Товариство, яке повинно існувати між КІ та практичними кооператорами, без яких неможлива плідотворна робота як тих і других. КІ не може обмежитись викладами своїм слухачам систематичних курсів, де буде зазначено все теоретично і практично цінне, що виникло

в закордонних державах. Кооперація – живе з’явище господарського життя, з постійним розвитком. Своєрідність кожної країни робить на неї для того самий істотний вплив. КІ повинен для того постійно брати з практики у кооперації все цінне теоретично і практично. З відціль виникає необхідність самого такого єднання між практичними кооператорами і КІ. Кожна сторона необхідна для другої і без неї нормально існувати і працювати не може. Необхідно через те виробити форми тісного і дружнього співробітництва. Воно можливе в різних формах. Інститут достаточо зміцнений буде засновувати в Києві в провінції загальні та спеціальні курси по кооперації, приваблювати хоч би тимчасово к викладенню видатних теоретиків та практиків кооперації, які мешкають не в Києві. Він повинен далі мати власне видавництво, яке давало б в руки практиків не тільки лекції професорів Інституту, але також найкращу закордонну літературу по тим чи іншим питанням економіки. При Інституті ж, на мій погляд, повинна бути закладена єдина для всієї України економічна бібліотека, де кооперативні діячі могли б знайти всі цікаві матеріали та книги. Бажано також, аби слухачі Інституту не поривали з ним зв’язок і по скінченню Інституту. З другого боку, належить засновати при Інституті наукове товариство кооператорів, покласти ґрунт регулярним з’їздам фахівців кооператорів по різних галузях кооперації. З багатого досвіду діяльності Української кооперації викладачі повинні брати все те нове, що виховує наше економічне та суспільне життя, хоча би то були проблеми, які вимагали б свого теоретичного розв’язання, чи навпаки, розв’язання тих питань, які були висунуті економічною діяльністю. Всі ці міркування мають особливе значення для завдання окремостям її економічного та суспільного життя. Тільки така дружна товариська праця здатна поставити нашу кооперацію на твердий теоретичний ґрунт. Так візьмемось, товариші, разом, дружно та міцно за виконання цього великого для кооператорів України завдання.

НБУВ, ІА, ф. 22, оп. 2, од. 36. 105.

Промова, додатки матеріалів про Інститут, проект статуту.

Додаток Д

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ МІСТА КИЄВА (ДАК)

Фонд Р-871

Оп. 1

Од. зб. 397

Киевский институт народного хозяйства, факультет экономического.

Отчет о работе кафедры статистики за 1923–1924 учебный год.

Академик М. В. Птуха читал общий курс статистики в 1923–1924 учебном году в существенном по той же программе, что и в предыдущие годы. В изложении, однако, не малое место заняли те новые идеи, которые выдвинула за последнее время не только наша, но также западноевропейская наука и практика. С последними М. Птухе удалось ознакомиться во время его заграничной командировки в октябре-ноябре 1923 г., а также в Киеве, куда заграничная научная литература начала поступать, начиная с середины 1923 г. Курс по-прежнему излагался в течение всех трех триместров, по 4 часа в неделю. В первом триместре студентам прочитано было общее введение, освещающее статистику, как метод научного изучения, и как самостоятельную материальную дисциплину. Во втором триместре студенты ознакомились с методами статистического наблюдения и табличной обработкой данных. Наконец, третий триместр посвящен был ознакомлению с методами и приемами научной обработки статистических данных, основными идеями теории вероятности, с методами изучения причинных отношений при помощи статистики и краткой истории развития основных статистических идей. Практическая часть курса общей статистики усваивалась при помощи обязательных лабораторных и практических занятий, которые вели ассистенты под наблюдением руководителя кафедры. При чтении курсов М. В. Птуха останавливался на статистической технике лишь постолько, поскольку это необходимо для уяснения студентами общей системы статистической науки и чисто теоретического значения данной статистической операции наряду с другими.

Специальные курсы, возложенные в отчетном академическом году на М. В. Птуху, проводились по специальной лекционно-семи-

нарской системе. Вместо экзаменов студенты писали доклады, которые, по общему правилу, обсуждались студентами.

Практические и лабораторные занятия по статистике производились в статистическом кабинете. В нем сосредоточены довольно значительные коллекции русских (и украинских) статистических источников, русская и иностранная книжная и журнальная литература и ряд статистических источников по иностранным государствам, всего 8682 тома на 1 сентября 1924 г. Сверх того при Кабинете имеются счетные приборы (машинки (5), логарифмические линейки, счеты и пр. (карты, богатая коллекция диаграмм и картограмм).

После многих лет 1923–1924 учебный год принес некоторые положительные изменения в оборудование Статистического Кабинета. Благодаря небольшим, правда, и регулярным ассигнованиям удалось в течение всего года держать в порядке счетные машинки и немного пополнить библиотеку самыми необходимыми новыми изданиями. Из поступивших за год 156 книг, куплено всего 13. Остальные, весьма нужные для практических занятий со студентами издания, были принесены Кабинету в дар Центральным Статистическим Управлением Украины и его губстатбюро. Попытки получить бесплатно другие статистические издания не увенчались успехом.

Общий курс статистики читал академик М. В. Птуха. Лабораторные и практические занятия вели под его руководством 3 ассистента: С. Г. Исаак'ян, П. И. Пустоход и Ю. Корчак-Чепурковский (с октября 1923 г.). До 1 сентября 1923 г. обязанности хранителя Статистического Кабинета временно исполняли ассистенты П. Пустоход и Ю. Корчак-Чепурковский, с 1 декабря на эту должность избран Н. А. Кривченко. Кроме общего курса статистики для студентов всех факультетов читались еще специальные курсы студентам Статистического Коммунального и Торгового Отделений (академиками М. В. Птухой, К. Г. Воблым и профессорами Е. Е. Слуцким, Н. А. Кривченко. Оставленная при кафедре статистики для подготовки к профессорской деятельности М. Р. Ходос помогала ассистентам в ведении практических занятий. Сверхштатных преподавателей по кафедре в 1923–1924 учебном году не было.

На лабораторных занятиях студенты практически знакомятся с техническими приемами статистической работы и современной

организацией собирания и разработки данных по главнейшим отраслям статистики в УССР и СССР. Тут же совместно ими выполняются примерные задачи по каждому предмету практической статистики. Параллельно с этим, работая в Кабинете, студенты индивидуально разрабатывают определенное число задач.

Практические занятия имеют цель дать возможность студенту приложить всю совокупность приемов статистического исследования, усвоенных на лабораторных занятиях самостоятельной разработки одного какого-либо вопроса.

Эти два усвоения общего курса статистики студенты проходят в группах, которые в текущем году обычно состояли из 30 человек. Следует, однако, признать, что такой состав слишком велик. Преподаватель не имеет возможности достаточно внимания уделить каждому отдельному студенту и в достаточной степени углубить и индивидуализировать занятия.

Перед зачислением в группу производится colloquium, на котором от студента требуется общее знакомство с главнейшими статистическими понятиями и операциями. В виду трудности согласования часов лабораторных занятий с общим расписанием лекций, а также для установления более однородного состава студентов, каждый ассистент все занятия проводит преимущественно со студентами одного факультета. Так как число ассистентов не соответствует числу факультетов, студенты одного из факультетов попеременно разбивались между тремя группами.

Аудиторные лабораторные занятия в группах происходили по 2 астрономических часа и приблизительно столько же времени затрачивалось на индивидуальные работы студентов в Кабинете. В среднем лабораторные занятия с каждой группой продолжались 6 недель, а практические занятия выполнялись за 1–2 недели, в зависимости от интенсивности работы студентов. В виду обычного оттягивания сдачи работ оканчивающими, занятия с новой группой приходилось откладывать на некоторый срок (приблизительно на 1 неделю), так что в общем на одну группу затрачивалось преподавательским персоналом около 2 месяцев. Ниже приводятся даты начала и конца аудиторных занятий всех работавших в 1923/24 г. двенадцати групп. Учесть всю продолжительность работы каждой группы весьма затруднительно, ибо окончательная сдача выполненных заданий студентами обычно растягивается на определенное время.

№ группы	Дата начала и конца аудиторных занятий	Руководитель
1.	18/X 1923 -20/XII1923	Исаак'ян
2.	22/X « -26/XI»	Корчак-Чепурковский
3.	25/X « -24/XI»	Пустоход
4.	4/XII 2 - 1/III 1924	Исаак'ян
5.	5/XII « - 19/XII 1923 - 6/11- 16/II 1924	Корчак-Чепурковский
6.	4/XII « - 18/XII» 5/IV 1924 -18/II 1924	Пустоход
7.	1/III 1924 - 2/IV 1924	Пустоход
8.	3/III « -5/IV »	Корчак-Чепурковский
9.	8/III « -2/VII »	Исаак'ян
10.	17/IV « -26/V - 20/IV »	Пустоход
11.	30/5 - 28/VI»	Корчак-Чепурковский
12.	11/VI « -22/VII »	Исаак'ян

Переходя к обзору самой деятельности кафедры статистики по выполнению лабораторных и практических занятий в отчетном академическом году, отметим, что сие, как обычно, состояло из двух частей. Во первых, студенты, работавшие в группах предыдущего года и не выполнившие своевременно занятий, сдавали свои работы в 1923/24 уч. году. Таких студентов прошло:

	Сдавших			
	Лаборат. и практ.	Только лаборат.	Только практ.	Итого
У ассист. С. Г. Исаак'яна	69	1	1	71
У П. И. Пустохода	23	-	40	63
УЮ. А. Корчак-Чепурковского	-	-	1	1
Всего	92	1	42	135

Значительная часть этих студентов прошла еще осенью 1923 г. в период, непосредственно примыкающий к осенней сессии. Они в большинстве случаев состояли из студентов ныне не существующего основного факультета.

Собственно в отчетном 1923/24 г. проведено было каждым ассистентом по 4 группы. Результаты работы каждой группы представлены в следующих таблицах.

Руководитель	Исаак'ян		Пустоход		Корчак-Чепурковский		
№ группы	1 4 9 12	Итого	3 6 7 10	Итого	2 5 8 11	Итого	Всего
Зачислено в группу	35 33 48 33	149	29 30 37 32	128	27 33 34 27	121	398
Посещало	34 29 45 29	137	28 27 35 25	115	21 29 34 22	106	358
Сдали лаборат. и практич.	25 18 5. 6	54	26 13 13 21	73	14 20 13 5	52	179

Массу студентов, прошедших лабораторные и практические занятия, следует расчлнить в двух направлениях: с одной стороны по времени сформирования группы, а с другой — по составу студентов по факультетам. Эти два факультета существенно важны для оценки успешности работы студентов.

Группы Факульт.	1-3		4-6		7-9		10-12		Всего за год		% законч. и посещаемых
	Посещало	Закончили	Посещало	Закончили	Посещало	Закончили	Посещало	Закончили	Посещало	Закончили	
Соц.-экон.	22	17	22	18	18	12	39	22	101	69	68,9
Юрид.	20	16	23	13	33	6	17	6	93	41	44,1
Хоз.-техн.	24	18	23	10	27	8	13	4	87	40	46,0
ФЭПС	17	14	17	10	36	5	7	-	77	29	37,7
Итого % законч. работу	83	65 78,3	85	51 60,0	114 27,2	31	76	32 42,1	358	179	50,0

Как видно, среди студентов первых групп значительно больший процент лиц довели свои занятия до конца. Это обстоятельство объясняется во-первых тем, что в первые группы обычно стремятся попасть наиболее прилежные студенты нового приема, а во-вторых, тем, что работавшие в них располагают большим временем для беспрепятственного выполнения сдачи своих заданий. В этом отношении две серии групп находились в менее благоприятных условиях, т. к. студенты начинали сдавать в это время экзамены. В частности необычно низкий процент окончивших работу в 11-12 группах объясняется тем, что они заканчивались уже в разгаре летней сессии. К этим общим условиям успешности студентов, кроме того, привходит еще одно добавочное обстоятельство. Со второй половины 1923/24 года среди студентов всех факультетов, кроме социально-экономического, распространились слухи о том, что статистика не входит в минимум и даже о том, что статистика вообще необязательна. Последнее обстоятельство весьма пагубно отразилось на успешности студентов ФЭПС, где раньше всего возбужден был вопрос о необязательности статистики.

Благодаря этому лишь студенты социально-экономического факультета, где статистика включена в минимум, сохраняют и в последних группах свою прежнюю успешность и, составляя значительную часть студентов 4-ой серии групп, повышают ее успешность по сравнению с 3-ей, наименее успешной.

В подтверждение вышесказанного можно привести такую таблицу:

Группы Фа- культ.	1-6			7-12			Понижение успешности
	Посещ.	Закончило	% законч.	Посещ.	Закончило	% законч.	
Соц.- экон.	44	35	79,6	57	34	59,6	- 25%
Юрид.	43	29	67,4	50	12	24,0	- 64%
Хоз.-техн.	47	28	59,6	40	12	33,3	- 44%
ФЭПС	34	24	70,6	43	5	11,6	- 84%
Всего	168	116	69,0	190	63	33,1	- 52%

* При вычислении % понижения успешности за 100% принимались числа графы 4-ой.

Студенты, закончившие лабораторные и практические занятия по статистике, и прослушавшие курс общей статистической теории, допускались к экзаменам. В течение 1923/1924 учебного года подверглись таким испытаниям лица, которые распределялись по факультетам следующим образом: социально-экономический, юридический, хозяйственно-технической эксплуатации. Из них проявили достаточные познания _____ и неудовлетворительные _____ студентов допущено было к повторным испытаниям. Экзамены производились руководителем кафедры с участием всех трех ассистентов, что дало возможность уделить каждому студенту достаточно внимания. Следует отметить значительный подъем уровня подготовленности студентов по сравнению с предыдущими годами.

Главнейшим препятствием для нормальной работы кафедры в отчетном году служили следующие обстоятельства. На первом месте следует поставить необорудованность книгами и счетными приборами, а также помещениями. В отношении книг достаточно указать на то обстоятельство, что в Кабинете не только не имеется ни одного нового иностранного статистического источника, но из-за отсутствия средств нет даже московских и иных статистических изданий, получить которые бесплатно не удалось. Хотя в Кабинете и имеется 5 счетных машин, однако только 2 из них более или менее удовлетворительны, да и они от постоянной интенсивной работы часто портятся. Однако практически наибольшие затруднения для нормальной работы доставляло помещение. Само чтение общего курса часто расстраивалось из-за отсутствия аудитории (после того как 1-ю аудиторию залило водой). В еще большей мере страдали из-за помещения практические занятия. В начале учебного года кафедре отведено было 2 аудитории и 3 комнаты под книгохранилище, позже одна аудитория отдана была бухгалтерскому кабинету. При наличности 3 ассистентов, которые, в сущности, ежедневно вели то лабораторные, то практические занятия, помещение Кабинета оказалось совершенно неудовлетворительным. В книгохранилище, по общему правилу, одновременно работали студенты над своими заданиями, выдавались книги, учились работать на машинах и пр. Не говоря уже о том, что при таких условиях нельзя было работать в Кабинете самому персоналу кафедры, было чрезвычайно затруднительно пропускать студентов через все стадии работы. По временам приходилось из-за этого несколько понижать характер

практических занятий, в особенности, если одновременно оказывались лабораторные занятия у двух ассистентов.

Для более или менее нормальной работы необходимым представляется:

1) регулировать снабжение Статистического Кабинета платной литературой; 2) приобретение по меньшей мере еще одного арифмометра; 3) предоставить Кабинету надлежащее помещение, которое давало бы возможность преподавательскому персоналу и студентам работать в сколько-нибудь нормальных условиях. Лабораторные и практические занятия следует коренным образом изменить в том смысле, что число студентов в группе не должно превышать 15 человек. Тогда эти занятия можно будет надлежащим образом углубить и индивидуализировать.

Научная и учебная работа персонала кафедры статистики с 1 сентября 1923-го по 1 сентября 1924-го заключалась в следующем:

I. Академик М. В. Птуха:

1) по Институту народного хозяйства

А) читал курсы: по общей теории статистики, демографии, торговой статистике, истории статистики и вел семинарий по статистике.

Б) состоял председателем Статистического Отделения и заведывал Статистическим Кабинетом.

2) по Академии Наук состоял секретарем Социально-Экономического Отделения.

3) по Высшему Кооперативному Техникуму – читал лекции по политической экономии и статистике.

4) Напечатал:

А) Таблиці смертності для України і Записки Соціально-Економічного Відділу Української Академії Наук, т. I, ст. 17– 62, Київ, 1923.

Б) П'ять років існування Соціально-Економічного Відділу Української Академії Наук (1918 –1923 р. Київ, 1924, ст. 28.

В) Die Sterblichkeit in Russland, METRON – Rivista Internazionale di Statistica. Vol III. № 3-4. Ferrara (Italie). 1924, pp. 469–520.

5) Редактировал издание «Материалы по естественному движению населения Украины 1867–1914 гг.», Харьков, 1924, стр. XII – 95. Издание ЦСУ.

б) Печатаются: А) Статистическая наука на Западе. 1914–1923 (около 10 печатных листов); Б) Материалы по санитарной статистике Украины

1877–1914 гг. (около 15 печ. листов) под редакцией академика М. Птухи.

II. Преподаватель С. Г. Исаак'ян

1) по Институту Народного Хозяйства лабораторные и практические занятия по статистике.

2) читал в Техникуме Торговли и Промышленности курсы: «Общее рынковедение» и «Кожевенный рынок Украины».

3) напечатал свыше 20 статей преимущественно по кожевенной промышленности в Торгово-Промышленном Бюллетне Киевской биржи».

4) сотрудничал по разным экономическим вопросам в прессе закавказских республик.

5) печатает статью «Задачи кожевенной статистики» в «Вестнике кожсиндиката» в Москве.

6) написал работу «Кожевенная промышленность Украины в прошлом и настоящем» – будет напечатана издательством Сорабкооп.

7) для «Справочника по Украине» напечатал очерк «Рынки Украины».

III. Преподаватель П. И. Пустоход

1) вел лабораторные и практические занятия по статистике в Институте Народного Хозяйства;

2) работал в качестве штатного научного сотрудника в Демографическом Институте Украинской Академии Наук.

3) принимал непосредственное участие в работе: «Материалы по санитарной статистике Украины 1877–1914 гг.», которая печатается в настоящее время Центральным Статистическим Управлением Украины.

4) подготовил к печати работу: «Главнейшие особенности населения Украины»

5) принимал участие в вычислении коротких таблиц смертности для разных национальностей, средних и малых городов и уездов, которые производятся Демографическим Институтом.

IV. Преподаватель Ю. А. Корчак-Чепурковский

1) вел лабораторные и практические занятия по статистике в Институте Народного Хозяйства;

2) вел практические занятия по статистике и политической экономии в Высшем Кооперативном Техникуме;

3) совместно с А. Н. Лапоноговым написал работу «Труд в сельском хозяйстве», которая будет напечатана Всеработземлесом;

4) принимал ближайшее участие в работе «Материалы по естественному движению населения Украины 1867–1914 гг.». Написал к ней примечания и приложение: «Из материалов о естественном движении населения Украины во время войны и начале революции»;

5) принимал ближайшее участие в работе «Материалы по санитарной статистике Украины 1877–1914 гг.», которая печатается в Харькове ЦСУ. Написал к ней примечания.;

6) подготовил к печати работу «Місто й село в смертності Наддніпрянської України»;

7) состоял нештатным постоянным научным сотрудником Демографического Института Академии Наук Украины.

V. Хранительница статистического кабинета Н. А. Кривченко (с 1 декабря 1924 г). Кроме текущей работы по кабинету, выражающейся в выдаче и приеме книг, помощи ассистентам в ведении их занятий...

1) проверила научность библиотеки и составила список книг, не оказавшихся в натуре и ни за кем не числящихся;

2) закаталогизировала около 500 книг;

3) написала по инвентарной книге около 3 000 карточек.

Проф. Мих. Птуха».

Київський Інститут Народного Господарства Правління

ЗВІТ

Професора М. В. Птухи та преподавателів П. І. Пустохода,
М. М. Трацевського і С. Г. Ісаак'яна по кафедрі статистики
в КІНГУ за 1925–1926 навчальний рік

І. Загальний курс статистики на економічному факультеті (І курс).

В осени 1925 р. проф. М. Птуха перебував в закордонній командировці і тому І триместр присвячений був лише груповим лабораторним вправам.

4 групи провів П. Пустоход і 1 – С. Ісаак'ян. В ІІ триместрі проф. М. Птуха викладав 4 години лекцій, а в ІІІ – одночасно йшла проробка теоретичної частини по групах (4 год. в ІІ і 4 год. в ІІІ триместрах). Таким чином, теоретична частина засвоювалась слухачами під час лекцій і шляхом лабораторної проробки, а практична – на групових лабораторних вправах.

1. Програм (чол. роду. – *М. Ш., Н. К.*) з загального курсу статистики виконано цілком.

3. Лекції і почасти практичні вправи переводились російською мовою.

2-4. Під час лабораторних вправ кожен студент працював за певним робочим планом, розрахованим на увесь І триместр. Загальний план (програм) – єдиний для всіх студентів, кожен з них виконує низку індивідуальних завдань з різних галузів статистики і на підставі статистичних матеріалів по різних місцевостях України. При проробці теоретичної частини на групах заняття велися теж по єдиному плану, засвоєне на лекціях підновлялося читанням відповідної літератури мінімум (головним чином з підручника О. Кауфмана), декілько ж студентів (3-4) пророблювали питання більш поглиблено. Вони під час проробки доповнювали і виправляли відповіді других студентів. Преподаватели закінчували проробку підведенням загальних висновків.

5. Під час лабораторних вправ перевірка знання студентів переводилась комбінованим шляхом: 1) спостереження над їх роботою,

2) оцінкою індивідуальних робіт — завдань, що вони їх виконували і 3) колоквиумом наприкінці вправ.

Під час проробки теоретичної частини курсу перевірка проходила шляхом спеціальних групових опитувань, а що до тих, хто виявив незадовільні знання, або не відвідував регулярно занять — для них були спеціальні усні іспити наприкінці року.

6. Лекції і практичні вправи відвідувало коло 90 % (з 169 студентів, що їх числилось по списках груп).

7. Зачоти (без спеціальних усних іспитів) одержали 143 студенти.

8. 26 було тих, що не відвідували лекцій і практичних вправ або виявили не задовільні знання (15). 4 склали усні іспити.

9. Рекомендовано підручник А. А. Кауфмана «Теорія й методика статистики».

10. НОП в статистику, як науку методологічну, вводиться в більшій мірі, ніж в інші дисципліни. В учбовій роботі це введено, зокрема через розподіл загального курсу на теоретичний, що засвоюється шляхом викладення лекцій та їх груповою проробкою лабораторним методом, і практичний, який засвоюється при допомозі спеціальних лабораторних аправ, що їх ведуть асистенти. В програмі курсу елементи НОП'у вводяться раз у раз при оцінці різних методів збирання та обробки статистичних матеріалів, форм організації статистичних установ то що.

II. Елементарний курс загальної і промислової статистики.

На I, II. і III триместрах преподавателем П. Пустоходом велися лабораторні вправи, мета яких — ознайомлення з практичною частиною загального курсу, при чому спеціальна увага звертається на приклади з промислової статистики.

На II триместрі загальна статистика проходила шляхом лекцій (2 на тиждень), а промислова — семінарським (2 групи по 2 години).

1. Робочий план виконано цілком.

2. Робочі плани для лабораторних вправ з загальним для всіх студентів промфаку на увесь час групових зайнять.

3. Мова лекцій — російська, на практичних вправах — мішана.

4. Засвоєння теоретичної частини загальних основ статистики переводилось шляхом читання лекцій, а практичної — на групових лабораторних вправах. Промислова статистика проходила

шляхом семінарської проробки (на 2 групах), почасти під час лабораторних вправ.

5. Засвоєння теоретичної частини переводилось шляхом усних іспитів і практичної комбіновано: 1) спостереженням над роботою студентів, 2) оцінкою індивідуальних робіт – завдань і що вони їх виконували і 3) колоквіумом на практиці вправ, засвоєння промислової статистики перевірялось на підставі доповідів студентів, їх участі в обговореннях і одвідування занять (по сукупності!).

На зайняттях брало участь біля 80 % наявних студентів.

7. Через лабораторні вправи пройшло 31 студент II курсу (з 34-х), 13 студентів старших курсів. Треба зауважити, що частина слухачів II курсу одбула вправи ще на I курсі.

Промислову статистику з успіхом пройшло 55 студентів (з 67).

Зачоти з теорії одержали 47 студентів.

8. З лабораторних вправ не получило зачотів 3 студенти другого курсу (з 34-х). В семінарі по промисловій статистиці не мали зачотів 12 студентів (з 67). З теорії не мали зачотів 20 студентів.

9. Рекомендовано підручник 1) для загальної статистики – А. А. Кауфмана «Статистика. Курс народного университета», 2) по промисловій – Р. Мсерварт. Введение в хозяйственную статистику, вип. I. Промышленная статистика» (Промислова статистика В. Варгара вийшла в світ пізніше закінчення курсу).

10. В учбовій частині НОП введено зокрема розподіл проходження курсу шляхом лекцій, лабораторних вправ і семінара по промисловій статистиці.

III. Методи економічної статистики (III курс планового ухилу економічного факультету в II і III триместрах).

1. Програм (чол. роду. – М. Ш., Н. К.) виконано цілком.

2. Робочі плани для студентів склалися в зв'язку з доповідями, що вони робили.

3. Зайняття переводились переважно російською мовою.

4. Матеріал засвоювався переважно шляхом семінарської проробки. Під лекції одведено було лише декілько годин. Систематично, за програмом курсу, студенти робили доповіді, що обговорювались потім колективно.

5. Облік переводився шляхом оцінки доповідів в зв'язку з одвідуванням семінару (60 %), решті – усні іспити.

6. В семінарській проробці брало участь пересічно 70 % всіх слухачів, що числилися на курсі.

7. 27 студентів мали зачет на підставі семінарської проробки і 5 склали іспити (з 44).

8. З 17, що мушили складати іспити, досі не склали 12.

9. Головним підручником був Р. Меерварт. Введение в хозяйственную статистику, вип. I і II; окрім того для окремих тем рекомендувалась низка статей то що.

IV. Торгова статистика (III курс, торговельний ухіл економічного факультету, 2 години в II і III триместрах).

1. Програм виконано цілком.

2. Робочі плани для студентів склалися в зв'язку з доповідями, що вони робили.

3. Робота велась переважно російською мовою.

4. Матеріал засвоювався переважно шляхом семінарських проробок. Під лекції одведено було лише де-кілько годин. Систематично, за програмом курсу, студенти робили доповіді, що потім колективно обговорувались.

5. Облік переводився шляхом оцінки доповідів в зв'язку з одвідуванням семінару, решті – усні іспити.

6. В семінарській проробці брало участь переважно 90 % всіх слухачів, що числились на курсі.

7. 46 мали зачет на підставі семінарської проробки, інші склали іспити.

8. З 51, що мушили складати іспит, досі не склали 25.

9. Головним підручником був Кальмес. Фабричная и торговая статистика. Низку доповідів (12) зроблено на підставі розробки матеріалів, що до торговельної статистики різних київських установ та торговельних організацій.

V. Теоретична статистика (III курс, плановий ухіл економічного факультету).

На протязі I триместру курс вів проф. Є. Є. Слуцький. Після його від'їзду до Москви зайняття вів М. Трацевський під загальним наглядом проф. М. Птухи (2 год. в II і III триместрах). З початку курс засвоювався шляхом читання лекцій і практичними вправами, в II і III триместрах – семінарською проробкою.

1. Первістно робочий план виконано на 50 %, особиста ж програма для закінчення 1925/1926 року виконана на 100 %.
2. Складено було окремого робочого плану для семінарської проробки курсу в скороченому виді в II і III триместрах.
3. Виклад вівся мовою російською.
4. Вживалась семінарська проробка в II і III триместрах і лекційна з практичними вправами в I.
5. Засвоювання перевірялось усними іспитами.
6. На заняттях брало участь біля 80 % наявних студентів.
7. Зачоти одержало 30 слухачів.
8. Зачотів не мають 7 слухачів.
9. Рекомендовано підручники: 1) Р. Орженцький. Элементарная теория статистических величин и вычислений; 2) Р. Романовский. Элементарный курс математической статистики.
10. Елементи НОП вводились шляхом доцільного розподілу лекцій – пояснень преподавателя і прикладів для розв'язання їх студентами.
11. Проф. М. В. Птуха протягом 1925–26 р. надрукував:
 1. История первой таблицы брачности. Вестник статистики, кн. XXI, М. 1925, стр. 27–56.
 2. Население Киевской губернии. Статистический Бюллетень Киевского Губстатбюро, № 4-5, 1925 и отдельно Киев, 1925, стр. 144.
 3. Статистическая наука на Западе. Библиографические заметки о книгах по статистике, вышедших за границей за десятилетие 1914–1923 гг. Изд. ЦСУ Украины, Харьков, 1925, стр. VII – 209.
 4. Міжнародний Статистичний Конгрес у Римі 1925 року. «Радянський статистик», Харків, 1925 р., № 42.
 5. Соціально-Економічний Відділ Української Академії Наук у році 1925. «Записки Відділу», т. II – III, Київ.
 6. La Section Economique et Social de Г Academie des Scienees d'Oukraine en 1925. Там же, ст. XXVII – L.
 7. Академик Роман Михайлович Орженцький. Там же, ст. 1–19.
 8. Міжнародній Статистичний Інститут і його XVI сесія. Там же, ст. 317–331.
 9. Международный статистический институт и его XVI сессия. Вестник статистики, кн. XXIV, М. 1926, стр. 155–192.
- Преподаватель П. І. Пустоход надрукував: «Демографічні особливості населення України». «Демографічний збірник УАН», Київ, 1926, стор. 1–68.

М. М. Трацевський: «Народженість народонаселення України». «Демографічний збірник УАН», Київ, 1926, стор. 69–102. Преподаватель С. Г. Ісаак'ян подає відомости про свої друковані праці окремо.

Державний архів міста Києва (ДАК)

Фонд Р-871

Оп. 1

Од. зб. 397

Відомості

для звіту за 1925–26 шк. рік

1. Відсоток виконання Вами робочого плану.
2. Чи склали Ви робочі плани для студентів, на який час та за якими формами.
3. Якою мовою Ви викладали.
4. Яких форм викладання Ви вживали: лекції, лекції-бесіди, семінарська проробка, вправи, робота на лабораторіях, проробка, групова лабораторна проробка. ... Проектування роботи в виробництво, екскурсії, робота з навчально-допоміжними установами, інші (в % до загальної кількості часу).

Додаток Е

«Дело № 817

По обвинению Птухи Михаила Васильевича по ст. ст. 54, 54-7, 54-11 УК УССР.

Учетно-архивный отдел КГБ при СМ УССР 39676ФП.

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

1939 г. февраля 10. Я, пом. Нач. Отделения II отдела УГБ НКВД УССР Краковский допросил в качестве свидетеля Гарцмана Бориса Мойсеевича 1902 г. р. г. Бердычев. Киев. Михайловский переулок №9, кв. 6.

Род занятий: научный сотрудник Академии Наук УССР. Ученый секретарь плановой комиссии.

Образование: высшее. Окончил КИНГ в 1926 г.

Партийность: был в ВКП с 1918 по 1922 г., состоял в КП(б)У – кандидат с 1930 по 1937 г. Выбыл в связи с нарушением устава при приеме.

ВОПРОС: – Знаете ли Вы Птуху, быв. Директора ин-та демографии академии наук УССР?

ОТВЕТ: – Птуха Михаил Васильевич, быв директора ин-та демографии академии наук УССР я знаю с 1933 года по совместной работе в академии.

ВОПРОС: – Что Вы знаете о Птухе?

ОТВЕТ: – На протяжении ряда лет Птуха, являясь директором ин-та демографии, не разрабатывал актуальных вопросов советской действительности и сосредотачивал свою работу на изучении исторических тем, относящихся к XVIII и XIX столетиям. Это обстоятельство в практической работе Птухи не является случайным, т. к. все его работы на протяжении целого ряда лет характеризуются неактуальностью и оторванностью от практики советской действительности, идущие в разрез с интересами социалистического строительства (статистическая наука на западе, статьи в записках соц.-экономического отдела академии, смертность в России и на Украине и др.).

Отличительной чертой работ Птухи является прежде всего протаскивание им буржуазно-националистических, по сути фашист-

ских установок и взглядов в рассматриваемых им вопросах демографии.

Во всех своих работах Птуха отвергает наличие классовой борьбы, деление общества на классы, противопоставляя этому единство и деление ее на внеклассовые профессии.

Такое утверждение Птухи является по сути своей фашистской теорией о единстве науки (нерозбірл.) профессии. Действительная сущность этих взглядов выявляется в утверждении о неравноценности наций, которые он проводит в работах «Смертность Украины», «Население Киевской губ.» и др.

Под редакцией Птухи выпускались работы, в которых пропагандировались фашистские идеи расовой гигиены (статья Корчак-Чепурковского Юрия в сборнике «Демография Украины»).

Все работы Птухи проникнуты антимарксистским, антисоветским содержанием. Ни в одной из его работ нет ссылки на учение классиков марксизма-ленинизма, явно игнорируемых им и с другой стороны восхваляются реакционные буржуазные ученые, идеи которых он и проводит в своих работах.

Протокол записан с моих слов верно, мной прочитан, в чем и расписываюсь.

Допросил: — Пом. Нач. отделения II отдела УГБ сержант госбезопасности (Краковский).

«Дело №817, стор. 192–194».

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА
26 февраля 1939 г.

Пом. Нач. от-ния II отдела УГБ НКВД УССР Краковский
ВИРНИК Давид Федорович (свидетель)

Род занятий: ст. научный сотрудник Института экономики Академии Наук УССР.

ВОПРОС: – Птуху Михаила Васильевича – бывшего директора института демографии вы знаете?

ОТВЕТ: – Да. Птуху Михаила Васильевича я знаю с 1934 года по совместной работе в академии наук, где он являлся директором института демографии и членом президиума, а я состоял научным сотрудником бюро экономических исследований при академии.

Должен еще добавить, что Птуху я еще знал с 1925–26 гг. По кооперативному институту, где я учился, а он преподавал политическую экономию и статистику.

ВОПРОС: – Что вам известно об антисоветской деятельности Птухи?

ОТВЕТ: – Политическая физиономия Птухи мне известна, в основном из его так называемых научных трудов, с которыми я достаточно хорошо знаком. Делая политический вывод всей его «научной деятельности», на основании просмотренных мною его работ, могу с полной ответственностью заявить следующее –

За весь период своей «научной деятельности» Птуха последовательно проводит линию реакционно-реставраторского идеализма, ведя упорную борьбу против экономической теории пролетариата.

В работах Птухи отрицается классовый и исторический характер науки демографии, затушевывается классовая борьба и классовые противоречия в капиталистическом обществе, пропагандируются расовые фашистские теории о неравноценности наций и о «неполноценности человека».

Ярким примером вражеской деятельности Птухи могут служить его работы «Очерки по теории статистики населения и моральной», «некролог о Туган-Барановском», «некролог об Орженцком», «Смертность в Росії та на Україні», «Статистическая наука на Западе» и др.,

где Птуха, проводя враждебные марксизму-ленинизму установки в науке, ориентируется на «авторов» западно-европейских фашистских учений, утверждает о невозможности процветания науки в советской действительности и др. враждебные теории.

Должен еще добавить, что в бытность Птухи преподавателем кооперативного института, студентом которого я являлся, он прививал студечеству вредные буржуазно-реставраторские теории Туган-Барановского и других буржуазных ученых.

«Дело №817, стор. 195–196».

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА
1939, февр. 26.

ШЕВЧЕНКО Антон Ефимович (1902)

РОД ЗАНЯТИЙ: научный сотрудник ин-та экономики академии наук УССР.

ВОПРОС: — Знаете ли Вы Птуху, быв. Директора института демографии Академии наук Украины?

ОТВЕТ: — Птуху Михаила Васильевича я знаю с 1938 г., при чем известен он был мне, как директор института демографии и член президиума Академии наук УССР.

ВОПРОС: — Что Вам известно об антисоветской деятельности Птухи М. В.?

ОТВЕТ: — Ознакомившись с «научными трудами» Птухи, могу с полной ответственностью заявить следующее: На протяжении всего периода своей, так называемой научной деятельности Птуха во всех своих работах проводил вражескую линию, — реакционного буржуазно-реставраторского идеализма, ведя упорную борьбу против диалектического материализма — революционной теории пролетариата.

Через все работы Птухи красной нитью проходит его вражеское утверждение, что в условиях советской действительности, нет возможности заниматься наукой, что равняться нужно на фашистские страны Германию, Италию и др. и что от советской действительности нужно бежать в «истинно культурные страны» (Германия, Италия, Франция и др.).

Ярким примером вражеской деятельности Птухи на идеологическом фронте служат его работы: «Отчет про міжнародний статистичний інститут і його XVI сесію», «п'ять років існування III соц.-економічного відділу УАН, «некролог о Туган-Барановском», «некролог о Рженцком», «Статистическая наука на Западе» и др., где проводятся Птухой буржуазно-реставраторские установки и ряд фашистских идей по вопросам народонаселения.

Птуха не только не отошел от своих враждебных пролетариату позиций, которые он занимал в первые годы революции, но наоборот активно проводил эту вражескую линию в последующие годы в своей «научной деятельности».

Допросил Краковский.

Дело №817», стор. 197–198.

ПРОТОКОЛ ОЧНОЙ СТАВКИ

между свидетелем Гарцманом-Бруком Борисом Мойсеевичем
и обвиняемым Птухой Михаилом Васильевичем

Вопрос Гарцману-Бруку: — Расскажите в присутствии Птухи все, что вам известно о его антисоветской деятельности.

Ответ: — Демографический институт, которым руководил Птуха, на протяжении ряда лет (с 1919 по день ареста) не разрабатывал важных жизненных вопросов, выдвигавшихся практикой социалистического строительства, разрабатывая главным образом исторически не актуальные темы.

В работах Птухи, написанных им в различные годы, проводились буржуазно-националистические установки, направленные против учения Маркса-Ленина — революционной теории пролетариата. Во всех своих работах Птуха отрицает наличие классовой борьбы, деления общества на классы, противопоставляя этому единство нации и деление ее на внеклассовые профессии.

Такое утверждение Птухи является по сути своей фашистской теорией о единстве нации и представительстве профессий. Действительная сущность этих взглядов выявляется утверждением о неравноценности наций, которые он проводит в своих работах: «Смертность Украины», «Население Киевской губернии» и др.

Все печатные работы Птухи проникнуты антимарксистским, антисоветским содержанием. Ни в одной из его работ нет ссылок на учение классиков марксизма-ленинизма, явно игнорируемых им. Эти свои антисоветские позиции Птуха отстаивал в течение всего пребывания его в Академии наук УССР.

Вопрос Птухе: — Показания свидетеля Гарцмана-Брука вы подтверждаете?

Ответ: — Подтверждаю частично. В начальном периоде своей деятельности я в основном стоял на позициях буржуазной методологии в статистике. В моих работах имеются механистические трактовки социальных явлений, без надлежащего анализа качественной стороны этих явлений. Однако я нигде и никогда не утверждал, что законы народонаселения одни и те же для всех социальных систем и что буржуазное общество является внеклассовым...

(257 стор. «Дела № 817»).

ВЫПИСКА ИЗ ПРИГОВОРА

МИНЧЕМ СОВЗА СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕПУБЛИК

1939 года апреля 28 дня, Военный Трибунал Киевского Особого Военного Округа в г.о.р. Киеве в закрытом судебном заседании в помещении ВТ КОВО в составе: Председательствующего - Военного юриста 1 ранга КОНДРАТЬЕВА и членов: батальонного комиссара КУЛИНА и интеллигента 3 ранга ДЕМИЩЕНКО при секретаре военном юристе ПИРАТОВСКОМ рассмотрел дело по обвинению бывшего директора демографического института г.о.р. Киева

П Т У Х А Михаил Васильевич

1884 года рождения, служащего, происходившего из служащих, Пор. Остра, Тернопольской области, проживавшего до своего ареста в г.о.р. Киеве, по национальности украинца, гражданина СССР, с высшим образованием, женатого, беспартийного, не судимого - по ст.ст. 54-6, 54-7, 54-11 УК УССР - У Д Т А П О В И Л:

..... На основании изложенного Военный Трибунал признал ПТУХУ виновным в преступлении предусмотренном ст. 54-10 ч. 1 УК УССР.

Предъявленное же ему обвинение по ст.ст. 54-6, 54-7 и 54-11 УК УССР считать не доказанным, в силу, руководствуясь ст. 296 УПК.

П Р И Г О В О Р И Л:

ПТУХУ Михаила Васильевича подвергнуть лишению свободы в ИТЛ, сроком на ШЕСТЬ лет, с поражением в правах по п.п. "а", "б", "в" ст. 29 УССР сроком на ТРИ года.

Срок отбоя наказания с зачетом ему предварительного заключения, считать с 21-го февраля 1938 года.

По ст.ст. 54-6, 54-7 и 54-11 УК УССР ПТУХУ считать по суду оправданным.

Приговор может быть обжалован в кассационном порядке в Военную Коллегию Верховсуда СССР через Военный Трибунал КОВО, в течении пяти суток с момента вручения копии приговора осужденному.

Приговор за надлежащими подписями.

ВЕРНО:

СУД. СЕКРЕТАРЬ ВТ КОВО
ВОЕНН. ПРИКЪТ

[Handwritten signature] ПИРАТОВСКИЙ

Т.К.

ВЕЛИКАЯ НЕПРИГОВОРА

ИМЕНЕМ СОВЕТА СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК

1940 года января 19 дня, военный Трибунал Киевского Особого военного Округа в закрытом судебном заседании, в гор.Киеве, в составе: Председателяствующего - военного юриста 2-го ранга тов. ТРОФИМЧУКА и членов: - военного юриста 3 ранга ТЮРИНА и чл.БТ ПИВАЧЕННА, при секретаре техниче-интенданте 2-го ранга ЯНОВЕ, без участия Военного Прокурора и защиты, рассмотрев дело по обвинению: хителю гор.Киева -

И Т У Х А Михаила Васильевича,

1884 года рождения, уроженца гор.Остре, Черниговской области, украинца, гражданства СССР, беспартийного, семейного, с высшим образованием, чл.академии наук СССР, бывш.директора института Демографии, неупомянутого, под стражей содержится с 21 февраля 1938 года - в совершении преступлений, предусмотренных ст.ст. 54-6, 54-7 и 54-II УК СССР, -

У С Т А Н О В И Л:

.....Обсудив изложенное выше, военный Трибунал пришел к выводу о виновности - имеющих доказательства для обвинения обвинительного приговора.

Руководствуясь ст.302 УК СССР -

П Р И Г О В О Р И Л:

И Т У Х А Михаила Васильевича считать по суду **ОПРАВДАНЫМ**. **ИТУХА М.В.** из-под стражи **НЕМЕДЛЕННО ОСВОБОДИТЬ**.

Приговор может быть обжалован в военную Коллегию Верховного Суда СССР через Военный Трибунал КОВО в течение пяти суток с момента вручения копии приговора. -

Подлинный за надлежащими подписями. -

Великая непра: - СУДЕБНЫЙ СЕКРЕТАРЬ ВТАИВО
ТЕХНИЧ-ИНТЕНДАНТ 2 РАНГА
ЯНОВ / *[Signature]*

О Т Ч Е Т

члена-корреспондента Академии Наук СССР, академика Академии Наук УССР М.В.ПТУХИ, командированного АН СССР на III сессию Рабочей группы по переписям населения и жилищ Конференции европейских статистиков ООН, состоявшейся в Женеве с 9 по 14 декабря 1957 г.

Основной задачей Рабочей группы является выработка таких типовых международных классификаций распределения населения по социально-экономическим категориям, которые сделают возможным сравнительное изучение разных стран Европы. Для этого нужно координировать понятия, определения, классификации, а также некоторые процедурные вопросы переписей населения, в частности те, которые связаны с другими переписями и обследованиями.

Ближайшим поводом для постановки в ООН вопроса об организации разработки этих важнейших проблем статистики населения послужило особое обстоятельство. За последнее время в некоторых европейских странах начали применять новый вид классификации в дополнение к обычным классификациям распределения населения по источникам средств существования, по субъективным занятиям, отраслям народного труда и по положению в занятии. Новый для Западной Европы вид назвали "социально-профессиональной" или "социально-экономической классификацией". Она представляет собой, в сущности схему распределения различных категорий населения в комбинации с разными социально-экономическими признаками в виде групповых и комбинационных таблиц.

Естественно, что классификации отдельных стран оказались различными, вследствие чего их числовые характеристики несравнимы.

Послевоенная экономика разных стран отличается большой динамичностью, различной по своему характеру и размерам. Динамичность экономических явлений вызывает всё большие и большие затруднения при определении в переписях понятий различных групп населения, которые раньше были значительно определеннее. Не так ясны и определены понятия не только семьи, но и её главы, домохозяйства, занятия и услуг, критериев разделения трудящихся на рабочих и служащих, предпринимателей в сельском хозяйстве на крупных, средних и мелких, некоторых категорий несамодеятельного населения и т.д. Поэтому классификация населения по источникам средств существования, по субъективным профессиям, отраслям народного труда и положению в занятии представляет в настоящее время большие трудности, чем раньше. Эти трудности достигают своего максимума в социально-экономических классификациях, которые создаются для разных категорий населения на основе указанных специальных классификаций. Сравнительное изучение разных стран наталкивается таким образом на большие, в известных условиях непреодолимые трудности. К этим факторам в ряде капиталистических стран присоединяется явное нежелание вскрывать при помощи статистических методов изучения подлинное социально-экономическое распределение населения, что и выявилось на III сессии Рабочей группы.

Сложными вопросами классификаций населения по данным переписей занялась Конференция европейских статистиков и организованные ею органы: Рабочая группа по переписям населения и

жилиц, Группа экспертов, Группа докладчиков и Секретариат, главой которого является Б.Н.Дэвис (Англия) - член Бюро европейских статистиков.

Подготовительные работы в органах ООН предполагают закончить с таким расчетом, чтобы рекомендации представлены были в 1958 г. Статистической комиссии ООН на окончательное утверждение, чтобы их можно было осуществить при переписях населения 1959, 1960 и 1961 гг.

Рабочая группа Конференции европейских статистиков провела свою первую сессию в августе 1955 г. Она рекомендовала Конференции разослать некоторым странам приглашение послать своих экспертов в Женеву для выработки конкретных предложений, с тем, чтобы рассмотреть эти предложения на второй сессии. Группа экспертов собралась в феврале 1956 г. Конференция поручила ей выработать классификацию по положению в занятии, типовую классификацию по источникам средств существования и обсудить общие принципы и важнейшие вопросы "социально-профессиональной" классификации.

Конференция европейских статистиков на своей четвертой сессии (в Женеве 25-30 июня 1956 г.) организовала Группу докладчиков и поручила ей подготовить проект "социально-профессиональной" классификации, который она и выработала на первой сессии в ноябре 1956 г. Проект этот был рассмотрен на II сессии Рабочей группы одновременно с докладом Группы экспертов (в Женеве 12-17 ноября 1956 г.). Рабочая группа по переписям населения и жилищ, на которой представлены были 20 стран (в том числе Болгария, Чехословакия, Румыния, Югославия и ГДР), не пришла к окончательным заключениям относительно предложений

докладчиков. Она рекомендовала статистическим управлениям разных стран прислать свои замечания на проект "социально-профессиональной" классификации и на предложения Группы экспертов.

Вторая сессия Группы докладчиков состоялась в Женеве с 6 по 10 мая 1957 г. В ее работах приняли участие эксперты Франции, Венгрии, Италии и Югославии. Председателем сессии был избран М. Бришлер (Франция), который является главным докладчиком. О результатах сессии опубликован доклад по вопросу классификации населения по источникам средств существования, положению в занятии и по социально-профессиональным категориям, помеченный 16 мая 1957 г. В этом важном документе группа докладчиков учла предложения Группы экспертов, а также решения IX-й Международной конференции статистиков труда, заседавшей в апреле и мае 1957 г.

Общие теоретические позиции докладчиков ясно охарактеризованы в документе Конференции европейских статистиков *Wf. 6/9* *Rev. I* от 17 декабря 1956 г., в котором говорится:

"6. Однако различные вышеуказанные классификации не охватывают всех тех аспектов социально-экономической действительности, которые могут быть обнаружены в ходе переписей населения или более частых текущих обследований.

В частности, не существует классификаций, позволяющих беспрепятственно перегруппировывать различные категории населения в группы, соответствующие некоторым понятиям, выражаемым, правда, различными терминами, не сходными между собой, таким, как понятия "социальных классов", "социальных групп" и т.д.

В самом деле, опыт показывает, что на практике население подразделяется на группы, охарактеризованные своим подходом к демографическим и экономическим вопросам и вопросам культуры и своим поведением в соответствующих областях. Впрочем, изучение этих фактов является одной из признанных целей социологии.

Как показывают наблюдения, лица, принадлежащие к одной и той же группе, имеют, поскольку это касается различных аспектов их социально-экономического положения, сходные характеристики, которые могут на практике быть обнаружены с помощью статистического вопросника" (§ 6, стр.5).

"15. ... Априори можно было бы предположить, что необходимо иметь по крайней мере две различные классификации, одну - приспособленную к потребностям стран с социалистической системой хозяйства, а другую - для стран с неплановым народным хозяйством.

Однако в действительности этот подход не представляется желательным по указанным ниже причинам.

16. С одной стороны, несмотря на расхождения между двумя экономическими системами, одни и те же - или, по крайней мере, весьма сходные социально-профессиональные группы фактически встречаются в различных странах Европы (хотя, конечно, их численность колеблется) ...

С другой стороны как для стран с социалистической системой хозяйства, так и для стран с неплановым народным хозяйством, представляется желательным сравнивать свою собственную социально-профессиональную структуру с социально-профессиональ-

ной структурой других стран и получить цифровые данные об эволюции этой структуры.

17. В конечном итоге представляется возможным построение единой классификации, применимой во всех странах Европы, независимо от их экономических систем" (стр. 8-9).

На этих общих теоретических позициях стояло большинство делегатов европейских стран, что и обусловило возможность совместной работы стран социалистической и капиталистической системы. Это, конечно, не означает, что было единство взглядов даже среди сторонников, разделяющих эти общие теоретические позиции. Борьба имела место не только между сторонниками этих позиций и теми странами, которые отрицают возможность (и целесообразность) установления классовой структуры общества. Несомненно, что в апреле 1958 г. на Статистической комиссии ООН она снова возникнет во время обсуждения рекомендаций третьей сессии Рабочей группы. Неизбежны также расхождения во мнениях по некоторым конкретным вопросам меньшей значимости.

Основываясь на докладе II сессии группы докладчиков, Конференция европейских статистиков на своей пятой сессии рассмотрела проблему классификаций по источникам средств существования, по положению в занятии и по социально-профессиональным категориям, а также классификацию всего населения по социальным и экономическим признакам. Конференция признала важность этих классификаций и передала предложения докладчиков в Рабочую группу для дальнейшего изучения на ее третьей сессии. Она поручила ей пересмотреть терминологию классификаций с учетом существующей практики и поручила Секретариату срочно разослать замечания государственных статистических управлений по докладу

Группы экспертов и первому докладу Группы докладчиков по вопросу социально-профессиональной классификации. Для оказания помощи Рабочей группе Конференция просила статистические управления сообщить Секретариату их замечания на предложения, сделанные Группой докладчиков в ее втором докладе.

В ходе прений на Конференции было указано, что не всегда ясны связи между предложенной социально-профессиональной классификацией и четырьмя основными классификациями, на которых она базируется.

Секретариат в письме от 6 сентября 1957 г. обратился к государственным управлениям с просьбой сообщить свое мнение о предложениях докладчиков в их втором докладе. На основании полученных записок Секретариат составил обстоятельную сводку замечаний, полученных от 16 стран: Австрии, Бельгии, Болгарии, Чехословакии, Дании, Финляндии, Франции, Федеративной республики Германии, Ирландии, Италии, Нидерландов, Польши, Швеции, Великобритании, Соединенных Штатов Америки и Югославии. В виде добавления разосланы замечания Норвегии, ГДР и Международного бюро труда.

В известной связи с пятью социально-экономическими классификациями находятся сведения о домохозяйствах, семьях и жилищах, которые включаются в переписи населения. По этим вопросам, имеющим самостоятельное значение, до третьей сессии Рабочей группы не было проведено такой длительной подготовительной работы как по пяти социально-экономическим классификациям. Статистическое бюро ООН представило обстоятельный меморандум по этим трудным проблемам статистики, помеченный 25 октября 1957 г.

Так в системе ООН обстояло дело с подготовкой проекта унификации социально-экономических укрупненных группировок по данным будущих переписей населения в Европе. В основном выработка проекта закончена была на третьей сессии Рабочей группы.

Следует отметить, что выработанные до этого времени проекты классификаций приблизились к идеям научного изучения народонаселения. По нашему мнению, это обстоятельство объясняется двумя факторами: 1/ ближайшим участием в подготовительных работах делегаций стран народной демократии и 2/ позициями подавляющего большинства капиталистических стран Западной Европы, определившимися вместе с углублением изучения проблем социально-экономических классификаций распределения населения. Ведущая роль в этом случае принадлежит французской делегации, глава которой - авторитетный статистик М.Бришлер - является главным докладчиком. В общем на тех же позициях стоит в настоящее время английская делегация, возглавляемая авторитетным специалистом Б.Бенжаминиом, который был председателем Рабочей группы на ее второй сессии. Идея детального сравнительного изучения распределения населения по социально-экономическим признакам разделяют представители большинства стран Западной Европы. В подготовительных работах активное участие принимает делегат США ассистент-директор Бюро цензов по демографии К.Таубер. Советские представители в трудах Рабочей группы, Группы экспертов и Группы докладчиков участия не принимали.

Следует отметить, что этапы подготовительной работы хорошо документированы. Сессии ООН ведутся на трех равноправных языках: английском, французском и русском; их материалы публикуются на этих же языках. Среди них имеются ценные матери-

алы о новых переписях населения в отдельных странах, сводка о применении выборочного метода при изучении народонаселения, суждения центральных статистических управлений европейских стран по отдельным проблемам и вопросам переписей населения, о переписях жилищ, домохозяйств и семей и др. Большинство этих материалов, в которых подведены итоги в отношении методологических вопросов в новых переписях населения, нельзя найти полностью в книгах, журнальных статьях и других источниках.

*
* * *

Третья сессия Рабочей группы по переписям населения и жилищ состоялась в Женеве с 9 по 14 декабря 1957 г. За три недели до ее начала мне сообщили, что Бюро Отделения экономических, философских и правовых наук АН СССР выдвинуло мою кандидатуру для поездки на эту сессию. Более 19 лет я возглавлял Институт Демографии Академии Наук УССР, под моей редакцией были опубликованы в 1936-1937 гг. книги о переписях населения. Приняв это предложение, я полагал, что в Женеву поедет небольшая делегация специалистов. По обычному порядку вопрос о посылке делегации выяснился за несколько дней до отъезда. Я приехал в Москву 3 декабря. В тот же день я повидался с начальником Управления переписью, заместителем начальника ЦСУ СССР тов. Подъячих П.Г., который дал мне на два дня материалы ООН, характер и размеры которых мне до того времени были не известны, т.к. в Академию Наук они не поступали. Накануне отъезда я получил их в МИД^е. За короткое время не было возможности изучить эти огромные материалы, удалось только ознакомиться с важнейши-

ми документами. Во время моего приезда в Москву в Управлении переписью ЦСУ СССР закончилось оформление "Замечаний относительно классификации населения по источникам средств существования, по положению в занятии и по "социально-профессиональным категориям" (по материалам доклада Группы докладчиков об ее второй сессии). Не все подготовительные работы по переписи населения СССР 1959 г. были закончены к этому времени, поэтому полной картины группировок данных этой переписи по социально-экономическим признакам еще не было. Не вполне ясным был вопрос о возможностях сопоставления наших группировок и проектов, выработанных в ООН. На основании неполных материалов составлена была для меня инструкция, которая оказалась нереальной вследствие двух обстоятельств. "Замечания" ЦСУ были основаны только на одном документе, другие опубликованные позже важные документы не были присланы в ЦСУ. С другой стороны, вопросы о социально-экономических группировках остались не вполне разработанными даже на третьей сессии Рабочей группы. Я имею в виду увязку четырех основных классификаций между собой и создание вполне конкретной социально-экономической классификации на основе четырех основных классификаций. При внимательном изучении всех документов выясняется, что вызывающие возражения укрупненные группировки одной классификации приводятся в другой в более детальном виде.

Вследствие этих обстоятельств я поехал в Женеву недостаточно подготовленным. К этому следует добавить, что темпы рассмотрения и решения вопросов на третьей сессии Рабочей группы были исключительно напряженными, а добавочные документы доставлялись работающим день и ночь Секретариатом нередко за

несколько минут до их рассмотрения на сессии. В этих условиях недостаточно помогало изучение новых и наличных материалов в вечернее и ночное время. Однако все эти недочеты в подготовке к дискуссии практически не имели существенного значения на этом последнем этапе предварительной подготовки международных социально-экономических классификаций.

Я вылетел в Женеву 7 и вернулся в Москву 17 декабря. На сессии присутствовало шесть делегаций стран народной демократии: Болгарии (Д.Балевский - заведующий отделом переписей населения и жилищ Центрального бюро статистики), Венгрии (Г.Петер - председатель Центрального статистического управления и Й.Редעי - заведующий отделом ЦСУ), ГДР (Г.Нульч - заведующий отделом Государственного статистического управления, Р.Шульц - Лейпцигский университет), Польши (З.Падович - председатель Центрального статистического управления и З.Заремба - заместитель директора Центрального статистического управления), Чехословакии (Ф.Файфр - председатель Национального управления статистики, О.Ульман - заведующий отделом Центрального статистического управления), Югославии (М.Мацура - заместитель директора Федерального института статистики, М.Бан - заведующий отделом демографической статистики того же института). Из этих лиц я знал Ф.Файфра и М.Мацуру, с которыми поднакомился в Стокгольме на XXX сессии Международного Статистического института, все остальные знакомы с некоторыми из моих печатных работ.

В первый же день сессии, 9 декабря, я познакомился со всеми делегатами демократических стран. Моё желание встретиться с ними было и их желанием. После вечернего заседания

пошли в Постпредство СССР в ООН. Заседание вел я. После короткого вступительного слова мы обсудили дальнейшую работу Группы, полученные уже результаты предыдущей работы разных органов, вопросы вызывающие недоумения и т.д. В конце заседания я высказался по вопросу о наших общих задачах на этой сессии, отметил, что вряд ли можно ожидать, чтобы все укрупненные группировки полностью удовлетворили наши требования, что следует настаивать на детальных группировках материалов переписей, которые сделают возможным перегруппировать данные отдельных стран по таким категориям, которые раскрывают сущность и природу явлений, что необходимо, чтобы не было принципиальных разногласий между странами демократического лагеря и т.п. Еще до этого заседания в беседах с делегатами я проверял свои представления о подготовительной работе для того, чтобы не сделать какой либо ошибки в ее оценках. Ведение собрания было несколько затруднено тем обстоятельством, что только три делегата (Файфр, Падович и Балеvский) хорошо владели русским языком, югославы, венгерец Редей и немец Шульц выступали на французском языке. Мне пришлось вести собрание на четырех языках и в необходимых случаях служить переводчиком.

На второй день сессии я окончательно разобрался в общем положении и сделал краткое выступление. В нем я приветствовал серьезную попытку осуществить мечту великих статистиков XIX в. о создании типовых группировок для данных переписей населения, мечту, которая может осуществиться в настоящее время при доброй воле европейских государств. Лучшее средство для этого - создание общих укрупненных группировок при обязательном условии приведения детальных подразделений. Последнее требование сде-

дает возможным создать группировки, необходимые той или иной стране, а для целей научных и сравнительных перегруппировать материалы соответствующим образом. Я обратил внимание делегатов на то, что все социально-экономические группировки в настоящее время сложнее, чем раньше, но что это отнюдь не означает, что их не следует производить. Я привел пример разделения лиц наемного труда на рабочих и служащих, которое не во всех классификациях показано и против которого возражают некоторые страны, указал на путь, на котором стоит СССР. Указал также на необходимость детального деления несамодостаточного населения с тем, чтобы можно было разделить всё население каждой страны на однородные укрупненные группы. После этого выступления (на русском языке) в дальнейшем ограничился ответами на вопросы на том языке, на котором меня спрашивали во избежание переводов на английский и французский языки, которые при снешке бывали не всегда понятны и даже не вполне правильны.

Это решение я принял, когда убедился, что среди представителей капиталистических стран подавляющее большинство разделяет в общем приемлемые для нас взгляды и что настойчивые повторения общих положений может привести к отрицательным последствиям в борьбе двух направлений среди представителей капиталистических стран. Так, только делегаты Греции, Дании и Норвегии ясно высказались за невозможность разделить предпринимателей на подгруппы, а за то, чтобы вообще объединить предпринимателей и кустарей в одну категорию и т.п. Горячие дебаты по этим вопросам закончились голосованием, при котором предложение делегата США о факультативности мелких классовых делений собрало 4 голоса из 24.

При обсуждении отдельных конкретных вопросов классификаций активное участие принимали делегаты демократических стран, в частности Файфр, Падович, Балевский и Бан, которые в своей аргументации исходили из опыта своих стран. В частности, Балевский доложил о группировках данных последней болгарской переписи. В своем выступлении Бенжамин (Англия) охарактеризовал этот опыт как интересный и ценный. Балевский обещал прислать в Секретариат доклад по этому вопросу на русском и французском языках. В общем наиболее правильная линия на сессии Рабочей группы заключалась в том, чтобы доказать возможность и целесообразность тех или иных группировок на основании опыта своей страны, что и делали сторонники глубокого сравнительного социально-экономического изучения народонаселения.

ж
ж ж

Охарактеризуем работу третьей сессии Рабочей группы, происходившей в Женеве с 9 по 14 декабря 1957 г.

В сессии принимали участие делегаты 24 стран: Австрии, Бельгии, Болгарии, Великобритании, Венгрии, Греции, Дании, ГДР, Ирландии, Испании, Италии, Люксембурга, Нидерландов, Норвегии, Польши, США, СССР, ФРГ, Финляндии, Франции, Чехословакии, Швейцарии, Швеции и Югославии. На ней присутствовали эксперты секретариатов четырех международных организаций: Международной организации труда, Продовольственной и сельскохозяйственной организации (ФАО), Организации по вопросам образования, науки и культуры (ЮНЕСКО) и Международного статистического института. Председателем сессии был избран М.Мацура (Югославия), его заместителем - А.Мели (Швейцария).

I. КЛАССИФИКАЦИЯ НАСЕЛЕНИЯ по ИСТОЧНИКАМ СРЕДСТВ СУЩЕСТВОВАНИЯ

Группа докладчиков предложила разделить население на 4 группы:

I/ Самодеятельное население: а) занятые и б) безработные.

II/ Несамодетельное население: а) имеющие доходы, б) иждивенцы.

Это деление дает возможность выяснить два аспекта демографического анализа: разделить население на самостоятельных (имеющих занятие, приносящее доход) и несамодетельных (лиц, не имеющих такого занятия) и 2/ на лиц, имеющих самостоятельные доходы и иждивенцев. Это предложение встретило широкое признание центральных статистических органов. Однако некоторые страны обратили внимание на то, что на практике трудно будет разделить несамодетельных на подгруппы, т.к. среди них имеются лица частично состоящие на иждивении. Докладчики предложили в первую подгруппу несамодетельных включать лиц живущих отдельно, либо глав семьи, либо тех, кто сам заявил о наличии у них средств существования. Всех же прочих несамодетельных рассматривать как иждивенцев.

Докладчики рекомендовали факультативно выделять из этих четырех широких категорий классификации особые подгруппы: среди занятых - военных, отбывающих воинскую повинность, среди безработных - ищущих работу впервые; разделять несамодетельных, имеющих самостоятельный источник доходов, по видам источников: I/ на бывших ранее самостоятельными и 2/ на лиц, жи-

вущих на ренты, пенсии, государственные пособия и т.п. В группе иждивенцев выделить 5 категорий: 1/ детей не вышедших из возраста обязательного обучения, 2/ студентов и учеников старше возраста обязательного обучения, 3/ домашних хозяйек, 4/ прочих взрослых, занятых исключительно в домашнем хозяйстве, 5/ лиц, находящихся в учреждениях закрытого типа.

Рабочая группа признала целесообразным разделить население на самостоятельных и несамостоятельных. Она не обсуждала вопроса о частично занятых лицах, т.к. эта проблема неоднократно и подробно рассматривалась другими международными организациями. Большинство делегаций поддержало разделение самостоятельных на занятых и безработных. Некоторые делегаты отметили, что безработица в настоящее время находится на низком уровне, что сведения о ней приводятся в специальных источниках, постановка же вопроса о безработице потребует внесения его в переписной формуляр. Поэтому Рабочая группа решила сохранить в классификации подразделение самостоятельных на занятых и безработных на факультативных основаниях.

По вопросу о выделении военнослужазких, отбывающих воинскую повинность, признано было целесообразным предоставить этот вопрос на решение отдельных стран с тем, чтобы указано было как трактовались они во время переписи.

В отношении разделения несамостоятельного населения на две подгруппы признано было нецелесообразным в Европе собирать сведения о размерах доходов, как это будет произведено в США в следующей переписи. Ссылаясь на опыт переписи 1954 г. во Франции, решено было рекомендовать в будущих переписях применять все три вышеуказанные критерии докладчиков с целью выде-

ления несамостоятельных лиц, имеющих доходы.

Подгруппа самостоятельных, имеющих личные доходы, может быть определена так: 1/ лица, получающие доходы, независимо от их размеров, 2/ лица, доходы которых превышают установленный минимум, 3/ те, у которых основным источником средств к существованию являются личные доходы, даже если эти лица в незначительной мере состоят на иждивении других лиц. Группа высказалась за третье определение.

Группа не сочла целесообразным рекомендовать для всех стран одни и те же конкретные критерии при выделении самостоятельных, имеющих в качестве основных средств к существованию личные доходы, т.к. это зависит от условий каждой страны. Она рекомендовала странам указывать свои конкретные критерии.

Рабочая группа рекомендовала произвести дальнейшие факультативные подразделения самостоятельного населения, предложенные докладчиками. Признавая, что отдельные страны могут применить более подробные классификации, Группа нашла целесообразным не расширять международную классификацию.

В общем Рабочая группа рекомендовала группировать население по источникам средств существования следующим образом:

- I. Самостоятельное население с факультативной разбивкой на:
 - а) занятые, б) безработные.
- II. Самостоятельное население: а) лица, имеющие доходы, основным источником средств к существованию которых являются личные доходы или предполагается наличие таковых, б) иждивенцы.

Выбор конкретных критериев для проведения различия между группами II-а) и II-б) представляется отдельным странам с тем,

чтобы они указали, как они производили это деление на практике. Путем выделения в качестве отдельных подгрупп или внесением примечаний к тексту в категории занятых лиц рекомендовано указывать место военнослужащих, отбывающих обязательную воинскую повинность; а в категории безработного населения - место лиц впервые ищущих работу. Группа рекомендовала на факультативной основе два дальнейших подразделения: а) в категории несамодостаточного населения, имеющего самостоятельный источник средств к существованию, выделить лиц, которые принадлежали раньше к самостоятельному населению и которые по всей вероятности получают свои средства к существованию в результате их прошлой деятельности; их следует отличать от лиц, живущих на доходы от капитала, пенсии, государственного вспомоществования и т.д.; б) в категории иждивенцев выделить лиц, которые по естественным причинам не могут быть самостоятельными (дети, еще не вышедшие из обязательного школьного возраста), т.е. отличить их от всех других лиц этой категории, как-то: студентов, домашних хозяек, прочих взрослых, занятых исключительно в домашнем хозяйстве, и лиц, находящихся в учреждениях закрытого типа.

П. КЛАССИФИКАЦИЯ ПО ПОЛОЖЕНИЮ В ЗАНЯТИИ

Докладчики выработали следующую классификацию по положению в занятии:

Основные категории

Категории, выделение которых необязательно

а/ Хозяева с наемными рабочими

б/ Лица, работающие за собственный счет.

в/ Лица наемного труда
(рабочие и служащие)	Ученики
(Другие возможные группы)
г/ Помогавшие в занятии
члены семьи | Члены семьи, помогающие
в занятии за вознаграждение.

Члены семьи, помогающие
в занятии без определенной оплаты. |
| д/ Члены производственных
кооперативов | |
| е/ Прочие | |

Последняя основная категория предназначена главным образом для несамодеятельных, имеющих самостоятельный источник средств существования. Этой классификацией охватываются все лица, имеющие самостоятельные доходы. Индивиды в случае нужды могут быть распределены по категориям своих кормильцев. Большинство статистических управлений одобрило классификацию докладчиков. Были также поставлены вопросы о практических затруднениях, которые возникнут при проведении ее в жизнь, и о степени детализации группировок.

Рабочая группа пришла к заключению, что международная классификация по положению в занятии должна быть краткой и простой, причем каждая страна может создавать у себя дополнительные подгруппы в стандартной классификации. Сравнимость же можно получить только для основных категорий. Новых основных категорий не было предложено за исключением подразделения "прочих".

В отношении безработных решено было включать их прежнее положение в занятии. Коренные разногласия возникли относительно разделения в основной классификации двух категорий хозяев.

Некоторые делегаты настаивали на том, что в их странах затруднительно и даже невозможно выделить хозяев с наемным трудом и хозяев, работающих за собственный счет (кустарей), особенно в сельском хозяйстве. Большинство членов Рабочей группы считало различие между этими двумя категориями основным, указывая, что практические трудности их разделения не больше тех, которые встречаются в других случаях и что поэтому его надо сохранить.

Такие вопросы как: 1/ разделение хозяев с наемным трудом на две факультативные подгруппы (хозяева крупных и мелких предприятий), 2/ разделение лиц наемного труда на рабочих и служащих и 3/ подразделение категории лиц, работающих за собственный счет, имеющее целью выделение лиц свободных профессий, постановили рассмотреть при обсуждении социально-экономической классификации. Рабочая группа отметила, что второе подразделение "должно быть включено в классификацию", а первое и третье - "представляет интерес".

На сессии было отмечено, что на Девятой международной конференции статистиков труда недавно подробно обсуждалась классификация населения по положению в занятии. Резолюции по этому вопросу не было принято, т.к. необходимо было дать другим международным организациям, рассматривающим этот вопрос, время для его обсуждения до начала сессии Статистической комиссии ООН, которая состоится в 1958 г.

Значительное внимание уделено было вопросам о помогающих в занятии членах семьи. По действующим правилам в эту категорию входили только неоплачиваемые члены семьи, оплачиваемые же включались в группы рабочих и служащих. Группа докладчиков предложила слить эти две подгруппы в одну, т.к. вторая

подгруппа отличается по своему характеру от прочих наемных рабочих и служащих. Рабочая группа присоединилась к этому мнению. За недостатком времени Группа не рассмотрела внесенные поправки и поручила Секретариату сообщить свои заключения членам Конференции и Статистической комиссии на ее сессии в 1958 г., предварительно консультируясь в процессе работы с членами Группы докладчиков.

Признано было желательным подробно исследовать проблемы, связанные с определением категории помогающих членов семьи. К таким проблемам относятся: а/ отграничение помогающих в занятии членов семьи от несамодельных лиц, б/ отграничение от рабочих и служащих (включая вопрос об определении понятия родственных отношений), в/ отграничение от лиц, являющихся совладельцами хозяйств, г/ отграничение от работающих за собственный счет.

В отношении членов производственных кооперативов отмечено, что эта категория имеет существенное значение в восточноевропейских странах. В западных странах хотя и встречаются коллективные хозяйства, работающие за собственный счет и не пользующиеся наемным трудом, но они не полностью соответствуют производственным кооперативам социалистических стран.

Классификация докладчиков по положению в занятии относилась к самостоятельному населению. При обсуждении категории "прочих" Рабочая группа отметила, что в нее должны входить две подгруппы: а/ самостоятельные, которых нельзя распределить по положению в занятии, и б/ несамодельные, имеющие самостоятельные источники средств существования. При отсутствии же классификации всего населения по социально-профессиональ-

ным категориям, имеющим самостоятельные доходы, Группа докладчиков предложила классифицировать всё население по роду занятий и положению в занятии. Для осуществления этой мысли необходимо распространить классификацию по положению в занятии на несамодеятельных, имеющих самостоятельный источник существования. Исходя из этих соображений Рабочая группа сочла необходимым выделять самодеятельное население в классификации по положению в занятии и согласилась заменить категорию "прочих" двумя основными категориями: а/ самодеятельные лица, положение в занятии которых не выяснено, и б/ несамодеятельные, имеющие самостоятельный источник средств существования. При введении этой классификации необходимо объяснить значение последней категории.

В отношении названия классификации Рабочая группа не внесла предложений с целью улучшения редакции английского названия, принятого Статистической комиссией и Комиссией по народонаселению для переписи 1950 г. ("Классификация по положению в занятии"). Для французского названия принято было предложение, сделанное Девятой международной конференцией статистиков труда ("Классификация по профессиональному положению").

В конечном итоге Рабочая группа рекомендовала такую классификацию по положению в занятии:

<u>Основные категории</u>	<u>Категории, выделение которых факультативно</u>
а/ Хозяева с наемными рабочими	
б/ Лица, работающие за собственный счет	
в/ Лица наемного труда (рабочие и служащие)	Ученики (Другие возможные группы)

г/ Помогающие в занятии члены семьи	Оплачиваемые члены семьи, помогающие в занятии
	Неоплачиваемые члены семьи, помогающие в занятии
д/ Члены производственных кооперативов	
е/ Самодельные лица, положение в занятии которых не выяснено	
ж/ Несамодельные, имеющие самостоятельный источник средств существования I)	

Ш. КЛАССИФИКАЦИЯ ПО СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИМ
(социально-профессиональным) КАТЕГОРИЯМ

Группа докладчиков предложила проект классификации, состоящий из 26 категорий, из них 17 для самостоятельного населения, 4 для несамодельных, имеющих самостоятельные средства для существования, и 5 для иждивенцев.

Основные категории

Полезные подразделения

A. Самодельное население

1. Сельские хозяева с наемными рабочими	а/ Крупные хозяйства
б/ Мелкие хозяйства
2. Сельские хозяева без наемных рабочих	
3. Члены сельскохозяйственных производственных кооперативов	
4. Сельскохозяйственные рабочие	

I) Эта категория необходима, если желают классифицировать иждивенцев по положению в занятии лиц, на иждивении которых они состоят.

5. Хозяева крупных промышленных или торговых предприятий с наемными рабочими	а/ Промышленность
б/ Торговля
6. Хозяева мелких промышленных или торговых предприятий с наемными рабочими	а/ Промышленность
б/ Торговля
7. Хозяева промышленных или торговых предприятий без наемных рабочих	а/ Промышленность
б/ Торговля
8. Лица свободных и смежных профессий	
9. Члены несельскохозяйственных производственных кооперативов	
10. Директора (управляющие) предприятий и компаний	
11. Служащие высших категорий	
12. Служащие средних и низших категорий и продавцы	а/ Служащие средних категорий
б/ Служащие низших категорий и продавцы
13. Мастера и квалифицированные, полуквалифицированные и специализированные рабочие	а/ Мастера
б/ Квалифицированные, полуквалифицированные и специализированные рабочие
14. Разнорабочие	
15. Лица, оказывающие услуги (домашние работницы, уборщицы, лица, присматривающие за домом и работники смежных профессий)	
16. Военнослужащие, отбывающие воинскую повинность I)	
17. Самодеятельные лица, которые не включены ни в одну из вышеуказанных категорий	

I) Эта категория используется, если лицам, отбывающим воинскую повинность, не присваивается номер категории, соответствующий их положению в гражданской жизни, а они выделяются в особую категорию.

Б. Несамодеятельное население

18. Бывшие сельские хозяева
19. Бывшие хозяева несельско-хозяйственных предприятий
20. Бывшие рабочие или служащие
- а/ Бывшие сельскохозяйственные рабочие
 - б/ Бывшие служащие высших, средних и низших категорий
 - в/ Бывшие рабочие и лица, оказывавшие услуги
21. Прочие несамодеятельные лица, имеющие самостоятельный источник средств существования
- а/ Студенты
 - б/ Пенсионеры
 - в/ Прочие
22. Дети не вышедшие из возраста, в котором школьное обучение обязательно 2)
23. Студенты и ученики, уже вышедшие из возраста, в котором школьное обучение обязательно 2)
24. Домашние хозяйки
- а/ Домохозяйства сельских хозяев
 - б/ Прочие домохозяйства
25. Прочие взрослые, занятые исключительно в домашнем хозяйстве 2)
26. Лица, находящиеся в учреждениях закрытого типа 3)

2) Эти категории используются, если иждивенцы не относятся к той группе, к которой принадлежат их кормильцы, а классифицируются по их личному положению.

3) Эти категории используются, если лица, находящиеся в учреждениях закрытого типа не относятся к своей личной категории, а выделяются в особую группу.

Эта схема позволяет классифицировать население по социально-экономическим категориям глав домохозяйств и по личной категории иждивенцев. По мнению докладчиков, их схема представляет собой желательный минимум, в дополнение к которому они предложили ряд подкатегорий, благодаря чему классификация может значительно улучшиться.

Рабочая группа обсудила общее назначение социально-экономической классификации. Было признано, что она представляет большой интерес, т.к. устанавливает взаимосвязи между социально-экономическим положением отдельных лиц (или домохозяйств) и целым рядом демографических, социальных, экономических и культурных явлений. Для создания этой классификации нужно образовывать достаточно однородные группы населения, а именно такие, которые можно ясно отграничить от других категорий. Рабочая группа признала большую ценность такой классификации.

Группа уделила внимание вопросу о возможности создания международной социально-экономической классификации для европейских стран. Она признала, что можно выделить некоторые важные категории населения, которые встречаются во многих или даже во всех странах Европы. Рабочая группа отметила, что новая классификация не является дополнительной к четырем остальным. Большая часть ее сведений уже содержится в последних. Однако необходимо всё же иметь дополнительные данные по некоторым важным вопросам, в частности, по размерам ферм и других предприятий.

На сессии был поставлен важный вопрос об увязке социально-экономической классификации данных переписей населения со сведениями текущих обследований. Участники сессии поделились

опытом своих стран.

Возник вопрос, необходимо ли включать в эту классификацию иждивенцев. Это имеется в виду, если всё население классифицируется по личным социально-экономическим категориям, что и предложено докладчиками. Если же иждивенцы классифицируются по категориям их кормильцев, будут случаи, когда необходимо будет классифицировать некоторых иждивенцев отдельно и разбивать их на несколько категорий.

Некоторые делегаты в общем соглашаясь с положениями докладчиков заявили, что основных категорий чересчур много, что они не будут их применять при переписях. Они обратили внимание сессии на необходимость выработать сокращенную классификацию для использования данных текущей статистики. Создана была подгруппа, которая наметила 18 сводных групп. Столбец "полезные подразделения" остался без изменений.

<u>Сводные группы</u>	<u>Основные категории докладчиков</u>
1. Сельские хозяйства	I и 2
2. Члены сельскохозяйственных производственных кооперативов	3
3. Сельскохозяйственные рабочие	4
4. Хозяйства с наемными рабочими и лица, работающие за собственный счет, занятые в промышленности и торговле 1)	5,6,7
5. Лица свободных и смежных профессий 2)	8
6. Члены несельскохозяйственных производственных кооперативов	9

1) Включая лиц, занятых на транспорте или оказанием услуг.

2) В принципе категория 8 охватывает лиц, работающих за собственный счет, т.к. получающие жалование директора,

7. Директора (управляющие) предприятий или компаний	10
8. Лица, работающие по найму: администраторы, техники, канцеляристы и продавцы 2)	11 и 12
9. Лица, работающие по найму - рабочие	13 и 14
10. Лица, работающие по найму - оказывающие услуги	15
11. Военнослужащие, отбывающие воинскую повинность 3)	16
12. Самодельные лица, которые не включены ни в одну из вышеуказанных категорий	15
13. Несамодельные лица, имеющие самостоятельный источник средств существования 4)	18-21 19-26

Было признано, что некоторые сводные группы не имеют однородности. При всем том классификация по сводным группам предлагается для данных переписей населения в тех странах, которые не желают или не могут выделить все основные катего-

архитекторы, адвокаты, учителя и т.д. включаются в категорию II. Страны, желающие объединить в одну категорию лиц всех свободных профессий, могут включать тех из них, которые получают жалованье, в категорию 8.

3) Эта группа используется, если военнослужащим, отбывающим воинскую повинность, не присваивается шифра, соответствующего их положению в гражданской жизни, тогда они выделяются в особую группу.

4) Как правило, несамодельные иждивенцы относятся к социально-экономической категории их кормильцев. Однако в некоторых случаях (в частности, если социально-экономическая категория кормильца неизвестна) желательно было бы подразделить иждивенцев по пяти категориям 22-26. Это подразделение может производиться с помощью классификации по источникам средств существования.

рии. Она главным образом предназначена для использования при сводке данных текущей статистики.

Рабочая группа признала ценность социально-экономической классификации и рекомендовала предложенные докладчиками основные и полезные подразделения для проведения в жизнь с вышеуказанной оговоркой.

Рассмотрено было предложение о слиянии классификаций по источникам средств существования, по положению в занятии и по социально-экономическим категориям, и разработку данных об иждивенцах путем пробивки на перфокарте кормильца цифры состоящих на его иждивении лиц. Рабочая группа рекомендовала отдельным странам изучить эти предложения.

Решено было классификацию ранее называемую "социально-профессиональной" переименовать в "классификацию по социально-экономическим категориям (группам)".

IV. КЛАССИФИКАЦИЯ ВСЕГО НАСЕЛЕНИЯ ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ И СОЦИАЛЬНЫМ ПРИЗНАКАМ

Рабочая группа одобрила такие предложения докладчиков относительно классификации всего населения по экономическим и социальным признакам, а именно: 1/ Рекомендовать производить классификацию всего населения по источникам доходов кормильца, с группировкой по девяти разделам Международной стандартной промышленной классификации и с отнесением в дополнительную группу экономически самостоятельных несамодетельных лиц и их иждивенцев, не подлежащих классификации по источникам средств существования; 2/ Рекомендовать производить классификацию

всего населения также и по социально-экономическим категориям кормильцев.

Группа признала ценной классификацию всего населения по социально-экономическим категориям с отнесением иждивенцев к соответствующим иждивенческим категориям (22-26). Она отметила, что некоторые страны не захотят или не смогут ее применять. Вообще же проблема отнесения иждивенцев к соответствующим категориям кормильцев должна разрешаться в соответствии с общим планом группировки.

У. ОПРЕДЕЛЕНИЕ И УЧЕТ ДОМОХОЗЯЙСТВ

Эта проблема впервые рассматривалась на сессиях Рабочей группы. Она признала, что вопросы об определении и учете домохозяйств сложные и неопределенные, а поэтому невозможно в течение одной сессии прийти к окончательным заключениям относительно определений понятий, выбора показателей, классификаций и т.п. Решено было на третьей сессии заняться: а/ уточнением различных понятий домохозяйства, семьи и жилища, б/ составлением предварительных перечней и различных категорий семей и жилищ, в/ обсуждением основных проблем статистики иждивенцев. Для рассмотрения этих вопросов создана была подгруппа из представителей Великобритании, Чехословакии, ФРГ, Швеции и Франции. Группа выработала предложения относительно понятий домохозяйства, семьи и жилищ и проблем статистики иждивенцев. Она не имела времени для обсуждения вопросов классификации семей и домохозяйств по их структуре и просила распространить ее в качестве приложения к докладу подгруппы.

I. Понятие домохозяйства, семьи и жилища

Переписи населения везде начинаются с предварительного выявления жилищ счетчиком в его районе. Определение жилища основывается на предложениях Рабочей группы по жилищной и строительной статистике с поправками Рабочей группы по переписям населения и жилищ.

Принято такое определение жилища: "Жилищем называется комната или ряд комнат и вспомогательные помещения в постоянном здании или в структурно обособленной части этого здания, предназначенные по роду своей постройки, перестройки, переделки и т.п. для проживания частных лиц и в момент переписи не используемые для других целей. Оно должно иметь отдельный выход на улицу (непосредственно либо через сад или через двор) или в часть здания, находящуюся в общем пользовании (лестничная клетка, коридор, галерея и т.п.). Обособленные комнаты, пригодные для проживания, которые определенно построены, перестроены, переделаны и т.п. для использования в качестве жилища, должны учитываться как часть последнего. Обычные комнаты, используемые для деловых или профессиональных целей, должны учитываться при подсчете числа комнат в жилище".

Основной признак этого определения - структурная обособленность жилища. Для некоторых целей учетной единицей бывает площадь, занимаемая домохозяйством, независимо от ее структурной обособленности. Эти понятия следует различать при совместном проведении переписей населения и жилищ.

В большинстве стран небольшая часть населения живет в помещениях временного типа: палатках, передвижных жилищах, в

суднах и даже в пещерах и землянках. При переписях следует регистрировать и эти виды помещений, но их нецелесообразно включать в понятие "жилого помещения".

"Комнатами называются обычные спальни, столовые, гостиные, жилые чердаки, комнаты для прислуги, кухни и другие помещения в жилищах, предназначенные для проживания, которые отделены друг от друга стенами от пола до потолка и имеют размеры, позволяющие поставить одну кровать для взрослого человека (не менее 4 кв.м.), и высоту не менее 2 метров под большей частью потолка. Не учитываются комнаты, которых нельзя подвести под вышеуказанное определение: маленькие кухни, коридоры, веранды, прихожие и т.п., а также ванные и уборные".

Следует собирать сведения о комнатах, используемых только для профессиональных или деловых целей. Их надо учитывать при подсчете числа комнат в жилище, но не при подсчете числа лиц, приходящихся на одну комнату.

После выявления жилища необходимо выяснить, чем занимается оно одним или несколькими домохозяйствами, которые могут быть двух видов:

1. Хозяйство одиночки, проживающего в отдельном помещении в одной или нескольких комнатах в части жилища, но не входящего в групповое хозяйство.

2. Групповое хозяйство - несколько лиц, которые объединились для совместного проживания в жилище или в его части для обеспечения себя пищей или другими необходимыми средствами существования. Эта группа может объединять свои доходы и иметь в большей или меньшей степени общий бюджет в зависимости от различных обстоятельств. Группу могут составлять лица,

состоящие или не состоящие в родстве, или же одновременно и те и другие.

Имеются два понятия домохозяйства. Первое из них можно назвать понятием "потребительского домохозяйства". Лица в него входящие совместно занимают общую жилплощадь и вместе студуются (если этому не препятствуют условия работы), либо совместно обеспечивают удовлетворение потребностей в освещении, отоплении, стирке и т.п. Потребительское домохозяйство может состоять из членов семьи и родственников, а также домашней работницы, служащих и других лиц, живущих одним домом с семьей в том же жилище.

Для упрощения учета или же по другим соображениям некоторые страны отождествляют домохозяйство с жилищем: все лица, проживающие в одном жилище, и составляют домохозяйство. Это понятие можно назвать "домохозяйство-жилище". Группа рекомендовала избегать его, т.к. для статистики важно установление потребительских домохозяйств. Исключение можно допустить только в том случае, когда количество жилищ, занимаемых несколькими потребительскими домохозяйствами, настолько мало, что отождествление домохозяйства и жилища не приведет к значительно искаженным результатам относительно числа потребительских домохозяйств.

В общем Группа пришла к такому заключению о взаимоотношениях понятий "жилище" и "домохозяйство". Жилище это структурно обособленное жилое помещение, техническая единица, поэтому статистика жилищ удовлетворяет преимущественно потребностям статистики жилого фонда и жилищного строительства. Домохозяйство же есть социально-экономическое понятие, которым оперируют

в статистике населения, а также в экономической статистике (потребление, доход, народно-хозяйственные балансы и т.д.). Жилые помещения и домохозяйства не всегда тождественны как единицы статистического наблюдения. Кроме того расхождения возникают и потому, что одни страны определяют жилище как структурно обособленное помещение, а другие как площадь, занимаемую одним домохозяйством. К тому же имеются два понятия домохозяйства - как потребительской и как жилищной единицы.

Кроме домохозяйств частных лиц существуют "учрежденческие домохозяйства". Под ними понимаются "группы лиц, проживающих в коллективных жилищах типа общежития, таких как пансионаты, гостиницы, школы и колледжи, места заключения, больницы, воинские помещения, монастыри и т.п.". В этой категории можно (особенно при учете фактического населения) выделить гостиницы и пансионаты. Различия между частным жилищем и пансионатом производится по разному: по числу пансионеров, максимальному числу занимаемых ими комнат и т.д.

При учете постоянного населения понятие домохозяйства может быть изменено для того, чтобы включить тех членов его, которые временно отсутствуют. Возникает вопрос о том, как трактовать учащихся, которые большую часть года не живут в своем домохозяйстве.

При переписях населения в рамках домохозяйства устанавливаются семьи, определяемые как лица, связанные кровным родством, устойчивым фактическим браком или усыновлением. Семья в широком смысле - это группа или группы лиц, связанных родством и проживающих совместно в одном домохозяйстве. Во многих случаях понятие семьи и домохозяйства совпадают. Желательно было бы для разных целей различать такие виды семей:

1. Семья в узком смысле, ограниченная одним или обоими супругами и не состоящими в браке детьми.

2. Семья, в состав которой входят все состоящие в родстве члены домохозяйства; например, родители, а также состоящие и не состоящие в браке дети и другие родственники.

3. Семейное родство, распространяющееся за пределы домохозяйства; однако такой анализ не подлежит рассмотрению в рамках настоящего обсуждения, которое ограничивается вопросами семей внутри домохозяйства.

Следует иметь в виду, что в этих случаях не может иметь место анализ плодovitости и что неуместен и неясен термин "семейная статистика".

Имеется четкое методологическое различие между домохозяйством, которое выявляется счетчиком, и семьей, устанавливаемой в ходе разработки сведений переписного формуляра в отношении всех членов домохозяйства. Поэтому к семьям надо идти от домохозяйств, классификация которых включает в себе в известной степени и классификацию семей входящих в состав домохозяйства.

Классификация домохозяйств может производиться в двух аспектах: 1/ как специальное распределение их по структурным типам и 2/ как распределение по данным группировок по признакам главного члена домохозяйства, размерам этого домохозяйства по признакам жилого помещения (дом, квартира и т.п., число комнат, обстановка и т.д.). Такие вторичные группировки составляются и для семей (в отличие от домохозяйств) по признакам какого либо члена семьи.

В качестве примера классификации по структуре домохозяйства Подгруппа привела классификацию по родственным отношениям

1. **Одиночки.**

2. Домохозяйства в составе одного поколения - только из супругов без детей.

3. Домохозяйства в составе двух поколений: а/ из одного поколения родителей и детей не состоящих в браке и б/ домохозяйства, состоящие из одного поколения родителей, состоящих в браке детей (без внуков), а также из холостых братьев и незамужних сестер, если таковые имеются.

4. Домохозяйства в составе трех поколений: те, которые перечислены в п. 3-б, и наличные внуки из поколения родителей.

5. Домохозяйства перечисленных категорий с присовокуплением родственников и свойственников.

6. Домохозяйства перечисленных категорий со включением не принадлежащих к семье работников.

7. Домохозяйства, состоящие только из лиц не состоящих в родстве.

При классификациях второго вида - по комбинациям экономических и социальных признаков главы домохозяйства (либо лиц, имеющих доходы), то такими классификациями могут быть: пользование жилым помещением (на правах владельца или на правах нанимателя), возраст, семейное состояние, образовательный ценз, источники средств существования, занятие, положение в занятии, отрасль хозяйства, социально-экономические группы.

Домохозяйства следует также классифицировать: 1/ по числу членов, 2/ числу и возрасту детей, 3/ числу лиц, имеющих доходы. Дополнительно домохозяйства можно распределить по таким признакам, как степень участия в деятельности домохозяйства, по связи с другими домохозяйствами, полноте состава

семьи (например, постоянное отсутствие одного из супругов, вдовство).

Программа группировок домохозяйств предусматривает территориальный разрез, деление их на городские и сельские, однако Подгруппа не сочла целесообразным нормировать этот вид изучения.

В отношении учреждений домохозяйств указано, что следует прежде всего разграничить персонал и само население, а также классифицировать их по типам, например: гостиницы, пансионы и т.п., больницы, лечебные заведения и т.д., учебные заведения, военные помещения, дома заключения, прочие.

При классификации семей, проживающих в одном помещении, возможна такая группировка: 1/ супружеские пары без детей, 2/ супружеские пары с детьми, не состоящими в браке, 3/ супружеские пары с детьми, состоящими в браке (без внуков), а также с детьми, не состоящими в браке, если таковые имеются, 4/ супружеские пары с детьми состоящими в браке, внуками, а также с детьми не состоящими в браке, если таковые имеются, 5/ семьи вышеуказанных категорий с другими родственниками. Возможно значительное развертывание классификации семей в соответствии с потребностями разных стран.

Могут применяться группировки семей по социальным и экономическим признакам. Вероятно это будет производиться как часть анализа домохозяйств. Необходимость выделения семей, в которых и муж и жена самостоятельны, очевидна.

Проблемы статистики иждивенства

Рабочая группа признала, что термин "глава домохозяйства" не имеет международного значения. Это лицо, на которое официально или с общего согласия членов домохозяйства возлагается ответственность за заполнение переписных бланков. Глава домохозяйства используется как участник переписи при установлении родственных отношений членов домохозяйства, он осведомляет об этом счетчика. Выделение его - технический прием, поэтому нет надобности устанавливать единообразное международное определение.

Важнее установить, кто является главным кормильцем или главным участником в бюджете домохозяйства. Выявление его производится двумя путями: ответом на вопрос переписного бланка или установлением определенного критерия, на основании которого и делается выбор во время обработки данных. Таким критерием служат: пол, старшинство по возрасту, хозяйственная деятельность и т.п. Рабочая группа признала, что прямой вопрос следует предпочесть произвольным правилам.

В отношении семьи в узком смысле, состоящей из родителей и не состоящих в браке детей, может быть произведен такой же анализ в связи с установлением понятия главы семьи, а также лица, содержащего такую семью. Часто эти два понятия тождественны. В случае, если в состав домохозяйства входит только одна семья в узком смысле, анализ домохозяйства одновременно является анализом семьи. Группа нашла, что необходимо дальнейшее изучение вопроса для того, чтобы сформулировать подробные международные рекомендации по этим вопросам.

В Европе редко при переписях населения ставят вопрос о личных доходах, а без этого возможно только приблизительное изучение иждивенства. Анализ иждивенства можно производить в рамках всего домохозяйства или семьи в узком смысле. В большинстве стран считают, что более реальную картину социально-экономических условий можно получить при изучении семей в узком смысле, а не целых домохозяйств. Надо выяснить, кто из состава домохозяйства (а где возможно, то и из семьи в узком смысле) рассматривается как юридически ответственное лицо за близких членов семьи — иждивенцев, или кто является главным кормильцем, от которого зависят близкие несамостоятельные члены семьи. Так это и делают в некоторых странах. Можно поставить также прямой вопрос относительно связи членов семьи — иждивенцев с лицами, зависимыми от которых они считаются. В этом случае проблема иждивенства становится делом группировки данных. Независимые члены домохозяйства, которые не содержат его, исключаются из анализа, который перестает быть в этом случае изучением целых домохозяйств.

VI. ПРОЧИЕ ВОПРОСЫ

Представитель ЮНЕСКО сделал заявление относительно собирания и анализа данных об образовательном цензе в переписях населения. Это сообщение издано в виде приложения к трудам сессии Рабочей группы.

В отношении экономических данных в переписях Группа рекомендовала приводить их за год. Вопрос этот передан в Статистическую комиссию. Рабочая группа отметила, что Статистическое бюро ООН опубликовало документ о практике, принятой в

ряде стран в мае 1955 г. (ST/STAT/PL.13). Выяснено, что практика далеко неодинакова в разных странах. В проекте рекомендаций к переписям 1960 г. не содержится предложений о стандартной процедуре для всех стран, т.к. она может быть предложена только на основании дальнейшей практики различных стран.

УП. ПРОГРАММА РАБОТ

Рабочая группа рекомендовала, чтобы :

1/ Секретариат подготовил, после того как Статистическая комиссия выработает на следующей сессии в апреле 1958 г., общие правила для проведения переписей населения, применимые для всех стран мира, европейское издание правил, в котором были бы учтены специфические европейские проблемы, выводы и рекомендации, и чтобы Рабочая группа посвятила обсуждению этого документа сессию в конце 1958 г.;

2/ Секретариат подготовил таблицу соотношений между социально-экономической классификацией и главными классификациями, консультируясь с Международным бюро труда и докладчиками и разослал ее;

3/ статистические управления, имеющие национальные коды для классификации по социально-экономическим категориям, препроводили Секретариату достаточное количество экземпляров для распространения их среди членов Конференции;

4/ статистические управления уделили особое внимание вопросу о социально-экономических категориях, а также кодам для экономических классификаций и вопросам о домохозяйствах и о семьях в докладах о планах переписей, которые их просили

доставить Секретариату, или в дополнительных докладах;

5/ статистические управления, намеревающиеся провести в ближайшем будущем переписи населения, рассмотрели возможность приглашения экспертов из других стран для ознакомления с применяемыми ими методами.

7th January 1957.

M. M. M. M.

Додаток Ж

СПИСОК

печатных работ члена-корреспондента Академии наук СССР,
академика Академии наук УССР М. В. Птухи,
имеющих отношение к демографической статистике

І. Отдельные издания

1. Очерки по теории статистики населения и моральной (диссертация на степень магистра политической экономии и статистики). «Записки Юридического факультета императорского Петроградского университета». Пг., 1916, X, 381 стр.

2. Индексы брачности. Этюд по теории статистики населения (работа опубликована в «Бюллетене Киевского Губстатбюро» № 2 за 1922 г. и отдельно). Киев, 1922, 44 стр.

3. Население Киевской губернии (работа опубликована в «Бюллетене Киевского Губстатбюро» № 4–5 за 1925 г. и отдельно). Киев, 1925, 144 стр.

4. Статистическая наука на Западе. Библиографические заметки о книгах по статистике, вышедших за границей за десятилетие 1914–1923 гг. Издание Центрального статистического управления Украины. Харьков, 1925, VIII, 209 стр.

5. Смертность у Росії й на Україні. Издание Центрального статистического управления Украины. Киев, 1928, 195 стр.

6. Смертность 11 народностей Европейской России в конце XIX века. Издание Центрального статистического управления Украины. Киев, 1927, 57 стр.

7. Очерки по истории статистики XVII–XVIII веков. М., 1945, 352 стр.

8. Дмитрий Петрович Журавский. Жизнь. Труды. Статистическая деятельность. М., 1951, 123 стр.

9. Очерки по истории статистики в СССР. Т. I. Статистическая мысль в России (до конца XVIII в.). Издание Академии наук СССР. М., 1955, 471 стр.

10. Очерки по истории статистики в СССР. Т. II. I. Статистика в Академии наук, ученых обществах и учебных заведениях. 1801–1863. II. Университетская статистика (государствоведение) в России. 1801–1845. Издание Академии наук СССР. М., 1959, 476 стр.

II. Печатные статьи, доклады, отчеты и т. п.

11. Таблиці смертності для України 1896-1897. «Наукові записки. Орган Київських науково-дослідних катедр». Київ, 1923, ст. 110–127.
12. Таблиці смертності для України 1896–1897. «Записки Соціально-Економічного Відділу Всеукраїнської Академії наук». Т. I. Київ, 1923, ст. 17–62.
13. П'ять років існування Соціально-Економічного Відділу Української Академії наук. Додаток до т. I «Записок Соціально-Економічного Відділу» і в «Звідомленні Всеукраїнської Академії наук у Києві за 1923 рік». Київ, 1924, 28 ст.
14. Sterblichkeit in Russland, «Metron. Rivista Internazionale di Statistica», vol, III. Roma, 1924, стр. 469–520.
15. Третій Соціально-Економічний Відділ. «Звідомлення Української Академії наук у Києві за 1924 рік». Київ, 1925, ст. 52–64.
16. История первой таблицы брачности. «Вестник статистики». Книга XXI. М., 1925, стр. 27–56.
17. Міжнародний статистичний конгрес у Римі 1925 року. «Радянський статистик» № 42. Харків, 1925.
18. Соціально-Економічний Відділ Української Академії наук у році 1925. «Записки Соціально-Економічного Відділу». Т. II – III. Київ, 1926, ст. V–XXVI.
19. Международный статистический институт и его XVI сессия. «Вестник статистики». Книга XXIV. М., 1926, стр. 155–192.
20. Соціально-Економічний Відділ Української Академії наук у році 1926. «Записки Соціально-Економічного Відділу». Т. V–VI. Київ, 1927, ст. III–XXXI.
21. Третій (Соціально-Економічний) Відділ. «Звідомлення Всеукраїнської Академії наук у Києві за 1927 рік». Київ, 1928, ст. 64–98.
22. Короткий огляд діяльності третього Соціально-Економічного Відділу Всеукраїнської Академії наук, рік 2, № 1. Київ, 1929, ст. 7–12.
23. Звідомлення третього Соціально-Економічного Відділу Всеукраїнської Академії наук за 1928 рік. «Вісті Всеукраїнської Академії наук» № 3–4, 1929, ст. 25–34.
24. Демографічний інститут. «Вісті Всеукраїнської Академії наук» № 1, 1930 ст. 33–38.

25. Переднє слово. I. Статистика причин смерти в Росії й на Україні. II. Загальні уваги про смертність у м. Києві 1918–1927 рр. «Матеріяли щодо смертності на Україні. Померли в місті Києві за причинами смерти, статтю та віком 1918 – 1927 рр.». «Праці Демографічного інституту». Т. VIII. Київ, 1930, ст. 1–39.

26. Avant – propos. I. Les statistiques des causes de décès en Russie et en Ukraine. II. Notes générales sur la mortalité de la ville de Kiev en 1918–1927. Ibid., p. 1–39 (le texte parallèle).

27. La population de l'Ukraine jusqu'en 1960. «Bulletin de l'institut International de Statistique», t. XXV, 3ème livraison. La Haye, 1931, p. 59–88.

28. Людність України за другої п'ятирічки. «Людність та її розміщення. Всеукраїнська конференція в справі розміщення продукційних сил УРСР у 2-й п'ятирічці». Державна Планова комісія УРСР. Харків, 1932, ст. 5–20.

29. Народнонаселення та баланс робочої сили на другу п'ятирічку. Доповідь Раді Всеукраїнської Академії наук 29 березня 1932 р. «Вісті Всеукраїнської Академії наук», рік 5, № 2 (березень – квітень). Київ, 1932, ст. 44–53.

30. Еволюція смертності на Україні до початку першої п'ятилітки. «Журнал Медичного циклу Всеукраїнської Академії наук». Т. II, вип. 4–7. Київ, 1933, ст. 733–757.

31. Méthodes pour calculer les taux de mortalité infantile selon les mois de l'année. «Revue de l'Institut International de Statistique». La Haye, 1934, No. 2, p. 178–189.

32. Показатели смертности грудных детей по месяцам года. «Проблемы учета и статистики». Т. II, вып. I. М., 1936, стр. 94–118. Совместно с М. Н. Трацевским. М. В. Птуха написал теоретическую часть, М. Н. Трацевский – прикладную.

33. Предисловие к книге П. И. Пустохода и В. К. Воблого «Переписи населения». М., 1936, стр. 3–6.

34. John Grount, fondateur de la démographie (1620–1674). «Congrès International de la Population. Paris. 1937», t. II. Paris, 1938, p. 61–74.

35. Antoine Deparcieux, le premier grand démographe français (1703–1768). Ibid., p. 79–91.

36. М. В. Ломоносов як статистик і економіст. «Ювілейний збірник Академії наук УРСР». Т. I. Куйбышев, 1944, ст. 54–89.

37. Відділ Суспільних наук на грудневій сесії Академії наук УРСР. «Вісті Академії наук УРСР», 1 (119). Київ, 1946, ст. 20–29.

38. М. В. Ломоносов как экономист и статистик. «М. В. Ломоносов. Сборник статей и материалов». II. Под ред. А.И. Андреева и Л. В. Модзалевского (Труды Комиссии по истории Академии наук СССР под общей редакцией академика С. И. Вавилова). Издание Академии наук СССР. Л., 1948, стр. 144–215.

39. Д. П. Журавский как статистик. «Вестник статистики» № 2. М., 1949, стр. 37–50.

40. Статистика в России в начале XIX века. «Очерки по истории статистики СССР (сборник статей)». Институт экономики Академии наук СССР. М., 1955, стр. 95–120.

41. К вопросу о сплошном учете заболеваний в системе Министерства здравоохранения СССР. «Советское здравоохранение» № 5. М., 1955, стр. 27–32 (совместно с профессором С. С. Каганом).

42. Основы исчисления населения УССР на вторую пятилетку. «Вопросы экономики, планирования и статистики». Сборник статей в ознаменование 80-летия академика С. Г. Струмилина. Издание Академии наук СССР. М., 1957, стр. 430–444.

43. Методы проведения переписей населения в СССР. «Доклады советских ученых на XXX сессии Международного статистического института». Издание Академии наук СССР – М., 1957, стр. 40–47.

44. Population Census Methods in the U.S.S.R. «Reports made by the Soviet Scientists to the 30th Session of the International Statistical Institute». Issued by the Academy of Sciences of the U.S.S.R. Moscow. 1957, p. 50–60.

45. XXX сессия Международного статистического института. «Вестник статистики» № 1, 1958, стр. 56–62. Совместно с В. С. Немчиновым и Т. В. Рябушкиным.

46. Методологические особенности переписи населения СССР 1959 года. «Доклады советских ученых на XXXI сессии Международного статистического института». Издание Академии наук СССР. М., 1958, стр. 47–53.

47. Methodological Features of the 1959 Population Census in the U.S.S.R. «Reports made by Soviet Scientists to the 31th Session of the International Statistical Institute», part I. Moscow, 1958, p. 56–66.

48. Выступление на научном совещании по вопросам статистики, организованном Академией наук СССР, ЦСУ СССР

и Министерством высшего образования. СССР 16–26 марта 1954 г., кратко охарактеризовано в № 5 «Вестника статистики» за 1955 г. на стр. 43–44. Тот же текст напечатан в № 12 «Вопросов экономики» за 1954 г. на стр. 73 и след.

49. Выступления по основным вопросам проекта переписи населения СССР в 1959 г. на совещании, созванном ЦСУ СССР в 1957 г. по решению правительства, в некоторой мере охарактеризованы в публикации ЦСУ «Всесоюзное совещание статистиков 4–8 июня 1957 г.». М., 1958, стр. 152–153 и 174.

50. То же. «Всесоюзное совещание статистиков 4–8 июня 1957 г. Стенографический отчет». Государственное статистическое издательство. М., 1959, стр. 230–234 (выступление), стр. 377–398 (заседания 4-й секции по программе разработки, материалов переписи, работавшей под председательством М. В. Птухи).

III. Список книг, сборников статей и материалов, вышедших под редакцией М. В. Птухи

1. Матеріали щодо природнього руху населення України 1867–1914 рр. «Праці Демографічного інституту Академії наук УРСР». Видання Центрального статистичного управління України. Т. I. Київ – Харків, 1924, XIII, 95, 3 ст. в 4°.

2. Матеріали санітарної статистики України 1876–1914 рр. «Праці Демографічного інституту». Т. III. Видання Центрального статистичного управління УРСР. Київ – Харків, 1926, XXII, 121 ст. в 4°.

3. Демографічний збірник. «Праці Демографічного інституту». Т. IV. Видання Академії наук УРСР. Київ, 1926, IV, 200 2 ст. в 8°.

4. Демографічний збірник. «Праці Демографічного інституту». Т. VII. Видання Академії наук УРСР. Київ, 1930, VI, 324 ст. в 8°.

5. Матеріали щодо смертності на Україні. Померли в м. Києві за причинами смерті, статтю та віком 1918–1927 рр. «Праці Демографічного інституту». Т. VIII. Видання Академії наук УРСР. Київ, 1930, 50, 123 ст. в 4°.

6. В. Ф. Резніков. Демографія на Україні за 1914–1928 рр. (Бібліографічний показчик). Частина перша. Книжки. «Праці Демографічного інституту». Т. IX. Видання Академії наук УРСР. Київ, 1930, VI, 274 ст. в 8°.

7. Перепис населення (історія і сучасна організація переписів в СРСР і в капіталістичних країнах). «Праці Демографічного інституту».

Т. X. Київ, 1936, 194, 14 ст. в 8°.

8. П. И. Пустоход, В.К. Воблый. Переписи населения. Соцэкономгиз. М., 1936, стр. 208.

9. В. Резніков. Демографічні переписи (теорія, методологія, організація). Показчик літератури. «Праці Демографічного інституту».

Т. XI. Видання Академії наук УРСР. Київ, 1937, 71 ст. в 8°.

10. Очерки по истории статистики СССР (сборник статей). Институт экономики Академии наук СССР. М., 1955, стр. 240. Редактировал совместно с И. Ю. Писаревым и В. С. Новиковым.

Додаток 3

23-NOV-2009 13:47

S. D. P. U(O)

66 31 23

P. 01

BE

ПРЕЗИДІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

ПОСТАНОВА

11.11.2009

м. Київ

№ 298

Про присвоєння імені М.В.Птухи
Інституту демографії та соціальних
досліджень НАН України

З метою увічнення пам'яті видатного вченого-демографа, засновника та першого директора Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України Михайла Васильовича Птухи Президія НАН України постановляє:

1. Прийняти пропозицію Відділення економіки НАН України про присвоєння імені Михайла Васильовича Птухи Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України і надалі іменувати його – Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи Національної академії наук України.

2. Інституту демографії та соціальних досліджень ім.М.В.Птухи НАН України у місячний термін внести необхідні зміни у статутні документи та подати їх на затвердження до Президії НАН України.

3. Контроль за виконанням цієї постанови покласти на Відділення економіки НАН України.

Президент
Національної академії наук України
академік НАН України

Б.С.Патон

Головний учений секретар
Національної академії наук України
академік НАН України

А.Г.Загородній

ІДСД НАН України
Вхідн. № 544
Содержано 26.11.2009

Додаток И

Дорогой Михаил Николаевич!!!

Сегодня получил Ваше второе письмо. Не писал не потому, что не было времени, а потому, что устал до предела и выше его. Сдаёт нервная система, трудился я всегда много, но в настоящее время жизнь осложняется все более и более. Даже печатание сборника избранных сочинений по статистике населения приносит много всяких мелких огорчений и осложнений. К счастью оно подошло уже к концу: на этой неделе получим последние 7 листов последней корректуры, которую я подписываю к печати. Обещают выпустить в свет в этом году. «Госстатиздат» находится в Москве, а книга печатается в Киеве в академической типографии, что очень хорошо, но это обстоятельство приносит и добавочные осложнения.

Я странный пенсионер, человек которого стремятся нагрузить и в Москве и в Киеве, да к тому же и жизнь обычная приносит много забот не только Екатерине Константиновне, Роману, но и мне. К тому же я очень огорчаюсь, что советские люди все более и более замыкаются, не имеют контактов друг с другом, живут в основном изо дня в день в мелких заботах и тесном семейном кругу. Так, когда я бываю в Москве, не мало есть людей, которые ищут со мной встреч, консультаций и т.п., когда же я уезжаю в Киев, то нет людей, которые бы позаботились о моих несложных делах, известили бы о том, что мне нужно знать и т.п. И это все не потому, что добрые знакомые имеют что то против меня. И вот, когда накаплиется много всяких мелких неприятностей и огорчений, нервы сдают. В этом 1960 г. такое состояние было довольно часто. Занят я был до чрезвычайности, охоты у нас вот уже ряд лет почти нет: дичи весной прилетает много, но вследствие разных причин выводится ее мало и ее быстро истребляют многочисленные охотники во всякое время года. Не так давно я исчислял свои трофеи сотнями, а теперь немногими десятками. Разумные бумажные мероприятия по линии охоты и рыбной ловли остаются на бумаге, люди на местах истребляют и дичь и рыбу, как хотят. Вследствие занятости и других обстоятельств я в Остре бываю редко и на непродолжительное время, что тоже приносит вред для здоровья. Жизнь осложнилась до чрез-

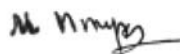
вычайности. При всем том конец ее для меня в основном наполнен большой и плодотворной работой, которой я отдаю очень много времени. Моими работами по истории статистики интересуются повсеместно, но они в значительной мере в широких размерах будут в полной мере полезны для будущих поколений читателей. В этом году случился показательный инцидент: в США вышла большая монография, посвященная исчислениям народного богатства. Из нее советские ученые узнали о тех важных трудах русских ученых (в том числе Радищева), о которых я писал в имеющейся у Вас моей монографии, опубликованной в 1955 г. Произошел в некотором роде «скандал», который сделали представители молодого поколения советских статистиков. А сколько в моих работах имеется разных идей, которые высказали лучшие русские люди в свое время! Все это я Вам пишу с тем, чтобы Вы знали, что мои редкие письма вызваны не изменением настроений, а тяжелой личной жизнью, которая обусловлена разными обстоятельствами, преодолеть которых полностью я не могу.

Живем мы в больших трудах и заботах, мелких повседневных. У Е. К. нет помощницы, а забот прибавляется все более и более. Роману приходится работать очень много, а работа врача-терапевта в научном учреждении дело многотрудное. В общем он трудится успешно, напечатал немало статей по специальности, даже выступает с лекциями по телевидению. Он специализировался в двух областях медицины: сердечно-сосудистых заболеваниях и ревматических. Ими главным образом и занимался Институт клинической медицины, в котором он работает вот уже 10 лет. Мы с Павлом Сергеевичем изо всех сил трудимся уже второй год над изданием сборника, в котором добрыми словами рассказано о деятельности Демографического института. Надеюсь еще в этом году прислать Вам книгу. Ваше письмо П. С. внесло некоторое недоумение в части, где Вы пишете о переезде.

Очень огорчены Вашей болезнью и новой бедой. От всей души желаем совершенного здоровья и полных успехов в делах. Может быть в этом году приедете к нам в Киев?

С дружеским приветом

24 октября 1960 г.

*С Новым 1960-м годом,
дорогой Михаил Николаевич!*

В октябре вернулся из Москвы с гриппом и его осложнениями, а теперь проделал нечто подобное снова в декабре. Сажу дома на больничном режиме Романа. Хорошая сторона в этом та, что могу позволить себе заняться перепиской давно и безнадежно запущенной. Вот пришла очередь и до Вас, ибо, к сожалению, чем ближе друг, тем больше откладывают письмо. Могу сказать одно: занят до предела, даже не имею времени ходить в поликлинику лечить зубы, а это уже предел. Пенсионер я на редкость. Со сборником по демографической статистике все шло хорошо, а теперь вот обнаружили, что он больше максимальной нормы (44 печ. л.) и потребовали сократить. Я исключил два подраздела и надеюсь, что это все. Выяснилось, что будут разворачиваться работы по статистике населения в связи с перспективными исчислениями до 1975 г. Вновь сам собою поднялся вопрос, который я ставлю 6 лет – организация центрального института статистики и демографии. Во всяком случае, мне 1960 г. принесет новые общественные нагрузки, а они в общей совокупности велики. Они задерживают литературное оформление 111 тома истории статистики и т. п. Поеду ли я в конце мая 1960 г. на статистический съезд (сессия Межд. Стат. Ин-та) в Токио или нет – не знаю, но доклад уже оформил, П. С. перевел его на французский язык. Все кругом предъявляют повышенные требования ко мне, в том числе и возраст. Рассчитаю наперед – как будто хорошо, будет время и возможность, а на деле не выходит, прибавляются новые и новые непредвиденные дела спешные и сверхспешные. Вот тебе и «спокойная» старость академика-пенсионера. П. И. Пустоход попрежнему доцентом, жалуется на здоровье, Ю. А. Корчак перешел на анонимную статистику и остался таким как и был раньше. Е. К. сражается

с жизнью мужественно, а Роман работает много и пока не вполне устроен. Вот так и живем изо дня в день. Труда много и даже чересчур.

Всего лучшего, дорогой Михаил Николаевич. Пишите почаще.

A handwritten signature in black ink, appearing to read "Валерий К. Пух" (Valery K. Pukh), with a horizontal line underneath.

Примітка: «Е. К.» – Катерина Костянтинівна Птуха (Хлопик) померла 31 травня 1988 р. За повідомленням В. С. Стешенко.

Наукове видання

М. І. Шпиталь, Н. І. Коцур

**АКАДЕМІК
М. В. ПТУХА**

(1884–1961)

**Життєпис:
вершини та обриви**

Монографія

В авторській редакції

Художньо-технічна редакція і комп'ютерна верстка
С. І. Павлюк

Підписано до друку 15.10.2018. Формат 60x84/16.
Гарнітура NewtonС.
Умовн. друк. арк. 24,4. Обл.-вид. арк. 26,8.
Зам. № 485.

Друк:

Видавець О. О. Євенок
м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17/А
тел.: (0412) 422-106

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції України
серія ДК №3544 від 05. 08. 2009

Друк та палітурні роботи ФОП О. О. Євенок
м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17/А
тел.: (0412) 422-106; e-mail: book_druk@i.ua